

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVII

Sa. 219

Ağustos 1993

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 4

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Batı Anadolu Sanatında Swastika (Gama- lı Haç) Motifi (7 resim ile birlikte)	397
IŞIK, FAHRİ : Der Hl. Nikolaos von Patara und Sein Grab in Myra (13 re- sim, 2 çizim ile birlikte)	401
KÖK, DOÇ. DR. BAHATTİN : Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuruddin Mah- mut'la Selahuddin Eyyübî Arasında Ortaya Çıkan Soğuklu- ğun Sebepleri	413
KARAMUK, GÜMEÇ : II. Friedrich von Hohenstaufen'in İslam Dünyası ile İlişkileri ve Arapça Kroniklere Yansımaları	447
İLTER, FÜGEN : The Main Features of the Seljuk, the Beylik and the Otto- man Bridges of the Turkish Anatolian Architecture From the XII th to the XVI th Centuries (37 resim ile birlikte)	481
ŞEKER, DOÇ. DR. MEHMET : Fâtih Vakfiyesine Göre XV. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı	495
ÖZ, MEHMET : Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)	509
BOZKURT, DOÇ. DR. GÜLNİHAL : Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Ba- kış (9 sayfa belge ile birlikte)	539
KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM - İPEK, YRD. DOÇ. DR. NEDİM : Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879' da Sunulan Lâyiha (1 harita, 6 sayfa belge ile birlikte)	565
ERGENÇ, DOÇ. DR. LEMAN : Rus İmparatoriçesi Aleksandra Fedorovna'nın Mektuplarında I. Dünya Savaşı ve Türkiye	581
PANESH, E. KH. - ERMOLOV, L. B. : Meskhetinsky Turks Under the Condi- tions of the Modern Ethnic Processes in the USSR	589
Haberler :	
İLHAN, M. MEHDİ : Uluslararası Akdeniz Etnoloji Tarihi Kongresi (14 re- sim ile birlikte)	609
Konferanslar :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY : Atatürk Türkiyesi ve Dünya	619
Kitap Tanıtma :	
İLGÜREL, MÜCTEBA : Prof. Dr. Abdülkadir Özcan : <i>Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri</i>	633
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Jan Schmidt : <i>Through the Legation Win- dow, 1876-1926</i>	637
Nekroloji :	
SOYSAL, OĞUZ : Prof. Dr. Phil. Einar von Schuler	641
1993 Yılıının Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler ..	643

B E L L E T E N

Cilt: LVII

Ağustos 1993

Sayı: 219

BATI ANADOLU SANATINDA SWASTİKA
(GAMALI HAÇ) MOTİFİ

MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

Swastika (Gamalı Haç) motifi, meandr motifinin bir akrabasıdır¹. Figürlerin aralarındaki boşlukları güzel bir şekilde doldurmağa elverişli olduğundan, Geometrik Stil ve Oryantalizan Stil Yunan keramik sanatında çok kullanılmıştır. Batı Anadolu'da, Güney İonia - Samos - Rhodos bölgesi, meandr motifi ve akrabalarını ilk benimsemiş olan Batı Anadolu bölgesidir (Antik Dönem'de, Samos ile Rhodos Batı Anadolu'dan sayılır²). Ve bunları, kendi ürünleri üzerinde uygulamıştır. Bir süre sonra komşu bölgeler de, Güney İonia - Samos - Rhodos bölgesini izlemişlerdir. Tekstil ürünlerinden almış olduğu motifleri diğer sanat kollarının ürünlerinde tekrarlayan Phryg sanatı, swastika motifini çok kullanmıştır.

Bayraklı'da bulunup M.Ö. 750'ye tarihlenmiş olan bir krater parçası (İzmir Arkeoloji Müzesi)³ nde motif, kendi başına bir metop kaplar (Res. 1). M.Ö. 625 - 600'e ait olan küçük dinos (İzmir Arkeoloji Müzesi)⁴ un omuz kısmında motif, hayvan figürlerinin aralarındaki boşluklara sokuştur-

¹ Rocetti'nin *Enciclopedia dell Arte Antica Classica e Orientale*, c. I (Roma, 1961), s. 940 - 943'deki "M e a n d r o" maddesinde motif, etraflı bir şekilde incelenmiş, yanında bibliografya da verilmiştir. Ben, 1990 yılında, Van'da yapılmış olan Demir Çağı Sempozyum'unda, bu konuyu, ağırlığı meandr motifine vererek işlemiştim.

² Akerström, *Dir Arkitektonischen Terrakotten Kleinasiens* (Lund, 1966), s. 204 vd.

³ Akurgal, *Eski İzmir, Yerleşmesi Kolları Ve Athena Tapınağı* (Ankara, 1983), s. 26/27, lev. 24 b.

⁴ Akurgal, *Die Griechische und Römische Kunst in der Türkei* (München, 1987), s. 24, lev. 4 a ve 4 b.

rumuştur (Res. 2). Pitane'de bulunmuş olan Myrina amphora'sı (Louvre Müzesi)⁵ nda da, swastika motifi görülür (Res. 3).

Ephesos Artemision'unda bulunup ta Akurgal tarafından M.Ö. VI. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiş olan fildişi megabyzos (hadım edilmiş rahip) heykelciği⁶ ile İvriz kabartması⁷ nda motif, giysi kısmının üzerinde-dir. Bu da motifin, tekstil sanatından heykeltraşlık sanatına geçmiş olduğunu belli eder (Res. 4). Gordion'daki P Tümü'lüs'ünden çıkarılmış olan mobilya kalıntısı da, swastika motifi ile bezenmiştir (Res. 5).

Birkaç yıl önce Londra'daki Sotheby Açık Artırma Salonu'nda satışa çıkarılmış olan Küçük Asya kökenli pişmiş toprak mimarlık levhası⁸ nda motif, yan yana dizilmek suretiyle bir friz oluşturmuştur (Res. 6). Sam-sun'un batısında bulunan Akalan'da, söz konusu edilen motifle bezenmiş 4 pişmiş toprak mimarlık levhası⁹ bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi¹⁰ ndeki swastika motifi, kollarının uzatılması suretiyle levha yüzeyinin tümünü kaplayan bir bezeme örneği durumuna getirilmiştir (Res. 7).

Swastika motifi, meandr motifi kadar çok olmasa bile, sonraki dönemlerde de kullanımını sürdürmüştür.

Kaunos'da bulunan Tholos'un tavanı¹¹, swastika motifinden üretilmiş olan bir bezeme örneği ile bezenmiştir. Yuvarlak bir yüzey üzerinde yer alan bu örnekteki boşluklar, rozetler ile doldurulmuşlardır. Aizanoi'daki

⁵ Pottier - Reinach, *La Necropole de Myrina*, c. II (Paris, 1887), lev. 51; Akurgal, *The Early Period and the Golden Age of Ionia*, *American Journal of Archaeology*, c. LXVI (1962), s. lev. 10/32.

⁶ Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, s. 198, res. 158 ve 159; *Eine Ephesische Elfenbein Statuette aus Erythrai*, *Lebendige Altertumswissenschaft, Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, s. 43 - 47, lev. 10/7.

⁷ Akurgal, *Phrygische Kunst* (Ankara, 1945), s. 45; *Kunst Anatoliens von Homeros bis Alexander* (Berlin, 1961), s. 81/82; *Orient und Okzident* (Baden - Baden, 1966), s. 212-214; *Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, s. 46, lev. 10/7.

⁸ Young, Gordion 1956: Preliminary Report, *American Journal of Archaeology*, c. LXI (1957), s. 329 - 330, lev. 95, res. 36, lev. 96, res. 37, res. 38; Akurgal, *Die Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, s. 33, res. 23.

⁹ Akerström, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 221, res. 70 a/1.

¹⁰ Akerström, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 123, lev. 63/2.

¹¹ Doruk, 1984 Yılı'nın Kaunos Çalışmaları, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, s. 525 - 527, res. 6.

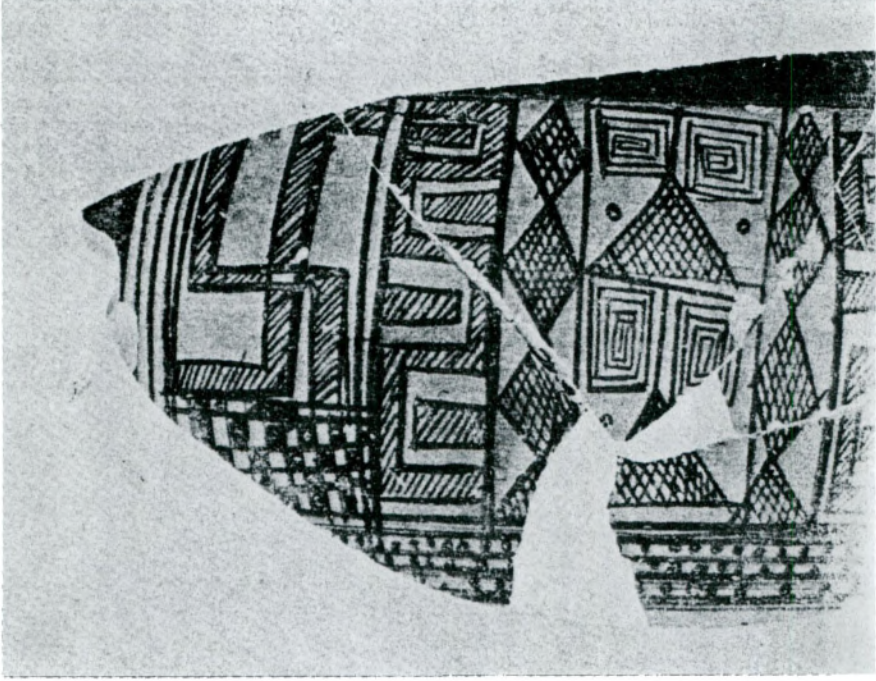
Zeus Tapınağı'nın soffit'lerden biri¹² nde de, motifin aralanna rozetler yerleştirilmişlerdir.

Geç Antik Dönem'e ait olan Hierapolis'deki Aziz Philippus Martyri-
on'unun korkuluk kabartmalarından biri¹³ nde de, swastika motifi izlenir.

¹² M. Wegner, Soffiten von Ephesos und Asia Minor, *Oesterreichische Jahreshfte*, c. LII (1978 - 1980), s. 97, res. 9 a.

¹³ Verzone, Le Primitive Disposizioni del Martyrum di Hierapolis, *The Proceedings of the X the International Congress of Classical Archaeology*, c. II (Ankara, 1973), s. 1059, lev. 322/2.

Res. 1 — Bayraklı'da bulunmuş olan krater ağız kenarı.

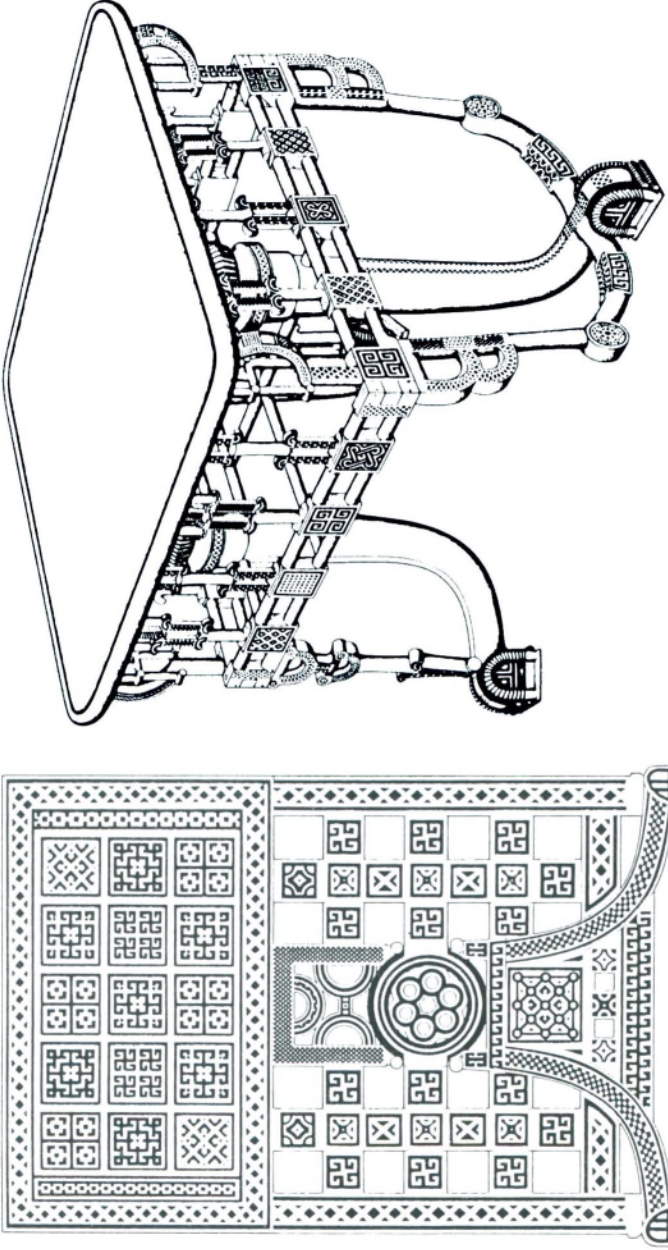
Res. 2 — İzmir Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Küçük Dinós.

Res. 3 — Louvre Müzesi'nde bulunan Myrina Vazosu.

Res. 4 — Ephesos'ta bulunmuş olan fildişi heykelcik.

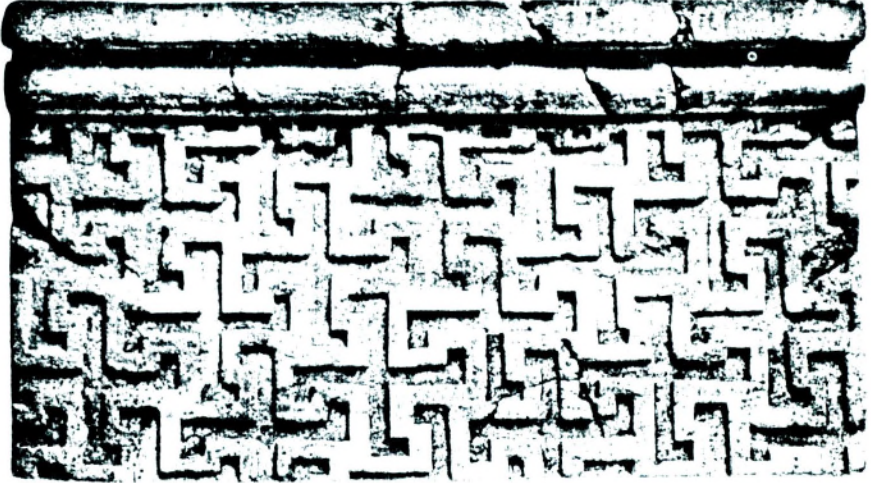

Res. 5 — Gordion'daki P Tümüüsü'nden çıkarılmış olan mobilya kalıntısı.

Mükerrem (Usman) Anadolu

Res. 6 — Küçük Asya kökenli pişmiş toprak mimarlık levhası.

Res. 7 — Akalan'da bulunmuş olan pişmiş toprak mimarlık levhası.

DER HL. NIKOLAOS von PATARA
und
SEIN GRAB in MYRA

FAHRİ İŞİK

“Als Beispiel des Glaubens und der Milde, als Meister der Enthalt-samkeit hat Er dich deiner Herde vorangestellt. Er, der die Fülle der Wahrheit ist. So hast du durch deine Erniedrigung den Himmel erlangt, durch deine Armut den Reichtum. Hoher Vater Nikolaos, bitte bei Chris-tus-Gott, daß Er unsere Seelen errette”.¹ So lautet die deutsche Überset-zung der im 19. Jahrhundert, wohl in der Zeit des russischen Zaren Ni-kolaus I., in kirchenslavisch verfaßten Lobpreisung auf einer Platte, die heute einen auf der Vorderseite mit einer schlichten Schranke abgeschlos-senen römischen Sarkophag im Rund der mittleren Apsis in der Ostwand der älteren Südost-Kapellen der Nikolaoskirche in Myra bedeckt.

In diesem dem Vorgängerbau der Kirche zugehörigen Bestandteil A (Fig. 1.2, Abb. 1.2) wurde “vermutlich” in mittelbyzantinischer Zeit ein Arkosolium errichtet (Abb.3).² Eine zusätzlich aus Spolien zusammenge-setzte Schrankenanlage vor der Apsis³ und die alte prunkvolle Ausgestal-tung des Fußbodens (Abb.2) sollen dieser Grabstätte so sehr das Ausse-hen eines Allerheiligsten gegeben haben, daß Reisende wie H. Rott sie bis zum Beginn unseres Jahrhunderts als diejenige Stelle bezeichneten, wo “nach alter Tradition der Hl. Nikolaos verehrt” wurde.⁴ T. A. B. Spratt und E. Forbes weisen um die Mitte des letzten Jahrhunderts auf eine klei-ne Kirche über dem Grab des Heiligen hin, womit sie -dem Gesamtplan des Baues nach- wohl dieselbe Stelle meinen.⁵ Auch G. E. Bean bildet in seinem bekannten Buch “Lykien” denselben Raum als “das angebliche

¹ Peschlow, Myra 312f. Anm. 40.

² Peschlow, Myra 312.347f. Anm. 189 “um 1118”. 350 Taf. 106 B; nach ihm: H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (1908) 306 Abb. 126.

³ s. Bean, Lykien 130 Abb. 16.

⁴ Peschlow, Myra 350; nach ihm: Rott, a. O. 336; Bean, Lykien 130.

⁵ Nach Peschlow, Myra 349; T. A. B. Spratt-E. Forbes, Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis I (1847) 127.

Grab des Hl. Nikolaos" ab, wobei er -wie P. Armando- glaubt, daß von dem ursprünglichen Grab heute nichts mehr erhalten ist.⁶ Skeptisch äußert sich dazu auch U. Peschlow: Nach ihm könnte die Ursache für die von Rott überlieferte traditionelle Benennung dieser Stelle als Grab nur in falschen Vorstellungen liegen, weil "die Verehrung des Heiligengrabs und damit auch die genaue Kenntnis seiner Lage durch das Verlassen des Klosters und der Kirche in späterer Zeit abriß", und man folglich "erst bei der Wiederherstellung dieses Grab als das des Nikolaos neu benannte".⁷ Darauf komme ich unten wieder zurück.

Der zweite unter den in christlicher Zeit wiederverwendeten römischen Sarkophagen in der Kirche, in dem die Pilger heute das Grab des Hl. Nikolaos zu erkennen glauben und das sie an seinem Gedenktag am 6. Dezember verehren, steht leicht schräg in der großen Nische des unmittelbar westlich des obigen Grabraums durchgängigen südlichen Seitentraktes B (Fig.1).⁸ Der in einer bilderfeindlichen Zeit überarbeitete und stark beschädigte Säulensarkophag mit einem Klinendeckel (Abb.4) gehört zu den repräsentativen Typen der anatolischen Schöpfungen in der Römerzeit. Ob dieser "nach dem 1087 erfolgten Raub der Gebeine des Heiligen als Ersatz für einen anderen dort aufgestellten"⁹ Sarkophag tatsächlich "für seine verbliebenen Reliquien oder für eine andere Bestattung bestimmt gewesen ist",¹⁰ wird unten besprochen.

In dem Translationsbericht der Bareser ist ausführlich geschildert, daß die Kaufleute "das Marmorgrab des Heiligen von dem berühmten Manna erfüllt fanden, und es einige Schwierigkeiten bereitete, die Knochen aus der sie bedeckenden Flüssigkeit herauszunehmen..." Außer Reliquien nahmen sie auch noch "zwei Ampullen mit dem berühmten Manna des Nikolaos" mit.¹¹ Dieser Sachverhalt ist für die Bestimmung des Sarkophags des Heiligen von großer Bedeutung, denn er müßte wegen di-

⁶ Bean, Lykien 130f.; nach Peschlow, Myra 349; P. Armando, La Basilica di San Nicola a Myra. Collana di Studi Nicolaiani 3 (1964) 17.

⁷ Peschlow, Myra 350.

⁸ Wiegartz, Myra 244 Taf. 93 A. B; Peschlow, Myra 350f. 359 Taf. 103 B; Bean, Lykien 131.

⁹ Wiegartz, Myra 244.

¹⁰ Wiegartz, Myra 244.

¹¹ Nikolauslegenden 8f.; Peschlow, IstMitt 229ff.; ders., Myra 351; Petzoldt, LChI VIII, 46; Hl. Nikolaus 12.

eser besonderen Funktion im "Kult" auf dem Deckel und am unteren Teil des Kastens Öffnungen zum Eingießen bzw. Ausließen dieses nach der Überlieferung heilkräftigen Öls haben.¹²

Gerade deswegen erklärt Peschlow vier Fragmente aus römischer Zeit (Abb.8-13) zu einem Dachdeckel eines Heiligensarkophags "wahrscheinlich wie naheliegend" des Hl. Nikolaos zugehörig.¹³ Der Sarkophag selbst wurde später durch den heutigen Rankensarkophag (Abb.5-7)¹⁴ ersetzt; die Fragmente des Deckels -vom attischen Dachtypus- befinden sich im Grabraum des äußeren südlichen Seitentraktes C der Kirche (Fig.1, Abb.5).¹⁵ Zwei davon besitzen je eine große, "nachträglich" vorgenommene Einarbeitung (Abb.11.13), die durch einen Kanal mit dem Innern des "nicht erhaltenen" Sarkophagkastens verbunden war und daher nur dem Eingießen von Flüssigkeiten gedient haben konnte. Nach Peschlow soll hier in der Nikolaoskirche, wo die Fragmente zutage kamen, auch der Sarkophag aufgestellt gewesen sein, und durch die Einarbeitungen im Deckel das wundertätige Myron gewonnen worden sein.¹⁶ Diese Interpretation ist logisch, aber nicht ganz problemlos: Nicht nur, weil nicht zuletzt "die Sitte der Gußspende -wenn auch selten- schon in römischer Zeit gepflegt wurde" und "ähnliche Vorrichtungen sich bei frühchristlichen Reliquiaren in Sarkophagform aus dem nordöstlichen Mittelmeergebiet finden", sondern auch, weil der Nikolaos "nicht der einzige Heilige gewesen ist, der in Myra verehrt wurde".¹⁷ Zu erwähnen sind vor allem die alten Stadtmärtyrer Kriskentos, Dioskoridos und Nikokles.¹⁸

Schließlich kann nicht einmal der Translationsbericht der Bareser, wonach das Grab des Hl. Nikolaos "unter dem Marmorpaviment" liegen soll,¹⁹ dem archäologischen Befund nach als zuverlässig erkannt werden,²⁰

¹² Peschlow, *IstMitt* 229ff.; ders., *Myra* 351.

¹³ Peschlow, *IstMitt* 230; ders., *Myra* 351. Dazu s. auch Wiegartz, *Myra* 210.

¹⁴ Demiriz, *TAD* 18f. Abb. 39-42; Wiegartz, *Myra* 163ff. Nr. 1 Taf. 88.89; G. Koch-H. Sichteremann, *Römische Sarkophage* (1982) 442f. Nr. 2 "Myrá" Abb. 476.

¹⁵ Peschlow, *IstMitt* 225ff. Abb. 11 Taf. 102.103; ders., *Myra* 351; Wiegartz, *Myra* 205ff. Nr. 5 Abb. 36 Taf. 91.

¹⁶ Peschlow, *IstMitt* 230.

¹⁷ Peschlow, *IstMitt* 229ff.

¹⁸ Peschlow, *IstMitt* 230; Heiser, *Nikolaus* 13.

¹⁹ Peschlow, *IstMitt* 231; Nach Peschlow, *Myra* 349, s. zum Bareser Translationsbericht: G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der hl. Nikolaos in der griechischen Kirche*, 2 Bde. (1913-1917) 520 Anm. 2.

²⁰ Peschlow, *IstMitt* 231; Nach ihm, *Myra* 349 Anm. 203, sollen auch Anrich (o.

denn alles spricht dafür, daß der Boden bald nach der Fertigstellung der Kirche gelegt wurde.²¹

Dieses unscharfe Bild von der ursprünglichen Grabstätte des Heiligen ist durch die verschiedenen ineinander verflochtenen verschiedenen Bauphasen und Erneuerungen der Grabkirche bedingt, die im Laufe der Zeit viele Änderungen durchgemacht hat (Fig.1).²² Nikolaos wurde -im Gegensatz zum herkömmlichen christlichen Brauch- anstatt in seiner Bischofskirche, der Irenenkirche,²³ wahrscheinlich in einem winzigen, kapellenartigen Memorialbau beigesetzt, welcher über der Begräbnisstätte von Stadtmärtyrern in der christlichen bzw. römischen Nekropole errichtet worden war²⁴ und außerhalb der Stadt am Wege von Myra zum Hafen Andriake lag. Wohl als Folge des Erdbebens von 529 wurde im 6. Jahrhundert eine Basilika errichtet, die mit dem im Jahre 565 erwähnten Martyrion identisch sein dürfte.²⁵ Nach der Zerstörung des Martyrion blieben nur die beiden Südost-Kapellen und die fünf Joche des Nordgangs erhalten (Fig.1.2).²⁶ Die im 8. Jahrhundert darüber erbaute fünfschiffige Kuppelkirche ist von diesem "Vorgängerbau" mitgeprägt und wurde in mittelbyzantinischer Zeit im 11. und 12. Jahrhundert durch zahlreiche Anbauten ganz erheblich erweitert.²⁷

Nach diesem kurzen Überblick über die drei bis heute als "Grabstätte des Hl. Nikolaos" diskutierten Räume A, B und C (Fig.1) ist man nun berechtigt zu fragen, welcher davon für seine Bestattung bevorzugt werden könnte? Da eine Krypta unter dem Fußboden archäologisch nicht belegt ist,²⁸ muß das gesuchte Grab oberirdisch gelegen haben. Dabei soll es

Anm. 19) und Armando (o. Anm. 6) der Bareser Angabe darüber verworfen haben. Vgl. u. mit Anm. 29.

²¹ Peschlow, Myra 349.

²² Demiriz, TAD 13ff.; Peschlow, Myra 341ff. 351ff. und s. dort den Grundriß der Kirche in Abb. 39; wo alle Bauphasen zeichnerisch anschaulich dargestellt sind.

²³ Heiser, Nikolaus 13; Hl. Nikolaus 12.

²⁴ Nikolauslegenden 8; Peschlow, Myra 347; Wiegartz, Myra 243f.; Heiser, Nikolaus 13; Hl. Nikolaus 12. Zur kontinuierlichen Weiterbenutzung der kaiserzeitlichen kleinasiatischen Nekropolen in frühchristlicher Zeit s. Wiegartz, Myra 243 mit Anm. 450.

²⁵ Dazu s. zuletzt Peschlow, Myra 347.

²⁶ s. Peschlow, Myra 323f. Abb. 39, vor allem Abb. 41.

²⁷ Zur Baugeschichte der Nikolaoskirche s. o. Anm. 22.

²⁸ s. o. Anm. 20.

sich -wie noch aus der Überlieferung von einem Geistlichen aus Mytilene im 9. Jahrhundert hervorgeht-²⁹ um einen Sarkophag gehandelt haben.³⁰ Sicher ist auch, daß von diesem Sarkophag heute nichts mehr existiert: er dürfte nach dem Raub der Reliquien des Heiligen durch Bareser Kaufleute im Jahre 1087 einem Erdbeben oder einem Überfall zum Opfer gefallen sein. Auch die Vermutung, wonach der Sarkophag von seinem ursprünglichen Platz entfernt und an einen anderen gestellt wurde,³¹ ist wenig wahrscheinlich, weil das Grab des Nikolaos als Grabkirche den "Kern" der ganzen Anlage gebildet haben dürfte und die Basilika ihre Existenz von Anfang an diesem heiligen "Kernpunkt" verdankte.

Allein aus diesem sachlichen Grund dürften weder der Säulensarkophag mit Klinendeckel (Abb.4) noch der Rankensarkophag (Abb.5-7) mit fragmentiertem Deckel (Abb.8-13) -auch nicht als Ersatz- für das ursprüngliche Grab des Heiligen in Frage kommen. Deswegen nicht, weil noch darüber hinaus die Nischen der Räume B und C (Fig.1), in denen diese beiden Sarkophage aufgestellt sind, in zeitlicher, architektonischer und funktioneller Hinsicht Probleme aufwerfen, die die Annahme der von Peschlow und Wiegartz postulierten These recht erschweren: So geht die für den Säulensarkophag bestimmte Kapelle B architektonisch "auf die Baukonzeption des 8. Jahrhunderts" zurück³² und in diesem Raum konnte sich kaum "auch ursprünglich eine ähnliche Anlage befunden haben", da ihm jegliche architektonische Spuren aus dem Vorgängerbau fehlen.³³ Der Raum der Nische C mit dem Rankensarkophag und dem zugehörigen Deckel wurde sogar erst mit dem Neubau der Basilika in der letzten Hauptphase "am Beginn des 12. Jahrhunderts" geschaffen³⁴ und weist als

²⁹ Bean, Lykien 131: "Es gibt auch eine Überlieferung, nach der ein Geistlicher aus Mytilene sich im 9. Jahrhundert auf den Weg nach Myra machte, um dem kostbaren Sarg des Heiligen Nikolaus seine Verehrung zu erweisen und davon Myrrhe zum Schutz seiner Familie mitzunehmen. Dieser Bericht läßt vermuten, daß das Grab über dem Boden war". Vgl. o. mit Anm. 20.

³⁰ Dazu s. o. Anm. 29, vor allem Peschlow, *IstMitt* 231.

³¹ Wiegartz, *Myra* 244-33- Peschlow, *Myra* 350.

³² Peschlow, *Myra* 359; Wiegartz, *Myra* 244.

³³ Dagegen s. Peschlow, *Myra* 350: "Obwohl es wahrscheinlich ist, daß Rückwand und Gewölbe der Nische erst aus mittelbyzantinischer Zeit stammen, wird sich auch ursprünglich eine ähnliche Anlage hier befunden haben"; zur ausführlichen Behandlung dieses Sachverhalts in Bezug auf die Architektur dieses Anbaues s. Peschlow, *Myra* 359 Anm. 230.

³⁴ Peschlow, *Myra* 348f.; Wiegartz, *Myra* 244.

Grabraum auch für andere Bestattungen in schlichten Särgen (Abb.5) funktionell überhaupt einen allgemeinen Charakter auf. Man würde doch einen besonderen, alleine dem Hl. Nikolaos vorbehaltenen Raum erwarten, der ihn "als Herrn der Kirche" würdigt. Dies gilt auch für den Säulensarkophag, der durch seine Plazierung am Rande des Baues kaum als bedeutsam und verehrungswürdig angesehen werden kann.³⁵

Auch über den fragmentarisch erhaltenen Deckel (Abb.8-13), der von Peschlow formal als "die Reste des Deckels des Heiligensarkophags" gedeutet und dessen Fundort zugleich als Aufstellungsort des Grabs vorgeschlagen wurde, habe ich hinsichtlich seiner -bisher negierten- Zusammengehörigkeit mit dem Rankensarkophag (Abb.5-7)³⁶ noch einiges zu sagen: Nach Peschlow "ist der erwähnte Rankensarkophag zwar ohne Deckel, doch schon aufgrund der Maße kann er nicht dazu gehört haben".³⁷ Nach Wiegartz dagegen könnte er seinen Maßen, seiner Typologie und seiner zeitlichen Einordnung nach der Deckel des Rankensarkophags sein;³⁸ da aber "das Klammerloch in der Mitte des unteren Deckelprofils einer Schmalseite (Abb.9) an den Schmalseiten des Rankensarkophags keine Entsprechung finden" sollte, wurde ihre Zusammengehörigkeit von ihm "mit großer Wahrscheinlichkeit" für "ausgeschlossen" gehalten.³⁹ Eine genaue Untersuchung der eng an die Nischenwand gerückten linken

Schmalseite des Kastens zeigt aber, daß das gesuchte Klammerloch sich dort in der Mitte des Eierstabs unterhalb der oberen Leiste befindet (Abb.7), während die Klammerlöcher auf den rechten Nebenseiten der beiden Bestandteile, des Kastens und Deckels (Abb.10), fehlen, und damit ihre Zusammengehörigkeit eine doppelte Bestätigung findet. Ob der Deckel auch ursprünglich zu diesem Rankensarkophag gehört hat, was mir von Form und Zeitstil her logischer erscheint,⁴⁰ oder nach der Zerstörung

³⁵ Dagegen s. Wiegartz, Myra 244: "Der exponierte Platz macht es ihm wahrscheinlich, daß sich hier ursprünglich der Sarkophag des Heiligen befand".

³⁶ s. o. Anm. 14.

³⁷ Peschlow, *IstMitt* 227 Anm. 7.

³⁸ Wiegartz, Myra 205ff. Dagegen s. Peschlow, o. Anm. 37.

³⁹ Wiegartz, Myra 163.205; Peschlow, Myra 351: "Dieser Sarkophag wurde fast vollständig zerstört". Dagegen s. J. Wagner, *Türkei. Die Südküste von Kaunos bis Issos* (1986) 106, der -jedoch ohne auf das Grundproblem der Verklammerung einzugehen- den Deckel in seiner zweiten Verwendung dem hiesigen Rankensarkophag zugehörig erklärt.

⁴⁰ Die bei den früheren Untersuchungen nicht bemerkten Unterschiede zwischen den Fragmenten Nr. 1 aus der Rückseite sowie Nr. 2 und 3 aus der Vorderseite des Deckels in

des originalen Deckels hierauf weiterverwendet worden ist, ist für das eigentliche Ziel dieser Untersuchung nicht von Belang; er steht ja letzten Endes in dem viel später als "Martyrion" neu gebauten Grabraum am Westende des südlichen Seitentraktes.

So ist man gezwungen, die ursprüngliche Grabstätte des Heiligen dort zu suchen, wo der Bau zeitlich zu den frühen Bestandteilen der Kirche, nämlich zu dem "Vorgängerbau" bzw. zu dem "Martyrion" gehört und architektonisch innerhalb des ganzen Komplexes Besonderheiten aufweist sowie unbedingt eine grabartige Anlage hat. Ein solcher Raum, der alle diese Eigenarten demonstriert, findet sich in der Basilika nur im Südost-Flügel mit den "älteren Kapellen"; in A (Fig.1.2, Abb.1.2). Dieser besteht -wie auch Peschlow richtig bemerkt hat- ursprünglich aus drei in Plan und Gewölbenausführung ähnlichen Räumen.⁴¹ Wegen dieser Ausführung und durch die flankierenden Räume wird die mittlere Kapelle mit dem Grab ausdrücklich betont (Fig.1.2, Abb.3); eine Feststellung, deren Bestätigung sich weiter unten auch im Zusammenhang mit den Mosaiken zeigen wird. Außerdem gehört diese Kapelle zu den ältesten Bestandteilen der Kirche, besitzt kein Pendant auf der Nordseite und macht somit einen für eine bedeutende Persönlichkeit zu erwartenden und insgesamt als "Grabkirche" zu bezeichnenden Eindruck. Und ihre mittlere Apsis setzt schließlich mit einem um 1118 in eine Arkosoleum umgebildetes Grab (Abb.3) unter der Bevölkerung als "Grabstätte des Nikolaos" viele Jahrhunderte lang diese Tradition fort.⁴²

Peschlows Meinung, "kein Raum sei von seiner Architektur her so ausgezeichnet, daß man nur diesen als Grabraum -des Heiligen- benennen möchte",⁴³ beruht sicherlich auf demselben, vom Gesamtplan der Kirche her gewonnenen fachmännischen Eindruck. Sein Einwand dagegen, daß keine der drei Kapellen den Charakter eines abgeschlossenen Grab-

der Formgebung und Machart der einzelnen Bestandteile, wie vor allem der beiden Giebel, der unteren Deckelprofile, der Ziegel und des Palmettenfrieses, sind bei einer handwerklichen Arbeit nicht unerklärbar und deshalb auch an ein und derselben Schöpfung einer Sarkophagwerkstatt nicht überraschend; s. Wiegartz, Myra 209f. oder 241f.

⁴¹ Peschlow, Myra 313. Dagegen s. dort den Plan des Vorgängerbauces 323 Abb. 41, wo in der Grundrißrekonstruktion dieses Teils der Kirche die südlichste Kapelle nur als ein quadratischer Raum ohne Apsis wiedergegeben wurde.

⁴² s. o. Anm. 4.

⁴³ Peschlow, Myra 349.

raums besitze, ist dann nichtig, wenn mit der Bezeichnung "Martyrion" architektonisch nicht ein Teil, sondern vielmehr die Gesamtheit der Anlage, besonders der -spätere- Süd-Flügel gemeint ist. Wohl deswegen sprachen Spratt und Forbes von einer "kleinen Kirche über dem Grab",⁴⁴ also nicht von einer "Kapelle" bzw. Nische, die nur mit dem eigentlichen "Grab" des Heiligen identisch sein kann. Mit der "kleinen Kirche darüber" bezeichneten sie dann den Süd-Flügel selbst. Tatsächlich dürfte die zweite Kapelle inmitten der "kleinen Kirche" nur wegen ihrer zentralen Plazierung zwischen den beiden grablosen Apsiden (Fig.2) für das heilige Grab ausgewählt worden sein. Damit ist zugleich auch die letzte Frage von Peschlow, "warum die erste Kapelle, da sie dem Altarraum der Kirche am nächsten liegt, für eine solche Bestattung nicht bevorzugt worden sein sollte", beantwortet.

Auch die Isolierung der mittleren Grabkapelle, die im Gegensatz zu der ersten nicht den unmittelbaren Abschluß eines nach Westen hin fortlaufenden Seitentraktes bildet (Fig.2),⁴⁵ unterstützt diese Annahme; eine dadurch entstandene Parallelisierung mit islamischen Sakralbauten, bei welchen ja bekanntlich Moschee und Kuppelgrab in ähnlicher Art voneinander getrennt sind, ist zur Ferstärkung dieser Wahrscheinlichkeit erwähnenswert.

Dazu kommt schließlich, daß in der Kirche nur der Naos und "besonders" ihre Südost-Kapellen umfangreiche Reste eines alten Schmuckfußbodens besitzen (Abb.1.2), die in zahlreichen Einzelheiten motivische und handwerkliche Gemeinsamkeiten aufweisen.⁴⁶ Mit Recht weist O. Feld darauf hin, daß "die besondere religiöse Rolle der Südostkapellen zu einer aufwendigeren Ausgestaltung des Bodens geführt haben mag".⁴⁷ Diese "besondere religiöse Rolle" kann nur in der funktionellen Wichtigkeit dieses selbstständigen und dazu mit dem heiligsten Teil des Baues, der Hauptapsis, unmittelbar in Verbindung stehenden Flügels verwurzelt gewesen sein, also aus seiner Funktion als "Grabkapelle des Heiligen Nikolaos" bzw. als "Keim der ihm als Grabkirche gewidmeten Basilika". Im

⁴⁴ s. o. Anm. 5.

⁴⁵ s. Peschlow, Myra 323 Abb. 41.

⁴⁶ Demiriz, TAD 16ff. Abb. 22-29 bzw. 30-38; O. Feld, in: Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, *IstForsch* 30 (1975) 394ff. Abb. 58 b, Farbtaf. III, 1.3.4 Taf. 105.129 A-D. 130.

⁴⁷ Feld, a. o. 397.

Vergleich zu den Mosaiken vor den beiden Nebenapsiden innerhalb desselben Raums fällt das Mosaik vor der mittleren Apsis durch das größere Format des Schmuckfeldes und durch die Ausführung der in der Farbe verschiedenartigen Marmorscheiben und Bordüren in "feinster opus-sectile Technik"⁴⁸ -trotz der starken Beschädigungen sofort ins Auge. Dadurch wird die zugehörige Nische in ihrer Funktion als "Grabkapelle des Heiligen" hervorgehoben. In diesem Zusammenhang fanden auch die an drei Kanten der mittleren quadratischen Marmorplatte symmetrisch angebrachten Inschriften, was ihre Plazierung und Bedeutung angeht, bisher kaum Beachtung.⁴⁹

Wegen einer gleichzeitig mit dem Arkosolium angebrachten schlichten Platte ist es nicht möglich, die dadurch verdeckte Vorderseite des heute aufgestellten Sarkophagkastens (Abb.3) zu untersuchen. Das mögliche Fehlen von Öffnungen, an denen ursprünglich das wundertätige Öl aufgefangen werden sollte, ist allein nicht Grund genug, diesen Ort als eigentliche Grabstätte des Hl. Nikolaos abzulehnen. Der jetzige Sarkophag kann ja -als Folge einer gewaltsamen Zerstörung- den ursprünglichen Sarkophag mit Gebeinen und Manna des Heiligen ersetzt und zugleich jene alte rituelle Funktion verloren haben. Material und Bautechnik der Apsis bestätigen dies.⁵⁰

II

Trotz seiner ungemein überragenden Bedeutung ist der Hl. Nikolaos auch geschichtlich nur fragmentarisch faßbar.⁵¹ Er gehört offensichtlich dem 4. Jahrhundert an, da er wohl schon zu Beginn des 5. Jahrhunderts verehrt wird.⁵² Nur so erklärt sich, daß viele Kinder in Lykien seit dem Anfang des 5. Jahrhunderts den Namen Nikolaos erhalten haben, während er im 4. Jahrhundert nicht vorkommt.⁵³

⁴⁸ Feld, a. o. 396 zum "Feld B".

⁴⁹ Demiriz, TAD 17; Feld, ao. 396.

⁵⁰ Peschlow, Myra 350.

⁵¹ Schultze, RE XVII, 360; Dörner, LThK VII, 994; Demiriz, TAD 19f.; Nikolauslegenden 8; Peschlow, Myra 347; Petzoldt, LChI VIII, 46; Heiser, Nikolaus 11ff; Hl. Nikolaus 11f.

⁵² Schultze, RE XVII, 360; Paulus, RGG IV, 1490; Dörner, LThK VII, 994; Demiriz, TAD 19f.; Nikolauslegenden 8; Peschlow, Myra 347; Petzoldt, LChI VIII, 46; Heiser, Nikolaus 13; Bean, Lykien 127; Hl. Nikolaus 11f.

⁵³ Heiser, Nikolaus 12: "...Während unter den Christen Lykiens, soweit uns ihre Namen bekannt sind, im 4. Jahrhundert ein Nikolaus nicht vorkommt, tritt dieser Name auf-

Sein Geburtsort ist das lykische Patara,⁵⁴ das manchmal in Quellen als "Patras in Lykien" mit "Patras in Griechenland" verwechselt wurde.⁵⁵ In der Tat war Patara eine einheimische Gründung und ihr lykischer Name lautete Pttara. Im Altertum gelangte die Stadt durch den Kult und das -mit Delphi und Delos ebenbürtige- Orakel des Apollon zu hohem Ansehen. Noch zu Lebzeiten des Hl. Nikolaos, verkündete er dort als Nationalgott der Lykier bis zur Abschaffung des Kults bald nach dem Edikt des Theodosius im Jahre 385 seine Weissagungen. Dadurch und durch ihren für ganz Lykien bedeutenden Hafen erreichte sie mit einer Fläche von über 100 ha, in der Kaiserzeit auch als Hauptstadt der römischen Doppelprovinz Lykien und Pamphylien den Höhepunkt ihrer ruhmvollen Geschichte. Zumindest am Beginn des Christentums dürfte Patara seine Stellung als Metropolis weiterhin behauptet haben, denn der am Konzil von Nikaia im Jahre 325 zeichnungs-berechtigte Metropolit der Lykier, Eudemos, war zugleich der Bischof von Patara,⁵⁶ und die antike Stadt bietet heute durch ihre Ruinen und Bodenfunde ein eindrucksvolles Bild aus jener goldenen Epoche der Christenheit.⁵⁷

So ist es kein Wunder, daß Patara als eine ansehnliche und führende Bischofsstadt im 4. Jahrhundert einen Heiligen hervorbrachte, ihn in einer ihrer sechs Kirchen ausbildete und ihn der benachbarten Stadt Myra als "heller Stern am Himmel der Heiligen" zum Wohle der Menschheit schenkte...

Antalya, den 6.12.1991

fallend häufig -unter 29 Namen sechsmal- in der erwähnten Lebensbeschreibung über den Abt vom Sionkloster auf. Aber auch unter den aus anderen Quellen bekannten Männernamen des 5. und 6. Jahrhunderts ist dieser Name nicht zu übersehen: 17 von 84 Lykiern werden Nikolaus genant. Zur gleichen Zeit findet sich aber dieser Name nur höchst selten in den anderen -sogar großen- Provinzen des Byzantinischen Reiches..."; dazu s. auch Peschlow, Myra 347.

⁵⁴ Schultze, RE XVII, 360; Demiriz, TAD 19; Heiser, Nikolaus 13; Bean, Lykien 84.127; J. Wagner, Türkei. Die Südküste von Kaunos bis Issos (1986) 77.

⁵⁵ Nikolauslegenden 8; Petzoldt, LChI VIII, 46.

⁵⁶ Zur Bischofliste von Patara, darunter auch Eudemos, s. G. Fedalto, Hierarchia Ecclesiastica Orientalis I. Patriarchatus Constantinopolitanus (1988) 234.

⁵⁷ Zur Geschichte und Kunst von Patara s. zuletzt F. İşik, TürkAD XXIX, 1991, 35ff.

LITERATUR mit ABKÜRZUNGEN

- BEAN, LYKIEN...: G. E. Bean, Kleinasien 4, Lykien (1980).
- DEMIRIZ, TAD...: Y. Demiriz, "Demre'deki Aziz Nikolaos Kilisesi", Türk Arkeoloji Dergisi XV-1, 1966, 13 ff.
- DÖRRER, LTHK VII...: A. Dörrer in: Lexikon für Theologie und Kirche VII (1962) s. v. "Nikolaus von Myra".
- HEISER, NIKOLAUS...: L. Heiser, Nikolaus von Myra, Heiliger der ungeteilten Christenheit (1978).
- HL. NIKOLAUS...: Der Hl. Nikolaus in der Ikonenkunst, Ausstellungskat. Schloß Hofberg-Oberköllnbach, Landkreis Landshut (1980).
- NIKOLAUSLEGENDEN...: Nikolauslegenden, Leben und Legenden des heiligen Bischofs von Myra (1973).
- PAULUS, RGG IV...: H. Paulus in: Die Religion in Geschichte und Gegenwart IV (1960) s. v. "Nikolaus der Heilige".
- PESCHLOW, ISTMITT...: U. Peschlow, "Fragmente eines Heiligensarkophags in Myra", Istanbulische Mitteilungen 23/24, 1973/74, 225 ff.
- PESCHLOW, MYRA...: U. Peschlow, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra", in: Myra, Istanbulische Forschungen 30 (1975) 303 ff.
- PETZOLDT, LCHI VIII...: L. Petzoldt in: Lexikon der christlichen Ikonographie VIII (1976) s. v. "Nikolaus von Myra (von Bari)".
- SCHULTZE, RE XVII...: V. Schultze in: Realenzyklopädie XVII (1937) s. v. "5-Nikolaos".
- WIEGARTZ, MYRA...: H. Wiegartz, "Kaiserzeitliche Reliefsarkophag in der Nikolaoskirche", in: Myra, Istanbulische Forschungen 30 (1975) 161 ff.

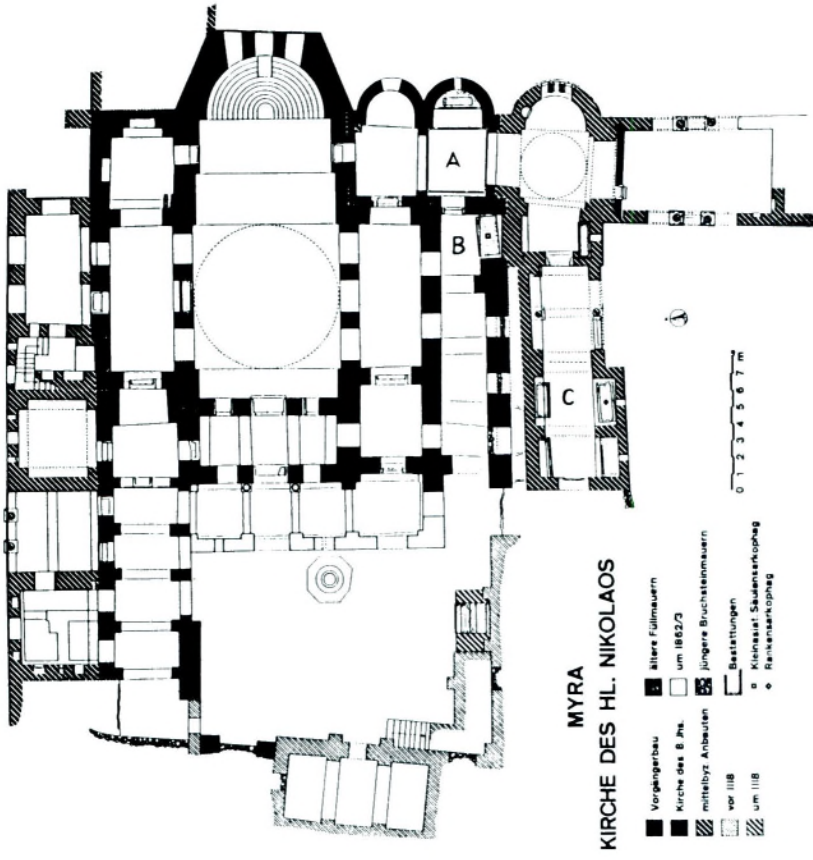

Fig. 1. Myra, Grundriß der Nikolaoskirche, nach U. Peschlow.

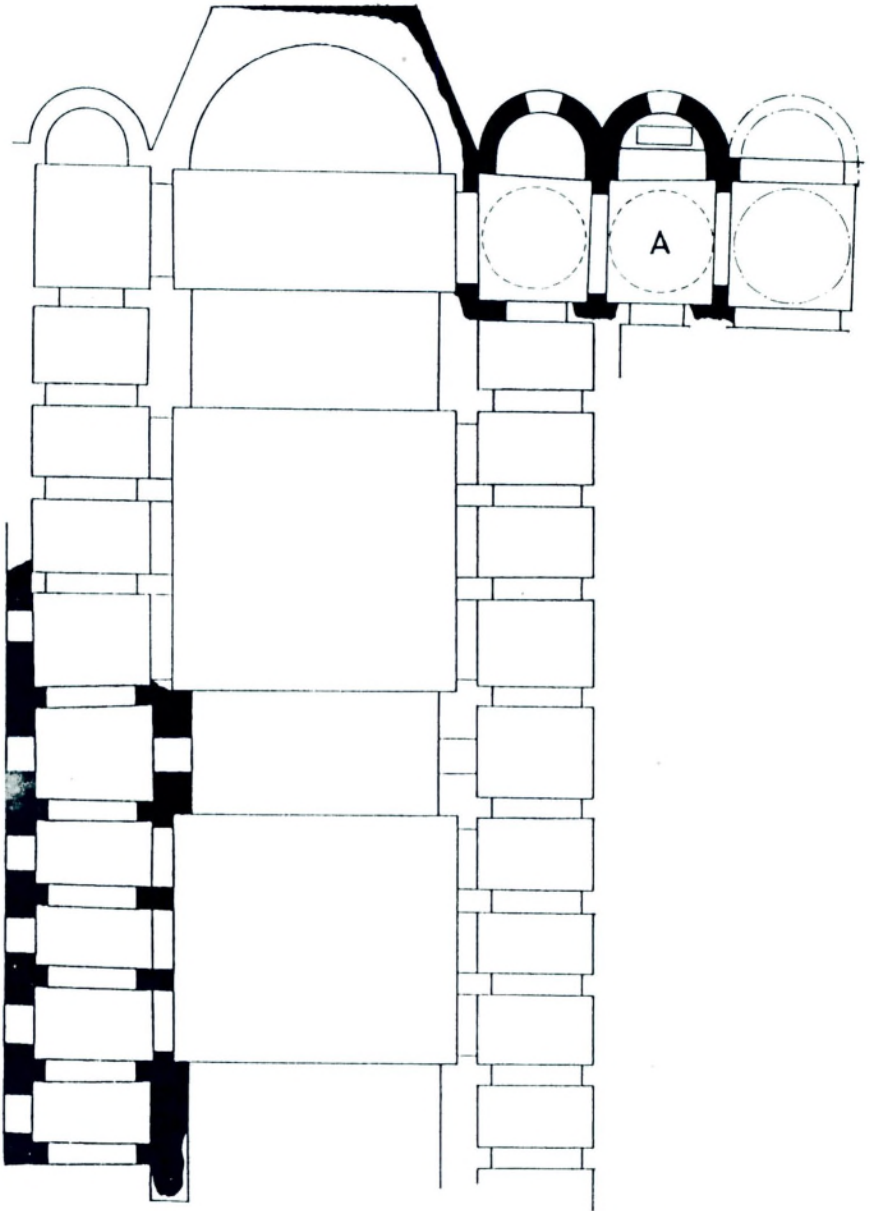

Fig. 2. Myra, Grundriß des Vorgängerbaues mit Grabraum "A", nach U. Peschlow-mit Änderungen an den SO-Kapellen-.

Abb. 1. Myra, Nikolaoskirche, Grabraum "A" von süden.

Abb. 2. Myra, Nikolaoskirche, Grabraum "A" mit Schmuckfußboden.

Abb. 3. Myra, Nikolaoskirche, mittlere Kapelle des Grabraums "A" und das "Grab des Hl. Nikolaos".

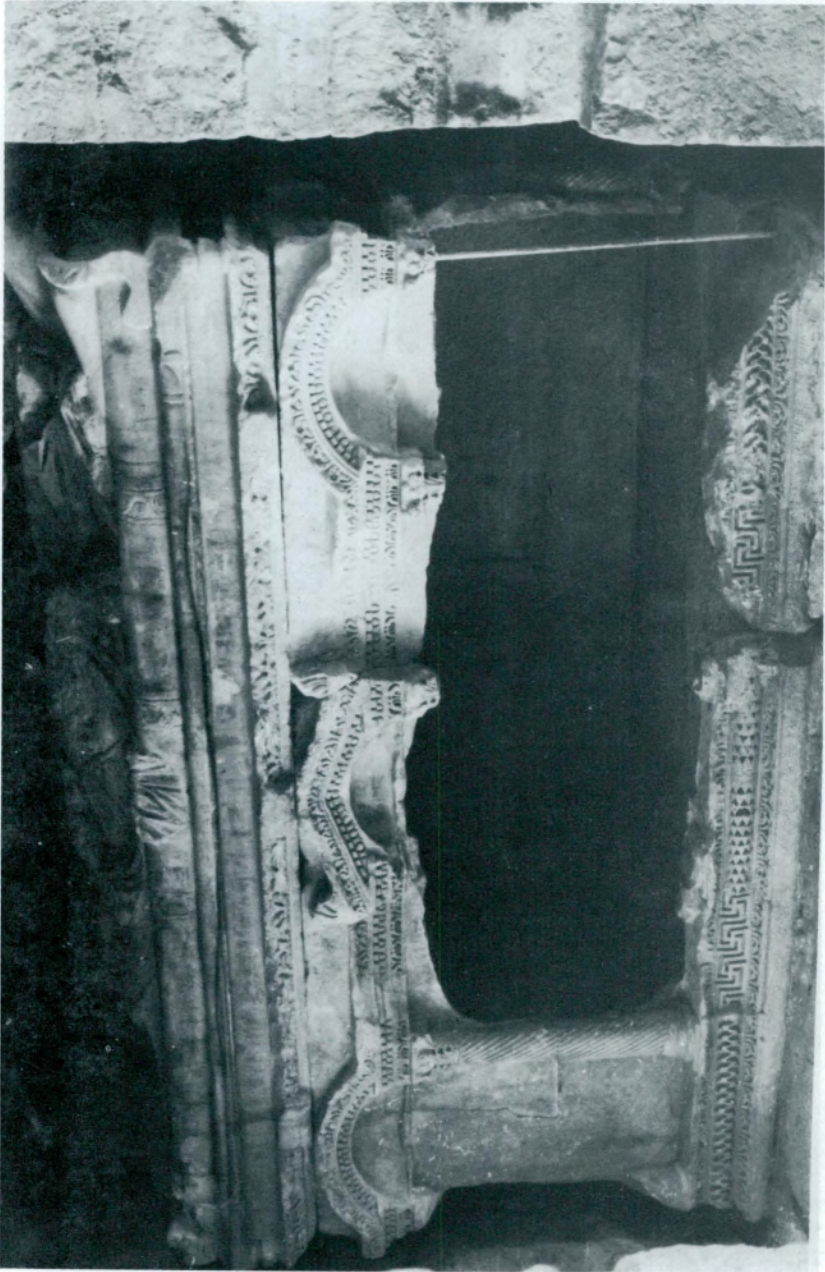

Abb. 4. Myra, Nikolaoskirche, das sog. "Grab des Hl. Nikolaos" im Grabraum "B".

Abb. 5. Myra, Nikolaoskirche, Grabraum "C" von Osten.

Abb. 6. Myra, Nikolaoskirche, das sog. "Grab des Hl. Nikolaos" im Grabraum "C".

Abb. 7. Linke Schmalseite von Abb. 6.

Abb. 8. Myra, Nikolaoskirche, drei Fragmente eines sog. "Sarkophagdeckels des Hl. Nikolaos" im West-Hof.

Abb. 9. Deckelfragment "A" von Abb. 8, linke Schmalseite.

Abb. 10. Deckelfragment "B" von Abb. 8, rechte Schmalseite.

Fahri Işık

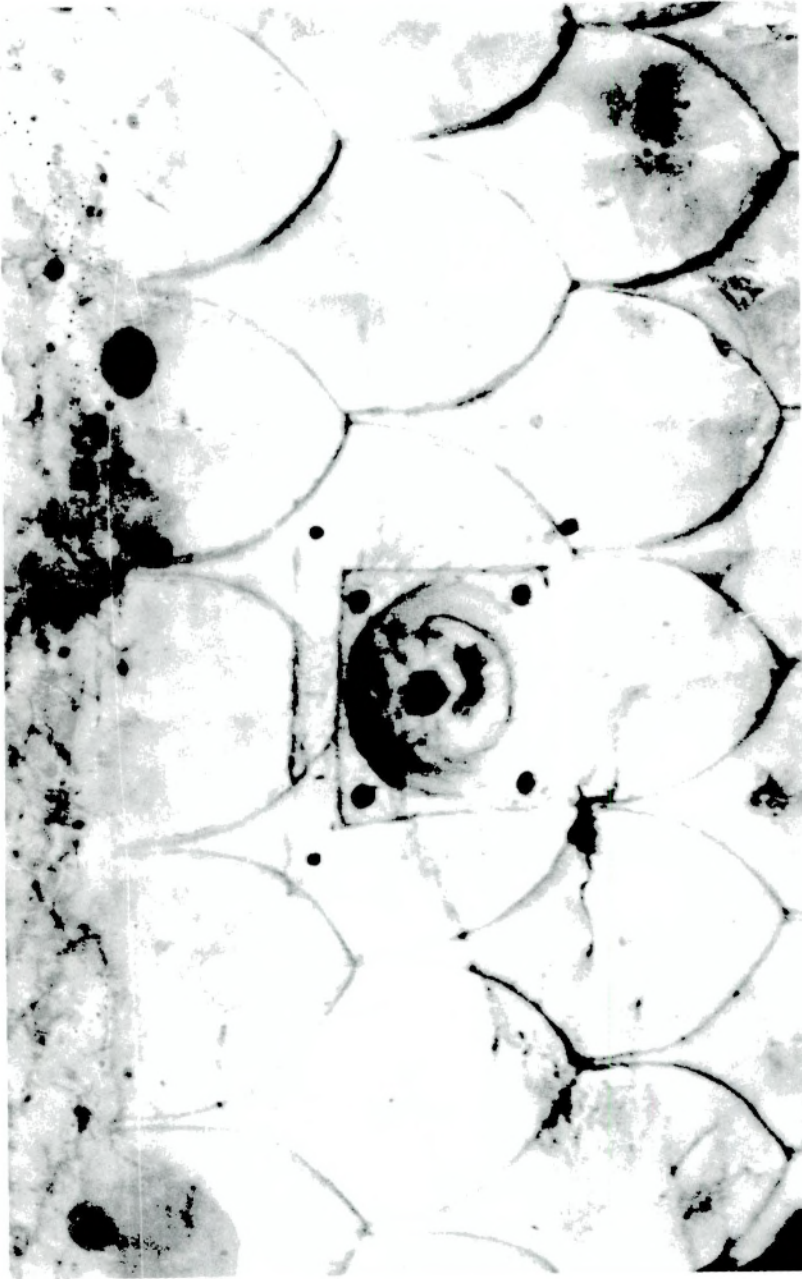

Abb. 11. Einarbeitung auf dem Dach des Fragments "B" in Abb. 10.

Fahri Işık

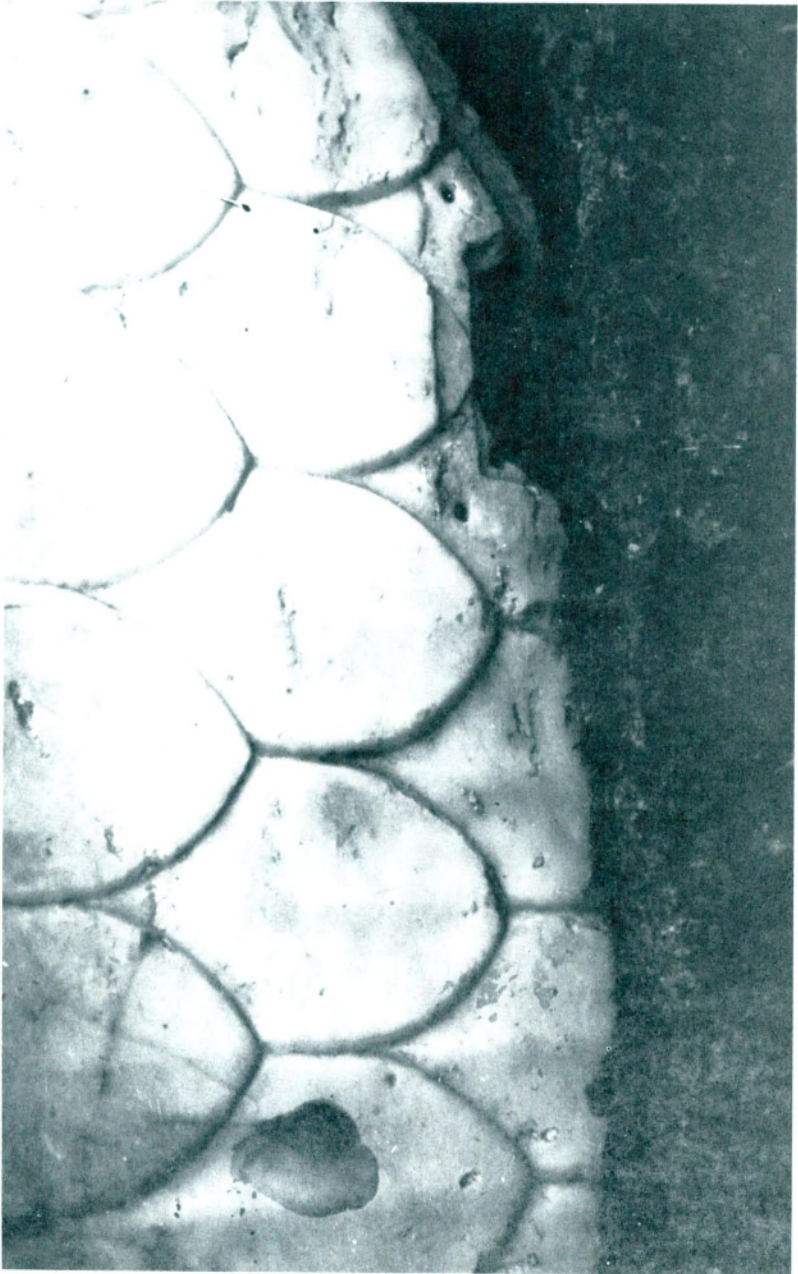

Abb. 12. Einarbeitung auf dem Dach des Fragments "A" in Abb. 9.

Abb. 13. Die Lage der Einarbeitung in Abb. 12 auf dem Deckelfragment "A".

MISIR'IN ALINMASINDAN SONRA NURUDDİN MAHMUT'LA SELAHUDDİN EYYÛBÎ ARASINDA ORTAYA ÇIKAN SOĞUKLUĞUN SEBEPLERİ

Doç. Dr. BAHATTİN KÖK

Büyük Selçukluların, fazla uzun sürmeyen yükselme dönemlerinden sonra Ortadoğu'da genel manada İslamî bir güç birliğinin sağlanamaması, Batı Dünyası'na, beklenmekte olan arzuların gerçekleşmesi hususunda yeni bir ümit ışığı yakmıştı. Bu sebeple Avrupa Hıristiyanları, ellerine geçen bu fırsatı değerlendirmek istemişlerdi. Batılılar, bu maksatla, genellikle Papalık Makamı'nın öncülüğünde çeşitli milletlerden oluşan, sayıları yüz binleri bulan ve tarihte adına Haçlı Seferleri denilen savaşları başlatmışlardı. Söz konusu olan bu savaşlar, ya papa ve papazların aforozundan kurtulmak, ya bu makamları işgal edenlerin yanında saygınlık kazanmak, ya da genel anlamda Hıristiyan Dünyası'nda siyasî bir üstünlük sağlamak gayesi ile, Ortaçağ Avrupası'nın kaderini ellerine geçirmiş bulunan imparator ve kralların katılmasıyla pek çok gayeler uğruna yapılmıştır. Anadolu'yu ve genel anlamda Ortadoğu'yu bir kan gölü haline getiren ve bir çoğu çapulcu ve şuursuz kitlelerden oluşan bu ordular, asırların dışına taşan amansız saldırılarıyla, özellikle ilk hatta yer alan İslâm devletlerinin rahat bir nefes almasına fırsat vermemişlerdi. Bizans İmparatorluğu'nun ömrünü uzunca bir zaman uzatmaya yarayan bu Haçlı akınları, Ortadoğu'da yer alan o dönemin İslâm devletleri arasında, belli ölçüler içinde kalan bir şuurlaşma hareketinin oluşmasına yol açmışsa da, ne yazık ki, onların, büyük bir güç birliği halinde bir çatı altında toplanmalarını sağlayacak elverişli bir ortam hazırlayamamıştı. Gerek Büyük Selçukluların ve gerekse Anadolu Selçuklu Devleti'nin içinden, bu geniş bölgelerde, büyük çapta dağınık duruma gelmiş İslâm ve Türk devlet ve emirliklerini birleştirebilecek nitelikte güçlü bir liderin çıkmamış olması, Haçlılar karşısında verilen büyük mücadele ve zaman zaman kazanılan mühim başarılarla rağmen, gösterilen bu gayretler, Hıristiyan Dünyası'nın bütünüyle ümidini kırarak bir seviyeye gelememişti.

İşte bu sıralarda, bir yandan Abbasî Devleti'nin gücünü yitirmesi, bir yandan da Sultan Melikşah (dönemi: 465-485/1072-1092)'ın vefatından sonra Büyük Selçukluların çalkantılar göstererek bir dağınıklık içine gir-

meleri, ufukta görünen Haçlı tehlikesinin ikinci plana atılmasına yol açtı. Bu büyük tehlikeye göğüs germe vazifesi, Anadolu'da, Anadolu Selçuklularına, Suriye'de ise, Büyük Selçukluların bu bölgeyi idare eden valilerinin omuzlarına bırakıldı. Bu dönemde, Büyük Selçuklular tarafından Musul ve dolaylarına vali olarak tayin edilen İmaduddin Zengi (dönemi: 521-541 / 1127-1146), bir yandan, Dımaşk Atabeğliği'nden bazı yerleri koparıp hakimiyet alanını genişletirken bir yandan da özellikle Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı gerçek bir mücadele vermekteydi. İmaduddin'in bu alanda sergilediği kararlı ve şuurlu mücadeleler, İslâm dünyasınca takdirle karşılanırken Haçlılar açısından ise düşündürücü bir anlam taşımaktaydı. Onun, Yıva boyunun bir kolunu teşkil eden Yaruklu Türkmenleri'ni Batı İran'dan getirip Halep ve dolaylarına yerleşirmesi¹, üzerinde ehemniyetle durulması gereken bir konudur. Büyük Türk emiri Zengi, bu şuurlu çabasıyla, bir yandan bu bölgedeki Türk ve İslâm yoğunluğunu arttırmayı hedef alırken bir yandan da Haçlılara karşı köklü ve kalıcı tedbirlere baş vurduğunu gösteriyordu. Suriye'ye yerleştirilen bu Türkmenlerin, çeşitli hususlarda Zengilere sağladıkları büyük destek, yalnız Suriye bölgesiyle sınırlı kalmamış, Mısır'ın, Nuruddin Mahmud döneminde bütünüyle ele geçirilip Fatimilerin tarih sahnesinden çekilmelerinde de kendini göstermiştir². İşte yiğit ve büyük teşkilatçı İmaduddin Zengi, attığı bu kararlı adımlarıyla, tarihî bir şehir olan Urfa'yı da haçlılardan almayı başarmış (539/1144) ve vefatından sonra kendi soyundan gelen haleflerine, İslâm Tarihi'nde başlı başına bir yer tutan Zengiler adıyla anılan bir devlet bırakmıştır³.

İmaduddin Zengi'nin vefatından sonra ikiye ayrılan bu devletin Halep kolunu devam ettiren ikinci oğlu Nuruddin Mahmud (541-569/1146-1174), babasının yerini tutacak hayırlı bir halef olduğunu kanıtlamakta gecikmemiştir. Nitekim o, babasının ölümü üzerine Urfa'yı geri almaya yeltenen Haçlıları anında püskürtmüş; hayatı boyunca çeşitli cephelerde Hı-

¹ Bkz., İbnu'l-Esir, Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl, nşr., Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Kahire, 1382/1963, s.80.

² Yaruklu Türkmenlerinin mensup oldukları Yıva boyu ve Yarukluların Halep dolaylarına yerleştirilmeleriyle ilgili olarak bkz., Kök, Bahattin, Seyfuddin et-Turkmanî ve Divânî (basılmamış doktora tezi, Erzurum, 1980), s.40-48.

³ İmaduddin Zengi'nin, Dımaşk Atabeğliği ve Haçlılarla olan savaşları ile Urfa'yı fetretmesi hakkında bkz., Alptekin, Coşkun, The Reign of Zangi, Atatürk Üniversitesi yayınları, Erzurum, 1978, s.49-66.

ıstıyanlarla yaptığı mücadele ve cihadlarıyla Frankların elinde bulunan bir çok kale ve şehri geri almış ve onları Filistin ve Lübnan kıyılarının dar şeridine sıkıştırmıştır. O, bir yandan, ülkesinin doğusunda ve kuzeyinde yer alan emirliklerle iyi geçinerek Müslümanlar arasında bir birliğin kurulmasına çalışmış, bir yandan da Dımaşk Atabeğliği'ni ortadan kaldırıp Musul bölgesinin de içinde bulunduğu Suriye birliğini tamamlamak suretiyle adım adım tasarladığı hedeflere varma yollarını aramıştır.

Nuruddin Mahmud'un belli başlı üç mühim gayesi vardı. Onun ilk hedefi, bölgedeki İslâm hükümdarlarının, hiç olmasa dışa karşı bir güç birliği oluşturarak Haçlılar karşısında mücadele etmelerini sağlamak ve bu suretle onları İslâm topraklarından bütünüyle çıkarmaktı. Hükümdarın bu birlik tasarısı ve bu uğurda harcadığı gayretler, istenildiği ölçüde sonuç vermediğinden, onun Franklarla yaptığı kutlu savaşları ne yazık ki, büyük çapta kendi güç ve imkânlarına bağlı kalmıştır. Bununla birlikte sultan, benzeri pek bulunmayan bir cihad örneği sergilemiştir. Kudüs'ün Franklardan kurtarılması kendisine nasip olmamışsa da, daha sonra bu fethin gerçekleştirilmesi için gereken şartların oluşmasını o sağlamıştır.

Sultanın ikinci ve yine vazgeçilmez bir gayesi de, döneminde, iş başına gelmiş olan Abbasî Halifelerinin de teşvikiyle, Mısır'da hüküm süren Şii Fatımî Devleti'ni ortadan kaldırıp bu bölgeyi de Sünnet Ehli bayrağı altında bütünleştirmekti. Onun, en kısa ve en kestirme yoldan bu hedefe ulaşabilmesi halinde, Haçlılarla yaptığı sürekli mücadeleye daha büyük bir hız ve güç kazandıracağı da hesap edilmekteydi.

Nuruddin Mahmud'un üçüncü ve ileriye yönelik bir hedefi de, İstanbul'un fethedilmesiydi. Yalnız İslâm Tarihi açısından değil, dönemleri, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarıyla ilgili olan bütün milletlerin tarihleri bakımından da İstanbul'un ayrı ve seçkin bir yeri ve ehemmiyeti bulunmaktaydı. Hz. Peygamber (s.a.)'in, bu şehrin, müslümanlar tarafından fetholunacağını müjdelemesi, bu gaye uğrunda yapılacak cihada büyük bir kudsiyyet kazandırmıştı. Bu sebeple Müslümanlar, tarih boyunca böyle yüksek bir şerefe kavuşabilmek için gerçekten de samimî bir gayret ve heycan harcamışlardı⁴.

Hz. Peygamber (s.a.)'in, İstanbul'un fethedilmesini vurgulu kelimelerle ifade buyurması, bu şehrin Müslümanlar tarafından er geç alınacağını

⁴ İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve bu fethi müjdeleyen Hadiselerle ilgili geniş bilgi için bkz., Kitapçı, Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s.199-205.

kesin olarak belirtmekle kalmamakta, bunun, büyük dalgalar halinde birbirini izleyen Haçlı Seferlerini durdurmada nasıl bir kapı ve kilit vazifesi göreceğini de ortaya koymaktadır. Nitekim Kitapçı Hocamız da, asırlarca devam ederek, ister Müslüman ve isterse Hıristiyan olsun, yüzbinlerce insanın kanına ve canına mal olan Haçlı Seferlerinin, dinî taassupla nasıl başladığını ve ne kadar insafsız olduğunu belirttikten sonra, "Hz. Peygamber (s.a.)'in, asırlarca önce İstanbul'u Müslüman komutanlara boy hedefi göstermekle ne kadar uzak görüşlü olduğunu bir kere daha ispat etmiştir" demektedir⁵.

İşte Nuruddin Mahmud'un da, Hz. Peygamber (s.a.)'in meşhur Hadis'ine uyararak İstanbul'un fethini kendisine uzak bir gaye edinmesi boşuna değildi. Çünkü bu mühim şehrin Müslümanlar tarafından alınmasıyla, Haçlıların Bizans aracılığı ile, başta Anadolu olmak üzere İslâm ülkelerine yaptıkları saldırılara son verilmesi sağlanacak ve bu kilit noktada yoğunlaşacak İslâm gücüyle Avrupa'yı, en uygun ve en kestirme yoldan sıkıştırmak mümkün olacaktı.

O dönemlerde, Suriye'de yegâne söz sahibi olan büyük İslâm ve Türk mücahidi Nuruddin, bu üç gayesinden Mısır'ın fethedilmesi işini bütünüyle gerçekleştirmiştir. Haçlıların bu bölgelerden atılması ise, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi büyük çapta ümit verici bir çizgiye getirilmişti. Mısır'ın, bu büyük hükümdar tarafından fethedilmesini başka bir makalede geniş bir biçimde ele aldığımızdan burada bu husus üzerinde durulmayacaktır⁶. Bu makalede, Selahuddin Eyyûbî (dönemi: 569-589/1174-1193)'nin Mısır ordusunu bütünüyle dağıtmasından, bunun ardından iki ay geçer geçmez, Bizans İmparatorluğu ile Kudüs Kralı Amaury'nin yerli Franklardan oluşturduğu ortak ordunun Dimyat kuşatmalarını sonuçsuz bırakmasından sonra, söz konusu ülkede devlet çarkını tam anlamıyla ele geçirmesini izleyen yıllarda, gelişen bazı hadiseler sonunda, kendisiyle efendisi Nuruddin Mahmut arasında ortaya çıkan soğukluğun sebep ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Ancak ortaya çıkan bu soğukluğun sebeplerine geçmeden önce Nuruddin Mahmud'un, Selahuddin Eyyûbî hakkında beslediği engin güvenini ve benliğinde taşıdığı hükümdarlık yetenekleriyle, Mısır gibi büyük bir ülkenin idaresinin üstesinden geleceğine olan sarsılmaz inancını yansıtan bazı hususlara, çok özlü bir biçimde de olsa işaret etmenin gereğine inanmaktayım.

⁵ Kitapçı, a.g.e., s. 201.

⁶ Geniş bilgi için, bkz. Kök, B. "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı" A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9. ve 10. sayılar.

Bilindiği gibi Selahuddin Eyyûbî, gençlik ve yetişkinlik dönemlerinin büyük bir bölümünü Nuruddin'in yanında ve hizmetinde geçirmiştir. O, hükümdarının, hemen her alandaki bilgi ve tecrübelerinden büyük çapta yararlanmış, kazandığı bu örnek davranışları hayatı boyunca tatbik etmeye gayret göstermiştir. Nuruddin Mahmut ta onda saklı olan cevheri ve hükümdarlık vasıflarını keşfetmekte gecikmemiş; bu sebeple ona emirleri arasında seçkin bir yer vermiştir. Nitekim Üçüncü Mısır Seferi'ne karar verdiği zaman oraya gidecek ordunun değişmez baş komutanı olan Eseddud-din Şirkuh (ölümü: 564/1169), yeğeni Selahuddin'in de yine kendisiyle gelmesini istemiş, Selahuddin ise, İkinci Mısır Seferi sırasında İskenderiye'de çektiği sıkıntılardan ötürü bu yolculuğa çıkmak istememişti. Bunun üzerine amcası durumu Nuruddin'e aktarma ihtiyacını duyduğundan, hükümdar meselenin üzerine ciddiyetle eğilmiş ve sonunda onun bu sefere de katılmasını sağlamıştır.

Şirkuh'un ölümünden sonra Selahuddin, Mısır'da, bir yandan Nuruddin'in naipliğini yapıyor, bir yandan da Fatımî Halifesi⁶ Âdîd (dönemi: 555-567/1160-1171)'in veziri bulunuyordu. Bu iki sultan hiç bir zaman birbirleriyle olan bağlantıyı kesmemişlerdi. Yapılacak işler, Nuruddin'in ona yazdığı mektuplardaki tavsiyeler ışığında yürütülmüştü. Hükümdar, naibine verdiği yüksek değeri belirtmek için ona yazdığı mektupların baş tarafında isminin yerine alametini kullanmaktaydı. Büyük Türk hükümdarı ona gerektiği her an tam tehzatlı birlikler göndererek maddî ve manevî yardımlarda bulunmuştu. Bu sıralarda, yine bir askerî birliği, büyük kardeşi Turanşah (ölümü: 576/1180)'la Selahuddin'e gönderirken ona, Mısır'daki naibine bir kardeşi gözüyle değil, oranın, geniş yetkilere sahip bir hükümdarı olarak bakmasını ve kendisine her zaman boyun eğmesini sıkı sıkıya tenbih etmişti. Ayrıca yine Selahuddin'in istemesi üzerine, babası Necmuddin Eyyûb (ölümü: 568/1173)'un başkanlığında bütün ailesini, büyük bir tüccar kafilesiyle birlikte Mısır'a göndermeyi kabul etmiş ve bu kafilenin emniyet içerisinde bu ülkeye ulaşmasını sağlamak için, başında bulunduğu bir orduyla Haçlıları oyalamış ve bu suretle onların adı geçen bölgeye bir kayıp vermeden ulaşmasını sağlamıştı⁷. Bu durum, Nuruddin'in, Eyyûb ailesinin Mısır'a toplanmasını kuşkuyla karşılaması şöyle dursun, onların bu isteklerini canla başla yerine getirdiğini göstermektedir. Bunlar, sultanın genel anlamda Eyyûbî ailesine, hususî manada da Selahuddin'e nasıl yüksek bir değer verdiğini yansıtan hususlardan yalnızca birkaçıdır.

⁷ Bu hususta daha geniş bilgi için, bkz, Kök. B., a.g. makale.

Necmuddin Eyyûp ta, oğulları arasında Selahuddin'e hükümdar adayı gözüyle bakmaktaydı. Nitekim büyük devlet ve siyaset adamı Necmuddin, Mısır'a vardığı zaman Selahuddin babasına, oranın saltanatını teklif etmiş; ancak o, oğlunun hükümdarlığa lâyık olduğunu, "oğlum Allah seni bu işe ehil olduğun için seçmiştir" sözleriyle belirtmiş bulunmaktaydı⁸.

Bütün bunlar, her iki Türk hükümdarının, birbirlerine karşı beslediği, sıcak ilginin, yakın işbirliğinin ve sarsılmaz güvenin ne kadar sağlam olduğunu göstermektedir. Ne var ki, zamanın değişmesiyle ortaya çıkan yeni şart ve durumlar, bu sıcak ilginin hep aynı biçimde devam edeceğine, soğumayacağına dair bir garanti vermemektedir. Özellikle her dönemde hükümdarların etrafını kuşatan bazı makam ve servet düşkünü kimseler, hemen her meselede devreye girmekte ve çoğu zaman yüksek gayelerin gerçekleşmesi hilafına da olsa, istenmeyen bir takım yeni anlayış ve durumların revaç bulmasında etkili olmaktadır. Öte yandan hükümdarlık mevkiinde bulunan hemen her melik ve sultanın gönlünde yatan daha geniş bir hakimiyet aşkı, akli geri plana itip hisleri kamçılacak bir duruma geldiği zaman, kardeşin kardeşe, babanın oğula ve oğulun babaya karşı çıkabileceğinin, yalnız İslâm Tarihi'nde değil, bütün dünya milletlerinin tarihinde yaşanmış olduğunu, ileride de yaşanabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İşte Nuruddin'le Selahuddin arasında ortaya çıkan soğukluğun sebeplerini araştırırken bu gerçeği hiç bir zaman gözardı etmemek gerekir; çünkü bu kanaat, meseleleri daha objektif bir anlayış içerisinde çözüme kavuşturmamızda bize yardımcı olacaktır. İslâm Tarihi'nde, özellikle Haçlılara karşı giriştikleri mücadeleleriyle büyük takdir toplayan bu büyük Türk kahramanlarını, konumuz bakımından incelemeye alırken, yukarıda belirtmeye çalıştığımız anlayışın yansıttığı ışık, bu hususta kılavuzumuz olacaktır.

Nuruddin Mahmut'la Selahuddin Eyyûbî arasında gittikçe sezilmeye başlayan soğukluğun nirengi noktasını, ikincisinin ve bazı yandaşlarının, içten içe gizli bir hakimiyet mücadelesine girişmiş olmaları oluşturmaktaydı. Hiç bir zaman belirgin çizgiler biçiminde gerçek yüzünü göstermemiş olan bu anlaşmazlık, daha çok dış çevrelerin davranış ve tutumlarından sezilmekteydi. Ortaya çıkan bir takım hadiseler karşısında, her iki tarafın değişik yaklaşımlar içinde bulunmaları, ister istemez bunların birbirlerine

⁸ Bkz., İbnu Tağrıberdi, Cemâluddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf, en- Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire, nşr., Vezaretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Kahire, 1383/1963, VI, 7; el-Bidlîsî, Şerefnâme b. Şemsiddin, Şerefnâme, nşr., Ferecullah Zeki, Mısır, thsz., s.86.

kuşku ile bakmalarını gerektirmekteydi. Bununla birlikte veli oldukları bile ileri sürülen gerek Nuruddin'in ve gerekse Selahuddin'in⁹, bir yandan Sunnî İslâm Dünyası'yla henüz bütünleşmiş Mısır'ın eski duruma dönmesi ve bir yandan da bölgedeki Haçlıları doğudan ve batıdan bir kıskaç içine almış olan bu güç birliğinin dağılmaması için, aralarında beliren bu soğukluğun uzun zaman gün yüzüne çıkmaması hususunda sorumlu ve anlayışlı davrandıkları gözlenmekteydi.

Bu araştırmamız sırasında edindiğimiz kanaate göre, Nuruddin Mahmut'la Selahuddin Eyyübî arasında ortaya çıkan soğukluğun başlıca üç temel sebebi vardı.

I. İslâm Tarihi'nin birinci sınıf devlet adamlarından sayılan bu iki sultan arasında baş gösteren soğukluğun başlangıcını, Mısır'daki Fatımî Halifesi Âdîd'in isminin bir an önce hutbelerden kaldırılıp onun yerine Abbâsî Halifesi'nin adının anılmasıyla ilgili mesele teşkil etmektedir. Bu husus, yalnız dönemin Abbâsî halifelerinin üzerinde devamlı durdukları bir mesele olmayıp işin üstesinden geleceğine inandıkları büyük İslâm mücahidi Nuruddin'in de en mühim üç gayesinde birini oluşturmaktaydı. Türklerin İslâm dinine girmelerinden sonra tarih boyunca üstlendikleri Sunnî İslâm bayraktarlığını yapma vazifesi, o sıralarda Suriye bölgesinde olduğu gibi, Mısır'da da Nuruddin'in boynunun borcu sayılıyordu. O, bu hususta kendini hem vazifeli, hem sorumlu ve hem de yetkili görüyordu. Sultan, nasıl vakit geçirmeden başta Halep olmak üzere Suriye'nin bazı yerlerinde dinî merasimleri yeniden Sünnet Ehli mezheplerine uygun bir şekle sokmuş ise, şimdi de bu işi Mısır'da gerçekleştirmek istiyordu. Onun, sağlam İslâm inancı karşısındaki hassasiyeti ve titizliği ve hiç bir şekilde tavize yanaşmayan tutumu, bu hususta en ufak bir ihmâl ve gevşekliğe göz yummadığını göstermektedir. İşte bu hutbe meselesiyle ilgili olarak Selahuddin'le aralarında yeni yeni baş gösteren soğukluğun sebeplerini incelerken, belirtmeye çalıştığımız bu hususların göz önünde tutulması, meselenin anlaşılmasına yardımcı olacak ve ona bir çok yönlerden de ışık tutacaktır.

⁹ El-Yafi'i'nin Ravdu'r-Reyâhîn adlı eserinden aktarıldığına göre, Nuruddin Kırk, Selahuddin ise Üçyüz Velilerinden sayılmaktadırlar. Bkz., İbnu İyâs, Muhammed b. Ahmed el-Hanefî, Bedâi'z-Zuhur fî Vekâi'u'd'Duhûr, nşr., Muhammed Mustafa, Kahire 1402/1982, I, 240; ayrıca bkz., es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, Kitabu Husni'l-Muhâdara fî Ehbâri Mısra ve'l-Kahire, nşr., Mustafa Efendi el-Kutubî ve Kardeşleri, Mısır, 1321, II, 31.

Nuruddin, Mısır'daki Fatimî Hilafetine çok daha önce son vermek istiyordu. Ancak, gerek kendi bölgesinde her zaman Haçlılarla yüz yüze bulunması, gerek bu iki devlet arasındaki bazı kısımların Frank kontluklarınınca işgal edilmesi ve gerekse böylesine hayatî bir meselede bu Şii devletin Kudüs Krallığıyla sıkı işbirliğine gitmesinin kaçınılmaz olması gibi mühim engeller yüzünden bu arzusunu gerçekleştiremedi. Öte yandan o, Mısır'a ordu göndermeden önce Fatimî Devleti'nin gücü hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Ancak söz konusu devletin çarkı Selahuddin Eyyûbî'nin eline geçince Fatimilerin bu bölgede Şiiliği, her türlü tedbire baş vurmalarına rağmen sanıldığı kadar köklü bir şekilde yerleştiremedikleri anlaşıldı. Bu sebeple Şii Halifeliği'nin kaldırılmasının, daha önce sanıldığı gibi Mısır'da büyük bir tepkiyle karşılanmayacağı da ortaya çıktı¹⁰.

İşte bu gelişmelerden sonra Nuruddin, üzerine düşen en büyük hizmetlerinden birini daha yapmak için zamanın geldiğini anladı. Özellikle Abbasî Halifesi Müstencid bi'llah (dönemi: 555-560/1160-1170)'ın kendisini teşvik etmesi, onun bu husustaki gayretlerinin daha da hız kazanmasına yardım etti¹¹. Adı geçen halife, çok daha önce Eseduddin Şirkuh'un ilk Mısır Seferi'ne çıkacağı sırada Nuruddin'e bir mektup göndermiş bulunmaktaydı¹². Selahuddin Mısır'a bütünüyle hakim olduktan sonra, Şii hutbesinin kesilmesinden önce, özellikle Şafî Mezhebi başta olmak üzere Sünnet Ehli mezheplerinin yavaş yavaş yeniden canlanıp filizlenmesini sağlamak için dinî merasimlerde değişiklik yapmaya koyulmuştu¹³. O, bu çabalarıyla, ileride yapılacak değişikliğin yadigarınmaması için Mısır halkını belli bir çizgiye doğru yaklaştırmaya çalışmaktaydı.

İşte Mısır'ın, Selahuddin tarafından bütünüyle ele geçirilmesinden sonra Müstencid, Zengî Devleti'nin hükümdarına yeniden mektup gönderip bu ülkede kendi adına hutbe okutulmasını istemekteydi. Bunun üzerine Nuruddin, Selahuddin'in, arzusu üzerine Mısır'a gönderdiği babası Necmuddin Eyyûp ile ona hitaben bir mektup daha göndererek Fatimî hutbesinin bir an önce kaldırılmasını emretmekteydi¹⁴. Selahuddin ise,

¹⁰ Bu hususla ilgili olarak bkz., Muhammed Mâhir Hamâde, Dırâsetu'n-Vesekiyye li't-Târihi'l-İslâmî ve Mesâdiruhu, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1408/1988, s.248.

¹¹ Bkz., a.g.e., s.249.

¹² Bkz., Ebû Şâme, Şihâbuddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâ'il, Kitâbu'r-Ravdeteyn fi Ehbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye, Beyrut, thsz., I. 196-197.

¹³ Bkz., Şeşen, Ramazan, Selahuddin Eyyûbî ve Devlet, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s.58.

¹⁴ Ebû Şâme, a.g.e., I, 196; es-Suyûtî, Husnu'l-Muhâdara, II, 31; Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, İstanbul, 1397/1977, II, 315.

tam bir güven içinde olmadığını, Mısırlıların belki de yeniden ayaklanabileceklerini öne sürerek sultandan şimdilik kendisini başışlamasını rica ediyordu¹⁵.

Müstencid'den sonra yerine geçen oğlu Müstedî bi Nurillah (dönemi: 566-575/ 1170-1180) ta bu konuda aynı yolu takip etti. O da, bu hususta sabırsızlanarak Nuruddin'e mektup yazdı ve bir an önce Mısır'daki hutbe meselesinin çözüme kavuşturulmasını istedi. Bunun üzerine sultan Nuruddin de, Mısır'daki naibinin ileri sürdüğü endişeleri yersiz bularak onun bu konudaki özürünü kabul etmedi. Ona yeniden mektup göndererek Fatımî hutbesinin kaldırılarak onun yerine hutbelerin artık Abbasî Halifesi Müstedî adına okutmasını kesin bir şekilde emretti¹⁶.

Sultan bu mektubunda yalnız hutbelerin Abbasî Halifesi adına okutulmasını emretmekle kalmıyor, basılacak paralarda Abbasî Halifesi Müstedî'nin adının yazdırılmasını da buyruklarına ilave ediyordu¹⁷. Böylece hakimiyetin manevi yönden Abbasilere, gerçek manada da Nuruddin'e ve Selahuddin'e geçmesi hedef alınıyordu. Anlaşıldığına göre sultan, Mısır'daki naibini, artık hiç bir şekilde kaçamak yapamayacağı bir duruma getirmişti. Sultan, mektubun bir yerinde de, "ölüm saldırısının yapıp fırsatın elden kaçırılmasından önce, dönemin İmam'ı Müstedî'nin, özellikle üzerinde durduğu, en başta gelen gayelerinden biri sayarak bütünüyle kendini verdiği, olumlu bir haber beklediği bu konuda, böylesine üstün bir faziletten ve onurlu menkıbeden nasibini alması için, bunun, hemen yerine getirilmesi gereken bir iş olduğunu" Selahuddin'e hatırlatıyordu¹⁸.

Selahuddin Eyyûbî şimdi ne yapmalıydı? O, bir bakıma iki ateş arasında kalmıştı. Onun, sultanın emirlerine karşı gelmesi mümkün olmadığına göre, arzu edilen doğrultuda karar vermekten başka çaresi yoktu. Ne var ki, Mısır sultanı, bir yandan ülkesinde karşılaşılabileceği tehlikeyi düşünürken bir yandan da veziri bulunduğu Fatımî Halifesi'nin kendisine karşı duyduğu güvenin manevi ezikliğini duyuyordu. Ancak yapılacak işin ne olduğu açıklık kazanmıştı. O da Nuruddin'in buyruklarına uymaktı. Bunun için o, ileri gelen kimselerden oluşan bir meclis toplama ihtiyacını

¹⁵ Bkz., İbnu'l-Esîr, a.g.e., s.156; aynı y., el-Kâmil fi't-Tarih, nşr., Carolus Johannes Tornberg, E.J. Brill, 1851/Daru Sadır-Daru Beyrut, 1386/1966, XI, 368-369.

¹⁶ Bu hususta bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir,s.156; aynı y., el-Kâmil, XI, 369; İbnu Tağriberdî a.g.e., VI, 7.

¹⁷ Bkz., Handmîr, Gıyâsuddin b.Humâmiddin, Dustûru'l-Vuzerâ, nşr., Sa'îd Nefisi, Kitapfurûşi ve Çaphane-i İkbâl, Tahran, 1317, s.227.

¹⁸ Muhammed Mâhir Hamâde, a.g.e., s.249.

duydu. Bu mecliste çeşitli görüşler ortaya atıldı. Anlaşıldığına göre bu mecliste olumlu olumsuz her şey konuşuldu. Bununla birlikte verilecek karar belliydi; yalnız bu hususta ilk adımı kim atacaktı? Bu sıralarda Mısır'a yeni gelmiş Emiru'l-Alim¹⁹ olarak bilinen bir kişi onların çekingен davrandıklarını görünce, "bu işi ben başlatırım" diyerek ortaya çıktı. Böylece 7 Muharrem 567/10 Eylül 1171 günü, sözü edilen kişi bir camide hatipten önce mimbere çıkarak okuduğu hutbesinde Abbasî Halifesi Müstedî'nin adını anarak bu işi başlatmış oldu. Ertesi hafta Cuma günü Selahuddin Mısır ve Kahire'deki bütün camilerin hatiplerine, artık bundan böyle hutbelerini Abbasî Halifesi adına okumalarını emretti. Hasta yatmakta olan Adıd'a durum bildirilmedi. Netice itibariyle yıllardan beri üzerinde durulan bu mesele, Nuruddin'in arzusu doğrultusunda çözüme kavuşturuldu. Mısır'da bununla ilgili olarak Selahuddin'in ve emirlerinin endişe ettikleri her hangi bir kıpırdama da olmadı²⁰.

Bağdat'ta, görülmemiş şenliklerin yapılmasına sebep olan bu hadise, Nuruddin Mahmud'un en büyük hizmetlerinden biri sayılmıştır. Büyük İslâm ve Türk Mücahidi Selahuddin'in de unutulmaz hizmetleri geçen ve kanaatime göre bu iki tarihî şahsiyet arasında ortaya çıkan soğukluğun başlangıcını teşkil eden bu hadise kaynaklarımızda çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Biz burada, mühim saydığımız kaynaklardaki görüşleri ele alacak ve bu görüşlerin ışığı altında meselenin tahliline çalışacağız.

İbnu'l-Esir, "Selahuddin, Nuruddin'den korktuğu için Fatimî hutbesinin kesilmeyip devam etmesinden yanaydı. O, sultanın Mısır'a girip oranın idaresini elinden alacağından endişe ediyordu. Bu yüzden Âdîd'ın, yanında kalmasını istiyordu. Eğer Nuruddin oraya gelecek olursa halifenin ve Mısır halkının yardımıyla ona engel olabilirdi²¹" şeklinde bir görüş ileri sürmektedir.

Steven Runciman da, "Nuruddin'in bu isteği Selahuddin'in hoşuna gitmedi. İki asır süren Fatimî hilafeti Mısır'da kök salmıştı. Bundan başka

¹⁹ İbnu İyâs, bu kişinin, Muhammed b. el-Hasen b. Diyâ el-^cAlevî adında biri olduğunu kaydediyor. Bkz., a.g.e., I, 235.

²⁰ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s., 156; aynı y., el-Kâmil, XI, 369; Ebû Şâme, a.g.e., I, 194; Ebu'l-Fidâ, İmâduddin İsmâ'il, el-Muhtasar fi Ehbâri'l-Beşer, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, thsz., III, 50-51; es-Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, nşr., Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid, Mısır, 1371/1952, s.445-446; Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Habroaus), Ebû'l-Ferec Tarihi, çev., Ömer Rıza Doğrul, T.T.Kurumu Basımevi, Ankara 1950, II, 414; ayrıca bu hususta a.g.makaleme bakılabilir.

²¹ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 368.

onun Mısır'daki hakimiyetinin meşruiyeti, sultanı metbu tanımına rağmen Fatımî Halifesi'ne dayanmaktaydı. Bu sebeple o, kaçamaklı cevaplarla Nuruddin'i oyalamaya çalıştı. Ancak sultan, kendisine boyun eğilmediği takdirde bizzat Mısır'a geleceği tehdidinde bulundu²² şeklindeki ifadeleriyle İbnu'l-Esîr'e benzer açıklamalarda bulunmaktadır.

Selahuddin'in, özellikle bütün ailesini Mısır'a topladıktan sonra artık yavaş yavaş yeni bir devletin temellerini oluşturma niyet ve çabası içinde olduğunu kabul etmekle birlikte, İbnu'l-Esîr'in yukarıdaki görüşlerini olduğu gibi benimsememize imkân yoktur. O, gerçekten efendisinden korkuyor ve çekiniyordu. Mısır hükümdarının bu korkusu boşuna değildi. Selahuddin, daha sonra da üzerinde duracağımız gibi Nuruddin'in, gerek ordu ve gerekse Sünnî Müslümanlar üzerinde ne derece büyük manevî bir etkiye sahip olduğunu bilmiyor değildi. Sultan Mısır'a geldiği takdirde, onun yüksek şahsiyetiyle karşılaşan yalnız Suriye ordusu değil, bizzat Selahuddin'in kendi kurduğu ordunun, hatta yakınlarının bile efendisinin tarafına geçeceğine inanıyordu. Bu ise, herhangi bir savaşa bile gerek kalmadan Mısır'ın anında Nuruddin'in eline geçeceği ve kendisinin de böyle bir duruma sebebiyet verdiği için naiplik vazifesinden çıkarılacağı anlamına geliyordu. Bu sahada yaptığımız araştırmalardan edindiğimiz kanaat, Selahuddin'in ordusu, genel durumu bakımından böyle bir görünüş arz ederken, onun, Fatımî Halifesi'nin de yardımıyla Nuruddin'i Mısır'dan çıkarabileceğini ileri süren büyük İslâm tarihçisinin bu iddiasına katılmak imkânsızdır. Çünkü Fatımî Hilafeti'nin kaldırılacağı sıralarda bu devletin ordusu da Selahuddin tarafından dağıtılmış bulunuyordu. Adından başka hiç bir etkili varlığı kalmayan bir halife, Selahuddin'e ancak, o anda toplanabilecek Aleviler yardımıyla bir yardım eli uzatabilirdi ki, bunun da ne ölçüde başarılı olacağı tartışma konusudur. Bununla birlikte, bütün kurumlarıyla devlet çarkını Sünnet Ehli'nin işleyişine çevirmek için köklü tedbirler almış olan Mısır hükümdarının, Fatımî Hilafeti'ne er geç son vermesi kesin olmakla birlikte, Nuruddin'e karşı onun bir süre de olsa manevî nüfuzundan yararlanabileceğini düşünmemiz de mümkündür.

Steven Runciman'ın da, yukarıda kısaca belirttiğimiz görüşlerine bütünüyle katılmamız mümkün değildir. Onun "iki asır süren Fatımî Hilafeti Mısır'da kök salmıştı" şeklindeki görüşünü doğru kabul edemeyiz. Nitekim Philipp Hittî'nin de belirttiği gibi, Fatımî Hilafeti'nin gayet kolay

²² Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, çev., Fikret, Işıltan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, T.T.K. yayınları, Ankara, 1987, II, 328-329.

ve barışçı bir şekilde kaldırılmış²³ olması, onun bu görüşünü haklı çıkarıyor. Ancak "Selahuddin'in, Nuruddin'i metbu hükümdar olarak tanımakla birlikte onun Mısır'daki hakimiyetinin meşruiyeti Fatimî Halifesi'ne dayanmaktaydı" şeklinde, Runciman'ın ileri sürdüğü husus, haklı ve geçerli bir mazeret sayılabilir. Belirtmek gerekir ki, yüksek insanî vasıflara da sahip olan Selahuddin'in, veziri bulunduğu bir halifenin devletine son vermeye karar verirken manevî bir sıkıntı duymuş olması şüphesizdir.

Günümüz yazarlarından Muhammed Mahir Hamade de, bu sahada ki kaynaklardan edindiği kanaatlerle, yukarıda açıklamaya çalıştığımız mahiyette görüşler getirmektedir. Yazar, Selahuddin'in Nuruddin'e karşı daha az vefakâr olduğunu, kendisine uzanan eli ısırıldığını aktarmakta, ondaki bağımsız bir devlet kurma düşüncesinin, amcası Şirkuh'un vefatından sonra geliştiğini ve ailesini Mısır'a topladıktan sonra bu arzusunun daha da kuvvet kazandığını ileri sürmekte ve bu tarihten sonra Abbasî halifesi-ne doğrudan doğruya hitap ettiğini anlatmaktadır²⁴.

Adı geçen yazarın bu görüşlerini paylaşmamak mümkün değildir. Selahuddin Eyyûbî'nin peyderpey ailesini Mısır'a toplamasının anlamını başka türlü açıklamaya zaten imkân yoktur. Ancak burada açıklanması gereken bir nokta daha vardır. O da, Nuruddin'in, gelişen bu durumlar-dan kuşku duyup duymamasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Fatimî Hilafeti'nin kaldırılması sırasında bu iki lider arasında bir soğukluk başlamıştır. Nuruddin, Necmuddin Eyyûb'a olan sonsuz güveni dolayısıyla onun, Mısır'da Selahuddin'in bağımsızlık gayretlerine destek olacağını değil, devletin bütünlüğünden yana bir gayret göstereceğine inanıyordu. Nitekim büyük devlet adamı Necmuddin, bu hususta yeri geldikçe ağırlığını koymuştur. Öte yandan sultanın, ileride devletin bütünlüğü açısından bazı olumsuz gelişmelere sebep olsa bile, Mısır gibi İslâm Tarihi'nde vazgeçilmez yeri olan bir ülkenin Sünnet Ehli görüşlerine gönül vermiş kimselerin eline geçmesini ve Frankların iki büyük ateş arasına alınmasını her türlü dünyevî gaye ve yararların üstünde tutmuş olabileceğini düşünmemiz yanlış olmaz. Ayrıca onun, İslâmiyet'in yüksek menfaatlerini her şeyin üstünde tutan sarsılmaz inancı, bizim böyle bir kanaat sahibi olmamızı da gerektirmektedir. Şu da bir gerçektir ki, Nuruddin'in Mısır ordusunun, genel manada kendisine karşı başkaldıracağını aklından bile geçirmemesi, bizi, belirtilen doğrultuda düşünmeye zorlamaktadır.

²³ Bkz., Hittî, Philipp K., Lebanon in History, Macmillan and Company Limited, London, 1957, s.298.

²⁴ Bkz., Muhammed Mâhir Hamâde, a.g.e., s.252-253.

Batılı yazarlardan biri olan Setton da, Nuruddin'in konuyla ilgili durumunu ortaya koyarken" o, babasının aksine hayatı ve faaliyetleri ile tek başına gerçek bir siyasî ve askerî bütünlüğün üzerine kurabileceği İslâm kuvvetlerinin manevî birliğinin temellerini atmıştı. Nuruddin'in dillere destan olan şöhretinin halefi olarak onun ektiğini biçme vazifesini yüklenen Selahuddin'in, efendisinin bu faaliyetlerini daha da zorlaştırması çok gariptir²⁵..." demektedir. Bu ifadelerden de anlıyoruz ki, Selahuddin, ordusunun büyük çoğunluğunun sultanından yana olduğunu bildiğinden, içinde saklamakta olduğu hakimiyet ve bağımsızlık yolundaki düşüncelerini açığa vurmada acele etmeyerek bunların gelişip olgunlaşmasını zamanın akışına bırakmayı yeylemekteydi.

2. Yukarıdaki tarihlerde Selahuddin Eyyûbî'nin Mısır'a bütünüyle hakim olmasından sonra Nuruddin'le kendisi arasında ortaya çıkan soğukluğun sebeplerinden biri de iktisadî durumdan kaynaklanıyordu. Nuruddin Mahmud, yegâne gayelerinden biri olan Haçlıları İslâm topraklarından bütünüyle söküp atabilmek için iktisadî yönden daha geniş imkânların gerekliliğine inanıyordu. Daha büyük bir ordunun kurulması ve bu ordunun her türlü teçizat bakımından donatılması büyük paraların harcanmasına bağlıydı. Bilindiği gibi, o dönemlerde Ortadoğu'nun en güçlü bir hükümdarı olan Nuruddin, eşine az rastlanır adalet ve dindarlığının bir gereği olarak şer'i olanlar dışında kalan bütün vergileri ülkesinin her yerinden kaldırdığından malî yönden hissedilir bir sıkıntı içindeydi. O, bu açığını, artık bütünüyle ele geçirilmiş Mısır gibi zengin bir ülkenin malî imkânlarıyla kapatabileceğini ve elde edeceği bu destekle Franklarla daha geniş çaplı bir cihad hareketine girişebileceğini tasarlıyordu.

Sultan Nuruddin, işte bu cihat harcamalarının bir kısmını karşılamasını Selahuddin'in sağlamasını umuyordu. Hükümdar, ihtiyaç duyduğu epeyce bir paranın, bir isteğe gerek kalmadan Selahuddin'in, kendiliğinden göndermesini bekliyordu²⁶. Ne var ki, Selahuddin de, bir yandan yeni ve güçlü bir ordu kurmak ve bir yandan da başlatmış olduğu bir takım bayındırlık faaliyetlerini sürdürebilmek için çok miktarda para harcamaktaydı. Öte yandan, birleşik Haçlı Ordusu'nun Dimyat'a yaptığı çıkarmaya karşı ellibeş gün süren savunma savaşı, Mısır'a pahalıya mal olmuş; netice

²⁵ Setton, M.K., Nuruddin'in Faaliyetleri, çev., Kâzım Yaşar Koprıman, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968, cilt, IV, sayı: 6-7.

²⁶ Ebû Şâme, a.g.e., I, 206; ayrıca bkz., Şeşen, a.g.e., s.61.

de, gerek Bizanslıların ve gerekse Kudüs Krallığı'nın bu ülke üzerinde hayal ettikleri emellerin artık bir daha gerçekleşmeyeceğini zihinlerine iyice yerleştiren bu mühim hadise, devletin bu kanadında hissedilir bir malî sıkıntının yaşanmasına sebep olmuştur²⁷. Bütün bu güçlüklerin ve sıkıntılardan derecesi ne olursa olsun, Selahuddin'in, baş vuracağı bazı tedbirlerle Nuruddin'in istediği malî desteği sağlaması mümkündür. Bu hususta, sultanın, haklı gerekçelere dayandığını belirtmemiz pek de güç görünmemektedir. Her ne kadar kaynaklarımızda bununla ilgili bir bilgi yoksa da, söz konusu dönemde Mısır'ın sahip olması gereken malî imkânların yine de Suriye'ye yardım elini uzatacak bir seviyede bulunması düşünülmelidir. Fatimî vezirlerinin sebep olduğu iç çekişmeler, sık sık tekrarlanan Haçlı saldırıları ve devlet ileri gelenlerinin yerli yersiz harcamaları sonunda hazinenin, özellikle son zamanlarda büyük sıkıntılar geçirdiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte uzun bir geçmişi olan köklü bir devletin bütün kurumlarıyla Selahuddin'in eline geçmesi, ona Suriye ile mukayese edilemeyecek çok daha geniş imkânlar sağladığı kanısındayız. Nuruddin'in ordusundan başka elli bin kişilik devlet ordusunu besleyen Fatimilerin, bu çöküntü döneminde bile malî yönden yine de gücünden fazla bir şey kaybetmemiş olduğunu belirtmemiz yanlış olmaz. Selahuddin döneminde belli bir ölçüde de olsa, ortaya çıkan malî sıkıntının sebebini, Nuruddin'in emriyle şer'i olmayan bütün vergilerin kaldırılmasıyla²⁸ açıklamak mümkün ise de, bu durumun temelini, bu büyük İslâm ve Türk mücahidinin cömertliğine dayandırmak ta kabildir. Nitekim aşağıdaki kısımlarda da belirtmeye çalışacağımız gibi, Mısır naibi, büyük komutanlarına sağladığı geniş imkanlarla onları kendine bağlamış; ancak onların elde ettikleri büyük servet, devlet gelirlerinin azalmasına yol açmıştır.

Nuruddin Mahmud, yukarıda belirtilen gerekçelerle Selahuddin'den maddî destek beklemekteydi. İşte bu sıralarda Selahuddin, Fatimî sarayından elde edilen çok değerli eşyadan bir kısmını Nuruddin'e göndermiş, o da buna karşı Mısır'daki naibine teşekkür etmiştir. Ancak sultan, bu eşyanın, Suriye bölgesinde düşmana karşı koymada bir işe yaramayacağını ve özellikle uc kale ve şehirlerin sağlamlştırılmasını sağlamak için her türlü maddî desteğe ihtiyacı olduğunu Selahuddin'e bildirmiştir²⁹. Hükümdar bu desteğin, yukarıda da belirtildiği üzere, Selahuddin tarafından, her hangi bir isteğe gerek kalmadan yapılmasını bekliyordu. Her ne kadar Se-

²⁷ Dimyat çıkarmasıyla ilgili olarak a.g.makaleme bakılabilir.

²⁸ Bkz., Ebû Şâme, a.g.e., I, 205.

²⁹ Aynı e., I, 206.

lahuddin, Fatimî sarayından elde ettiği kıymetli eşyalarla birlikte Nuruddin'e bir miktar altın para göndermiş ise de hükümdar bunu çok az bulmuş ve onunla, devam ettirilen cihad hareketinin arzulan tarzda yapılamayacağını belirtmişti³⁰. Sultan, daha önce Mısır'ın Haçlılardan kurtarılması ve asıl hedef olarak da bu ülkenin Sünnî İslâm dünyasına katılmasını sağlamak için düzenlenen üç sefer sırasında gönderilen ordu için çok miktarda para ve teçizat harcamıştı. Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra onun, bu zengin ülkenin az da olsa maddî imkânlarından yararlanması tabii hakkı sayılmıyordu.

İşte bu durumu iyi kavramış olan Selahuddin Eyyübî, hükümdarıyla kendi arasında ortaya çıkmaya yüz tutan kırıncılığın daha ileri bir safhaya varmaması için Bernard Lewis'in de belirttiği gibi Nuruddin'e bir miktar para gönderip ordusuna biraz destek vererek onu oyaladı. O, bir yandan ordusunu düzene koyarken diğer yandan da Frankların saldırısına ve Fatimilerin, devletlerini yeniden diriltme çabalarına karşı Mısır'ı savunmaktaydı. Bu sebeple ortaya çıkan maddî ihtiyaç, Nuruddin'e söz verilen destekten vazgeçilmesini haklı çıkardı³¹.

Bütün bunlar, Selahuddin'in de, yeni kurulmakta olan bir çarkın döndürülmesinde bir takım güçlüklerle karşı karşıya olduğunu gösteriyor. Nuruddin ise, önceki davranışlarının üzerinde bıraktığı etkinin de bir sonucu olarak ihtiyaç duyduğu maddî destek yanında onu yeni bir deneme ve sınamadan geçiriyor ve bu suretle Mısır'daki naibinin sadakatinin derecesini ölçmeye çalışıyordu. Makrizî'nin bir kaydına göre Selahuddin, Fatimî sarayına el koyunca oradan ele geçirdiği kıymetli malın bir kısmını Bağdat'taki Abbasî Halifesi'ne ve Nuruddin'e göndermiştir; bu sebeple kendisine hil'atlar gelmiş, onları giyinmiş ve bu sırada davulhanede her gün üç nöbet çaldırılmıştır³². Adı geçen müellifin kaydettiği bu üç nöbet çaldırma geleneği, genellikle yarı bağımsız hükümdarlara ait bir husustu. Selahuddin Yusuf'un o sıralarda buna hakkı da vardı; ancak bu durum, onun adım adım ve içten içe ne pahasına olursa olsun sonuna değin hükümdarına bağlı kalmayacağını gösterir. Sultan Nuruddin'in de, çeşitli şekillerde zaman zaman ortaya çıkan bu pasif direniş davranışlarından

³⁰ Bkz., Şeşen, a.g.e., s.61.

³¹ Lewis, Bernard, "Eyyübiler ve Memlûk Saltanatı md.", çev., Hamdi Aktaş, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1988, I, 211.

³² El-Makrizî, Takıyyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b.Alî, Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr, nşr., Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 1270, II, 233.

kuşkulandığı için henüz sağlanmış olan bu birliğin parçalanmaması için tedbirli davrandığı anlaşılmaktadır.

İşte bu düşüncelerin bir sonucu olarak sultan, veziri ve müstevfisi Muvaffakuddin Halid b. Muhammed b. Nasr b. Sagîr el-Kayserânî (ölümü: 588/1192)'yi, hem maddî destek istemek ve hem de naibinin gelir ve giderlerini, askerlerinin giyim-kuşam ve nafakalarını genel bir teftişten geçirmek maksadıyla Mısır'a gönderdi (569/1173)³³.

Sultan Nuruddin'in veziri İbnu'l-Kayserânî, yukarıdaki tarihte Mısır'a gidince Selahuddin'le bir araya geldi ve ona Nuruddin'in mektubunu takdim etti. Bir büyük elçi niteliğini taşıyan adı geçen vezir, Selahuddin'den, elde ettiği bütün gelirlerin hesabını incelemek istediğini kendisine bildirdi. Bu durum Mısır hükümdarının çok zoruna gitti ve nerde ise efendisine baş kaldıracak bir duruma geldi. Bununla birlikte o, büyük bir devlet adamının taşınması gereken sorumluluk anlayışı içinde meseleyi soğuk kanlılıkla karşıladı ve akıllıca hareket ederek elçinin bütün isteklerini yerine getirdi. Mısır naibi, elçiye, askerlerinin, iktalarının miktarları, camekiyelerinin tayini ve nafakalarını teşkil eden maaşlarıyla ilgili olarak bütün ceridelerini ona takdim edip gösterdi³⁴. Makrizî'nin belirttiğine göre İbnu'l-Kayserânî'nin vazifesi, yukarıda ifade edilen genel bir malî teftişten ibaret değildi. Bu vazife, ülkenin genel durumunun gözden geçirilmesi, Selahuddin'in her yıl ödemekle yükümlü tutulacağı verginin karar altına alınması ve onun metbuuna olan itaatinin denenmesi gibi hususları da içine alıyordu³⁵. Yine adı geçen müellifin belirttiğine göre, Kayserânî, durumu Selahuddin'e bildirince o, "biz bu duruma mı geldik?" diyerek üzüntüsünü açıklamış, eline geçen bütün servetin dökümanını ona sunmuş ve askerlerini kendisine arz etmiştir. Mısır sultanı ayrıca, böylesine büyük bir ülkenin ancak çok miktarda mal ve servetle elde tutulabileceğini vezire gerektiği şekilde açıklamıştır. Selahuddin, vezire, devlet ileri gelenlerinin nasıl yüksek bir refah içinde yaşamaya alışkın olduklarına yabancı olmadığını etraflıca anlatmaya çalışmış ve bu emirlerin, ellerinden alınması imkânsız

³³ Bkz., Ebû Şâme, a.g.e., I., 206; el-Makrizî, Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk, nşr., Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 1956, I, 51; Lewis, B., a.g.md., ve a.g.e., I, 211.

³⁴ Ebû Şâme, a.g.e., I, 219; Şeşen, a.g.e., s.61; ayrıca bkz., ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, Kitâbu Duveli'l-İslâm, nşr., Fehim Muhammed Şeltût ve Muhammed Mustafa İbrahim, Mısır, 1394/1974, II, 82; krş., Lewis, B., a.g.md. ve a.g.e., I, 211.

³⁵ Bkz., el-Makrizî, es-Sulûk, I, 51.

olduğu gibi azaltılmasına bile razı olmayacakları çeşitli bölgeleri idareleri altında bulundurduklarını ona geniş bir biçimde açıklamıştır³⁶.

Kendisine sultan tarafından aynı zamanda büyük elçilik ve geniş yetkiler taşıyan bir yüksek müfettiş payesi verilmiş olduğu anlaşılan vezir İbnü'l-Kayserânî, Mısır'da yerine getirdiği genel teftiş mahiyetindeki vazifesini tamamiyle bitirince yol hazırlıklarına başladı. Selahuddin de büyük Fıkıhçılardan Hakkârîli İsa ile, elçinin de bulunduğu bir heyetle Nuruddin'e değeri biçilmez çok miktardaki hediyeleri yola çıkardı. Fatımî sarayından ele geçirilen ve benzerlerine hemen hemen rastlamanın imkânsız olduğu bu değerli hediyeler, on sandık halinde koruma altına alınarak gönderilmekteydi. Kaynaklarda ifade edildiğine göre bu emsalsiz hediyeler yolda iken Nuruddin vefat ettiğinden onun eline geçmemişlerdi. Bunların bir kısmının kaybolduğu, bir kısmının ise Selahuddin'e geri götürüldüğü kuvvet kazanmayan görüşler halinde ifade edilmektedir³⁷.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız iktisadî hususla ilgili olarak edindiğimiz kanaate göre, özellikle Haçlılarla yaptığı emsalsiz savaşlarıyla Doğu'da ve Batı'da unutulmaz bir isim bırakan büyük İslâm mücahidi Meliku'n-Nasır Selahuddin Yusuf, bağlı bulunduğu hükümdarı Nuruddin Mahmut'la, bu konuda da sıkı işbirliği yapmaktan kaçınmıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere onun, emirlerine çok geniş imkânlar tanınması, devlet hazinesinin aleyhine olmuştur. Bununla birlikte Mısır gibi zengin bir ülkenin yine de büyük bir maddî gücü vardı. İyi bir biçimde düzenlediği takdirde elde edilecek maddî imkânlar, devletin her iki kanadını da ayakta tutacak nitelikteydi.

3. Nuruddin Mahmut'la Selahuddin el-Eyyübî arasında ortaya çıkan soğukluğun üçüncü sebebini ise, Haçlıların elinde bulunan Şevbek ile Kerrek kalelerinin yer aldığı bölgenin fethedilmek istenmesi teşkil etmekteydi. Haçlıların sahip oldukları, Suriye, Lübnan ve Filistin'in, dar bir şerit halindeki kıyı bölgelerinin bir uzantısı olarak Akabe Körfezi'ne değin devam eden bu kısım, artık bir bütün durumuna gelmiş olan iki kesimli Zengi Devleti arasında büyük bir engel oluşturmaktaydı. İleri görüşlü büyük devlet adamı Nuruddin, söz konusu bölgelerden Haçlıları temizlemenin ilk hedefi olarak, Suriye ile Mısır'ı birbirinden ayıran bu kısmın alınması-

³⁶ Bkz., aynı e., I, 52.

³⁷ Bkz. Ebû Şâme, a.g.e., I, 219; ez-Zehebî, K.Duveli'l-İslâm, II, 82; el-Makrizî, es-Sulûk, I, 54-55. Bu eşsiz hediyelerin bir listesini, bazı nitelik, değer ve ağırlıklarıyla birlikte el-Makrizî geniş bir şekilde vermektedir. Bkz., es-Sulûk, I, 54-55.

nın gerekli olduğunu düşünmekteydi. Söz konusu bölge alındığı takdirde Mısır ve Suriye ordusu istenildiği her an bir araya gelecek ve yapılacak ortak bir harekâtle, Kudüs'ün de içinde bulunduğu bütün Frank kale ve şehirleri yeniden İslâm ve Türk hakimiyetine girecekti. İşte bu sebeple sultan Nuruddin, Mısır hükümdarı Selahuddin ile anlaşarak 567/1171 yılında Suriye ile Mısır'ı birbirinden ayıran Kudüs Krallığı'na bağlı Şevbek (Montreal) ve Kerek kaleleriyle birlikte bu bölgeyi ele geçirmek için harekete geçti. Mısır naibi, yukarıda belirtilen yılın Muharrem ayının 20'sine³⁸ rastlayan Perşembe günü (23 Eylül) Kahire'den hareket ederek kendisine daha yakın olan Kerek'e bir günlük uzaklıktaki Şevbek Kale'si üzerinde karargâh kurmuş ve burayı kuşatmaya başlamıştı. Kalede bulunan Franklar fena halde sıkışık bir durumda kaldıklarından, hükümdardan eman dilemişler ve kendilerine on gün mühlet vermesini rica etmişlerdi. Amaury, kendisine yanlış bilgi verildiği için burayı kurtarmak için çok geç hareket etmişti. Kale muhafızlarının teslim olmaya hazırlandıkları bir sırada beklenmedik bir durum ortaya çıkmıştı. Bu durum, Selahuddin'in bu harekâtından haberdar olan Nuruddin'in, birlikte fetihlere devam etmek gayesiyle, Haçlı topraklarına başka bir yönden saldırmak için Dımaşk'tan ayrıldığına dair gelen haberler üzerine, Müslümanlardan yana olmayan yanlış bir karar sonunda kuşatmanın kaldırılmasıydı³⁹.

Selahuddin'in, tam fethedeceği sırada Şevbek'i terkederek Haçlılara bırakması çok nazik ve ciddi bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Acaba Mısır liderinin kaleyi fethetmeden bırakıp gitmesine etki eden neydi? İbnu'l-Esir ve ona dayanan bazı müellifler bu hususu değişik bir açıdan ele alıyorlar. Onlara göre, Selahuddin'in yakınları, Haçlıların böylesine sıkışık durumda buldukları bir sırada, bir yandan Nuruddin'in bir yandan da kendisinin yapacakları saldırılar sonunda bu bölgenin hükümdarın eline geçeceğini, o zaman Mısır'la Suriye'yi bir birinden ayıran bir engelin kalmayacağını söyleyerek onu endişeye düşürdüklerini ileri sürmektedirler. Yine bu tarihçiler, Selahuddin'in etrafındaki kişilerin, bu-

³⁸ Ebû Şâme, Selahuddin'in Kahire'den ayrıldığı tarihin Muharrem'in 22'si olduğunu kaydetmektedir. Bkz., a.g.e., I, 203; İbnu'l-Esir, el-Bâhir, s.158'de bu hareket tarihinin yukarıdaki gün olduğunu kaydederken, diğer eseri olan el-Kâmil'de ise, herhangi bir gün belirtmeksizin bu yolculuğa Safer ayında çıktığını yazmaktadır. Bkz., a.g.e., XI, 371.

³⁹ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esir, el-Bâhir, s.158; aynı y., el-Kâmil, XI, 371-372; Ebû Şâme. a.g.e., I, 203; İbnu'l-Verdi, Zeynuddin Umer, Tetimmetu'l Muhtasar fi Ehbari'l-Beşer, nşr., Ahmed Rif'at el-Bedravî, Daru'l-Ma'rifet Beyrut, 1379/1970, II, 123; Runciman, a.g.e., II, 329; Şeşen, a.g.e., s.60.

nun gerçekleşmesi halinde Nuruddin'in onun yanına kadar geleceğini, bu takdirde efendisiyle görüşmesi gerektiğini, o zaman sultanın dilediği gibi hükmedeceğini, sonunda da, onu isterse vazifesinde bırakacağını isterse azledeceğini, hükümdarın belki de hakkında verilecek bu kararı engellemeye gücünün yetmeyeceğini ve böylece Mısır'da bir makamının kalma-yabileceğini belirterek bu durum karşısında ülkesine dönmesinin daha iyi olacağını kendisine anlattıklarını kaydetmektedirler⁴⁰.

Selahuddin, yakınlarının bu tavsiyesine uyararak Haçlılardan her hangi bir şey elde etmeden Şevbek'ten ülkesine geri döndü. Mısır hükümdarı, Alevilerden yana olan bazı kimselerin, ülkesinde idareyi ele geçirmek için bir takım hareketlere giriştiklerini, kendisinin uzakta bulunmasından dolayı halkın, orada bıraktığı kuvvetlere saldırıp onları oradan sürüp çıkaracaklarını, bütün bunlar gerçekleştiği takdirde de bu memleketin yeniden fethedilmesinin imkânsızlaşacağını ileri sürerek sultana özür beyan eden ve bütün bunları uzun uzadıya anlatan bir mektup gönderdi. Ne var ki, Nuruddin, onun ileri sürdüğü hususları hiç bir şekilde akla yatkın bulmayarak onun özrünü kabul etmedi. Bu hadise sebebiyle Selahuddin'e karşı tutumu biraz daha değişen hükümdar, Mısır'a girmeye ve bu naibini oradan çıkarmaya karar verdi⁴¹.

İbnu'l-Esîr'in kaydettiği ve bir çok tarihçilere de malzeme teşkil eden hadisenin yukarıdaki şekilde yorumlanması gerçeklere uygun mudur? Bu soruya olumsuz cevap vermek için elimizde yeterli ölçüde bir belge olmadığına göre, meselenin bu şekilde açıklanmasına bütünüyle katılmasak bile, bunun esas itibarıyla doğru olduğunu ortaya koyan çeşitli deliller bulmak mümkündür. Gerçekten de hiç bir geçerli sebep yokken adı geçen kalenin tam teslim edileceği sırada kuşatmanın kaldırılıp Mısır'a hareket edilmesinin, Selahuddin'in Nuruddin'le bir araya gelmek istememesinden başka bir sebeple izah edilmesi güçtür. Buna göre, kuşatmanın kaldırılmasına sebep olarak Kudüs Kralı Amaury'nın Mısır'a doğru yola çıkmasının gösterilmesi de⁴² mümkün değildir. Çünkü böyle bir durumda Nuruddin'le Selahuddin'in birleşecek olan güçlü ordularının hemen Kudüs üzerine yürüyeceklerini kralın kestirmemesi düşünülemez. Kralın, ülkesi el-

⁴⁰ Bu hususta bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.158; aynı y., el-Kâmil, XI, 372; İbnu'l-Verdî, a.g.e., II, 132; Champdor, Albert, Saladin (le plus pur Héros de l'İslâm) Editions, Albin Michel, Paris, 1956, s.62-63.

⁴¹ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.161; aynı y., el-Kamil, XI, 372; Ebû'l-Fidâ, a.g.e., III,

⁴² Bkz., Şeşen, a.g.e., s.60.

den gittikten sonra Mısır'a yapacağı seferin ne anlamı kalır? Üstelik Selahuddin, Mısır'da kendi yerine büyük devlet ve siyaset adamı olan babası Necmuddin Eyyûb gibi bir kişiyi naib olarak bırakmıştı. Bu zat ise, ister içten, isterse dıştan gelsin, karşısına çıkacak hadiseleri önliyebilecek bir di-yayete sahip olduğunu bütün hayatı boyunca ispat etmiştir.

Görüldüğü gibi Mısır naibinin ileri sürdüğü mazeretlerin Nuruddin açısından geçerli sayılmaması, meselenin nirengi noktasını, ortaya koymaya çalıştığımız hususun teşkil ettiğini kanıtlamaktadır. Nitekim meşhur Fransız yazarlarından Cahen, "Selahuddin, içten içe Nuruddin'in matbuu olmayı reddediyordu" dedikten sonra, onun her hangi bir bozuşmadan kaçınmakla birlikte, efendisinin ordusuyla birleşmeyi hiç bir şekilde kabul etmemek için her türlü bahaneye baş vurduğunu da kaydetmektedir⁴³. Brockelmann da bu konuda hemen hemen aynı görüşleri paylaşmakla birlikte, aradaki kırgınlığın daha da ileri bir safhaya ulaştığını dile getirmektedir. Ona göre, Selahuddin, Kerek ve Şevbek meselesinde, Mısır'daki durumun henüz durulmadığını bahane ederek tabiiyet yükümlülüğünden sıyrılmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Nuruddin, onu, bu itaatsizliğinden dolayı cezalandırmak için ordularını harekete geçirmiş; ancak onun, kendisine yazdığı saygılı bir mektubunun gelmesi üzerine öfkesi geçmiştir⁴⁴.

Mısır meselesiyle ilgili olarak Selahuddin'in ileri sürdüğü mazeretin ilk anda geçerli sayılmaması, bu meseleyi ele alanlarca ister istemez bunun, Nuruddin tarafından cezalandırılması gereken bir ihanet olduğu⁴⁵ bile ileri sürülmüştür. Bir başka müellif ise, Selahuddin'in ihanet ettiğini kabul etmekle birlikte, Suriyelilerin de kendisini kıskandıklarını, bu şekilde onun hayatına son vermek üzere hazırlandıklarını⁴⁶ savunarak gerçekten de tutarsız bir görüş ortaya atmıştır. Daha Kerek ve Şevbek hadisesi gerçekleşmeden ve bu iki şahsiyet arasındaki münasebetlerin büyük çapta kötüleşmediği bir sırada, Nuruddin'in böyle bir tuzak hazırlığı içinde olduğunu düşünmek hem çok yanlış ve hem de çok çirkindir. Bu hükümdarın hayatını inceleyenler, onun her hangi bir dindaşını öldürttüğüne dair bir kayıt bulamayacakları gibi, değerini takdir ettiği bir

⁴³ Cahen, Claude, *La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades*, Institut Français de Damas, Paris, 1940, I, 415.

⁴⁴ Bkz., Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev., Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s.211.

⁴⁵ Bkz., Rumciman, a.g.e., II, 329.

⁴⁶ Bkz., Champdor, a.g.e., s.63.

kişi hakkında böyle bir düşünceyi aklından geçirmesinin bile imkânsız olacağını kabul ederler.

Bu iki büyük İslâm ve Türk hükümdarı arasında ortaya çıkan soğukluğa sebep olan olaylar kaynaklarımızda gerçekten çok karmaşıktır. Özellikle üzerinde durduğumuz bu üçüncü sebebin diğerlerine göre daha zor yanları vardır. Üzülerek belirtelim ki, bir çok İslâm tarihçisi Kerek ve Şevbek bölgesinde iki ayrı zamanda tekrarlanan ve her ikisinde de, Selahuddin'in Nuruddin'le karşılaşmak istemeyip geri dönmesi dolayısıyla benzer durumların ortaya çıkmasına sebep olan olayları tek bir hadise gibi göstermiş; bu yüzden meselenin çözüme kavuşturulmasını güçleştirmiştir. Nitekim Hicrî 567 ve 568 yıllarında iki ayrı olay halinde tekrarlanan bu husus, bu tarihlerden yalnız biri alınarak açıklanmış; bu sebeple çoğu zaman yanlış neticelere varılmıştır. Bunlardan bir kısmı da, yukarıdaki tarihlerden birini vererek Selahuddin'in Filistin'in güney bölgesi seferine çıkmasını, Mısır'la Suriye arasını kapatan bu kısımda geçişe elverişli olan kesimin genişletilmesi amacına bağlamaktadır. İbnu Şeddad'ın başını çektiği anlaşılan bu anlayış, aynı ifadelerle diğer kaynaklara da yansımıştır. Verilen bu bilgilerden anlaşıldığına göre, nasıl Nuruddin, Suriye'den Mısır'a giden kabileleri bu haçlı topraklarından geçirmek için oralara kadar sefere çıkmak zorunda kalıyor idiyse, Selahuddin de, bu iki bölge arasında çeşitli vesilelerle seyahat eden topluluklara daha kolay geçiş imkânı sağlamak üzere bizzat ordusuyla hareket edip bunları karşı yana emniyet içinde ulaştırmak mecburiyetinde kalıyordu. Yine bu kaynakların belirttiğine göre Mısır sultanı, o tarihlerde çıkmak zorunda kaldığı böyle bir sefer sırasında epeyce zahmet çekmiş, çok mal ve binek hayvanı kaybetmiş; sonunda bir zafer elde edemeden geri dönmüş ve Mısır'a vardığında da babasının ölüm haberiyle karşılaşmış bulunuyordu⁴⁷.

Kaynaklarımızda, yukarıdaki şekilde özetlenmesi mümkün olan bu sefer kanaatimize göre, Nuruddin'in Kerek ve Şevbek muntakalarına ikinci kez Selahuddin'in de katılmasını istediği seferdir. Nitekim Mısır sultanının geri döndüğünde babasının ölüm haberiyle karşılaşmasından, onun, bu seferinin, kendi isteği ile yaptığı bir harekât olmayıp Nuruddin'in arzusu üzerine çıktığı; ancak onunla buluşmadan ülkesine gittiğini anlatan hadi-

⁴⁷ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu Hallikân, Şemsuddin Ahmed b.Muhammed, *Ve-feyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, nşr., İhsan Abbâs, Beyrut, 1972, V, 164-165; Ebû Şâme, a.g.e., I, 203, 206-207; El-Makrizî, *es-Sulûk*, I, 50; İbnu Tağriberdî, a.g.e., VI, 23.

sedir. İşte biz bu noktadan hareket ederek tarihçilerimizin bu hususta gerçekten yanıltıcı bilgiler verdiklerini görüyoruz.

Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi, Nuruddin, Kerek ve Şevbek harekâtına katılan; ancak kendisiyle buluşmadan kuşatmayı kaldırıp geri dönen Selahuddin'in bu davranışını hiç hoş karşılamamış ve özrünü kabul etmemiştir. Bu sebeple zor durumda kalan Mısır hükümdarı, içlerinde, babası Necmuddin Eyyûb, dayısı Şihabuddin el-Hârimî ve diğer ileri gelen emirlerin de bulunduğu bütün yakınlarını bir araya toplayıp Nuruddin'in kendisi hakkındaki tutumunu onlara aktarmış ve ne yapılması gerektiği hususunda görüş belirtmelerini istemiştir. Bu toplantı sırasında ilk anda kimseden ses çıkmayınca Selahuddin'in yeğeni Takıyyuddin Ömer (ölümü: 587/1191), ayağa kalkarak eğer Nuruddin üzerlerine gelirse onunla savaşacaklarını, Mısır'ı ele geçirmesine engel olacaklarını anlatmış; onun bu görüşünü Eyyûbî ailesinden daha başkaları da uygun bulmuşlardı. Bu sırada durumun tehlikeli bir biçimde geliştiğini gören büyük devlet adamı Necmuddin Eyyûb, tarihî bir vazife yaparak, başta Takıyyuddin olmak üzere bu fikri savunanlara sövüp saymış, ortalığı yatıştırdıktan sonra da Selahuddin'e hitaben şunları söylemiştir⁴⁸:

“Ben senin babanım, bu da dayın Şihabuddin. Bizim sana olan sevgimiz bütün bu gördüğün kimselerden daha fazladır. Allah'a yemin ederim ki, ben de, işte şu gördüğün dayın Şihabuddin de Nuruddin'i görecek olsak onun önünde eğilip yeri öpmekten başka elimizden bir şey gelmez. Eğer o bize senin boynunu vurmamızı emrecek olursa, bu işi hiç düşünmeden yerine getiririz. Bizim Nuruddin'in karşısındaki tutumumuz böyle olursa, bizim dışımızdakiler hakkında ne düşünürsün? Emirlerden şu anda yanında gördüğün bütün bu kimseler, Nuruddin'i tek başına görecek olsalar bile eğerleri üzerinde oturmaya cesaret edemezler. Bu top raklar onundur. Biz onun bu ülkedeki köleleri ve naipleriyiz. Eğer dilerse seni azleder. Biz yine de onu dinler ve ona boyun eğeriz. En iyisi sen ona özel ulakla (hususî köle) göndereceğin şu anlamda bir mektup yazarsın: Senin Mısır'ı almak için hareket edeceğine dair bana bir haber geldi. Buna ne gerek var? Efendimiz bana bir hususî kölesini gönderir, o da boynuma bir mendil bağlar ve beni sana getirir. Burada sana engel olacak bir kimse yoktur⁴⁹”.

⁴⁸ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.159; aynı y., el-Kâmil, XI, 372; İbnu'l-Verdi, a.g.e., II, 123.

⁴⁹ İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.159; aynı y., el-Kâmil, XI, 372-373; ayrıca bkz., Ebû'l-Ferec, a.g.e., II, 415-416; İbnu'l-Verdi, a.g.e., II, 123; Handmîr, Târihu Habîbî's-Siyer fi Ehbâri

Necmuddin Eyyûb'un bu akıllıca davranışı sonunda emirlerin sakinleştikleri ve bu söz üzerine dağıldıkları belirtilmektedir. Daha sonra Selahuddin'le baş başa kalan Necmuddin'in ona söylediği aşağıdaki sözler, kaynaklarımızın bir çoğunda mühim bir vesika olarak yer almaktadır:

“Sen hangi akılla böyle yapmaktasın? Bilmiyor musun ki, eğer Nuruddin, kendisine engel olacağımızı ve onunla savaşacağımızı duyacak olursa, bizimle ilgili bu hususu en mühim bir mesele yapacak, sen de onun karşısında durmaya güç yetiremeyeceksin. Şimdi ise, burada ortaya çıkan durum ve kendisine karşı olan bağlılığımızla ilgili haber ona ulaşırsa, bizimle uğraşmayı bırakacak ve başka meselelerle meşgul olacaktır. Daha sonra ihahî takdir hükmünü işletecektir. Allah'a yemin ederim ki, Nuruddin şeker kamışından bir tanesini bile isteyecek olsa, ölünceye kadar ona engel olmaya çalışır ve onunla savaşırım”.

Kaynaklarımız, Selahuddin'in, babasının salık verdiği hususları yerine getirdiğini ve neticenin adı geçen siyaset adamının tahmin ettiği şekilde ortaya çıktığını da belirtmektedirler⁵⁰. Nitekim Nuruddin'in ona olan kızgınlığı ve kırgınlığı devam etmişse de, İslâm'ın zaferi için yine de Mısır'daki naibiyle ilişkilerini sürdürmekteydi. Aynı şekilde Selahuddin'in de efendisine olan itaatı devam etmekteydi. Nitekim sultan, Suriye bölgesinde olduğu gibi, Mısır'da da şeriat dışı olan meks vergilerinin kaldırılmasını o sıralarda emretmiş, Mısır hükümdarı da efendisinin bu buyruğuna uyarak Kahire camilerinin mimberlerinde okuttuğu menşuruyla söz konusu olan vergilerin ülkesinin her yanında kaldırıldığını duyurmuştur⁵¹.

Selahuddin Eyyûb'nin Kahire'de topladığı bu kurultayın İslâm Tarihi'nin söz konusu dönemini yansıtan hadiseleri arasında mühim bir yeri

Efrâdi'l-Beşer, nşr., Celâluddin Humaî ve Muhammed Debîrsiyâkî, İntişârât-i Kitâpfurûş-i Hayyâm, Tahran, 1353 H.Şemsî II, 586-587; Champdor, a.g.e., s.63-64.

⁵⁰ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.159; aynı y., el-Kâmil, XI, 273; Ebû'l-Ferec, a.g.e., II, 416; ez-Zehabî, el-İber fi Haberi Men Ğaber, nşr., Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'id b.Bes-yûni Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1405/1985, III, 49-50; aynı y., Kitâbu Duveli'l-İslâm, II, 81; İbnu'l-Verdi, a.g.e., II, 123; el-Makrizî, es Sülûk, I, 49; Runciman, a.g.e., II, 329.

⁵¹ Ebû Şâme, a.g.e., I,205; ayrıca bkz., Kök, Nuruddin Mahmud b. Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 147; Ebû Şâme, aynı eserin verilen sayfasında Mısır'da meks vergilerinin kaldırıldığını duyuran menşurun, 567 yılında, Safer ayının üçüncü gününe rastlayan Cuma namazından sonra okunduğunu kaydetmekte ise de, belirtilen günün, söz konusu seferin yapıldığı tarihe çok yakın olması dolayısıyla doğru olduğunu kabul etmek güç görünmektedir.

vardır. Araştırmamızın bakış açısını tayin eden ve büyük ehemmiyetinden dolayı yukarıda özetlemeye çalıştığımız bu kurultayın, gerek toplanış biçimi, gerek oturum sırasında kaydedilen gelişmeleri ve gerekse varılan sonuçları bakımından bu çalışmamıza çeşitli yönlerden ışık tutacak yanları vardır. İslâm Tarihi'nin gerçekten seçkin bu iki hükümdarı arasında yaşanmış olan bu durumdan, aşağıdaki sonuçları çıkarmamız mümkündür:

1. Selahuddin Eyyübî, emirlerinin, gerek kendine ve gerekse Nuruddin Mahmud'a karşı olan bağlılık derecelerini ölçmek istemiştir.

2. Bu hususta Selahuddin'i, ailesinden, başta Takıyyuddin Ömer olmak üzere sayıları fazla olmayan bir kaç kişinin tam destekleyecekleri anlaşılmıştır.

3. Kurultayda bulunan emirlerin büyük çoğunluğunun Nuruddin'den yana oldukları, Selahuddin'i özellikle bu son davranışından dolayı desteklemedikleri anlaşılmıştır.

4. Ordunun yüksek temsilcileri olan emirlerden büyük çoğunluğun, hâlâ Nuruddin'den yana oldukları, bir karşılaşma esnasında büyük efendilerinin tarafına geçecekleri görülmüş, yine Selahuddin'in yakınlarından bir çoğunun da, çeşitli sebeplerden dolayı Mısır naibinden bütünüyle memnun olmadıkları anlaşılmıştır.

5. Necmuddin Eyyüb'un, büyük bir devlet ve siyaset adamı olduğu bir kez daha ortaya çıkmış, emirler üzerinde saygın bir yere sahip olduğu görülmüş ve dinî, insanî ve tarihî bir vazife yaptığı ortaya çıkmıştır.

6. Necmuddin Eyyüb'un oğlunun siyasî yönden daha yeterli derecede tecrübe kazanmadığını, tehlikeleri geçiştirmede henüz istenilen seviyeye ulaşmamış olduğunu ortaya koymuştur.

7. Necmeddun Eyyüb, her ne kadar Selahuddin'le baş başa kaldığı bir sırada, kendisinin de gerektiği an Nuruddin'e karşı duracağını belirtmişse de, öteden beri aralarında kurulmuş olan samimî ve sıcak ilgi dolayısıyla onun bile sultanla yüz yüze geldiği takdirde son söylediklerini tatbik etmesinin güç ve şüphe uyandıracak bir nitelikte olduğu sezilmiştir.

8. Bütün bunlardan daha mühim olmak üzere, Nuruddin Mahmud'un ne büyük bir saygınlığa ve manevî otoriteye sahip olduğu, kişiliğinin gerek emirleri ve gerekse ordusu üzerine benzeri nadir olan bir etki bıraktığı anlaşılmıştır.

9. Selahuddin'in ordusunda, Nuruddin'le devamlı haberleşen emirlerin bulunduğu ve dolayısıyla Mısır'da olup bitenlerden sultanın resmî ve gayri resmî, gizli ve aşikâr olarak bilgi akışını sağlayan iyi bir istihbarata sahip bulunduğu tesbit edilmiştir.

10. Böyle bir kurultayın toplanmasına ihtiyaç duyulması sonunda, sultana mutlak surette itaat edilmekte bulunulduğunu belirten bir mektubun kaleme alınması, Selahuddin'in sözü edilen seferde, efendisiyle bir araya gelmeden geri dönmemesinin bilerek yapıldığı ve bunun geçerli bir mazerete dayanmadığı gün yüzüne çıkmıştır.

11. Söz konusu tehlikenin giderilmesinde büyük bir payı olan Eyyûb'un yanısıra, iki hükümdarın da çok duyarlı davrandıkları Müslüman kanının akıtılmasını önledikleri ve nihayet Franklar karşısında oluşmuş bu büyük gücün çatırdamasına meydan vermek istemedikleri de anlaşılmıştır.

İslâm Tarihi'nin, bu iki büyük kahramanı arasında beliren ve gitgide birbirine eklenerek nihayet su yüzüne çıkma eğilimi gösteren soğukluk halkalarının sonuncusunu, Ürdün'ün gerisine düşen Kerek bölgesinin fet-hedilmesiyle ilgili husus teşkil etmişti. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, bir önceki yıl Selahuddin'in, Frankların ülkesinden geri dönmesi üzerine sultan Nuruddin'in kendisini kınaması; bu sebeple Mısır'a girip bu ülkeyi onun elinden almak istemesi hiç de hoş karşılanmayan yeni ve üzerinde hususiyle durulması gereken bir konu olmuştu. Daha sonra Mısır naibinin, efendisine karşı özür beyan ederek onun buyruklarına boyun eğeceği-ne dair, saygı ifadelerine yer veren mektubuyla söz vermesi, aralarının bir ölçüde de olsa düzelmesine yardımcı olmuştu⁵².

İşte bu iki İslâm ve Türk hakanı arasındaki pürüzler, epey bir düzelmeye kaydettikten sonra, esas hedef olan Haçlıların bölgeden tamamen çıkarılıp atılması için ortak davranma meselesi yeniden gündeme gelmişti. Bu maksatla onlar, aralarında gelip giden yazışmalara göre, Selahuddin Mısır'dan çıkacak, Zengi Devleti'nin hükümdarı da Dımaşk'tan hareket edecekti. Bu iki ordudan hangisi belirlenen bölgeye önce ulaşırsa diğerinin gelmesini bekleyecekti. Bunlar, söz konusu yere varacakları gün üzerinde de sözleşmişlerdi. Selahuddin, yolu daha güç ve daha uzak olduğu için Mısır'dan biraz önce çıkmış, Kerek'e gelmiş ve bu kaleyi kuşatmaya baş-

⁵² Bkz., İbnu'l-Esir, el-Kâmil, XI, 393; el-Makrizî, es-Sulûk, I, 49; İbnu'l-İmad Ebû'l-Felâh Abdulhayy, Şezeratu'z-Zeheb, fi Ehbâri Men Zeheb, nşr., el-Mektebetu't-Ticariyye, Beyrut, thsz., IV, 225; Şeşen, a.g.e., s. 61.

lamıştı. Nuruddin'e gelince o da, naibinden, Mısır'dan hareket ettiğini bildiren bir mektup alınca, çok para ve mal harcayacak gerekli teçizat ve azığı temin etmiş, Kerek'e doğru yürümüş ve Rakîm denilen yere ulaşmış, adı geçen kale ile ordusu arasında iki merhalelik bir mesafe kalmıştı. Mısır sultanı, Nuruddin'in yaklaşmakta olduğunu duyunca, o ve yakınları yine liderlerinden korkmaya başlamışlardı. Bunların, üzerinde birleştikleri görüş, sultanla bir araya gelmeleri hususunda verdikleri söze uymayarak Mısır'a geri dönmekti. Onların, böylesine olumsuz bir karar almalarına etki eden esas sebep, daha önceki düşüncelerinin de bir sonucu olarak sultanın, naibi Selahuddin'i kolaylıkla azledeceğini ileri sürmeleriydi⁵³.

Selahuddin, birinci seferde olduğu gibi efendisiyle bir araya gelmeyi kendi açısından sakıncalı bulup yine Mısır'a geri döndü. Bu suçu eskisinden daha büyüktü. Bu ağır yükün altından nasıl kalkacaktı? Bu yanlış davranışını bağışlatırmanın, ya da en azından Nuruddin'in öfke ve kızgınlığını biraz olsun gidermenin yollarını aramaya başladı. İşte o, bu maksatla fakih Hakkârili İsa'yı efendisine elçi olarak göndermeyi denedi. Mısır hükümdarı elçisiyle gönderdiği mektubunda, babası Necmuddin'i, çok hasta olduğu halde ülkesinde naip bıraktığını, onun ölmesinden ve bu yüzden Mısır'ın elinden çıkmasından korktuğunu kaydediyor; bu sebeple geri dönmek zorunda kaldığını belirtiyor ve bu yanlış davranışından dolayı da özür beyan ediyordu. Hükümdar, efendisinin gönlünü ve sevgisini yeniden kazanmak ümidiyle adı geçen elçisi aracılığı ile ona çok kıymetli eşya ve hediye göndermeyi de ihmal etmemişti⁵⁴. Hakkârili İsa, durumu Nuruddin'e açıklamış; ne var ki, ne mektubun mündericatu ve ne de elçisinin anlattıkları sultanın bu geri dönüşün gerçek sebebi hakkındaki bilgi ve kanaatini değiştirmeye yetmişti. Çünkü naibinden hiç bir şekilde beklediği bu davranış, sultana çok ağır gelmiş bulunuyordu. Bununla birlikte o, elçiye karşı bu üzüntü ve öfkesini belli etmemeye çalışmış, ona, "Mısır'ın koruması bize göre başka şeylerden daha önemlidir" demekle yetinmiştir⁵⁵.

Yukarıda da geçtiği gibi, Mısır sultanının, elçisi aracılığı ile hükümdarına gönderdiği mektup ve hediyelerden sonra aralarındaki soğukluğun gi-

⁵³ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 393; Ebû'l-Fidâ, a.g.e., III, 53.

⁵⁴ Bu hediyelerle ilgili olarak bkz., el-Makrizî, es-Sulûk, I, 50.

⁵⁵ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 393; Ebû'l-Fidâ, a.g.e., III, 53; İbnu Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mubtedâi ve'l-Haber fi Eyyami'l-'Arabi vel-'Acemi ve'l-Berber ve Men 'Aserehum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber, nşr., Muessesetu'l-E'lemî li'l-Matbu'at, Beyrut, 1391/1971, V, 252; Runciman, a.g.e., II, 330.

derildiğini ifade eden kaynaklar varsa da bu durum, dışa karşı birliğin bozulmadığını göstermek için Nuruddin'in zahiren ortaya koyduğu bir tavrıdır. Gerçekte ise, ileride de görüleceği üzere onun naibine karşı olan öfkesi hiç bir zaman geçmemiştir.

Selahuddin Mısır'a döndüğü zaman gerçekten de babasının ölümüyle karşılaştı. Necmuddin Eyyûp, atının ürkmesiyle yere düşmüş, ağır hasta olarak sarayına götürülmüş ve sekiz gün bu durumda yattıktan sonra 27 Zülhicce 568/10 Temmuz 1173 tarihinde vefat etmişti⁵⁶. Bu büyük devlet adamı, Mısır'da, Selahuddin tarafından getirilmiş bulunduğu hazine işlerini yürütmekle vazifeli bulunuyordu⁵⁷. Aynı zamanda o, yukarıda da görüldüğü üzere, Mısır'da zaman zaman Selahuddin'e naiplik ettiği gibi aynı zamanda onun en büyük bir danışmanıydı⁵⁸.

Runciman'ın belirttiğine göre Nuruddin'in söz konusu Kerek seferi, Kudüs kralının, Mleh'i cezalandırmak için çıkmış olduğu Çukurova harekâtının yapıldığı döneme rastlıyordu. Durum, Haçlıları bu bölgeden temizlemek için çok uygundu. Bir yıl sonra Selahuddin'i tekrar yardıma çağırmasının esas gayesi de bu idi. Selahuddin'in bu sefere çıkmasını babası Eyyûp ta tavsiye etmişti. Yine adı geçen yazar, Nuruddin'in bu sırada Kerek Kalesi'ni kendi kuvvetleriyle kuşattığını; ancak yardıma yetişen krallık ordusunun onun zafer kazanmasını engellediğini⁵⁹ kaydediyorsa da, İslâm kaynaklarında onun verdiği bu bilginin doğruluğunu kanıtlayacak bir belgeye rastlamamız mümkün olmamıştır.

Nihayet araştırmamızın incelenmesi gereken en güç yerine geliyoruz. Selahuddin'in, acele ederek Mısır'a geri dönmesinin sebebi gerçekten babasının hasta olması ve bu ülkede Fatımî Devleti'ni yeniden diriltme gayretlerinin sezilmesi miydi? Bu iki sebebin varlığını bütünüyle inkâr etmemiz elbette ki, doğru olmaz. Ancak kısa bir zaman önce savaşa çıkan bir

⁵⁶ İbnu-l-Esir, el-Kâmil, XI, 393; Ebû Şâme, a.g.e., I, 209; İbnu Haldûn, a.g.e., V, 252. Runciman, Eyyûb'nun bir çögen (polo) oyunu sırasında attan düşerek öldüğünü belirtiyor. Bununla birlikte bu oyunun, o dönemlerde Türk hükümdarlarınca çok oynandığı düşünüldüğünde bunun doğru sayılacağı mümkün görünüyorsa da, Necmuddin'in o sıralarda epey ilerlemiş yaşına rağmen çevgân oynamayı sürdürdüğünü kabul etmek biraz güç görünmektedir. Runciman'ın verdiği bu bilgi için bkz., a.g.e., II, 331.

⁵⁷ İbnu Tağrıberdi, a.g.e., VI, 7.

⁵⁸ Becker, C.H., "Selahaddin md.", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B., M.E.Basımevi, İstanbul, 1945, IV, 425.

⁵⁹ Runciman, a.g.e., II, 330-331.

hükümdarın, ülkesinde bazı karışıklıkların çıktığını ileri sürerek geri dönmesini bütünüyle geçerli bir mazeret saymamız da mümkün değildir. Çünkü gelişen olaylardan elde edilen sonuçlar bu mazeretlerin haklı bir temele dayanmadığını gösteriyor. O halde Mısır sultanının ısrarla efendisiyle buluşmaktan kaçınmasının gerçek sebep veya sebepleri nelerdi? Bize göre, İki kez tekrarlanan, Haçlılara karşı çok büyük fırsatların kaçırıldığına inandığımız ve ne pahasına olursa olsun ortaya çıkacağı kesin olan kötü sonuçların göze alınmasında etkili olan temel sebepler, aşağıda sıralamaya ve açıklamaya çalışacağımız bir kaç maddeye dayanıyordu:

1. Mısır naibi, yukarıda da geçtiği üzere, gerek Fatımî Halifelîği'nin kaldırılmasında ve gerekse Nuruddin'in kendisinden beklediği para yardımını hususunda biraz gevşek davrandığını, bu konularda efendisinin buyruklarına zamanında ve istenildiği gibi uymadığını biliyor; bu yüzden ondan çekiniyordu. Sultanın, eşsiz adaleti yanında eşine az rastlanır bir otoriteye sahip olduğunu, emirlerinin savsaklanmasına hiç bir şekilde göz yummayacağını çok iyi bilen Mısır hükümdarı, bu davranışların karşılıksız kalmayacağına inanıyordu. Özellikle Sünnî İslâm'ın hükümdarı olması ve Franklarla cihad edilmesi konularında sultanın gerçekten hassas olması, onu derin derin düşündürmekteydi. Ordusunun da büyük çapta Nuruddin'den yana olduğunu çok iyi bilen Selahuddin, efendisiyle bir araya gelirse kolaylıkla azledilebileceğine inanıyordu.

2. Selahuddin'in çevresindeki bazı büyük emirlerin, sahip oldukları menfaatlerin elden çıkabileceğini hesap ederek onu sultandan uzak tutmak için, belki de Nuruddin'in aklından bile geçmeyen tehlikelerle onu korkutmaları, hükümdarı böyle bir davranışa zorlamaktaydı⁶⁰. Bu husus, Mısır hükümdarının, sultanı her bakımdan iyi tanıdığını gösteriyor. Eğer o, kendinden önce amcası Şirkuh'a ve babası Eyyüb'a, Nuruddin'in verdiği üstün değeri iyice anlamış ve bu hükümdarın kendisi hakkında da beslediği büyük umutları iyice kavramış olsaydı, emirlerinin yanlış telkinlerine kulak asmaz, efendisiyle kendi arasında hiç bir problemin çıkmasına imkân kalmazdı. Sultanın, kendisine yazdığı mektuplarda yüksek bir pâyeye vermesine, ismi yerine ona tazim olsun diye, alameti baş tarafta olduğu halde baş komutan (el-emir el-isfehalar) ünvanıyla hitap etmesine⁶¹ rağmen Selahuddin'in çeşitli gayeler peşinde koşan emirlerinin telkinleriyle nasıl değişebildiğini anlamak gerçekten güçtür.

⁶⁰ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 372; İbnu Haldûn, a.g.e., V., 250.

⁶¹ Bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.142-143; a. y., el Kâmil, XI, 344.

3. Bazı İslâm ve Batı tarihçilerinin belirttiklerine göre Selahuddin, ülkesiyle Suriye arasında kalan Kerek ve Şevbek princepsliklerinin kaldırılmasından yana değildi. Çünkü bu devletçikler aradan kalktığı takdirde Nuruddin, istediği an Mısır seferine çıkabilecek ve naibinin vazifesine son verebilecekti. Bu sebeple o, bu tampon devletçiklerin geçici bir süre için de olsa, kaldırılmasından çok yaşamalarından yanaydı⁶². Bu yüzden Selahuddin, belirtmeye çalıştığımız hususlardan dolayı, Nuruddin'in er geç ülkesine gireceğine inanmış ya da inandırılmış olduğundan, aralarını bir kılıç gibi ayıran bu Frank devletçiklerinin geçici bir zaman için de olsa, biraz daha yaşamalarını kendi açısından uygun bulmuş olabilir.

Mısır hükümdarı Selahuddin Eyyübî'nin bir yandan, çevresindeki emir ve danışmanlarının etkisiyle, bir yandan da gerçekten ülkesinde zaman zaman ortaya çıkan meseleler yüzünden Nuruddin'e karşı yapmış olduğu bazı yanlış davranışları olduğunu, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi kendisi de kabul etmekteydi. O, aralarında sürmekte olan iyi sayılabilecek münasebetlerin gerçekte dıştan olduğunu ve bir takım ortak yararlaraya dayandığını biliyor, bu yüzden kendisini hiç bir zaman tam bir güven içinde görmüyordu. Bu sebeple bazı tarihçiler, onun, Nuruddin Mısır'a geldiği takdirde yurt tutabileceği yeni bir ülke aradığını ileri sürüyorlar. Turanşah'ın, Sudan içlerine kadar sefere çıkıp İbrim'e değin fethettiği bölgelerin yoksul olduklarından tutunmaya elverişli olmadıklarını kardeşine bildirdiğini ve daha sonra Yemen'in yine bu maksatla adı geçen emir tarafından Selahuddin adına fethedildiğini (569/1174) ve bu emirin bu bölgeyi 571/1176 yılına kadar idare ettiğini kaynakların verdikleri bilgilerden öğreniyoruz⁶³. Bununla birlikte Turanşah, Sudan'dan döndükten sonra onun Yemen'i fethetmesi için Selahuddin'in Nuruddin Mahmut'tan izin istediği ve kendilerine bu iznin verildiğini de yine bir takım kaynaklardan anlıyoruz⁶⁴. Nitekim bu bilginin doğru olduğunu, Turanşah'ın Yemen'in fetih müjdesini Selahuddin'e, onun da Nuruddin'e bu sonuncu hükümdarın da, Muhezzebuddin Ali b. İsa en-Nakkaş aracılığı ile Abbasî halifesi Müstedî'ye bildirmesinden öğreniyoruz⁶⁵. Bu durum, bu iki

⁶² Bkz., İbnu'l, Esîr, el-Bâhir, s.161; aynı y., el-Kâmil, XI, 402; krş., Ebû Şâme, a.g.e., I, 228; Runciman, a.g.e., II, 330.

⁶³ İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 386-387, 396-398; Ebû'l-Ferec, a.g.e., 416-417; Ebû Şâme, a.g.e., I, 216-217; el-Makrizî, es-Sulûk, I, 52-53; Runciman, a.g.e., 332; Becker, a.g.md., İ.A., IV, 425; Holt, P.M., "Nil Deltası ve Sudan md." çev., Kemal Kahraman, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1989, III, 216.

⁶⁴ İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 369; krş., Şeşen, a.g.e., s.61.

⁶⁵ Ebû Şâme, a.g.e., I, 217; el-Makrizî, es-Sulûk, I, 53.

hükümdar arasında devam eden soğukluğa rağmen aralarındaki münasebetlerin yine de kesilmediğini göstermektedir. Bütün bunlardan ayrı olarak belirtmek gerekir ki, Yemen'in fethedilmesinde, aslen bu ülkeden olan ve o sıralarda Mısır'da yaşayan şair, edip, büyük fıkıhçı ve tarihçilerden Yemen'li Umâre (ölümü: 569/1174)'nin de payı vardı⁶⁶. Nitekim bu zat, Turanşah'la özel bir ilgi kurmuş, ülkesinin çok kolay alınacağını ve orada çok mal sahibi olacağını ona anlatmıştı. Sözü edilen emir de, daha geniş imkânlarla kavuşmak için Yemen'i fethetmişti⁶⁷.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız bütün bu gelişmelerden, Selahuddin Eyyübî'nin, açıktan açığa olmasa bile bağımsız bir devletin temellerini atmakta olduğu anlaşılıyordu. Nuruddin de bunu gayet iyi anlamış ve kavramış bulunuyordu. İbnu Kesîr, onun, bir kaç kez naibini azletmeye niyet ettiğini; ancak Franklarla her an savaşıma durumunda olmasının bu işin gerçekleştirilmesine engel olduğunu⁶⁸ kaydetmektedir. Öte yandan sultanın, Eyyübî ailesinin geniş imkânlarından yararlanması, adım adım gerçekleşen bağımsızlık hareketinin, onun genel menfaatlerini ve merkezini etkilemeyecek tarzda gelişmesi, hiç bir şekilde Müslüman kanının akıtılmasına gönlünün razı olmaması ve bütün gücün Hristiyanlara karşı kullanılmasını her zaman temel gaye edinmesi gibi sebepler, Selahuddin'in bu davranışlarına, geçici bir süre için de olsa göz yummasını ve acele etmemesini gerekli kılıyordu. Ayrıca, üstün nitelik ve meziyetlere sahip olan Selahuddin'in de, bütün bu isteklerine rağmen efendisine karşı savaşıp böyle nazik bir dönemde Haçlılara arzu ettikleri fırsatı vermesi de düşünülemezdi⁶⁹.

Şimdi ise geride, açıklanması gereken bir mesele daha bulunmaktadır. Özellikle bölgedeki Haçlıların dört gözle bekledikleri bu husus, Ortadoğu'nun bu bölgesinde o dönemin en büyük bu iki Müslüman ve Türk lideri arasında bir savaşın çıkıp çıkmayacağı ile ilgili idi. Kanaatimize göre,

⁶⁶ Yemen'in fethedildiği yıl, Mısır'da Fatimî halifeliğini diriltmeye yeltenen yedi kişi arasında yer aldığından idam edilen 'Umare'nin, devleti ayakta tutan etkili emirlerden biri olan Turanşah'ı bu ülkeden uzaklaştırmak için böyle bir yol tutmuş olabileceğini düşünmemiz yanlış olmaz. 'Umare ile ilgili olarak ayrıca bkz., İbnu Hallikân, a.g.e., III, 431-436; ez-Zinklî, Hayruddin, el-A'lâm, Beyrut, 1389/ 1969, V, 193.

⁶⁷ Yemen'in fethiyle ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 396; Ebû Şâme, a.g.e., I, 416-417; el-Makrizî, es-Sulûk, I, 52.

⁶⁸ Bkz., İbnu Kesîr, İsmâ'il b. Umer, el-Bidâye ve'n-Nihâye, nşr., Mektubetu'l-Me'ârif ve Mektebetu'n-Nasr, Beyrut-Riyad, 1966, XII, 283.

⁶⁹ Muhammed Mahir Hamâde, a.g.e., s.253.

Müslüman kanının dökülmesine hiç bir şekilde gönüllerinin razı olması düşünülmeyen bu mücahitlerin temsil ettikleri iki ordu, bir araya gelse bile bir kavgaya olmayacaktı. Esasen, Selahuddin'in ordusu içinde çok sayıda Nuruddin yanlısı emir ve askerlerin bulunması sebebiyle, aralarında yapılacak bir savaş için gereken denge kurulmasına da imkân yoktu. Diğer taraftan, buna benzer olaylarda özellikle Nuruddin'in her zaman barıştan yana bir tavır takınması, söz konusu pürüzlerin giderilmesinde onları barışa zorlayacaktı. Böylece, efendisine olan bağlılığını yenilemek durumunda kalacak olan Selahuddin, muhtemelen vazifeden azledilmeyecek kendi bölgesindeki hükümdarlığını sürdürecekti. Bu tarihi buluşma sonunda, bölgedeki Franklara karşı vazgeçilmez bir mücadele başlatılacak, böylece Selahuddin'in, daha sonra yürüteceği çetin cihad hareketi, daha kestirme yoldan gayesine erişebilecekti. Bu suretle büyük devlet adamı Nuruddin, vefat ettiği zaman gözleri arkada kalmayacaktı. Ne, yazık ki, ilâhî takdir, İslâm Tarihi'nin bu seçkin iki hükümdarına bu mutlu sonun meyvelerini birlikte tatmayı nasip etmemişti. Nuruddin, Selahuddin'in kendisine boyun eğmesini, hükümdarlık duygularını tatmin etmek için değil, söz konusu gayesini gerçekleştirmek için istiyordu. Kaynakların bildirdiğine göre, bu iki sultanın, hiç bir zaman aradaki bağların koparılmasına rağmen Nuruddin Mısır'a girme hususunda kararlıydı. Mısırlılar da bunun böyle olacağını bekliyorlardı. Sultan, vefat edeceği yıl artık meseleye bir son vermek için karar vermiş, bu maksatla hazırlıklara başlamış; ancak bu seferin gizli tutulmasına özellikle dikkat etmişti. Bu sebeple o, Musul, Cezire ve Diyarbakır hükümdarlarına mektuplar göndererek, onlardan Şam'ı Haçlılara karşı korumak için ordu göndermelerini istemekteydi. Sultan, yeğeni olan Musul hükümdarı 2. Seyfuddin Gazi (dönemi: 565-576/1170-1180)'yi Dımaşk'ta kendine naip bırakıp Mısır Seferi'ne çıkacaktı. Bunun için ilkbaharda Dımaşk'a geldi ve hazırlıklara başladı. Kaynakların, onun Mısır Seferi'ne çıkmasının gerçek sebebi üzerinde ısrarla kaydettikleri husus, Mısır'daki naibinin Haçlılar karşısındaki gevşek tutumu ve onlara karşı birlikte yapmak istediği savaşa yanaşmamasıydı⁷⁰.

Nuruddin'in, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Mısır Seferi'ne çıkmaya kararlı olduğunu gösteren kanıtlardan biri de, Gümüştekin olayıdır. Bilindiği gibi kendisine yapılan çağrı üzerine Dımaşk'a gelmek üzere hareket etmiş bulunan 2. Seyfuddin Gazi'nin ordusunda, sultanın daha

⁷⁰ Bu hususla ilgili olarak bkz., İbnu'l-Esîr, el-Bâhir, s.161; aynı y., el-Kâmil, XI, 402; Ebû Şâme, a.g.e., I, 128, 232; İbnu Kesîr, a.g.e., XII, 283-284; İbnu Haldûn, a.g.e., V, 253; Brockelmann, a.g.e., s.211; Runciman, a.g.e., II, 332.

önce Musul Kalesi dizdarlığına kendi adına tayin ettiği Gümüştekin de vardı. İşte bu sırada sultanın ölüm haberi bu orduya ulaşınca sözünü ettiğimiz emir Gümüştekin Haleb'e kaçmış, Musul hükümdarı onu yakalattıramamıştı⁷¹.

Sultan Nuruddin Mahmud'un, karar verdiği Mısır Seferi'ne çıkmadan 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174 tarihinde ölmesi Selahuddin'in, bu nazik meselede de şansının yaver gittiğinin bir deliliydi. Artık o, bu husustaki korku ve sıkıntıyı da atlatmış oluyordu. Böylece Mısır'da Şiiliğin izlerini silmede büyük bir ustalık gösteren, bu mezhebe bir daha dönülmemesi için akıllı ve tedbirli davranan ve bu hummalı çalışmalarını büyük çapta sertlik göstermeden üstün bir başarıyla gerçekleştiren⁷² Selahuddin'i, artık bu bölgelerin tek lideri olarak içte ve dışta çok çeşitli meseleler bekliyordu. Nuruddin'den sonra, onun devlet çarkının başına geçecek tek hükümdar da Selahuddin'den başkası değildi. Belirtmek gerekir ki, Zengi ailesinden ne Musul hükümdarı 2. Seyfuddin Gazi ve ne de Sincar hükümdarı 2. İmaduddin Zengi (dönemi: 566-594/1170-1197) amcalarının yerini tutabilirlerdi. Nitekim bunun böyle olduğu daha sonraki olaylarda görülmüştü. Nuruddin'in oğlu el-Meliku's-Salih İmaduddin İsmail (dönemi: 569-577/1174-1181) ise daha onbir yaşında bir çocuktur. Bununla birlikte sultan Selahuddin, babasının veliahtı sıfatıyla onun yerine geçirilen İsmail'e bir süre bağlı kalmış ve onun adına para bastırmıştı⁷³. Ne var ki bu durum, onu bir basamak yaparak devletin kendi eline daha kolay bir şekilde geçmesine yönelikti.

Selahuddin Eyyûbî'nin, gerçekten bağımsız bir devlete sahip olma hususundaki niyetinin ve geniş ülkelere hakim olma arzusunun doğru olduğu, Nuruddin'in ölümünden hemen sonra anlaşıldı. Nitekim o, efendisinin en büyük emiri olarak el-Meliku's-Salih'e, yalnız kendisinin naip olacağını ileri sürerek Haçlılarla yapacağı mücadeleden önce Suriye bölgesindeki Zengi Emirlikleriyle uzun sayılabilecek savaflara girdi. O, daha önce Nuruddin'in barış yoluyla Haçlılara karşı kurmaya çalıştığı İslâmî güç birliğini savaş yoluyla sağlamaya uğraştı. Bernard Lewis, Zengi Devleti'nin temelleri üzerinde Eyyûbî Devleti'ni kuran Selahuddin hakkında İslâm tarihçilerinin ikiye ayrıldığını belirterek özet olarak şunları kaydediyor:

⁷¹ Ebü Şâme, a.g.e., I, 232.

⁷² Bkz., "Selahuddin Eyyûbî md", Türk Ansiklopedisi, M.E.B., M.E. Basımevi, Ankara, 1980, XXVIII, 70.

⁷³ Bkz., Muhammed Mâhir Hamâde, a.g.e., s.253-254; Kök, Nuruddin Mahmud b. Zengi ve İ.K.T. Yeri, s.62, 161.

“Zengilerin görüşlerini yansıtanlara göre o, kendi ikbaline düşkün, ihtiras peşinde koşan ve maceralardan hoşlanan biriydi. Bu hedefe ulaşabilmek için Zengilere karşı hem hile hem de güç kullandı. Böylece Nuruddin'in varislerini mirasdan mahrum bıraktı. Ondan yana görüş belirtenler ise, o, Haçlılara karşı yaptığı cihad için mühim bir ön hazırlık olarak İslâm topraklarını yeniden birleştirmeyi başaran bir Müslüman kahramanıydı⁷⁴”.

Mala, servete hiç değer vermediği, şahsına ait bir atının bulunmadığı, bindiği atın bile kendisine hediye edilmiş olduğu ve hiç bir zaman zekât düşecek ölçüde zenginliğe erişemediği rivayet edilen⁷⁵ Selahuddin hakkında, yulkarıda adı geçen müellifin özetlediği görüşlere bütünüyle katılmamız mümkün değildir. Daha Nuruddin zamanında, efendisinin ardından ikinci derecedeki sultanlığı, dönemin Abbasi halifesince tescil edilmiş bulunan⁷⁶ bu büyük mücahidin, kendisinde güç gören ve daha geniş alanlara hükümlan olmak isteyen bir çok İslâm ve Türk hükümdarından ayrı bir yol tuttuğunu ileri sürmenin yanlış olacağı görüşündeyiz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Selahuddin Eyyübî, gerek Fatimî Halifeliği'ne son verilmesi, gerek kendisinden istenilen malî desteğin sağlanması ve gerekse Haçlılara karşı ortak mücadele verilmesi konularında, Nuruddin Mahmud'un beklediği ve umduğu titizliği göstermemiştir. Zengi Devleti'nin sultanı, hayatı boyunca gerçekleştirilmesi uğrunda durmadan uğraştığı en büyük gayelerinden biri olan özellikle son hususta, naibinin kendisini hayâl kırıklığına uğrattığını görmüş; bu sebeple ona olan güveni sarsılmış ve tutumu değişmiştir. Büyük Türk ve İslâm hükümdarı Nuruddin, kendisinden sonra Haçlılar karşısında destanlaşan bir tarih yazdıracak olan Selahuddin'in, Kerek ve Şevbek konularındaki tutumuyla onun, artık başına buyruk olma niyet ve arzusunda olduğunu anlamıştır. Sultan bunu, yalnız sessiz bir baş kaldırma hareketi olarak değil, aynı zamanda, her türlü şart ve ortamda yürütme gereğine inandığı cihad hareketinin savsaklanması olarak ta değerlendirdiği için, Mısır'a girip naibini cezalandırmaya karar vermiştir.

Mısır hükümdarı Selahuddin ise, efendisinden sonra, en güçlü ve yetkili naip olarak kendini gördüğünden, ileride devletin başına geçebilmek için elinde bulunan bu fırsatı kaçırmak istememiştir. Bununla birlikte Nuruddin'e karşı yapılmaması gereken davranışlar sergilediği için azledileceği

⁷⁴ Lewis, a.g.md. ve eser, I, 212.

⁷⁵ İbnu Tağriberdi, a.g.e., VI, 8-9.

⁷⁶ Bkz., Kök, Nuruddin Mahmud b. Zengi ve İ.K.T. Yeri, s.52.

korkusuyla da ısrarla onunla bir araya gelmekten de çekinmiş ve kaçınmıştır. Bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak ta, daha önce bu iki kesimli devleti birbirine kenetleyen bağlar, gittikçe gevşeyerek kopma noktasına gelmiştir. Böylece İslâm ve Türk Tarihi'nin bu seçkin iki sultanı arasında hiç bir zaman bütünüyle giderilmemiş olan bir kırgınlık ve soğukluk oluşmuştur.

Bu iki sultan arasında ortaya çıkan soğukluk bölgedeki yerli Hıristiyanların ve Haçlıların bir müddet daha varlıklarını sürdürebilmelerine yaramıştır. Buna karşılık Anadolu'nun da içinde bulunduğu bölgedeki İslâm ve Türk devletleri, daha uzunca bir zaman Haçlılarla mücadele ederek can vermek ve kan akıtmak zorunda kalmışlardır. Eğer Selahuddin Eyyûbî, Nuruddin'le, onun arzu ettiği sıkı işbirliğinden ve yakınlaşmadan yana olsaydı, belki de daha sonra Haçlılarla tek başına ve daha güç şartlar altında yükseltmek zorunda kaldığı İslâm'ın zafer bayrağı, daha o zaman yalnız Kudüs'ün değil, bölgedeki bütün kalelerin burçlarına dikilmiş olacaktı. Bu ise, daha sonraki Haçlıların, yeniden bu bölgeye değin erişebilmelerinde kendilerine devamlı olarak uzanan ellerden onları yoksun bırakacak; böylece İslâm Dünyası'nın çehresi bir başka olacaktı.

II. FRIEDRICH VON HOHENSTAUFEN'İN İSLAM DÜNYASI İLE İLİŞKİLERİ VE ARAPÇA KRONİKLERE YANSIMASI

GÜMEÇ KARAMUK*

- I. *Konu çerçevesi.* I.1: II. Friedrich'in veliahtlığı döneminde Avrupa. I 2: 12. yüzyılın sonlarından II. Friedrich'in Haçlı Seferine kadar Doğu'daki siyasal ortam.
- II. *Friedrich'in İslam kültürüyle ilişkisi.* II.1: Friedrich'in Sicilya'da İslam kültürüyle ilişkileri. II.2: Friedrich'in Haçlı Seferi. II.3: Haçlı Seferinden sonra Friedrich'in Doğu ile ilişkileri.
- III. *Friedrich'in Doğu ile kurduğu manevî bağ.* III.1: Siyasal model olarak Doğu. III.2: Friedrich'in kişisel merakları.
- IV. *Arap kaynaklarına göre II. Friedrich.* IV.1: Değerlendirilen Arap kaynaklarının karakteristiği. IV.1. a) Çağdaş kaynaklar. IV.1. b) Daha geç kaynaklar. IV.2: Doğu kaynaklarına göre Friedrich'in kimliği. IV.3: Friedrich'in bilim merakının anlatılışı. IV.4: Friedrich'in dış görünümü, davranışı ve dinî inançlarının anlatılışı. Sonuç: Arapça kroniklerde beliren Friedrich imgesinin değerlendirilmesi.

Kısaltmalar

- BF J.F. Böhmer, *Regesta Imperii, V: Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV., Friedrich II. ..., 1198-1272 ...*, yay. J. Ficker ve E. Winkelmann, 1. bölüm, Innsbruck 1881.
- EI² *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle Édition, Leiden/Paris 1978.
- Gestes Philippe de Navarre & Gérard de Montréal, *Les Gestes des Chiprois*, yay. G. Raynaud, *Société de l'Orient Latin*, Série historique, V, Genève 1887.
- HB *Historia diplomatica Friderici Secundi*, yay. J.L.A. Huillard-Bréholles, 7/12 c., Paris 1852-1861.
- HC *A History of the Crusades*, gen yay. K.M. Setton, II: *The Later Crusades, 1189-1311*, yay. R.L.Wolff ve H.W. Hazard, Madison/Milwaukee/London 21969.

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fak. Tarih Böl. Öğretim Üyesi.

- İA* *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1943-.
- MGH, Ss.* *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 1826-.
- Reinaud J.F.Michaud, *Bibliothèque des croisades*, IV: *Extraits des historiens arabes*, yay. M. Reinaud, Paris ²1829.
- RH* *Revue historique*
- RHC, occ.* *Recueil des historiens des croisades, historiens occidentaux*, Paris 1844-1895.
- RHC, or.* *Recueil des historiens des croisades, historiens orientaux*, Paris 1872-1884.
- ROL* *Revue de l'Orient Latin*

I. Konu çerçevesi

I.1 II. Friedrich'in vâliahlığı döneminde Avrupa

Kutsal Roma-Alman İmparatoru VI. Heinrich Norman krallığını fethederek Sicilya kralı da olunca, Hohenstaufen hanedanının elinde bulunan İmparatorluk, önde gelen bir Akdeniz gücü olarak evrensel bir konuma erişmişti. İmparatorluğun ağırlık noktasını güneye kaydıran ve böylece Sicilya'nın İmparatorluğa katılması ihtimalini gündeme getiren İmparatorluk-Sicilya "personel birliği", tek bir güç tarafından çembere alınan Roma Kilisesini tehdit ediyordu. Heinrich'in, Sicilya kralının veraset hakkını İmparatorluk için de elde etme ve böylece Stauferlerin babadan oğula geçen, Akdeniz kıyılarına kadar uzanacak bir dünya egemenliği tasarıları, Tevcih Kavgasından beri birbirlerinin rakibi olan İmparatorluk ile Papalığın arasını daha da açmıştı¹. Ancak, VI. Heinrich'in ölümüyle (28.9.1197)² Stauferlerin bu evrensel konumları çöktü, ve Kilise bu çatışmadan galip güç olarak sıyrıldı. Veraset hakkından dolayı Sicilya o zaman henüz üç yaşını doldurmamış olan Friedrich'e düştü³. Onun yerine önce annesi, VI. Heinrich'in dul eşi ve Sicilyateyn'in ünlü Norman kralı II. Roger'nin kızı Constance, yönetimi ele aldı. Constance Sicilya krallığında Stauferlerin hükümdarlığını kurdu ve Kilise'nin süzrenliğini tanıdı. Ölümünden sonra (27.11.1198)⁴ kendisinin vasiyetnamesine uygun olarak Papa III. Innocen-

¹ F. Kampers, *Friedrich II.*, Bielefeld/Leipzig 1929, s. 9-20; Th. Toeche, *Kaiser Heinrich VI.*, Darmstadt 1965, s. 396-399, 436; E.N. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI*, *HC*, II, s. 117.

² *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 891; BF, 511 h.

³ 26.12.1194'te doğdu. *Chronicon Siculis*, a.y.; BF, 511 b.

⁴ *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 892; HB, I1, s. 21.

tius krallığın naipliğini ve Friedrich'in vesayetini üstüne aldı, ta ki Friedrich'in 26.12.1208 tarihinde rüştü ilân edilene kadar⁵.

I.2 12. yüzyılın sonlarından II. Friedrich'in Haçlı Seferine kadar Doğu'daki siyasal ortam

Eyyübî hanedanının⁶ kurucusu Salâhaddin'in⁷ ölümünden sonra mülkü oğulları ve kardeşi el-Âdil⁸ arasında bölüştürülmüş, ancak el-Âdil yeğenlerinin topraklarını ele geçirmek için aralarındaki sürtüşmelerden yararlanmasını bilmişti⁹. Oğullarından bizi konumuz çerçevesinde ilgilendirenler (el-Kâmil, Mısır meliki¹⁰; el-Muazzam, Şam meliki¹¹; el-Eşref, Elcezîre meliki¹²)¹³ önce Haçlılara karşı işbirliği halindeydiler ve bunları 1221'de Dimyat'tan attılar¹⁴, ama az sonra aralarında kavga başladı¹⁵. El-Kâmil ile el-Eşref ortanca kardeşleri el-Muazzam'a karşı birleşirken, el-Muazzam da Celâleddin Harezmsah Mengübertü¹⁶ ile 1226 yılının başlarında işbirliğine girdi¹⁷. Ancak, topraklarının bir kısmı Celâleddin tarafından işgal edilen el-Eşref, el-Muazzam'dan barış dilemek zorunda kaldı¹⁸.

⁵ BF, 598 a.

⁶ C.H. Becker, "Eyyübiler" md., *İA*, IV, s. 424-429.

⁷ Sobernheim, "Salâh-ad-Din Eyyübî" md., *İA*, X, s. 103-110.

⁸ *Ibn Khallikân's Biographical Dictionary*, Arapçadan çev.: Baron Mac Guckin de Slane, 4 c., Paris/London 1843-1871, III, s. 235-239.

⁹ Makrîzî, *Histoire d'Égypte*, Fr. çev.: E. Blochet, *ROL*, IX, Paris 1902, s. 66 v.d.; H.A.R. Gibb, *The Aiyübid*, *HC*, II, s. 693-696.

¹⁰ *Ibn Khallikân*, III, s. 240-248; Makrîzî'yi aktaran R. Röhricht, *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, I, s. 94-101 (bu ciltte M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula* çeviri derlemesinden seçmeler var); Makrîzî, *ROL*, s. IX, s. 473 v.dd.; H.L. Gottschalk, "Al-Malik al-Kamil" md., *EF*, IV, s.543 v.d.

¹¹ *Ibn Khallikân*, II, s. 428-430; İbn Vâsil'i akt. Makrîzî, *ROL*, IX, s. 512, dn. 1; M. Sobernheim, "Melik-ül-Muazzam" md., *İA*, VII, s. 673 v.d.

¹² *Ibn Khallikân*, III, s. 486-493; C.H. Becker, "Eşref" md., *İA*, IV, s. 395.

¹³ Ibn-Alatyr, *Kamel-Allevarykh*, *RHC*, or., II, s. 149 v.d.; Makrîzî, *ROL*, IX, 470 v.d.

¹⁴ Makrîzî-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 94-96, 101-109; Makrîzî, *ROL*, IX, s. 475-493; Abou Chamah, *Le livre des deux jardins*, *RHC*, or., V, s. 85; Th. C. Van Cleve, *The Fifth Crusade*, *HC*, II, s. 377-428.

¹⁵ Kavganın sebepleri için bk. H.L. Gottschalk, *Al-Malik Al-Kâmil von Aegypten und seine Zeit*, Wiesbaden 1958, s. 115 v.dd.; E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II.*, 2 c., Düsseldorf/München 1963, I, s. 168, Salâhaddin'i el-Âdil ile, el-Eşref'i de el-Muazzam ile karıştırıyor.

¹⁶ M.H. Yınanç, "Celâleddin Harzemşah" md., *İA*, III, s. 49-53; J.A. Boyle, "Djalâl al-din Khwârazm-Shâh" md., *EF*, II, s. 403.

¹⁷ Makrîzî, *ROL*, IX, s. 503, 509.

¹⁸ *Ibn Khallikân*, III, s. 242.

El-Muazzam kendisini tutsak olarak Dimaşk'ta on ay kadar oyalayıp el-Kâmil'e karşı yardım sözü vermeye zorladıysa da¹⁹, el-Eşref Mayıs 1227'de serbest bırakıldıktan sonra sözünü geri almıştır. El-Muazzam'ın güçlü Harezşah ile kurduğu ittifak el-Kâmil'i tehdit ediyordu. El-Eşref kendisine yardım edebilecek durumda değildi; ayrıca Haçlıların her an saldırabileceklerini hesaba katmak zorundaydı²⁰. Diğer Eyyubî ümerasından da yardım bekleyemediğinden, güvenini sağlayabilmek için, Haçlılarla anlaşmayı kaçınılmaz görmüş ve uzun süredir sefer hazırlıkları içinde bulunduğunu bildiği Kutsal Roma-Alman İmparatoru, Sicilya ve Kudüs kralı²¹ olan II. Friedrich'ten destek istemiştir. Doğu'da Friedrich, gerçeğe uygun olarak, Avrupa'nın en güçlü hükümdarı olarak tanınmaktaydı. Defalarca Haçlı Seferini ertelemesinden dolayı Kilise ile bazı anlaşmazlıklar içinde olduğu ve ayrıca Müslümanlar ile sıkı ilişkiler sürdürdüğü bilinmekteydi²². Böylece el-Kâmil Frank tehlikesini uzaklaştırıp, dikkatini el-Muazzam ve Celâleddin'den gelmesini beklediği bir saldırıya karşı toplayabilirdi. 1227 yılının başlarında Emir Fahreddin Yusuf'u elçi olarak Friedrich'e göndererek, Akkâ'da boy göstermesi için teklifte bulundu ve yardımının karşılığı olarak, Kudüs dahil, Salâhaddin'in bütün fetihlerini geri vereceğine dair söz verdi²³. Ebülfidâ, İbn Kesîr, Baybars ve Makrîzî'nin yorumlarına göre, el-Kâmil bu adımı atmakla, el-Muazzam'ı Frankların yaklaşmaları karşısında niyetinden caydırmak ve kendi tarafına çekmek istemiştir²⁴. El-Muazzam, ağabeyinin Friedrich'ten yardım istediğini öğrenince, hutbeyi artık el-Kâmil'in yerine Celâleddin'in adına okutmakla ve sikkeyi onun adına bastırmakla, kendisini açıkça Celâleddin'in vassali ilân etti²⁵; sonra da el-Eşref'e mektup yazarak, onu tekrar kendi tarafına çekmeye çalıştı²⁶. El-Eşref ise olumsuz cevap vererek, Celâleddin'e yaklaştı-

¹⁹ Makrîzî, *ROL*, IX, s. 508 v.d.

²⁰ Gibb, *HC*, II, s. 700 v.d.

²¹ Bk. *aş.* s. 457.

²² Blochet, *ROL*, IX, s. 51-53.

²³ Al-Aîni, *Le Collier de Perles*, *RHC*, *or.*, II, s. 184; İbn Kesîr'i akt. Aynî *RHC*, *or.*, II, s. 185 v.d.; Baybars'ı akt. Aynî, *RHC*, *or.*, II, s. 186 vd.; Makrîzî, *ROL*, IX, s. 509; İbn Vâsıl'ı akt. Makrîzî, *a.y.*, dn. 3.

²⁴ *Annales et l'autobiographie d'Abou'l-Feda*, *RHC*, *or.*, I, s. 103; Abulfedae *Annales Muslemici*, arabice et latine opera, 5 c., yay. J.J. Reiske, Hafniae 1789-1794, IV, s. 335; İbn Kethir, *a.y.*; Beïbars, *a.y.*; Makrîzî-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 96.

²⁵ Makrîzî, *ROL*, IX, s. 510; Makrîzî-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 96 v.d.; al-Aîni, *RHC*, *or.*, II, s. 184.

²⁶ İbn Kethir ve Beïbars, *a.y.*; İbn Kesîr'i Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 88; Abou'l-Feda, *RHC*, *or.*, I, s. 102.

ğından dolayı kendisine sitem etti²⁷. El-Kâmil, el-Muazzam'ın Celâleddin ile ittifak kurduğunu öğrenip kardeşine karşı bir sefere çıktığında, el-Muazzam kendisine Ağustos 1227'de alaylı bir mektup gönderdi:

“Ulu Tanrı'ya yemin ettim ki, bana saldırmak için yaklaşacağın her bir kademe karşılığı, fakirlere sadaka olarak bin dinar dağıtacağım, çünkü bütün ordun, elimdeki mektupların kanıtladığı gibi, bana bağlıdır; seni ve ordunu esir alacağım!”²⁸

Makrîzî'nin dediğine göre²⁹, el-Muazzam bu mektubu ağabeyine gizli tutulmak üzere göndermiş; açıklamak üzere ise bir başka mektup yazmış:

“Ben senin kulunum, seni saymaktan ve süzrenim kabul etmekten vazgeçmedim. Beni, istemediğim halde sefere sevk etmen ve bana karşı savaşmaya gelmen hiç doğru olmaz. Vassallerinin en önde geleniyim ve Suriye ile doğu eyaletlerinin hâkimleri arasında da birinci hizmetkârım.”³⁰

Bu ikinci mektubu el-Kâmil emirlerine açıklayıp Kahire'ye döndü³¹, çünkü gizli tutulmak üzere gönderilen mektupta el-Muazzam, el-Kâmil'in ordusu hakkında gerçeği söylemişti. Resmî yazıyla el-Muazzam ağabeyine itibarı sarsılmadan seferini kesme fırsatı veriyor gibi görünse de, kendi çıkarına da hizmet etmiş oldu, çünkü kendisi de o sırada diğer Eyyübîlerin desteğinden emin olamadığından, bir savaşı göze alamıyordu.

Kısa bir süre sonra, 1227 yılının yaz aylarında, Friedrich'in elçisi, Palermo başpiskoposu Berardo³², aralarında İmparatorun has atı olan kıy-

²⁷ Baybars'ı akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 187; İbn Vâsıl'ı akt. Makrîzî, *ROL, IX*, s. 509, dn. 3.

²⁸ Makrîzî, *ROL, IX*, s. 510; R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291*, Innsbruck 1898, s. 767, mektubun sonunu farklı aktarıyor: “... senin kendi birliklerinin yardımıyla seni esir alacağım.”; al-Aîni, *RHC, or.*, II, s. 184.

²⁹ Makrîzî, *a.y.*

³⁰ Makrîzî, *a.y.*; Röhricht, *Jerusalem, a.y.*'deki farklı çeviri: “Ben senin kulunum, ve bu itibarla hiç bir zaman dostluğun ve madun olmanın görevlerinden kaçınmadım; bana karşı bu sefere giriştiğini düşünmem, sana haksızlık etmek olurdu, çünkü Suriye'nin ve Doğu'nun hâkimleri arasında, sana yardıma koşacak ve senin sancağını izleyecek ilk kişi ben olurum.”

³¹ Al-Aîni, *RHC, or.*, II, s. 185.

³² Arap kaynaklarında ad verilmeksizin tek bir elçiden söz ediliyor. Makrîzî, *ROL, IX*, s. 511; ayn., Reinaud, s. 427 ve dn. 1. Röhricht, *Jerusalem*, s. 768, Gottschalk, *Al-Malik Al-Kamil*, s. 144, S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3 c., Tkç. çev. F. Işıltan, Ankara 1986-

metli hediyelerle, el-Kâmil'in sarayına vardı ve orada onur verici bir kabul gördü. "Frank kralı"nın³³ elçisi olarak Arapların gözünde büyük bir itibara sahipti. Bu şüphesiz Arapların, henüz sadece rivayete dayanarak tanıdıkları Friedrich hakkında besledikleri tasavvura da ışık tutar. Onlara göre, Avrupa'nın bütün Hıristiyan hükümdarları arasında Friedrich'in özel bir yeri vardı. Nitekim Makrîzî gibi bir Arap tarih yazıcısının, Friedrich'in elçisinin gelişini, hediyeleri ve el-Kâmil'in mukabelesini başka haberler arasında kısaca zikretmeyip, daha ayrıntılı biçimde anlatması, bu ilgiye bir örnek oluşturur:

"O yıl (624 = 1226/27)³⁴ Frankların kralının elçisi geldi; Sultan el-Melik-ül-Kâmil'e çok kıymetli ve zengin hediyeler getirdi; ona başka şeylerin yanı sıra birçok at verdi ki, bunların arasında taşlarla kakma altın bir eyerle kralın kendi atı da vardı. El-Kâmil takviye ile (ikame) elçiyi karşılamak üzere İskenderiye'den Kahire'ye giden yola koyuldu. El-Melik-ül-Kâmil elçiyi Kahire yakınlarında bizzat karşıladı, ona büyük bir saygı gösterdi ve ikametgâh olarak vezir Safiyeddin İbn Şakir'in evini verdi. Sonra Frankların kralına hediyeler göndermekle meşgul oldu; bunların arasında kendisine gönderilmiş olan hediyelerin değerini fazlasıyla aşan, Hindistan'dan, Yemen'den, Irak'tan, Suriye'den, Mısır'dan, İran'dan gelen hediyeler vardı."³⁵

1987, III, s. 161., ve Van Cleve, *The Crusade of Frederick III*, HC, II, s. 449, Berardo'nun yanı sıra, bu çalışmada kullanılmış olan malzemenin dışında bir kaynak göstermeden, Acerra kontu (Aquino) Thomas'ı zikrediyorlar. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II.*, I, s. 168, ve E. Winkelmann, *Kaiser Friedrich II.*, 2 c., Darmstadt 1963, II, s. 10, sadece Berardo'dan söz ediyorlar. Thomas, Friedrich'in Suriye bajulusuydu (hükümdarın, kendisine bağlı olan bir yörede temsilcisi). J.L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge/Mass. 1932, s. 58, Thomas'ın bu göreve tayinini 1227 yılında gösterirken, M. Nickerson Hardwicke, *The Crusader States, 1192-1243*, HC, II, s. 542, Thomas'ın 1226'da tayin olduğunu ve 1227'de Alman Haçlı birlikleriyle Akkâ'ya vardığını söylüyor. BF, 1695, Berardo'nun Thomas ile birlikte Temmuz'da yola çıkmış olabileceğine işaret ediyor.

³³ Arap kronistleri Friedrich için sıkça bu ünvanı kullanıyorlar.

³⁴ Fransızca metinde yer alan bu açıklamayı genişletecek olursak, 624 yılının 22.12.1226'dan 11.12.1227'ye kadar sürdüğünü göz önünde tutarak, sadece bu elçiliğin değil, daha önce de Fahreddin'in Friedrich'e gönderilişini de 1227'de kabul etmek gerekir. Van Cleve'nin de (*Crusade of Fred.*, HC, II, s. 449, dn 69) dayandığı kronikler her iki elçiliği 624 yılına kaydettiklerine göre, Fahreddin'in misyonu 1226'ya yerleştirilmemeli (bk. yuk. dn. 23).

³⁵ Makrîzî, *ROL*, IX, s. 511.

Bu ziyaretten sonra başpikopos Berardo, el-Kâmil'in Friedrich'e Kudüs'ü devredeceğine dair verdiği söze, buranın hâkimi olan el-Muazzam'ın rızasını almak için Ekim 1227'de Dimaşk'a gitmişti. Böylece Friedrich, birbirleriyle rekabet halinde olan her iki Eyyubî tarafla iyi ilişkiler içinde bulunmak amacıyla, Hıristiyan düşmanı olarak tanınan Şam meliki ile de anlaşmak istiyordu. Ancak el-Muazzam, Friedrich'in elçisini:

"Efendine, kendisi için kılıcımdan başka bir şeyimin olmadığını söyle!"³⁶

sözleriyle geri çevirmiştir. Frankların yaklaştıklarını öğrenince, son kaleleri yıkmak için Kudüs'e gitmiş ve buranın hisarlarıyla diğer kaleleri tahrip etmiştir³⁷.

Berardo'nun Dimaşk'a gitmesinden tedirgin olan el-Kâmil, Friedrich'in gelmesini hızlandırmak amacıyla, Emir Fahreddin'i aynı günlerde tekrar Sicilya'ya Friedrich'in yanına gönderdi³⁸; ancak kısa bir süre sonra kardeşi el-Muazzam 12.11.1227 tarihinde ölünce³⁹, bu adımı attığına pişman oldu. El-Muazzam'ın halefi, genç⁴⁰ ve siyasette deneyimsiz olan oğlu el-Nâsır Davud⁴¹, amcası el-Kâmil'den barış istedi. El-Kâmil kendisine hil'at ve sancak göndermekle beraber, Şevbek (Kerak) kalesinin devredilmesini istedi. El-Nâsır'ın bu isteğe uymamasından sonraki gelişmeler, el-

³⁶ İbnülcevzi'yi akt. Ebû Şâme, *RHC, or.*, V, s. 185; İbn Kesir'i akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 186; İbn Kesir'i akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 88; Ebû Şâme'yi akt. Aynî, *RHC., or.*, II, s. 186; Ebû Şâme'yi akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 88; Krş. HB, III, s. 73-75: IX. Gregorius'un Kardinal Romanus'a yazdığı 4.8.1228 tarihli mektup, her iki hükümdarın karşılıklı elçiliklerinden kendisinin haberdar olduğunu gösteriyor.

³⁷ Makrîzî, *ROL*, IX, s. 511; Gibb, *Aiyübids*, *HC*, II, s. 701.

³⁸ Makrîzî-Reinaud, s. 427.

³⁹ *Ibn Khallikân*, II, s. 429; Makrîzî, *ROL*, IX, s. 512; Makrîzî-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 97; Gestes, s. 37; Ryccardus de S. Germano, *Chronica regni Siciliae*, yay. G. Pertz, *MGH, Sr.*, XIX, s. 349/sat. 28; Albricus, *Chronica Albrici monachi Trium Fontium*, yay. P. Schleffer-Boichorst, *MGH, Sr.*, XXIII, s. 925/sat. 13-14; HB, III, s. 58, dn. 1. Araştırmalarda ölüm tarihi 12.11.1227 (Röhricht, *Jerusalem*, s. 769; Gibb, *a.y.*) ve 11.11.1227 (Runciman, III, s. 162) olarak veriliyor. *EF'*da I Zilhicce 624/12 Kasım 1227 yazıyor (IV, s. 543). *İA* ise 12 Zilhicce 624/ 12 Teşrin II 1227 (VII, s. 674) ve 1 Zilkade 624/12 Teşrin II 1227 (IX, s. 85) biçiminde, her iki kayıta da hicri tarihi yanlış bildiriyor.

⁴⁰ Arap kaynakları 21 yaşında olduğunu (*Ibn Khallikân*, II, 430: Aralık 1206'da doğduğunu belirtiyor), Batı kaynakları ise 12 yaşında olduğunu söylüyorlar (*L'Estoire d'Eracles*, *RHC. occ.*, II, s. 365; Albricus, *MGH Sr.*, XXIII, s. 945, sat. 13).

⁴¹ K.V. Zettersteen, "Nâsir (1)" md., *İA*, IX, S. 85 v.d.; Baybars'tan akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 186; krş. Makrîzî, *ROL*, IX, s. 513, dn. 1.

Kâmil'in 1228 yılının Temmuz ayında Suriye'ye girmesine ve Kudüs ile Nablus'u fethetmesine yol açtı⁴². Kardeşi el-Eşref'e bu hareketinin gerekçesini Franklara karşı güvenlik tedbiri olarak açıkladı:

“Hıristiyanlara karşı savaşmak için buraya gelmiştim; ülke savunmasızdı; Franklar, surlarını yıktığımız Sayda'yı yeniden inşa etmişlerdi. Biliyorsun ki, amcamız Salâhaddin Kudüs'ü fethetmekle bize her zaman için ünlü bir isim bıraktı. Franklar Kut-sal Şehri geri almış olsalardı, bizim için ebedî bir ayıp olacaktı; torunlarımızın nezdinde anımız ilelebed lekelenmiş olacaktı. Amcamız tarafından kazanılmış saygınlığı yitirmiş olarak, Allah'ın huzurunda ve insanların gözünde hangi itibara sahip olacaktık? Franklar aldıklarıyla yetinmeyecek, başka şeyler almak isteyeceklerdi. Ne var ki, sen buraya geldiğine göre, benim varlığım gereksiz. Ben Mısır'a döneceğim; Suriye'yi savunmak sana düşecek. Kimse benim hakkımda kardeşime karşı savaşmak için geldiğimi söylemeyecek, hâşa!”⁴³

El-Nâsır bu defa el-Eşref'ten el-Kâmil'e karşı yardım istedi; fakat ikisi de yeterince güçlü olmadıklarının bilinciyle, Mısır sultanından yardım dilemeye karar verdiler. El-Eşref arabulucu olarak el-Kâmil'in yanına gittiğinde, ağabeyi onu kendi davası için kazanmayı başardı ve 10.11.1228 tarihinde iki kardeş Tell el-acûl'de yeğenlerinin topraklarını bölüşmeye karar verdiler⁴⁴.

Bu arada Friedrich 7.9.1228⁴⁵ tarihinde Akkâ'ya varmıştı; Arap kaynaklarının belgelediklerine göre de, el-Kâmil artık çok müşkül bir durumda bulunuyordu, çünkü el-Muazzam'ın ölümüyle, İmparatorun gelmesine gerek kalmamıştı.

⁴² Ibn-Alatyr, *RHC*, or., II, s. 175; Röhricht, *Jerusalem*, s. 777-779; Runciman, III, s. 162, Gibb, a.y.

⁴³ Ibn-alatir, Reinaud, s. 428; Fr. çev. (“sen” yerine “siz” kullanılmış); Alm. çev.: Röhricht, *Jerusalem*, s. 778, dn. 2.

⁴⁴ Ibn-alatir, Reinaud, a.y.; Makrizi-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 97; Ibn Alatyr, *RHC*, or., II, s. 175 v.d.; Marîzi, *ROL*, IX, s. 514-518.

⁴⁵ *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 901; “Chron. Sic.”i içeren (s. 201-204) Philip de Novare, *Frederick the Second and the Ibelins*, çev. J.L. La Monte ve M.J. Hubert, New York 1936, s. 203; her iki metine göre Friedrich 6.9.1228'de Akkâ'ya varmış sayılıyor, ancak Winkelmann, *Kaiser Friedrich II.*, II, s. 90, dn. 6, bunun doğru olamayacağını gösteriyor. Doğru tarihin kaynakları: BF, 1732 x; *Estoire d'Eracles*, s. 367-369.

“İmparator geldiği zaman, el-Muazzam artık yaşamıyordu; bundan böyle de İmparatorun varlığı, el-Kâmil için bir yara içinde kalan bir ok gibiydi...”⁴⁶

“El-Kâmil’in ricası üzerine yola çıkmış olan Kral-İmparator o sırada Akkâ’ya vardı. El-Kâmil çok korktu, çünkü kendisini onunla savaşmak için çok güçsüz hissediyordu...”⁴⁷

El-Kâmil Friedrich’e Kudüs’ün ve başka yerlerin devredilmesine dair söz vermişti ve bu sözü tutmadığında, İmparatorun diğer Eyyubilerle bağlantı kurmasını ve bunların ortak saldırısını hesaba katması gerekiyordu. Bundan dolayı İmparatorla yaptığı görüşmeleri - ki bunlara Friedrich’in Haçlı Seferinden söz ederken kısaca değinilecek - mümkün olduğu kadar uzatmaya çalışmıştır⁴⁸.

II. Friedrich’in İslam kültürüyle ilişkisi

Çağının Avrupalı Hıristiyan hükümdarları arasında şüphesiz ki II. Friedrich İslam kültürünü en iyi tanıyanı olmuş ve bu kültüre dinsel önyargılardan uzak olarak azamî ilgiyi beslemiştir. İslam’ı hiç bir zaman inanç olarak Hıristiyanlığa tercih etmediği halde, serbest düşünce eğilimi Kiliseye, kendisini Müslümanlığı benimseyen bir din sapığı olarak suçlamak bahanesini sağladı⁴⁹. Friedrich’in 22.11.1220 tarihinde İmparatorluk tacını giydikten sonra, Sicilya’da Batı âleminin ilk modern memur devletini kurarak, Hohenstaufen otoritesini İtalya’da yeniden egemen kılmasıyla, Papalığın önde gelen siyasal hedefi, Kilise devletini yine kısaca alan Staufer gücünü kırmak olmuştur. Bundan dolayı, IX. Gregorius, Friedrich’in itibarını daha da yüceltecek olan Haçlı Seferini bir yandan afaroz tehditleriyle teşvik eder gibi görünmekle beraber, başarısızlığa uğratmak için değişik çarelere başvurmuştur⁵⁰. Hıristiyan âlemine iyi niyetini kanıtlamak için, hem de afaroz edilmiş olmanın baskısı altında, Kudüs’ü kan

⁴⁶ Abou'l-Feda, *RHC, or.*, I, s. 103.

⁴⁷ Makrizi-Röhrich, *a.y.*

⁴⁸ Röhrich, *Jerusalem*, s. 765-769; Runciman, III, s. 162 v.d.; R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, 3 c., Paris 1934-36, III, s. 282 v.dd.; Gottschalk, *Al-Malik Al-Kâmil*, s. 154-156; Kantorowicz, s. 168 v.d.; Winkelmann, II, s. 9 v.dd.

⁴⁹ *Stupor Mundi, Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen*, yay. G. Wolf, Darmstadt 1965 (Wege der Forschung CI), s. 280. (F. Gabrieli).

⁵⁰ Friedrich ile Gregorius arasındaki çatışmanın ilk safhası için bk. J.R. Strayer, *The Political Crusades of the Thirteenth Century*, *HC*, II, s. 348-350.

akıtmadan almış olması göz önünde tutulursa, Friedrich'in diplomatik başarısı azımsanamaz. Bu zaferi, Sicilya'daki yetişme tarzı gereğince, Doğu zihniyetiyle maddeten ve manen uyum sağlayabilerek elde etmiştir⁵¹.

II.1. *Friedrich'in Sicilya'da İslam kültürüyle ilişkileri*

II. Friedrich'in, kendi çağını büyük bir mesafeyle aşmış bir Avrupalı hükümdar olarak tarihe geçmiş olmasında Sicilya'da yetiştiği ortamın ağır basan payı var. Küçük yaşta öksüz kalan Friedrich, değişik kültürlerin eridiği bir pota olan Palermo'da İslam dini ile Arapların dil ve gelenekleriyle tanıştı ve bunları farklı kültürlerin öğeleriyle karşılaştırıp bağdaştırmayı öğrendi. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman hayat anlayışları ve Bizans, İtalyan, Arap ve Norman etkileriyle yoğrulmuş olan Sicilya melez kültürünün birikimi, anne tarafından devraldığı Norman atalarının eğilimlerini bariz biçimde kişiliğinde yansıtan Friedrich'in zihniyetine damgasını vurmuştur. Çok yönlü aydın kişiliğinin, çağının ölçülerine göre olağanüstü dil bilgisinin ve nihayet bir ruhanî öğretmen ortaçağ eğitimiyle sağlayamayacağı dinsel hoşgörüsünün kaynağı, doğal yeteneklerinin yanı sıra, budur. Ayrıca, daha çocukluğunda nice sorunla desteksiz başbaşa kalmış olması, ortaçağ Avrupasının bu eleştirici ruhlu, hiç bir kalıba sığmayan serbest düşünce eğilimli hükümdarının ilerde sergilediği "Realpolitik" anlayışının kökenidir. Arap öğretmenler tarafından da yetiştirilmiş benziyor, çünkü Arap kaynakları, kendisi Filistin'deyken, ezan okunduğunda namaza duran maiyetinde Sicilya'daki hocasının da bulunduğunu belirtiyorlar⁵². Sicilya'da Araplara karşı takındığı tavır, kişisel eğilimlerine ve duygularına tamamen ters düşmüştür. Sicilya'nın Normanlar tarafından fethedilmesinden sonra, adanın seçkin Müslüman tabakası yavaş yavaş İspanya'ya, Mağrip ülkelerine ve Mısır'a göç etmişti⁵³, ve artık Friedrich'in zamanında adada yaşayan Araplar, bireysel istisnaların dışında, kitle olarak kültürel liderlik konumlarını yitirmiş, adanın Grek ve Latin öğelerinin altına düşmüş sosyal sınıfların üyeleri idi. Bu geri kalanlar, Friedrich'in, kültürlerine hayran olduğu Araplar değil, hükümdarın otoritesine boyun eğmek istemeyen ve bundan dolayı onun tarafından acımasızca ezilerek Lucera'ya sürülen asilerdi. Ancak, adadaki direnişlerini böylece kırdıktan sonra Lucera'nın uy-

⁵¹ Bk. a. s. 479.

⁵² Bk. a. s. 478.

⁵³ H. Wieruszowski, *The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades*, HC, II, s. 26-28; *Stupor Mundi*, s. 274.

sal kolonlarına dönüşen bu halka Friedrich kara İtalyasında sahip çıkmıştır. Değişen siyasal şartlar onu kâh Müslümanları koruyan, kâh - bir kaç yıl boyunca - onlarla çatışan bir hükümdar haline getirmiştir⁵⁴.

II.1 Friedrich'in Haçlı Seferi

25 Temmuz 1215 günü gerçekleşen ikinci taç giyme töreninde (krallık tacı)⁵⁵, Friedrich Haçlı Sefer andını içmişti⁵⁶. O zamandan beri Papalar kendisine yeminini yerine getirmesi için baskı yapıyorlardı, çünkü siyasal gelişmeler onu defalarca seferini ertelemeye zorlamıştı⁵⁷. Friedrich'e barışçı duygular besleyen Papa III. Honorius, 22.11.1220 tarihinden beri İmparatorluk tacına da sahip olan Friedrich'i sefere teşvik etmek amacıyla, Kudüs Kralı payesinin sahibi Jean de Brienne'in kızı ve Kudüs krallığının varisi olan Isabelle (Jolanthe) ile evlenmesi için ikna etmiş, Friedrich bunu daha önce VI. Heinrich'in de arzuladığı bir Doğu-Batı bağlantısı kurmaya elverişli yol olarak görmüş ve razı olmuştu. Nikâhtan (9.11.1225)⁵⁸ sonra Kudüs krallığı üzerine hak talep edip, Kudüs kralı olarak taç giymiş ve Haçlı Sefer hazırlıklarına başlamıştı⁵⁹.

San Germano Anlaşmasıyla 25.7.1225 tarihinde 1227 yılının Ağustos ayına kadar yeni bir erteleme elde etmiş olan Friedrich, bu süreyi de aştığında, artık hiç bir mazeretle afarozdan kurtulamayacağını biliyordu⁶⁰. III. Honorius'un ölümünden (18.3.1227)⁶¹ sonra Papalık makamına gelen IX. Gregorius nitekim kendisini yeminini tutmaya çağırdı ve afaroz tehdidini açıkladı. Friedrich ise artık sefer hazırlıklarını ilerletmişti, çünkü bu

⁵⁴ *Stupor Mundi*, s. 270-274; Kampers, *Friedrich II.*, s. 20-22; Kantorowicz, s. 30 v.dd.

⁵⁵ Friedrich daha önce IV. Otto'ya karşı Frankfurt'ta Stauffer yanlısı prensler tarafından "Roma kralı" olarak seçilmiş (5.12.1212) ve Mainz'ta piskoposun elinden taç giymişti.

⁵⁶ BF, 810 b; HB, I2, s. 394 v.d.; HB, III, s. 25.

⁵⁷ Van Cleve, *HC*, II, s. 433-451.

⁵⁸ Ryccardus, *MGH*, Sr. XIX, s. 338, sat. 25-26; HB, II1, s. 525 (krş. 531-538); HB, II2, s. 921-924; BF, 1586 b; *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 897; Gestes, böl. 88-92/s. 22-23; Ryccardus, s. 345, sat. 21-22; *Estoire d'Eracles*, *RHC*, occ., II, s. 356-358. Honorius'un planı için bk. Gestes, böl. 86/s. 21; HB, II1, s. 394 v.d.; G. Dodu, *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem (1099-1291)*, (Tez) Paris 1894, s. 114. Jean de Brienne hk. bk. Dodu, s. 152 v.d.

⁵⁹ C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 638; La Monte, *Feudal Monarchy*, s. 57 v.d.; Grousset, *Croisades*, III, s. 272; Van Cleve, *HC*, II, s. 442.

⁶⁰ HB, II1, s. 501-503.

⁶¹ BF, 1696 a.

arada Emir Fahreddin'in aracılığıyla el-Kâmil'in yardım isteği kendisine ulaştırılmıştı; böylece Haçlı Sefer yeminini yerine getirmek için uygun zamanı kaçırmak istemiyordu.

Nihayet 8 Eylül 1227⁶² tarihinde Friedrich Brindisi'den gemiyle hareket etti, ancak üç gün sonra Otranto'da yine karaya döndü, çünkü daha yola çıkmadan önce, Ağustos'ta Brindisi'de başlamış olan salgın hastalığa tutulmuş ve durumu daha da ağırlaşmıştı. Kendisi yolculuğa devam edemediği halde, filoyu Limburg dukası Heinrich'in başkumandanlığı altında Filistin'e gönderdi ve ertesi ilkbahar kendisinin de oraya geleceğini bildirdi⁶³. Böylece, seferin yeniden ertelenmesi üzerine IX. Gregorius, San Germano Anlaşmasının kendisine verdiği hakka dayanarak, İmparatoru 29 Eylül'de afaroz etti⁶⁴. Bundan böyle açık biçimde Friedrich'i yıpratmaya yönelik Gregorius, aslında Haçlı Seferinin ertelenmesinden çok, Friedrich'in İtalya'da, özellikle kendisinin daha etkili olmak istediği Sicilya'daki güçlü iktidarından dolayı İmparatora karşı geniş çaptaki saldırganlık siyasetini, 1230 yılındaki San Germano Barışına rağmen, Papalığı boyunca gütmüştür⁶⁵. Gregorius'un şantajı karşısında Friedrich İtalya politikasında kendisini afarozdan kurtarabilecek tavizi vermeyince, bu arada barışmaya hazır olduğunu açıklamış olan Papa⁶⁶, 18 Kasım 1227 tarihinde afaroz bildirisini yeniledi⁶⁷. Avrupa hükümdarlarına gönderdiği 6 Aralık 1227 tarihli savunma yazısında⁶⁸ Friedrich, kendisini Haçlı Seferini yarıda kesmeye zorlayan sebepleri açıklıyor ve gelecek ilkbaharda yeniden yola koyulacağını bildiriyordu. Papaya hücum etmiyor, sadece ölçülü bir üslupla Papanın, kendi hastalığının bir uydurma olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığını açıklıyordu. Haçlı Sefer yeminini tutamadığı için Papanın kendisini haklı olarak afaroz ettiğini söylüyordu ki, cezasından kurtulması için gereken şartları Friedrich'e açıkladığı mektubunda Gregorius daha çok Sicilya konusundaki taleplerini dile getirmişti. İmparatorun bu taleplere boyun eğmemesi üzerine, Haçlı Seferini engellemek için birçok hacının vefa ye-

⁶² *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 897; Philip de Novare, *Frederic the Second*, s. 201 ("Chron. Sic."ten).

⁶³ *Estoire d'Eracles*, RHC, occ., II, s. 363 v.d.

⁶⁴ *Chronicon Siculis*, a.y.; *Estoire d'Eracles*, s. 370.

⁶⁵ Strayer, *HC*, II, s. 350-353, konuyu özetliyor. Friedrich biyografilerinde ve Haçlı Seferler Tarihlerinde bu konu ayrıntılarıyla işlenmiştir.

⁶⁶ HB, III, s. 32-37.

⁶⁷ HB, III, s. 46; Ryccardus, *MGH, Ss.*, XIX, s. 348, sat. 31-36.

⁶⁸ BF, 1715; HB, III, s. 36-48 ve 48-51: Friedrich'in İngiltere kralına yazdığı mektup.

minini bozdu ve Friedrich'i destekleyecek olan herkesi afaroz etmekle tehdit etti. Nihayet Friedrich'e de afaroz edilmiş bir İmparator olarak sefere çıkmayı yasakladı. Friedrich ise, Papanın kendisini Hıristiyan âleminin gözünde küçük düşürmeyi amaçladığını anlayarak, hazırlıklarını hızlandırdı ve bu bunalımlı ortamda 28 Haziran 1228 günü Haçlı Seferine çıktı⁶⁹. Üç ay öncesinde, 26 Mart 1228 tarihinde, Barletta'da Paskalya yortusu esnasında Suriye'deki bajulusu Acerra kontu Thomas'tan el-Muazzam'ın ölüm haberini almış ve Mareşal Richard Filangieri'yi beş yüz şövalye ile önden göndermişti; kendisi de asıl orduyla gelecek ayın içinde hareket edecekti⁷⁰. Ancak, Papa ile olan anlaşmazlığından dolayı istediği tarihte yola çıkamamıştı⁷¹. Filistin'e giderken, Kıbrıs krallığı üzerinde bir süredir sarsılmış gözükken süzrenliğini sağlama bağladı⁷² ve 7 Eylül 1228 günü Akkâ'ya vardı⁷³.

Yukarda da belirtildiği gibi, Friedrich'in Doğu'ya varması el-Kâmil'in işine artık gelmiyordu, çünkü kardeşi el-Muazzam'ın ölümüyle, İmparatorun desteğine artık muhtaç değildi. Fakat öte yandan Friedrich'in Şamlı el-Nâsır Davud ile bağlantı kurmasına yol açmamak için, memnuniyetsizliğini açığa vurmayı göze alamadı⁷⁴.

İbnül' Esîr'e göre Müslümanlar Friedrich'in varışından tedirgin olmuşlardı. Daha önce askerî birlikler göndermiş olduğundan, maiyeti onlara çok kalabalık göründü. İmparatorun daha önce Kıbrıs'ta sağladığı başarılar onları etkilemişti⁷⁵. Bu korku, Müslümanların Friedrich'i "Hükümdarların kralı"⁷⁶, "Haçlı ordularının kumandanı"⁷⁷ olarak olağanüstü askerî güçle beklemelelerinden kaynaklanmaktaydı, ama yakın bir gelecekte gereksiz olduğu görülecekti. Her ne kadar Friedrich sonunda

⁶⁹ BF, 1730 a; Philip de Novare, s. 73, dn. 3; HB, III, s. 489; *Estoire d'Eracles*, RHC, occ., II, s. 366 v.d.; krş. La Monte, s. 58; Van Cleve, HC, II, s. 447-451.

⁷⁰ Thomas hk. bk. yuk. dn. 32. Friedrich'in önceki hareket planı hk. bk. HB, III, 47 v. dd.; Rycardus, MGH, Sr., XIX, s. 349, sat. 24-30.

⁷¹ J.F. Michaud, *Histoire des Croisades*, 4 c., Paris 1857, III, s. 3 v.dd.; Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II.*, I, s. 154 v.dd.; Winkelmann, *Kaiser Friedrich II.*, II, s. 3 v.dd.

⁷² Ibn-Alatyr, RHC, or., II, s. 171; *Chronicon Siculis*, HB, 12, s. 898-900; BF, 1732 p-v; krş. E.Ch. Furber, *The Kingdom of Cyprus, 1191-1291*, HC, II, s. 610-612.

⁷³ Bk. yuk. dn. 45.

⁷⁴ Bk. yuk. s. 453 v.d.

⁷⁵ Ibn-Alatyr, a.y.; Aboulféda, Reinaud, s. 429.

⁷⁶ Bk. aş. s. 474.

⁷⁷ Bk. a.y.

Kudüs'ü almayı başardıysa da, bu kazancı güç şartlar altında sağlayabilmiştir. El-Kâmil'i sözünü tutmaya zorlayacak kadar desteğe sahip değildi. Papa, afaroz edilmiş İmparatora itaat edilmemesini buyurmuştu, ve bu talimata Templier ile Hospitalierler derhal uymuşlardı; Friedrich ise sadece Alman Tarikatı şövalyelerinin yardımıyla bir savaş sürdüremezdi⁷⁸. Bundan dolayı amacına diploması yoluyla ulaşmalıydı.

Akkâ'ya varır varmaz Friedrich Sayda (Sidon) muhafızı Balian ile Acerra kontu Thomas'ı el-Kâmil'e göndererek, geldiğini bildirdi ve Kudüs'ü devretme sözünü hatırlattı⁷⁹. Böylece, uzun süren ve her iki taraf için büyük bir diplomatik beceri isteyen görüşmeler başladı⁸⁰. Bu arada el-Kâmil Friedrich ile Papa arasındaki uyuşmazlığı öğrenmişti ve Kudüs'ün teslimini engellemek için, Friedrich'in Sicilya'dan uzak kalabileceği sınırlı zamanı görüşmelerle doldurmaya çalışıyordu. İmparatorun iki elçisini görkemli bir biçimde karşıladı, hediyeleri teşekkür ederek kabul etti ve elçileri kesin bir cevap vermeden uğurladı⁸¹. Bundan sonra emirlerinden Fahreddin ile Salahaddin el-İrbilî'yi⁸² kıymetli hediyelerle Friedrich'e "hoş geldin" demeye gönderdi⁸³. Daha bu ziyaret sırasında İmparator, elçileri uğurlamadan önce, onlarla bilimsel konular tartıştı⁸⁴. Bunu izleyen daha birçok elçi teatisine Papa yandaşları tepki göstererek, el-Kâmil'e Friedrich'i tutuklamasını öneren bir mektup gönderdiler. Sultan ise bu tahrike kapılmadı ve Templierlerin mektubunu Friedrich'e gönderdi⁸⁵. Bunun üzerine İmparator, henüz bir hedefe ulaşamamış olmanın verdiği tedirginlik içinde, el-Kâmil'e bir mektup yazarak, daha mütevaciz isteklerle bir antlaşma imzalamaya çalıştı⁸⁶:

"Ben senin dostunum. Batı'nın bütün hükümdarlarının ne kadar üstünde olduğumu biliyorsun. Beni buraya gelmeye mecbur

⁷⁸ Philip de Novare, s. 88, dn. 1; *Estoire d'Eracles, RHC, occ., II*, s. 372-376; krş. La Monte, s. 62 ve 222; Van Cleve, *HC, II*, s. 452.

⁷⁹ *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 901; İskenderiye Patriklerinin Tarihinden Reinaud, s. 429; krş. Röhricht, *Jerusalem*, s. 779 v.d.

⁸⁰ HB, III, s. 90-93; *Estoire d'Eracles, RHC, occ., II*, s. 370-373.

⁸¹ *Estoire d'Eracles*, s. 370.

⁸² *Ibn Khallikân*, I, s. 167-169.

⁸³ HB, III, s. 103; *Estoire d'Eracles*, s. 371.

⁸⁴ İsk. Patr. Tar., Reinaud, s. 429.

⁸⁵ Krş. a.y.

⁸⁶ Krş. Makrizi, Reinaud, s. 430.

eden sensin; krallar ve Papa yolculuğundan haberdar: Bir şey elde edemedim dönersem, onların gözünde bütün itibarımı yitiririm, Dahası, Hıristiyan dininin doğmasına yol açan işte bu Kudüs değil midir? Onu yıkan sizler değil misiniz? Şimdi orası en büyük sefaletle terkedilmiştir. Bir lütuf olarak bu yeri olduğu vaziyette bana bırak ki, dönüşümde krallar arasında başımı dik tutabileyim. Bundan sağlayabileceğim bütün yararlardan peşinen feragat ediyorum.”⁸⁷

Fahreddin'in arabuluculuğu ile yapılan görüşmelerden sonra, İmparatorun Kudüs'ü ve dar bir kıyı şeridini almasını sağlayan antlaşma on yıllığına 18 Şubat 1229⁸⁸ tarihinde imzalanmıştır. El-Kâmil, Kudüs'ün tekrar teçhizatlandırılmamasını ve büyük camileri barındıran Harem-i Şerif'in Müslümanların elinde kalmasını şart koşmuştu⁸⁹. Bu antlaşmayla Friedrich, savaştan Kilisenin onyıllardır istediğini elde ettiği halde, Kudüs patriği Gerold onun Müslümanlarla savaşacağı yerde müzakere yapmış olmasını kınadı ve Hıristiyanlara kutsal yerlere gitmeyi yasakladı. Bunlar ise patriğin buyruğuna uymayıp, şehire büyük bir coşkuyla girdiler⁹⁰.

İtalya'dan gelen haberler Friedrich'in derhal dönmesini gerektiriyordu⁹¹, onun için krallık tacını giymek için Kudüs'e gitmeye karar verdi. 17 Mart 1229'da oraya vardı ve 18 Mart'ta, hiç bir Kilise temsilcisi hazır bulunmadığı için, tacı kendi elleriyle giydi⁹². Ertesi gün patrik Gerold Kudüs ve diğer kazanılmış yerlere dinî işlem yasağı (interdictum) koyduysa da, tac giyme töreni önceden gerçekleştiği için, çok geç kalmış oldu⁹³.

⁸⁷ Dêhébi, Reinaud, s. 429 v.d.; BF, 1735; Makrizî, *ROL*, IX, s. 519 v.d.

⁸⁸ BF, 1736; *Estoire d'Eracles*, *RHC*, *occ.*, II, s. 374.

⁸⁹ Alman tarikatının üstadı olan Hermann von Salza'nın bir mektubuna göre tespit edilen antlaşma metni: HB, III, s. 86-90. Ibn-Alatyr, *RHC*, *or.*, s. 175 v.d.; Abou Chamah, *RHC*, *or.*, V, s. 85 v.d. (antlaşmanın tarihini bir yıl önceye alıyor); Baybars'ı akt. Aynî, *RHC*, *or.*, II, s. 188 v.d.; Abou'l-Feda, *RHC*, *or.*, I, s. 103 v.d.; Abulfeda, *Annales Muslemici*, IV, s. 347 v.d.; Nüveyrî'den akt. Aynî, *RHC*, *or.*, II, s. 188; Makrizî, *ROL*, IX, s. 525; Reinaud, s. 430; Philip de Novare, *Frederic the Second*, s. 88 v.d.; *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 900 v.d.; Gestes, böl. 135, s. 48 v.d.; La Monte, *Feudal Monarchy*, s. 62 v.d.; Gottschalk, *Al-Malik Al-Kamil*, s. 154-157; J.L.A. Huillard-Bréholles, Préface et Introduction, *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, I, s. 336 v.d.

⁹⁰ Albricus, *Chronica*, *MGH*. *Ss.*, XXIII, s. 925, sat. 8-14; BF, 1736 a; Philip de Novare, s. 39 v.d.

⁹¹ *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 902; *Estoire d'Eracles*, s. 373-376.

⁹² *Estoire d'Eracles*, s. 374; *Chron. Sic.*, s. 901; BF, 1736 b; krş. HB, III, s. 93-110.

⁹³ Krş. HB, III, s. 135 v.d.; Van Cleve, *The Crusade of Frederick II*, *HC*, II, s. 457 v.d.

Friedrich de 1 Mayıs 1229 tarihinde Akkâ'dan gemiyle ayrıldı ve 10 Haziran 1229 günü Brindisi'ye vardı⁹⁴.

El-Kâmil'e gelince, o da Kudüs'ün ve özellikle Şam'ın Müslüman halkı tarafından, ayıplı bir antlaşmayla, İslam dünyasına utanç vermiş olmakla suçlandı. İbnülcevzi'ye göre "bu teslim İslam'ın üzerine çöken en acı verici yüzkaralarından biriydi..."⁹⁵. Başka Arap kronistleri de Müslümanların, şehri feryat ve ağlayış içinde terkettiklerini söylüyorlar⁹⁶. Kudüs'ün teslimine dair o zamanın İslam âleminde birçok mersiye yazılmıştır. Aşağıdaki dizeler o günlerde kaleme alınan bir üzülenmeden seçilmiştir:

"Kudüs'ün harabeye dönüşünü ve görkeminin yıldızının kayışını ve yok oluşunu görmek bizim için ne kadar acı!

Onun için döktüğümüz gözyaşları yetersiz, çünkü böyle şehirler için çağlaya çağlaya akmalı gözyaşları."⁹⁷

Antlaşmayı protesto etmek için Sultanın karargâhında, namaz vakti dışında bir ezan okundu; bunun üzerine el-Kâmil kalabalığın dağılmasını emretti⁹⁸.

Gece vakti, şu dizeleri söyleyen bir sesin duyulduğu kaydediliyor:

"Eğer benim savunucularım az sayıda ise Suriye'de,
Duvarlarım yıkıldığında, harabem geri kaldığında,
Görecektir âlem, yıkılışımın ertesi gününde,
Utanç lekesini kralların alnında."⁹⁹

⁹⁴ BF, 1755 b; *Estoire d'Eracles*, RHC, occ., II, s. 375-378; krş. *Chronicon Siculis*, HB, I2, s. 902; E. Blochet, "Les relations diplomatiques des Hohenstaufen avec les sultans d'Égypte", *Revue historique*, 80 (Eylül-Ekim 1902), Mélanges et Documents, s. 51-64, Paris 1902, s. 55 v.dd.; Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 638 v.dd.; Gottschalk, s. 153 v.dd.; Grousset, *Croisades*, III, s. 271 v.dd.; Kantorowicz, s. 154 v.dd.; La Monte, s. 56 v.dd.; Michaud, *Hist. des Crois.*, II, s. 365 v.dd., III, IV, passim; Röhrich, *Beiträge*, I, s. 3 v.dd.; Winkelmann, *Kaiser Friedrich II.*, II, s. 3 v.dd.

⁹⁵ İbnülcevzi'den akt. Ebû Şâme, *RHC, or.*, V, s. 186.

⁹⁶ Ibn-Alatyr, *RHC, or.*, II, s. 176; al-Aîni, *RHC, or.*, II, s. 189 v.d.; Abou'l-Feda, *RHC, or.*, I, s. 104 v.d.; Abulfeda, *Annales Muslemici*, IV, s. 352; Makrizî, *ROL*, IX, s. 526.

⁹⁷ Al-Aîni, *RHC, or.*, II, s. 190; Yaféi, Reinaud, s. 433 (farklı çev.).

⁹⁸ Makrizî, *a.y.*; Makrizi, Reinaud, s. 433; İbnül'Amid'den akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 191 v.d.

⁹⁹ Al-Aîni, *RHC, or.*, II, S. 191.

Dimaşk-ta el-Kâmil'i şiddetle suçlamak için elbette fırsat kaçırılmadı. El-Nâsır Davud, aynı zamanda Büyük Caminin imamı olan İbnülcevzi'ye, Kutsal Şehir hakkında bir vaaz vermesini ve şehrin kaybindan dolayı üzüntü belirtmesini emretti. Bu vaaz esnasında İbnülcevzi bir ozanın şu dizelerini söyledi:

“Duyulmuyor artık Kutsal Kitabın ayetlerinin okunması bu meclislerde;

avlular ıssız kaldı artık bu vahiy mekânında.”¹⁰⁰

Friedrich'in Haçlı Seferi böylece alışılmamış anlamda bir Haçlı Seferinden çok bir resmî devlet ziyareti havasında geçmiştir. Akkâ'dan ayrılmadan önce İmparator Emir Fahreddin'e şunları söyledi:

“Batı'da bütün itibarımı yitirmekten korkmamış olsaydım, böylesine ısrar etmezdim. Ayrıca, buraya gelmekten gayem, Kutsal Şehiri kurtarmak veya buna benzer bir şey değildi; istediğim, Frankların saygısını muhafaza etmektir.”¹⁰¹

II.3 Haçlı Seferinden sonra Friedrich'in Doğu ile ilişkileri

Arap tarihçileri Friedrich ile el-Kâmil ve onun ölümünden sonra da oğlu Melik-el-Salih Necmeddin Eyüb arasındaki dostluğun sürdüğünden söz ediyorlar.¹⁰² Karşılıklı elçilikler ve el-Kâmil'in İmparatora, içinde uzay cisimlerinin modellerinin hareket ettiği bir planetaryum gönderdiği belirtiliyor¹⁰³. Yâfiî, Friedrich'in 1229'dan beri Şam Meliki olan el-Eşref'e bir buz ayısı armağan ettiğini anlatıyor ve bu hayvanın suda yaşadığını ve sadece balıklarla beslendiğini hayretle tasvir ediyor¹⁰⁴. Ebülmahâsin, bu ayısıyla birlikte beyaz bir tavus kuşunu da zikrediyor¹⁰⁵. El-Kâmil'in ölümünden (27.2.1238)¹⁰⁶ sonra 1240 yılında Aziz Louis Kudüs'ü fethet-

¹⁰⁰ Abou'l-Feda, *RHC, or.*, I, s. 104; Abulfeda, *Annales Muslemici*, IV, s. 353.

¹⁰¹ Makrizi, *ROL*, IX, s. 525 v.d.; Makrizi, Reinaud, s. 430; al-Aîni, *RHC, or.*, II, s. 189; krş. HB, III, s. 103 ve 147.

¹⁰² İbn Vâsil'dan akt. Ebülfidâ *RHC, or.*, I, s. 170 / *Annales*, V, s. 147; Baybars'tan akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 192.

¹⁰³ Reinaud, s. 435.

¹⁰⁴ Yaféi, Reinaud, s. 435; Yâfiî'den akt. Aynî, *RHC, or.*, II, s. 196.

¹⁰⁵ Aboul-mahassen, Reinaud, s. 435; Ebülmahâsin'den akt. Aynî, *a.y.*

¹⁰⁶ *Ibn Khallikân*, III, s. 243; Makrizi-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 100 v.d.

mek için Haçlı Seferine çıktığı zaman, el-Salih Necmeddin, Arapların "Ri-dafrans" dedikleri Fransa kralının yaklaştığını II. Friedrich'ten öğrenmiştir¹⁰⁷. İlişkiler ekonomik alana da yayılmış, ve Friedrich Sultandan Mısır'da ticaret yapan Hıristiyanlar için geniş ayrıcalıklar elde etmiştir¹⁰⁸. Doğu'daki popülerliği sayesinde Friedrich Avrupalılara birçok yarar sağla-yabilmiş, elçileri de ziyaret ettikleri Doğu'lu hükümdar ve halkların sem-patilerini kazanmışlardır. "İskenderiye Patriklerinin Tarihi"ne göre, 1229 civarında Friedrich'in iki elçisi kalabalık bir maiyet ve çok sayıda armağan ile Mısır'a gelmişler. Sultan tarafından hizmetlerine sunulan atların üstünde Kahire'ye ulaştıklarında, şehir bir bayram günüymüş gibi ışıklan-dırılmış, ve kendilerini karşılamak üzere atlı birlikler hazır bulunuyormuş. Sultanın huzuruna çıkışları büyük bir görkemle kutlanmış. Kış mevsimine rastlayan bu ziyaretten sonra, elçiler yazı da Mısır'da geçirmek istedikleri için, payitahttaki ziyaretleri epeyce uzamış ve "sürekli soylu bir âlicenap-lıkla karşılaş"mışlar¹⁰⁹. Sicilya tacının Doğu ile kurduğu dostane ilişkiler, Friedrich'in ölümünden sonraki kuşakları da etkilemiştir¹¹⁰.

III. Friedrich'in Doğu ile kurduğu manevî bağ

III.1 Siyasal model olarak Doğu

Friedrich zaman zaman İslam kurumlarına duyduğu ilgiyi dile getir-miştir. Bir defasında dostu Emir Fahreddin'den Halifelik hakkında ayrıntı-lı bilgi istedi. Fahreddin kendisine, Halifenin Hz. Peygamber'in amca oğ-lunun soyundan geldiğini ve her Halifenin görevini babasından devraldı-ğından, Halifeliğin sürekli Hz. Muhammed'in ailesinde kaldığını açıkladı. Bunun üzerine Friedrich şu cevabı verdi:

"İşte şu budalaların, yani Frankları kastediyorum, yaptığından çok daha iyi olanı budur. Onlar dinî lider olarak Messih ile hiç bir akrabalığı olmayan herhangi bir adamı alıp, onu temsil et-tirmek için Halife yapıyorlar; bu adamın böyle bir mevkiî işgal etmeye hiç bir hakkı yokken, sizin Halife, Peygamberinizin amca oğlu olarak, bu mevki için bütün haklara sahip."¹¹¹

¹⁰⁷ Makrizi, Reinaud, s. 436; al-Aîni, *RHC*, or., II, s. 200 v.d.

¹⁰⁸ Reinaud, a.y.

¹⁰⁹ İskenderiye Patriklerinin Tarihinden Reinaud, s. 441 v.d.; krş. *Annales Siculi*, (*MGH*, Sr., XIX, s. 494-500), s. 497, sat. 45 v.d.

¹¹⁰ Blochet, *Les relations diplomatiques*, *RH*, 80, s. 61 v.dd.

¹¹¹ İbn Vâsıl'dan akt. Makrizî, *ROL*, IX, s. 528 v.d. (dipnot).

Bu sözlerde, Friedrich'in Papalığa karşı vermekte olduğu çetin mücadelesinin yankılarını duymamak mümkün değil. Halifeliğin zamanla özünden uzaklaşarak siyasal bir kurum olmaktan çıkıp, daha çok ruhanî bir simgeye dönüşmüş olması, artık İslam âleminde Friedrich'in hayal ettiği, örgütlenmiş Kilise tarafından sınırlanmamış hükümdar tipinin var olduğunun bir kanıtıydı. Doğu Mutlakiyetinin afaroz gibi, dinî işlem yasağı gibi silahlardan ve şehir özerkliği gibi sınırlamalardan çekinmek zorunda kalmayan, dahası, feodal ayrıcalıkları eylemiyle aşabilen yönetiminin, Friedrich'in İmparatorluk anlayışına ne kadar yakın olduğunu görmek için, Sicilya krallığında kurduğu düzeni hatırlamak yeter. İmparatorluk bünyesinde Stauferlerin Welflerle taht rekabeti ve bunun geniş boyutlu siyasete yansımaları olan Ghibellin-Guelf çatışması, Lombardiya şehirler konfederasyonunun önüne koyduğu engeller ve nihayet özellikle IX. Gregorius (1227-1241) zamanında İtalya'daki pozisyonunu tehdit eden Papalık Friedrich'in Kutsal Roma-Alman İmparatoru olarak karşılaştığı kaçınılmaz sorunlardı. Güney İtalya-Sicilya veraset krallığında ise daha Haçlı Seferine gitmeden önce, Bizans-Arap-Norman gelenek birikimiyle bambaşka bir yapıyı, merkezîyetçi yönetimiyle Batı'nın ilk modern memur devletini kurdu. Burada feodal güçleri başarıyla sınırladı ve Arap ayaklanmalarını bastırdı. Standardize hukuk ve maliye sistemi ve güçlendirilmiş filoyla desteklenen tekelci ekonomisiyle devlet yönetimini düzenlerken, yeni hizmet aristokrasisinin yetişmesini hedefleyen Napoli Üniversitesini 1224 yılında Batı'nın ilk devlet üniversitesi olarak kurdu. Bu uygulamalarla Friedrich, çağının Avrupasından çok, Doğu-Batı etkileşimiyle biçimlenmiş Akdeniz kültür çevresinin tipik bir temsilcisi, yüzyıllar sonra karşımıza çıkacak olan Avrupa Mutlakiyetinin ise çok erken bir Batılı öncüsü olmuştur¹¹².

III.2 Friedrich'in kişisel merakları

Friedrich, kendi çağında Batı'dan farklı olarak, Kilise tarafından cendereye alınmamış ve en verimli dönemini yavaş yavaş geride bırakmakta olan İslam düşünce âlemine büyük hayranlık besliyordu. Kudüs'ün teslimi için yapılan müzakerelerin çetrefilli ortamında bile öğrenme azmi sergilemiş, Fahreddin ile sürdürdüğü sohbetlerde, bildiği gibi, bilimsel konuları irdelemiştir. "Sorularından pek çoğu günümüze ulaştı; bunlar gele-

¹¹² Friedrich ve son Stauferler zamanında İtalya'nın durumu için bk. A. Haverkamp, *Italien im hohen und späten Mittelalter, Handbuch der Europäischen Geschichte*, II (Stuttgart 1987), s. 607-623.

neksel Kilise inancı ve dünya anlayışına karşı kuşkucu bir tavır değil, ama araştırmacı bir yaklaşımla meselelerin derinine inmek isteyen kurcalayıcı bir bilgi dürtüsü sergiliyorlar¹¹³. Sultan el-Kâmil ile Friedrich bilimsel bir muhaberat sürdürmüşlerdir¹¹⁴.

Endülüslü filozof ve mutasavvif İbn Seb'in'in¹¹⁵ "Sicilya (meselelerinin) cevapları"nın¹¹⁶ önsözünde öğrencisinin yazdığına göre, Friedrich Mısır, Suriye, Irak, Anadolu¹¹⁷ ve Yemen'deki âlimlere bilimsel sorular göndermiş; ancak, bu ülkelerden gelen cevapları doyurucu bulmadığından, öte yandan da İbn Seb'in adında büyük bir âlimden haberdar olduğundan, Fas ve İspanya'ya başvurmuş¹¹⁸.

Bilime, özellikle doğa bilimlerine olan sınırsız merakının yanı sıra, Friedrich'in bir büyük tutkusu daha vardı: Şahin avı. Bu konuda uygulanan Doğu tekniğini inceledi ve kuramlarını, zooloji alanında bir usta eseri olarak bilim tarihinde yerini almış olan ünlü "Kuşlarla avlama sanatı üzerine" (De arte venandi cum avibus) adlı kitabında kâğıda döktü¹¹⁹.

Nihayet bir de Sicilya saray teşrifatının Doğulu karakterinden söz edebiliriz. İslam dünyasının yaşayış tarzına gösterdiği eğilim, daha Norman atalarının kurdukları saray düzenine dayanıyordu ve "Haçlı Seferi"nden sonra daha da güçlendi; bu da Kilise için, kendisini Müslümanların ve İslam'ın dostu olarak suçlama gerekçesini yarattı¹²⁰. Büyük öğrenme azmi

¹¹³ *Stupor Mundi*, s. 360.

¹¹⁴ Gottschalk, *Al-Malik Al-Kâmil*, s. 155 v.d.

¹¹⁵ İbn Seb'in hk. bk. G. Wiet, *Introduction à la littérature arabe*, Paris 1966, s. 237 v.d.; A. Adnan-Adivar, "İbn Seb'in" md., *İA*, V2, s. 805 v.d.

¹¹⁶ H. Corbin, Avant-Propos de Ibn Sab'in, Correspondance philosophique avec l'empereur Frédéric II de Hohenstaufen, I, Arapça metni yay. Şerefeddin Yaltkaya, *Études Orientales*, VIII, Paris/Stamboul 1941; "Correspondance du Philosophe Soufi Ibn Sab'in Abd Oul-Haqq avec l'empereur Frédéric II de Hohenstaufen: Quatrième traité sur l'immortalité de l'âme", çev. A. F. Mehren, *Journal Asiatique*, XIV (1879), s. 404-449; bu muhaberatın genel tahlili: a.y., s. 341-403 ve 450-454.

¹¹⁷ Kantorowicz, s. 181, "Anadolu" yerine "Arabistan" diyor. "Questions Siciliennes" in önsözünde ise "Anatolie" yazıyor.

¹¹⁸ Bk. Mehren'in önsözü, *Journal Asiatique*, XIV, s. 344 v.dd.

¹¹⁹ Friedrich II. von Hohenstaufen, *Ueber die Kunst mit Vögeln zu jagen (De Arte Venandi Cum Avibus)*, 2 c., F. a. M.: Insel Yayınevi 1964. Bu konuda yaptığı araştırmalarda Doğu tekniğinin etkileri hk. bk. F. Gabrieli, The Transmission of Learning and Literary Influences to Western Europe, *The Cambridge History of Islam*, 2 c., yay. P. M. Holt, A. K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cambridge 1970, II, s. 867.

¹²⁰ *Stupor Mundi*, s. 280.

ve Arap kültürüne beslediği yakınlığı sayesinde Avrupa'ya antik birikimi de aktarmada katkısıyla II. Friedrich Doğu ile Batı arasında bir aracı olmuştur¹²¹.

Geç Roma-Bizans-İslam uygarlığı çizgisine yerleştirilebilecek düzen anlayışıyla Kilise'nin dünyevî gücünü sorgulayarak Reformasyon'a bağlanabilecek bir hükümdar olan Friedrich, Aristoteles araştırmalarını teşvik etmesi ve İtalyan sanat hayatında çığır açmasıyla, Renaissance'ın da büyük öncüsü olmuştur¹²².

IV. Arap kaynaklarına göre II. Friedrich

IV.1 Değerlendirilen Arap kaynaklarının karakteristiği

Burada sadece Fransızca ve - varsa - Latince çevirileri biçiminde kullanabildiğim Arapça kroniklere değinilecektir. Bunlar arasında gerek II. Friedrich'in çağdaşları, gerekse çağdaş kaynaklardan yararlanan ve çoğu zaman seleflerini kopya eden daha geç kronistler var. Kimisi devraldığı kaynağı belirtiyor, kimisi belirtmiyor. Kaynakları eksiksiz zikreden kopyalar, birincil yazmanın güvenilir aktarması olarak özgün metinle eşdeğerdir. Referansları eksik olan tarihlerde ise müverrihin, belirttiği kaynağı orijinalinden mi, yoksa da bu orijinali kullanmış ve zikretmiş olan daha geç bir kopyadan mı devraldığını anlamak pek kolay değil. Kullanmış ve zikretmiş oldukları eski kroniklerin her birini belirtmeyen yazarların eserlerinde, bir pasajın çağdaş bir kaynağın kopyası mı, yoksa da yazarın kendi açıklaması mı olduğu, metni okurken bilinmiyor. Atıf yapılan çağdaş kronik kaybolmuşsa, dolayısıyla karşılaştırma imkânı ortadan kalkmışsa, bu gibi sorulara cevap bulmak güçleşiyor.

Arap kronistleri, tarih yazıcılığının yıllık biçiminden nadiren uzaklaşıyorlar. Bu sunuş tarzı belki geniş bağlantıları ilk bakışta kavramaya engel oluyor, ama buna karşılık, verilen bilgilerin güvenilir olmasını sağlıyor ki bu, birbirinden bağımsız Doğu ve Batı kaynaklarının karşılaştırılmasıyla kanıtlanabilir.

Anomin "İskenderiye Patriklerinin Tarihi"¹²³ ile İbnül 'Amîd'in kroniği¹²⁴ dışında, bu araştırma için kullanılan Arapça kaynaklar Müslümanlar

¹²¹ Kantorowicz, s. 176; *Stupor Mundi*, s. 266 v.dd., 278 v.dd., 359 v.dd.

¹²² Greko-Arap kültürünün Batı ile temasında Sicilya ve Güney İtalya'nın rolü hk. bk. Gabrieli, a.y., s. 852.

¹²³ Bk. a.f. s. 471 v.d.

¹²⁴ Bk. a.f. s. 471.

tarafından yazılmıştır. Bunlarda, anlatış esnasında Hıristiyanlardan söz edilirken, "Allah onları lânetlesin!"¹²⁵ veya "Allah onları kahretsin!"¹²⁶ gibi beddualara sık sık rastlanıyor; buna karşılık Kudüs ve Dimyat gibi şehir adlarının yanı başında hemen "Allah onu cennet mutluluğuna eriştirsin!"¹²⁷ veya "Allah onu korusun!"¹²⁸, hatta "Allah onu en kısa zamanda İslam'a tekrar kazandırın!"¹²⁹ gibi çağrışlar yer alıyor. Din her şeyin merkezine yerleştiriliyor, ve İslamın zaferi, bütün etkinliklerin nihaî hedefi olarak görülüyor. Ebû Şâme ve İbnül'Esîr'in çağrışları bu tutumun örnekleri arasında sayılabilir:

"Allah onun Müslüman ellere dönmesini kolaylaştırsın ve bundan böyle doğru öğretiyi güçlendirsın!"¹³⁰

"Allah imansız alçaltsın ve zaferi Muhammed'in ve ailesinin namına Müslümanlara bahşetsin!"¹³¹

"Her şeye muktedir Ulu Tanrı'dan başka güç ve kudret yoktur. Lütüfkârlığı ile Müslümanlara bu şehrin fethini ve İslama tekrar kazandırılmasını kolaylaştırsın!"¹³²

Böylece, genellikle yazarın kişisel yargısını pek açığa vurmayan, olayların seyrini ön planda tutan anlatış, dua veya beddua biçiminde çağrışlarla yer yer kesintiye uğruyor, bu da adları geçen Müslüman tarihçilerin çoğuna özgü bir üslûp. Bu gibi çağrışlar, kısmen dinsel önyargıların arttığı Haçlı Seferler ortamından açıklanabilirse de, o çağın ötesinde, din merkezietçi tutumun ifadesi olarak, adeta birer deyim halinde konuşma diline yerleşebilmiş, bundan dolayı, her halde kaybedilmiş bir şehrin yeniden kazanılması dileği gibi spesifik ifadelerin dışında, enine boyuna düşünme ve tartma sonucu yapılmış açıklamalar olarak değerlendirilmemelidir. Arap tarihçileri, Franklardan söz ederken hemen "Allah onları lânetlesin!" formülünü ekliyorlar, tıpkı Hz. İsa'nın adı geçerken mütalaa sonucu değil,

¹²⁵ Abou Chamah, *Le livre des deux jardins*, RHC, or., V, s. 85; Ibn-Alatyr, *Kamel-Atte-varykh*, RHC, or., II, s. 175.

¹²⁶ Ibn-Alatyr, s. 176.

¹²⁷ Abou Chamah, a.y.

¹²⁸ A.y.

¹²⁹ Ibn-Alatyr, s. 175.

¹³⁰ Abou Chamah, s. 86.

¹³¹ Ibn-Alatyr, s. 171.

¹³² Ibn-Alatyr, s. 176.

ama dindarlıklarından “Selâmet onun üzerinde olsun”¹³³ ve bir Müslüman ölüden söz ederken “Allah ona rahmet eylesin”¹³⁴ dedikleri gibi.

Bu gibi çağrışların, ilgili yerlerde rastlanmaları yadırganmayan, kalıplaşmış deyimler olduğunu düşünürsek, gözden geçirilen kroniklerde Friedrich’in adıyla birlikte herhangi bir küfür veya bedduanın yer almayışı şaşırtıcı oluyor. İbn Kesîr “İmparatorun elçisi [l’envoyé de l’empereur] (lânet olsun ona), el-Muazzam’ın yanına gitti...”¹³⁵ diyorsa, o zaman Friedrich’e değil, elçiye beddua ediyor olmalı, çünkü metnin başka yerlerinde Friedrich tek başına zikredilirken, böyle formüllere rastlanmıyor; kaldı ki, yukarıda da belirtildiği gibi, bu gibi açıklamalar ağırlığa sahip mütalaa sonuçları değil, konuşma tarzının birer ifadesi.

Bazen değişik Arap tarihçileri aynı olayları, tahrif etmeksizin, farklı bir tonda anlatıyorlar. Meselâ İbnülcevzî, el-Muazzam’ın oğlu olan Dimâşk’lı el-Nâsır Davud’un emri üzerine halk önünde yaptığı konuşmasında¹³⁶, Kudüs’ün Friedrich’e teslim edilmesinden dokunaklı sözlerle yakınıırken, Aynî sadece, el-Kâmil’in Kudüs’ü Franklara ancak harabe biçiminde bıraktığını ve bundan dolayı şehri her zaman geri alabileceğini düşündüğünü söylemekle yetiniyor¹³⁷. Bu farklı değerlendirme, ilgili kronistlerin karşıt Eyyubî kamplara bağlı olmalarından kaynaklanıyor. Dimâşk taraftarları Kudüs’ün Franklara devredilmesini teessürle dile getirirlerken, kendi hükümdarlarının propagandasını yapmak için, el-Kâmil’e de saldırıyorlar. Farklı tutumları yorumlayabilmek için, Kahire ile Dimâşk kamplarına ait olan çağdaş kaynakların birbirlerinden ayırıldıkları ve karşılaştırılmaları gerekir.

Bu husus göz önünde tutulduğunda, Arap kronistlerinin, II. Friedrich’i herhangi bir Haçlı önderi olarak ele almadıkları, kendisi hakkında çok özel bir izlenim edindikleri görülüyor, hele de İbnülcevzî gibi Dimâşk sarayının güvenine sahip kişilerin sunuşları dikkate alındığında¹³⁸.

¹³³ İbn Vâsıl’ı akt. Makrîzî, *ROL*, IX, s. 528, önceki sayfanın dipnotu.

¹³⁴ Al-Aîni, *RHC*, or., II, s. 211.

¹³⁵ İbn Kesîr’i akt. Aynî, *RCH*, or., II, s. 186.

¹³⁶ Bk. *Yuk.* s. 463.

¹³⁷ Al-Aîni, *RHC*, or., II, s. 189.

¹³⁸ Bk. *ağ.* s. 474.

IV.1.a) *Çağdaş kaynaklar*

İbnül'Esîr: İbn al-Aşîr (555/1160-630/1234)

Elcezîre'de doğdu; Musul sahibinin hizmetinde bulundu. Bilgilerini birçok gezide arttırdı ve ömrünü tarih yazıcılığına adadı. "Musul Atabeylerinin Tarihi" ve "al-Kâmil fi'l-târîh" (Kâmil al-Tavârih) (1231 yılı ile son bulan bir Dünya Tarihi) adlı iki eseri, Haçlı Seferler zamanı için başlıca kaynaklardır. Yazdığı Dünya Tarihi, İbn Vâsıl, İbn Hallikân, Ebulfidâ, Zehbî, İbn Kesîr ve Makrîzî tarafından devralınmıştır. Cahen'e göre "araştırdığımız dönemin en büyük, daha doğrusu tek tarihçisi"¹³⁹.

İbnülcevzî: Sibte İbn al-Cavzî (582/1186-654/1257)

Bağdat'ta doğdu ve burada ilâhiyat okudu. Büyük Caminin imamı olduğu Dimaşk'ta el-Muazzam, el-Nâsır Davud ve el-Eşref ile görüşüyordu. Böylece siyasal gelişmelere yakından tanık olabiliyordu. Kudüs II. Friedrich'e teslim edildiğinde, el-Nâsır Davud kendisine İslam dünyasının büyük kederini bir vaazla dile getirmesini emretti¹⁴⁰. "Mir'ât al-zamân fi târih al-a'yân" adındaki mufassal tarihi, kendi çağına kadar uzanan bir Dünya Tarihidir ve kısmen Ebû Şâme ile Nüveyrî'nin kopyaları biçiminde günümüze ulaşmıştır. Ebûmahâsin ve Aynî gibi başka kronistler de eserini kullanmışlardır. İbnülcevzî'nin babası, azad edilmiş bir Türk idi¹⁴¹.

Ebû Şâme: Abû Şâma (599/1203-665/1268)

Dimaşk'ta doğdu ve iki tarih eseri kaleme aldı: "Kitâb al-ravzatayn fi aḥbâr al-davlatayn" Selâhaddin ve Nureddin kardeşlerin tarihi. Büyük eserinin 591/1195-665/1266 yıllarına ait zeyli (Zayl al-ravzatayn) daha çok İbnülcevzî'nin "Mir'ât al-zamân"ından oluşuyor ve Nüveyrî tarafından kopya edilmiştir¹⁴².

¹³⁹ Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 58. İbnül' Esîr hk. bk. Cahen, s. 58 v. dd.; Gottschalk, *Al-Malik Al-Kâmil*, s. 6 v. dd.; Reinaud, x v. dd.: Wiet, *Introduction à la littérature arabe*, s. 208 v. dd.; "İbnül'Esîr (2)" md., *İA*, V2, s. 852.

¹⁴⁰ Bk. *yuk.* s. 463 ve 469.

¹⁴¹ Cahen, s. 64 v. dd.; Gottschalk, s. 9; Reinaud, s. xxij; Wiet, s. 209; "İbnülcevzî" md., *İA*, V2, s. 850.

¹⁴² Cahen, s. 66 v.d.; Gottschalk, s. 9 v.d.; Reinaud, s. xx v.d.; Wiet, s. 209; Brockelmann, "Ebû Şâme" md., *İA*, IV, s. 51.

İbnül' Amîd: İbn al-'Amîd (602/1205-672/1273)

Mısır'da bir Hıristiyan ailenin oğlu olarak doğdu. 658/1260 yılı ile son bulan ve Tabarî'nin tarihinden beslenen Arapça kroniği, 1625'te Avrupa'da tanındı¹⁴³.

İbn Hallikân: İbn Hallikân (608/1211-681/1282)

Kendinden sonraki bütün Arap Kronistler tarafından kullanılan biyografik sözlüğü ("Vafayât al-a'yân va anbâ' abnâ' al-zamân") ünlü kişilerin özgeçmişlerini içeriyor ve çoğunlukla çağdaş tanıkların ifadelerine dayanıyor. Başvurduğu kaynaklar arasında İbnül'Esîr ve İbnülcevzî'nin eserleri yer alıyor¹⁴⁴.

İbn Vâsıl: Camâl al-Dîn İbn Vâsıl (604/1207-697/1298)

Ünlü bir kadî'nin oğlu olarak Hamâ'da doğdu. Kudüs, Dimaşk ve Halep'te okudu. El-Muazzam'ın hizmetinde bulunan babası tarafından kısa zamanda Dimaşk sarayına sokuldu; burada el-Muazzam ile el-Nâsır Davud'un samimî dostu oldu. Uzun gezilerden sonra Kahire'de müderris olarak görev yaparken, Memluk sultanları ile de dostluk kurdu ve Sultan Baybars tarafından 663/1265'te (Ebülfidâ'ya göre 659/1261'de) II. Friedrich'in oğlu olan Sicilya kralı Manfred'in yanına elçi olarak gönderildi. Orada uzunca bir zaman kaldı ve Manfred ile sıkı bir dostluk sürdürdü. Bu dönem hakkında, öğrencisi Ebulfidâ tarafından kullanılmış olan "Mufarric al-kurûb fi aḥbâr Banî Ayyûb" (530/1135-630/1233 tarihleri arasında Eyyübîlerin tarihi) adındaki başlıca eserinde söz etmektedir. Ebülfidâ, eserinde hocasını anıyor ve onun çokyönlü yeteneğini övüyor, İbn Vâsıl, İbnül'Esîr'in Dünya Tarihini devraldı; kendi eseri de Ebülfidâ, Zehebi, Makrîzî, Ebûlmahâsin v.b. tarafından kullanıldı¹⁴⁵.

İskenderiye Patriklerinin Anonim Tarihi:

Bu Arapça eser 10. yüzyılda Mısır'da Sever(i)us adında bir Kıptî din adamı tarafından başlatıldı ve başka yazarlar tarafından sürdürüldü. İslam

¹⁴³ Cahen, s. 60; Wiet, s. 256; M. Plessner, "Mekîn" md., *İA*, VII, s. 628-630.

¹⁴⁴ Cahen, s. 38; Gottschalk, s. 13; Reinaud, s. xxiv; Wiet, s. 210; C. Brockelmann, "İbn Hallikân" md., *İA*, V2, s. 745 v.d.

¹⁴⁵ Cahen, s. 68 v. dd.; Gottschalk, s. 7, v.d.; Reinaud, s. xxv v.d.; Wiet, s.256; Abou'l-Feda, *RHC*, or., I. 170 v.d.; Abulfeda, *Annales Muslemici*, V, s. 145-151; A. S. Erzi, "İbn Vâsıl" md., *İA*, V2, s. 833-835.

kaynaklarında bulunan pasajlar vasıtasıyla yararlandığım bu çağdaş Hıristiyan kaynak, Beşinci Haçlı Seferi hakkında değerli bilgiler sunuyor. Friedrich'in bu Haçlı Seferini işleyen ve o devirde Kahire'de bulunan yazarın adı Mohub idi; ancak onu zikreden Arap kronistleri, kendisinden "İskenderiye Patriklerinin Tarihçisi" diye söz ediyorlar¹⁴⁶.

IV.1.b) *Daha geç kaynaklar:*

Baybars: Baybars al-Manşûrî al-Ḥaṭâ'î (644 veya 645/1247-725/1325)

Bu Türk emirinin Dünya Tarihi ("Zubdat al-fikra fî târiḥ al-hicra") yaradılıştan 724/1324'e kadar uzanıyor ve biri Aynî olmak üzere, iki yazarın kroniğinde kısmen mevcut. Bu eseri için İbnül'Esîr, İbn Vâsil ve İbnülcevzî'nin tarihlerinden yararlanmış¹⁴⁷.

Ebülfidâ: Abu'l-Fidâ' (672/1273-731 veya 732/1331)

Salâhaddin'in ahfadından olan bu tarihçi, emaretine sahip olmamakla beraber, Hamâ emiri ailesindendi. Yaradılıştan 729/1329'a kadar uzanan Dünya (İslam) Tarihi ("Al-Muḥtaşar fî târiḥ al başar") başta İbnül'Esîr ve İbn Vâsil olmak üzere, kendinden önceki yazarlara dayanmaktadır¹⁴⁸.

Nüveyrî: Al-Nuvayrî (677/1279-732/1332)

Yüksek devlet makamlarında bulunmuş ve hattatlığı ile ciltçiliğiyle de tanınan bu Mısırlı kronistin ünlü ve çok mufassal aksiklopedisi, bir Dünya Tarihini de içeriyor ("Nihayat al-arab fî funûn al-adab"). Nüveyrî, İbnülcevzî ve Ebû Şâme'nin eserlerini devraldı¹⁴⁹.

Zehebî: Al-Zahabî (673/1274-784/1348)

Kahire'deki öğrenimini bitirdikten sonra, vatanı olan Dimaşk'ta müderris olarak yaşadı. 700/1300'e kadar işlediği "Târiḥ al-İslâm" adlı

¹⁴⁶ Gottschalk, s. 16; Reinaud, s. xxij; Wiet, s. 61; P. Jackson, "The Crusades of 1239-41 and their Aftermath", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, I (1987), s. 33-35. Jackson'un (s. 35) sözünü ettiği yeni yayını görmedim (dn. 9).

¹⁴⁷ Cahen, s. 78; D. S. Margoliouth, "Baybars" md., *IA*, II, s. 363 v.d.

¹⁴⁸ Cahen, s. 81; Gottschalk, s. 17; Reinaud xxvij v. dd.; Wiet, s. 256; Brockelmann, "Ebülfidâ" md., *IA*, IV, s. 78.

¹⁴⁹ Cahen, s. 81 v.d.; Gottschalk, s. 17; Reinaud, xxxij. v.d.; Wiet, s. 257; I. Kratchkowsky, "Nüveyrî" md., *IA*, IX, s. 374 v.d.

büyük eseri için İbnül'Esîr, İbnülcevzî, Ebû Şâme, İbn Hallikân ve Ebülfidâ gibi tarihçilerin kroniklerini kullandı¹⁵⁰.

Yâfi': Al-Yâfi'i (669 civ./1299 veya 1300 civ.-768/1367)

Yemen'de doğup, Mekke'de ölen bu mutasavvıf, İbnül'Esîr, İbnülcevzî, İbn Hallikân ve Zehebî'ye dayanan Dünya Tarihini ("Mir'at al-canân...") Mısır sultanı Kalaun'a adadı¹⁵¹.

İbn Kesîr: İbn Kaşîr (701/1301-774/1373)

Bu kronistin doğduğu ve yaşadığı yer Dimaşk idi. Yaradılıştan kendi hayatının son yıllarına kadarki zamanı işlediği Dünya Tarihini ("Al-Bidâya va'l-nihâya") kaleme alırken, aralarında İbnül'Esîr, İbnülcevzî, Ebû Şâme, İbn Hallikân ve Ebülfidâ olmak üzere, eski Arapça kaynaklara başvurdu¹⁵².

Makrîzî: Al-Makrîzî (766/1364-845/1442)

Kahire'de doğan ve müderris olan bu Arap kronisti, tarih araştırmalarında ilk planda Mısır'ı ele aldı. Büyük Mısır Tarihine ek olarak, çağdaş tanıkların ifadelerine dayanan bir Eyyubîler ve Memluklar Tarihi ("Al-Sulûk li-mâ rifat duval al-mulûk") yazarken, aralarında İbnülcevzî ve İbn Vâsıl olmak üzere, değişik müverrihlerin eserlerinden yararlandı¹⁵³.

Aynî: Al-Aynî (762/1360-855/1451)

Doğumundan bir buçuk yüzyıl önce Ankara'dan göç etmiş bir ailenin oğlu olarak Ayıntab'da doğan bu kronist, Kahire'de muhteseplik, evkaf nazırlığı ve baş kadılık görevlerinin dışında müderrislik de yapmıştır. En önde gelen eserlerinden "İkd al-cumân fi tarih ahl al-zamân", büyük ölçüde İbnül'Esîr, İbnülcevzî, İbnül'Amîd, İbn Hallikân, İbn Vâsıl, Baybars, Ebülfidâ, Nüveyrî ve İbn Kesîr'e dayanıyor¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Cahen, s. 82; Gottschalk, s. 17; Reinaud, xxxij; Wiet, s. 257; Moh. Ben Cheneb (ve S. Furat) "Zehebî" md., *İA*, XIII, s. 493-495.

¹⁵¹ Cahen, s. 84; Gottschalk, s. 17; Reinaud, xxiv v.d., F. Krenkow, "Yâfi'" md., *İA*, XIII, s. 333-335.

¹⁵² Cahen, s. 84; Wiet, s. 257; C. Brockelmann, "İbn Kesîr (2)" md., *İA*, V2, s. 762.

¹⁵³ Cahen, s. 56 v.d.; Gottschalk, 18; Reinaud, xxxiv v.d.; Wiet, s. 257 v.d.; C. Brockelmann, "Makrîzî" md., *İA*, VII, s. 206-208.

¹⁵⁴ Cahen, s. 87; Marçais [ve M. H. Yinanç], "Aynî" md., *İA*, II, s. 70-72.

Ebülmahâsin: Abu'l-Mahâsin (813/1411-870/1466 veya 874/1469)

İbn Tağrîbardî adıyla de tanınan bu müverrih, Kahire'de o sırada Şam ve Halep valisi olan bir Türk kölesinin oğlu olarak doğdu ve Kahire'de bir askerî eğitim gördü. Arap fethinden 857/1453'e kadar uzanan önemli ve güvenilir bir Mısır Tarihi ("Al Nucüm al-zâhira fi mulük Mişr va'l-Kâhira") olan başyapıtı, İbnül'Esîr, İbnülcevzî, Ebû Şâme, İbn Vâsıl ve başka kronistlerin yazılarına dayanmaktadır¹⁵⁵.

IV.2 Doğu kaynaklarına göre Friedrich'in kimliği

Friedrich'in Haçlı Seferi Arapça tarihlerde özel bir dikkatle işlendi; kişi olarak da II. Friedrich Doğulu müverrihleri birçok başka Haçlıdan daha fazla ilgilendirdi. Daha Filistin'e gelmeden önce "Hükümdarların Kralı" olarak tanınmaktaydı¹⁵⁶. Haçlı Seferinden sonra da Arap kronistleri onun azametini dile getirdiler. Yıllıklarında Ebülfidâ şöyle diyor:

"Enberetour sözcüğü Frank dilinde Ümeranın kralı demektir. Gerçek adı Feredric (Frédéric) olan bu hükümdar, Sicilya adasına ve uzun ülkenin (İtalya) Anboulîa (Apulya) ve El-Anbardîa (Lombardiya)'dan meydana gelen kısmına sahipti."¹⁵⁷

İbn Vâsıl Friedrich'e "Verderik" diyor.¹⁵⁸ İbnül'Esîr "imparator" unvanını "hükümdarların hükümdarı"¹⁵⁹ biçiminde açıklıyor; Makrîzî de Friedrich'i "al-Malik al-İmperatur"¹⁶⁰ diye adlandırıyor. İbnülcevzî, Friedrich'e atfedilen unvan ve sıfatları sıralıyor:

"Büyük kral, çok ünlü, muhteşem, çok güçlü, muzaffer, Sezar, saygıdeğer, imparator, gücü ve soyluluğu ilâhî kudret ve yücelikten kaynaklanan, Almanya, Lombardiya ve Sicilya kralı, Kudüs'ün bekçisi, Papanın dayanağı, Hıristiyan krallarının kralı, Frank krallıklarının koruyucusu, Haçlı ordularının kumandanı..."¹⁶¹

¹⁵⁵ Cahen, s. 87; Gottschalk, s. 18 v.d.; Reinaud, s. xxxv; Wiet, s. 258 v.d.; Brockelmann, "Ebülmahâsin" md., *IA*, IV, s. 90 v.d.

¹⁵⁶ Baybars'ı Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 89; Nüveyri'yi Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 90.

¹⁵⁷ Abou'l-Feda, *RHC*, or., I, s. 103; Abulfeda, *Annales Muslemici*, IV, s. 349.

¹⁵⁸ İbn Vâsıl'ı akt. Makrîzî, *ROL*, IX, s. 509, Anm. 3.

¹⁵⁹ Ibn-Alatyr, *RHC*, or., II, s. 171.

¹⁶⁰ Makrîzî-Röhricht, *Beiträge*, I, s. 97.

¹⁶¹ İbnülcevzî'den akt. Aynî, *RHC*, or., II, s. 199 v.d.; İbnülcevzî'yi Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 94.

IV.3 *Friedrich'in bilim merakının anlatılışı*

Friedrich'in bilime büyük bir merak beslediği konusunda Arap kronistlerinin hepsi hemfikir. Makrîzî onun "geometri, aritmetik ve fen bilimlerinde çok bilgin bir adam"¹⁶² olduğunu yazıyor ve çözümlerini öğrenmek için el-Kâmil'e matematik soruları gönderdiğini ekliyor. Sultan da soruları birkaç âlime sunmuş ve bunların yardımıyla çözerek, sonuçları İmparatora göndermiş. Baybars, Friedrich'in "bilgeligi, mantığı ve tıbbi seven, mükemmel ve bilge bir kral"¹⁶³ olduğunu yazıyor. Müverrihler, özellikle bu bilim merakını Friedrich'in lehine kaydettiler, çünkü bu yönüyle, birçok bilim dalına vâkıf olan birinin gerçekten güçlü bir hükümdar sayılabileceği görüşüne uyan ve böylece kendi hükümdar idealleri olan tipe yakındı. Böyle bir değerlendirmeye örnek olarak, İbn Hallikân'ın el-Kâmil'den, sarayında çok sayıda bilgin barındırdığı ve bunlarla bilimsel tartışmalar yaptığı için, iyi bir isim bırakmış, büyük bir hükümdar diye söz etmesi görülebilir¹⁶⁴. İbn Hallikân aynı değerlendirmeyi el-Muazzam için de yapıyor ve onun yeteneklerini övüyor: "Allah bu hükümdara rahmet eylesin; öyle soylu ve akıllıydı ki!"¹⁶⁵ El-Muazzam aynı biçimde İbn Vâsıl tarafından da övülüyor¹⁶⁶. Bu gibi açıklamalar, aydın bir monarkın, yüzyıllar sürecek olan atalete henüz düşmemiş Doğunun hükümdar anlayışına uyduğunu gösteriyor; böyle bir yaklaşıma sahip gözlemciler de nitekim Friedrich'in Doğu kültür çevresinde yetişmiş, İslam kültürüne vâkıf bir hükümdar olduğunu kolayca anladılar.

Ancak burada Grousset, Gottschalk ve Reinaud gibi bazı modern araştırmacıların, İbn Vâsıl'ın bir açıklamasını yanlış yorumlamalarına işaret etmek gerekir. Ebülfidâ, Yıllıklarında İbn Vâsıl'ın şu sözlerini devralıyor:

"Ben, diyor Kadı Cemaleddin İbn Vâsıl, bu ülkeyi, el-Melik el-Zahir Baybars'ın beni elçilikle bu yörenin hâkimi olan el-Enbetour'un yanına gönderdiği zaman gördüm. Bütün Frank kraları arasında o, yetenekleri ve felsefe, mantık ve tıp merakı sayesinde müstesna bir yer tutuyordu. Kendisi, halkının çoğunun İs-

¹⁶² Makrîzî, *ROL*, IX, s. 528 v.d.

¹⁶³ Baybars'ı Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 89.

¹⁶⁴ *Ibn Khallikân*, III, s. 241.

¹⁶⁵ *Ibn Khallikân*, II, s. 429.

¹⁶⁶ İbn Vâsıl'ı akt. Makrîzî, *ROL*, IX, s. 512, dn. 1.

lama bağlı olan Sicilya'da yetiştirildiğinden dolayı, Müslümanlara yakınlık duyardı.”¹⁶⁷

Bu sözler sanki Friedrich için biçilmiş kaftan, ancak tasvir edilen kişi kendisinden sonra Sicilya kralı olan oğlu Manfred. İbn Vâsıl, kendisinin de açıkladığı gibi, ancak II. Friedrich'in ölümünden sonra Memluk sultanı Baybars tarafından Sicilyalı Manfred'in yanına gönderildi¹⁶⁸. Tarif ettiği hükümdar kuşkusuz Manfred olduğu halde, Grousset bu açıklamaların Friedrich hakkında yapıldığını varsayarak, onun İslam kültürüne özel bir eğilim taşıdığını söylerken, bu gerçeği kanıtlamak için İbn Vâsıl'ın yukarıdaki açıklamasına dayanıyor¹⁶⁹. Gottschalk¹⁷⁰ ve Reinaud¹⁷¹ da Grousset'nin hatasına düşüyorlar. Grousset'nin de kullandığı “Recueil des historiens des croisades”daki seçmede bir çeviri hatası veya Friedrich'ten söz edilen bir yerin atlanmış olması söz konusu değil, çünkü bu yer, Ebülfidâ'nın eksiksiz çevirisi olan Latince “Annales Muslemici”de de aynı biçimde verilmiş. Burada ayrıca, İbn Vâsıl tarafından, bilim sevgisi sayesinde diğer Frank hükümdarlardan farklı görülen “imperator”¹⁷² şu dipnotla açıklanıyor:

“O Kadı'nın elçi olarak yanına gittiği kişi II. Friedrich değil. Çünkü II. Friedrich 1250 yılında öldü, ve Baybars ancak 1258 yılında Mısır Sultanı oldu.”¹⁷³

Mamafih bu yanılğı, İbn Vâsıl'ın II. Friedrich'i kulaktan duyma tanıyarak övdüğünü de unutturamaz. Bilim ve İslam kültürüne olan sevgi, baba oğul, her ikisine de özgüydü. Bu gerçek, çağımızda bazı araştırmacıların, Manfred'e dair yapılmış, ancak en az ona olduğu kadar babasına da yakışan bir açıklamayı Friedrich'e bağlamalarına yol açmıştır.

Yaptıkları siyasal görüşmeler sırasında bilimsel konuları tartıştıklarını gördüğümüz Friedrich ile Fahreddin, birbirleriyle sağlam bir dostluk sürdürdüler; Friedrich'in bilgisini takdir eden bu kültürlü Fahreddin'in

¹⁶⁷ İbn Vâsıl'ı akt. Ebülfidâ, *RCH, or.*, I, s. 104 / *Annales Muslemici*, IV, s. 349.

¹⁶⁸ Aynısı, *RHC, or.*, I, s. 170 v.d. / *Annales Musl.*, V, s. 146 v dd.

¹⁶⁹ Grousset, III, s. 278, dn. 1.

¹⁷⁰ S. 156.

¹⁷¹ S. 433.

¹⁷² İbn Vâsıl'ı akt. Ebülfidâ, *Annales Muslemici*, IV, s. 349.

¹⁷³ *Annales Muslemici*, IV, s. 696, dn. 247.

arabuluculuğu, İmparator ile el-Kâmil'in birbirlerine yakınlaşmalarını sağlamıştır¹⁷⁴.

IV.4 *Friedrich'in dış görünümü, davranışı ve dinî inançlarının anlatılışı*

Friedrich'in Sicilya'ya dönmeden önce Kudüs'e yaptığı gezi hakkında Nablus'lu Kadı Şemseddin'in tanık ifadelerine dayanan birçok öykü Araplar tarafından nakledildi. El-Kâmil bu kadıya, İmparatora gezisinde refakat etmesini emretmişti¹⁷⁵. İbnülcevzî, Kudüs'teki Ömer camisinin bekçilerinden, Friedrich'in oradaki ikameti hakkında edindikleri izlenimleri dinleyip kaleme aldı.

İmparatorun dış görünümü Arapları pek etkilememişe benziyor:

"İmparatorun kızıl saçlı, köse ve gözlerinin zayıf olduğu söyleniyor; köle olsaydı, değeri iki yüz dirhem etmezdi."¹⁷⁶

İbnülcevzî'nin bu anlatışı mamafih, İmparatorun kişiliğinin horlanması olarak değil, sadece göze pek hitap etmeyen dış görünümüyle ilgili izlenimlerin nakli olarak anlaşılmalı. Nitekim nezaketi övülüyor:

"Bu İmparator çok cömert, çok yakınlık gösteren ve ahlâklı bilgin bir adamdı."¹⁷⁷

İbnülcevzî'nin anlattıklarına göre, Friedrich el-Aksa camisinin girişinde bir Hıristiyan vaizini, elinde İncil, para toplarken görmüş. Friedrich onu yere itmiş ve ona, kendilerinin "Sultan el-Kâmil'in hizmetkârları olduklarını"¹⁷⁸, kendilerine kiliseleri vermekle gösterdiği âlicenaplık için Sultana şükran borçlu olduklarını söylemiş. İzinsiz olarak hiç bir Hıristiyanın giremeyeceği camilerde Müslümanların, ibadetlerini rahatsız edilmeden yapabilecekleri kararlaştırılmış¹⁷⁹.

Friedrich Sahra camisinde şu sözleri okumuş: "Salâhaddin bu mabedi putperestlerden arındırdı"¹⁸⁰. Putperestlerle kimlerin kastedildiğini öğren-

¹⁷⁴ Röhricht, *Jerusalem*, s. 780 v.d.

¹⁷⁵ Al-Aîni, *RCH, or., II*, s. 190; krs. Gottschalk, s. 159 v.d.; Reinaud, s. 430-433.

¹⁷⁶ İbnülcevzî'yi akt., Aynî, *RCH, or., II*, s. 193; aynısını Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 92; aynısını Yâfi'i'den akt. Reinaud, s. 431.

¹⁷⁷ İskenderiye Patriklerinden akt. Makrîzî, *ROL, IX*, s. 519, dn. 1.

¹⁷⁸ Gottschalk, s. 159.

¹⁷⁹ Makrîzî, *ROL, IX*, s. 526; Makrîzi-Reinaud, s. 432; İbnülcevzî'yi, akt. Aynî, *RHC, or., II*, s. 192; aynısını Amari'den akt. Röhricht, *Beiträge*, I, s. 92.

¹⁸⁰ İbnülcevzî'yi akt. Aynî, s. 192; aynısını Amari'den akt. Röhricht, a.y.

miş ve cami kapısının üstünde bulunan kafesli pencereye işaret ederek, bunun ne işe yaradığını sormuş. Serçelerin girmesini önlemek için olduğunu öğrenince de, Hıristiyanları kastederek: "Tanrı buna karşılık size domuzları gönderdi"¹⁸¹ demiş. İbnülcevzi'ye göre, İmparatorun bu konuşma tarzı, Ömer camisinin bekçilerinde, kendisinin bir "maddeci"¹⁸² olduğu, ölümden sonraki hayata inanmadığı izlenimini uyandırmış: "Konuşmalarına bakılacak olursa, o bir ateist idi ve Hıristiyan diniyle eğleniyordu."¹⁸³ Haçlı Seferler çağında, Friedrich'in sıra dışı tutumu, kendisinin Hıristiyanlık karşıtıymış gibi bir izlenim uyandırmışa benziyor; bu da farklı dinden gözlemcilerin sübjektif algılama eğilimini yansıtıyor. Müezzinler öğle namazının ezanını okuduklarında, Friedrich'in bütün maiyeti -ve bunların arasında da Sicilya'daki öğretmeni- namaza durmuş, çünkü hepsi Müslümanmış¹⁸⁴.

Daha Friedrich Kudüs'e gitmeden önce, diplomatik kaygılardan dolayı el-Kâmil, Nabluslu Kadı Şemseddin'e, İmparatorun hoşuna gitmeyecek her türlü uygulamayı, bu arada da ezanın okunmasını, yasaklamasını emretmişti. Ancak Şemseddin, müezzini Sultanın bu yasağından haberdar etmeyi unuttuğu için, müezzin ezan esnasında bir de el-Mü'minûn Suresinin Hz. İsa ile Meryem Ana'ya atıf yapan 91. ayetini okumuş:

"Allah hiç bir evlât edinmemiştir. Beraberinde hiç bir ilâh da yoktur..."

Friedrich, caminin yanında oturan Şemseddin'in konuğuyken, bu ayeti duymuş. Korkuya kapılan ev sahibi, güneş doğduktan sonra müezzinin yanına giderek, bundan böyle minareye çıkmasını yasaklamış. Ertesi gün sabah ezanı okunmayınca, Friedrich Şemseddin'e bunun sebebini sormuş; o da Sultanın yasaklamasını açıklamış. Bunun üzerine Friedrich kendisine şu sözlerle karşılık vermiş:

"Aman Kadı Efendi, sizinki ne büyük bir yanılığdır! Benim yüzümden ibadetinizi, yasanızı ve dininizi değiştiriyorsunuz. Pe-

¹⁸¹ Aynısını akt. Aynî, s. 193; aynısını Amari'den akt. Röhricht, a.y.; ayn. Yâfii'den akt. Reinaud, s. 431.

¹⁸² Başka kitaplarda bu sözcük (dahri) "dünyevi" veya "naturalist" olarak çevrilmiş.

¹⁸³ İbnülcevzi'yi akt. Aynî, s. 193; ayn. Amari'den akt. Röhricht, a.y.; ayn. akt. Reinaud, a.y.

¹⁸⁴ İbnülcevzi'yi akt. Aynî, a.y.; ayn. Amari'den akt. Röhricht, a.y.

ki ama, benim yanımda, benim ülkemde olsaydınız (ne yapardınız)?”¹⁸⁵

Bu tavır Müslümanları etkiledi; Makrîzî'ye göre, Friedrich'in Kudüs'e gelmekten bir maksadı da, müezzini duymakmış¹⁸⁶.

Sonuç: Arapça kroniklerde beliren Friedrich imgesinin değerlendirilmesi

Son alt bölümlerde sunulan tablo, Doğulu gözlemcilerin anlattıklarına göre çizilmiştir. Bütün bu tasvirler göre, Friedrich'in Doğu'da yarattığı izlenim, sıradan bir Haçlıninkinden farklı olmuştur. İslamın kültürüne hayranlık ve dinine de saygı beslediğini Arapça kaynaklarda okuyabiliyorsak, bunun hiç bir şaşırıcı yanı yoktur. Nihayet Friedrich, Batı üniversiteleriyle Doğu medreselerinde aynı malzemenin işlendiği, aynı bilgi temeli üzerinde bilim üretildiği bir çağın insanıydı; ancak, bu gerçek onun eğilimlerini açıklamaya yetmez, çünkü asıl belirleyici olan ve kendisini diğer Avrupalı monarklardan ayıran husus, sadece Kutsal Roma-Alman İmparatorluk tacının - üstelik de Papalık ile çatışan - sahibi değil, henüz canlı bir İslam kültür mirasını yaşatan bir ülkenin, Sicilya krallığının, orada yetişmiş ve mükemmel Arapça konuşan hükümdarı olmasıydı. Bu verilerin ışığında, Eyyubîlerin aralarındaki sürtüşmeleri diplomatik maharetle kendi lehine kullanmayı bilmiş olmasına bakıp da, Mısır ve Suriye'de bulunduğu sırada, her fırsatta bilim merakını gidermeye çalışan o devrin bir Doğulu hükümdarı gibi davranmış olmasını, samimiyetsiz bir tavır, bir siyasal kurnazlık olarak değerlendiremeyiz. Onun yaptığı, “gençliğinde Doğu ile kazanmış olduğu tanışıklığı”¹⁸⁷ sadece siyasal beceri sayesinde değil, içten duygularla da değerlendirmektir. Nitekim İslam âlemiyle -Kudüs'ü 1244'te yitirdikten sonra da¹⁸⁸ - dostluğunu ölümüne kadar sürdürmüştür¹⁸⁹. Kendisine sempati ile baktıklarına tanık olduğumuz Arap gözlemciler de, onu ait olduğu kültürel çerçeveye oturtacak bilgiye sahiptiler. “Bu Doğulular on[un kişisin]de sadece Kudüs'teki dini bütün imamları dehşete düşüren 'materyalist'i değil, kültür ve bilim adamını, dört dörtlük şövalyeyi, Doğu'nun uygarlığının bir vâkıfı ve hayranı olduğunu gösteren 'Frank' hükümdarını görmüş ve takdir etmiş olmalıdır.”¹⁹⁰

¹⁸⁵ Dn. 184'te verilen referanslar; İbnülcevzi'yi akt. Reinaud, s. 431 v.d.; Makrîzî, *ROL*, IX, s. 526 v.d.

¹⁸⁶ Makrîzî-Reinaud, s. 432; Makrîzî, *ROL*, IX, s. 527.

¹⁸⁷ *Stupor Mundi*, s. 275.

¹⁸⁸ Strayer, *The Crusades of Louis IX*, *HC*, II, s. 489.

¹⁸⁹ *Bk. yuk.* s. 464.

¹⁹⁰ *Stupor Mundi*, s. 278.

THE MAIN FEATURES OF THE SELJUK, THE BEYLİK AND THE OTTOMAN BRIDGES OF THE TURKISH ANATOLIAN ARCHITECTURE FROM THE XIIth TO THE XVIth CENTURIES*

FÜGEN İLTER

The period from the XIIth to the XIVth centuries is generally accepted to the period of the Turkish settlement in Anatolia. In which ever field they appear, the artistic products of this era should be evaluated in the light of various factors such as the social necessities, the diverse religious and cultural influences, the existing artistic traditions and the artists responsible for the works themselves.

The Turks had already adopted the Islamic culture and traditions when they started the settlement of Anatolia; here, they came across the well established centers of the Christian culture. The resulting interaction with the Byzantine and Armenian civilization had inevitable effects on the formation of the Turkish Anatolian art and led to a continual exchange of artists and artistic ideas.

The political unity of Anatolia was not achieved in the sense we understand today during the early Turkish Anatolian period, which covers the time until the Ottoman domination. The Turkish culture was effective in an extensive geographical area extending from Iran, Iraq, Syria, Caucasus, Turkestan and even to India. All the new artistic products in Anatolia were influenced and enriched by the old Turkish and Islamic traditions, as well as by the local cultures.

This extensive region was largely under the dominion of the Seljuk empire; although some independent or semi-dependent political entities were also present, the characteristics of the art and culture were defined by a shared civilization with common beliefs and aims.

* This article is an enlargement of the paper submitted to "the International Symposium on Islamic Art, Calligraphy and Architecture" organized by Peshawer University Pakistan, 1981.

The creative human element of the era, the architects and the artisans representing the technical and artistic potential, was in motion throughout the empire¹. It was quite possible to find a mescit in Ankara built by an architect from Isfahan, another one in Konya built by an architect from Tebriz. An artisan from Farab could work at Hasan Keyf²; another one from Azerbaijan or possibly from Damascus could equally well work at Divriği. It was not surprising to find the work produced by the same group of artisans in completely different and far off locations. Bretanitskiy supports this observation by pointing out that the architectural decorations of the historical buildings in Bursa, Konya, Bağdat, Maşhad, Semerkand and many other principal cities of this era were the work of architects and artisans from Azerbaijan³.

By the end of the XIII th century, the diminishing power of the Seljuk state in Anatolia resulted in the appearance of small, independant feudal entities. Before being absorbed into the Ottoman state after the XIV th century, they distinguished their short existence by causing various buildings of artistic value to be built in diverse regions. The architecture of the Western Anatolian region was of particular significance in providing the most important synthesis in the formation of Ottoman architecture.

Kuban defines the Anatolia of the Middle Ages which relates to this period, as follows: “..Artistic styles require a long time to be properly established. The typical unrest of this period could not provide this chance. However, when the Anatolia of the Middle Ages (after the IX th century) is evaluated as a whole, the common essence of the artistic products is of innumerable traditions unified under the Islamic cultural context⁴.”

In spite of the common language and religion, the absence of a homogenous culture is natural in a period of settlement which lasted, to a great extend, until the XVI th century.

The conquest of Istanbul was a step into the modern age which introduced the Anatolian art to the Mediterranean and Western culture and

¹ Kuban, D., “Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları.” İstanbul, 1965, p.100.

² Mayer, L.A., “Islamic Architects and Their Works. Genève, 1956, p.137.

³ Bretanitskiy, L.S., Zodgestvo Azerbeydjana XII-XV. VV. I Yevo Mesto v Arhitekture Peredne vo Vostaka. Moskva, 1966, p. 545.

⁴ Kuban, D., “100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi.” İstanbul, 1970, p. 154.

caused in to acquire new dimensions. Istanbul became the dominant cultural center influencing the future development of the Ottoman art. In the distant regions where the influence of the capital was not felt, the local and regional cultures and their rate of development shaped the art, the life style and the other social features, giving them a distinct character of their own⁵.

We have attempted here to give an outline of the main characteristics of the origins and development of the Turkish Anatolian art and culture; many architectural edifices from this context have survived. We intend to discuss here the bridges which were a vital part of the main transportation routes.

Being an entirely functional construction the bridge is not rich in architectural elements. For this reason, although it is possible to point out the characteristics of the different periods, there is not sufficient material to reach definite syntheses through comparison of elements, as we can do with other types of buildings. However some observations on the limited constructional elements of the bridges enable us to reach some syntheses on the characteristics of the period.

The main determinant of the type of bridge to be built is the topography of the river bed. On a wide, shallow river bed the span of the arches need not be long (Dicle Bridge) (Fig. 1)⁶; on the other hand, when the river has a deep strong flow, a high arch with a long span becomes a technical requirement (Malabadi Bridge 1145-1154)⁷. In its simplest

⁵ For the dominant architectural styles in regions where the influence of the artistic movements which developed in the cultural centers was not immediately felt, see İler, F., "Doğu Anadolu'da Timur devrinden bir yapı: Yelmaniye Medresesi (An East Anatolian Building from the Age of Timur: Yelmaniye Medresesi) Anadolu (Anatolia), Vol. XVII. Ankara, 1975, pp. 91-121.

⁶ The road from Silvan crosses the Dicle river across a great bridge, turns north and reaches Diyarbakır through the Mardin gate. This is the famous Dicle bridge (1065-1067), the earliest Islamic bridge in Anatolia.

⁷ On the Diyarbakır-Silvan-Bitlis road, the bridge between Silvan and Bitlis is built across the Batman stream, an estuary of Dicle. It was believed to date to 1147 until quite recently (Çulpan, C., "Türk Taş Köprüleri", Ankara, 1975, p.41) but research on historical documentation (Ibn-ül Ezrak, Tarih-ü Meyyafankin ve Amid, H. 572, v. 172 a, 172 b, 179, 179 b) has revealed that the building was not completed until 1154. For details see, İler, F., "Güney-doğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinin yapısal ve süsleyici öğeler yönünden değerlendirilmesi" (A Structural and ornamentational evaluation of the early Turkish period bridges in south-eastern Anatolia) Anadolu (Anatolia), Vol. XVIII, Ankara, 1977, p.37,38.

form, the single span bridge with steep approaches from both ends is the most common form of the early Anatolian bridges (Fig. 2, 2A). Naturally, the prominence of transportation using animals rather than the carriages was an important determinant in developing this "Steep bridge" form (Tekgöz "1203"⁸ Çeşnigir⁹ bridges). (Fig. 3, 4).

As the forms of the Anatolian bridges were generally determined by natural requirements, we find that they shared a similarity of their main elements. During the Beylik period which followed the decline of the Seljuks and even during the classical period of the Ottomans the general bridge shapes from the XII th century continued in the two basic forms: a) The bridges with one main arch and with steep approaches from both ends to the center, b) The flat bridges with several arches where the spans are fairly equal¹⁰. This classification is also derived from the architectural presence of the bridges.

The basic form of the bridges do not deviate under the effect of the local or regional artistic influences, however, the influence of the artistic traditions can be traced in the architectural elements.

The foremost architectural element of the bridge is the "arch". Its shape is usually "pointed" on the early Anatolian bridges. However, although the main span of the bridge is pointed the secondary openings can be semi-circular in shape (Malabadi, Tekgöz bridges). The mixed use of different arch shapes could reflect a desire for "variations". This characteristic has a unifying significance as it is a common feature of the early Turkish period architecture, known as the Seljuk period.

⁸ Tekgöz bridge is built across Kızılırmak on the Kayseri-Ankara road and is 30 km to north-west of Kayseri; it is on the old road, now disused after the construction of the modern highway. For an initial explanation of the inscription see, Halil Edhem, "Kayseriye Şehri, Mebaniyi İslamiye ve Kitabeleri". İstanbul, 1332, pp.8-16. Also, Gabriel, A., "Monuments Turcs d'Anatolie, I," Paris 1934, p.31.

⁹ Built across the Kızılırmak, 100 km from Ankara on the Ankara-Kırşehir road.

¹⁰ E. Herzfeld has classified the early bridges according to a criterion which is close to our own grouping. (Sarre, F., -Herzfeld, E., "Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet". Berlin 1920 Band II, p. 324). We are unable to agree with some of the definitions in the Herzfeld grouping; according to Herzfeld the bridge types are a factor of the shapes of the banks (op.cit.p.324). We think that the main determinant of the type of bridge is not the banks but the breadth and depth of the river bed.

A significant change in the shape of the main arch occurs in the XIV th century which is the period of the Beylik entities. Usually pointed in shape so far, the main arch now becomes semi-circular in many instances. Apart from the semi-circular arch of the Ala (Görmeli) bridge "1302"¹¹ (Fig. 5), which is different from the earlier examples in its general form as well, the main arch is semi-circular in shape on the Bıçakçı (XIV th cent.)¹², Bıçkıcı (XIV th cent.)¹³, Çağlayan¹⁴, and Alaca bridges (Fig. 6-8).

After the XIV th century, the Ottoman bridge architecture did not adopt the semi-circular arches of the Beylik period and went back to the "pointed" shape of the earlier period (e.g. Koyunbaba "1483"¹⁵ (Fig. 9), Geyve Ali Fuat Paşa bridges). The pointed arch shape was unaltered on the classical period Ottoman bridges (Büyük Çekmece bridge "XVI th cent."; Alpulu Sinanlı bridge "XVI th cent."¹⁶ (Fig. 10-10A).

The pointed arch of the early Turkish bridges appears on the Roman and Byzantine bridges, especially in the eastern and southeastern Anatolia. The Cendere Bridge from the Roman period (near Adıyaman, on the ancient Kahta road, built in 198-200 A.D.)¹⁷ (Fig. 11) and the Karamağara bridge which has a Byzantine inscription (10 km. from Ağın near Elazığ, the first half of the VI th cent.)¹⁸ have pointed arches (Fig. 12).

¹¹ The bridge is in the Konya province, built on the Ermenek-Anamur road and spans a narrow, rocky gorge through which the Göksu flows.

¹² Built across the Göksu on the Karaman-Ermenek road.

¹³ On the Alanya-Gazipaşa road, 3 km. from Gazipaşa.

¹⁴ Built across Yeşilırmak at Amasya, on the Amasya-Çorum road.

¹⁵ For details of Koyunbaba bridge on the Çorum-Osmancık-Tosya road, built across Kızılırmak at Osmançık see, İltter, F., "Über einige bedeutende Türkische Bauten in Osmançık und İskilip". Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, 1978, p.p. 433-456. Also see, Çulpan, C., "Türk Taş Köprüleri". Ankara, 1978, pp. 112-115.

¹⁶ Both bridges are the work of Mimar Sinan; See, Bozkurt, O. "Koca Sinan'ın Köprüleri. İstanbul 1952 (Büyükçekmece bridge pp. 52-70, Alpulu Sinanlı bridge, pp. 71-80).

¹⁷ Gazzola has mistakenly described the location of the bridge as in the vicinity of Kahta in Northern Syria (Gazzola, P., "Ponti Romani". Firenze 1963 "Olschki Editore", p. 172).

¹⁸ For the bridge dismantled due to the construction of the Keban dam, see, İltter, İ. "Karamağara Köprüsü Sökümü" (Dismantling of the Karamağara bridge). Keban Projesi 1972 Çalışmaları. Ankara, 1976, pp. 195-205, Pl. 120-131.

We therefore find that the Roman and Byzantine bridges are not always built with semi-circular arches as it is mistakenly assumed so far and put forth in some publications. Naturally other examples do have semi-circular arches.

The study of the bridge architecture in the neighboring countries does not supply a definite idea to the possible extent of influences on the bridge forms. In our eastern neighbor, Iran, the bridges have distinct differences of form in the shape of the arches. The arches of most of the bridges dated to the Islamic era are shaped in the Iranian arch form¹⁹. On the other hand, the elliptical arch²⁰, one of the characteristic elements of the pre-Islamic Sassanide art, is used for the spans observed on the remains of the sassanide bridges (e.g. Pul-i Zar bridge)²¹.

On two Iranian bridges whose superstructures were changed through repairs done in a later period, pointed arches are notable. These are the Kirmızı and the Kaflan Kuh bridges in northern Azerbaijan²². The construction of Kirmızı bridge is dated by Severov to the XI-XIII cent. and to XVI cent., which are rather distant dates in relation to each other²³.

Our discussion of the possible influence of the bridges in neighboring countries on the "pointed arch" shape of the Anatolian bridges can be continued with the examples from other regions. On two examples from Iraq in the south, the Altun bridge from the IX th cent²⁴. and the Habur

¹⁹ The Fars, Horasan and Bahtiyar provinces contain monumental bridges which are also the earliest Islamic bridges in Iran. The foundations of most of these bridges date to the Sassanide period. The contributions of the Roman engineers are apparent on some bridges. (Pope, A.U., "Bridges, Fortifications and Caravanserais" -A Survey of Persian art. II. London, New York, 1939, pp. 1228, 1229, Fig. 435). For the Iranian bridges, also see, Ghirsmán, R., "Iran, Parthians and Sasanians". London, 1962, p. 137.

²⁰ Wiesner, J., "Die Kunst des Alten Orients". West-Berlin, 1963, p. 152, Fig 34. Also see, Godard, A., "Die Kunst des Iran". Berlin, 1964, p.137, Taf. 110, 113.

²¹ Pope, A. U., "Bridge, Fortifications and Caravanserais". A Survey of Persian Art, II. London-New York, 1939, p. 1232.

²² Bretanitsky, L. S., *Zodçestvo Azèrbeydjana XII-XV vv. i. Yevo Mesto v. Arhitektüre Perednevo Vostoka*, Moskva, 1966, p. 132.

²³ Severov, N. N., "Pamiyatniki Gruzinskovo Zodtchestva". Moskva, 1947. Bretanitsky, L. S., Op.cit., footnote on p. 133.

²⁴ For details see, Streck, M., "Altun Köprü" article. *İslam Ansiklopedisi* I, pp. 389-390. Also see, Sarre, F., -Herzfeld, E., *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin 1920, Band II, p. 326; Buckingham, J. S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, p. 328.

bridge²⁵, we find that the main arch is pointed but that other arch shapes are also used on the secondary openings.

It is possible to wonder if these two bridge, especially the Habur bridge could be the prototypes of the early Anatolian Turkish bridges, with respect to the general form and the shape of the arches. However, caution must be exercised in considering the Habur Bridge, whose dating is not precise. In a region where bridges with pointed arches were built even during the Roman period, the two bridges in question should not be considered as prototypes, but as examples of a regional architecture where buildings with pointed arches were traditional.

Our knowledge of Armanian architecture in Anatolia is much more limited. Our entire data is based on an example introduced by Brosset²⁶ and Lynch²⁷; the bridge on Arpaçayı, dated to the X-XI cent. at Ani. Judging from the information provided and the drawing based on the remains, this is a flat bridge with one main arch, semi-circular in shape. The arch has an interesting structure composed of narrow arches arranged in echelons around the main arch.

The Armenian influence is especially prevalent in Eastern Anatolia and can be traced in the repetition of the arch structure of the Arpaçayı bridge. An example to the same kind of bridge construction is the Hatuniye bridge at Bitlis, built in the Ottoman period.

The observations outlined so far lead us to the following conclusion: whatever the period in question, the Turkish Anatolian bridges developed their own styles and arch shapes in accordance with the local and regional architectural influences, rather than showing the stylistic influence of one or more particular neighboring country.

The pier, one of the architectural elements of the bridges, does not have a well established placement on the Turkish Anatolian bridges until the Ottoman period. Piers are especially important for flat bridges with several spans. We find that in every instance the most convenient form for the individual case was found and adopted. The "pier-noses" are usually

²⁵ Preusser, C., *Nordmesopotamische Baudenkmäler*. Leipzig, 1911, pp. 22-23. Also, Bell, G. L., *Amurath to Amurath*. London 1911, p. 289.

²⁶ Brosset, M., *Les ruines d'Ani*, St. Petersburg, 1860, p. 10, Pl. 11.

²⁷ Lynch, H. F. B., *Armenia: Travels and Studies*, Vol. I. London, 1901, p. 76.

triangular prismic in shape, while the "pier-backs" are cylindrical or polygonal prismic. On a few bridges we observe pylons set on the pier-noses and the pier-backs. An example is the Hasan Keyf bridge (1155-1175), one of the very first Turkish bridges in Anatolia and notable for its monumental construction and its decorative figures in relief²⁸. (Fig. 13-16). Naturally, the pylons set on the piers are reminiscent of the Iranian bridges. Being one of the main elements of the bridge in Iran, the pylon has been developed into many different forms and variations (e.g. Erdebil-Çelhoren, Kermaşah-Köhne bridges).

The pier was used on the Roman and Byzantine bridges in the same way as it was used on the Turkish Anatolian bridges. The variations required by natural conditions were the parallels of the variations that appeared in the Seljuk period (e.g. Ankara-Ak Köprü "1222", Halil Viran bridge-Diyarbakır-Eğil "1220", Kırşehir-Konya-Kesik Köprü "1248") (Fig. 17). and in the Beylik period (Ceyhan-Göksu bridge "XIV th cent", Karaman-Ermenek-Bıçakçı bridge and Gravga bridge "XIV th cent. (Fig. 6), (Fig. 18-19).

The placement of the pier and the shape of the pier-nose and the pier-back finally were given a set pattern on the Ottoman bridges. The triangular-prism shaped pier-nose and the semi-cylindrical or the polygonal pier-back were almost invariably used.

Whether it was the Seljuk, the Beylik or the Ottoman period, the size of the pier remained within reasonable bounds, as it was true with the other elements of the bridge, an unnecessary show of grandeur was not adopted. The only exceptions are some early bridges built on ancient foundations where the pier has considerable volume (Köprüpazar²⁹, Tokat-Hıdırlık bridges) (Fig. 20).

Another important element of the bridge, the "parapet", is rather hard to distinguish on Turkish Anatolian bridges up to the Ottoman period. However, we can say that it was built according to an unchanging

²⁸ The bridge is built across the Dicle on the Batman-Gercüş-Midyat road; for the structural characteristics, ornamentation and dating of the bridge, see, İter, F., "Eine Gruppe der früh türkischen Brücken in Südostanatolien", IVème Congrès International d'art Turc. Aix-en-Provence, 1976, pp. 97-104; also, İter, F., *Osmanlılara kadar Anadolu Türk köprüleri*, 1978, Ankara, pp. 49-58.

²⁹ On the Antalya-Manavgat-Alanya road, near the Belkis ruins.

form until the Ottomans. This consisted of the spandrel wall built up to the top of the parapet without a break. Its beginning was not delineated on the outer face of the spandrel. Although, due to its exposed position, it is the most vulnerable part of the bridge to the force of outside elements and can easily be given a different shape, we are able to form an opinion from the surviving examples. The inscription on the parapet of the Pazar Suyu bridge proves that it has reached us in its original form. On the other hand, the inscription appears set in a construction which is different in the shape of the parapet stones from the rest of the bridge on the Tokat-Yeşilirmak bridge. On some bridges where definite dating is possible owing to the presence of the inscription, these elements are definitely not the originals; the examples are the Tekgöz bridge on the old Kayseri-Ankara road; the Kesik Bridge of Kırşehir "1248"³⁰, the Ak Köprü of Ankara "1222"³¹ (Fig. 21-22).

We also find that some bridges were built without the parapet in the Seljuk Period. An example is the Haburman Bridge, from XII th century³² (Fig. 23). Another example, according to Evliya Çelebi is the Malabadi bridge which had iron railings instead of a stone parapet³³; the present ones were built quite recently.

The variations of the parapets are easily summarised. They were above all also functional and adorned. The cross-section was rectangular; their top was slightly rounded in shape.

³⁰ The inscription of the bridge, together with the inscription of the neighboring caravanserai was first published by Özgüç, T. Akok, M.; the bridge was accordingly dated to H. 646 (1248 A.D.) to the reign of Keykavus II, son of Keyhusrev II ("Üç Selçuklu Abidesi, -Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii". Belleten XXII, 86. Ankara, 1958, p. 251 cont.).

³¹ The bridge has two inscriptions: one gives the date of the building (Mübarek Galip, Anadolu'da Türk Aşar ve mahkukat Tettebbuatına Esas, Ankara II, İstanbul, 1928, p.5); the other inscription is supposed to belong to the architect who built the bridge (Akyurt, Y.Türk İslam Kitabeleri, I. Kısım, "Ankara Kitabeleri". Cilt XI, Ankara 1942,p.57-In the archives of the Turkish Historical Association, unprinted). We agree with the interpretation of the latter inscription.

³² The Haburman bridge is on the Ergani-Çermik-Siverek road, built across the Sinek stream, an estuary of Fırat. see, Konyar, B., "Diyarbakır Yıllığı" Cilt III 1936; Gabriel, A., "Voyages Archæologiques dans la Turquie orientale I". Paris, 1940, pp. 258-259, Kızıoğlu, F., "Çermik Kasabası üzerine notlar." Kara Amid, No. 1, İstanbul 1956, pp. 277-278; İler (Tunçdağ), F., Artukoğulları Sanat Eserleri, Ankara, 1963, Ph. D. thesis presented to the faculty of Letters, Ankara University -unprinted- pp. 114-116; Çulpan, C., op. cit. p.49 (described as the Çermik bridge).

³³ Evliya Çelebi, "Seyahatname", V, p.78.

This generalization is valid for both the Seljuk Anatolian bridges and for those built in the Beylik period (e.g. the "Ala Köprü" across the Dragon stream on the Anamur-Ermenek road, the Ceyhun, Bıçakçı and Grava bridges.).

Due the small number of the surviving examples, our data on the parapets of Roman and Byzantine bridges in Anatolia is limited. Although their presence are discernible on the few examples, due to evident alterations it is not easy to make an evaluation.

This element of the contemporary Iranian bridges is similar to the Early Anatolian bridges in being simple in form but varied in constructional characteristics.

It was finely perfected by the Ottomans. A cornice delineated the level of the floor of the bridge on the outer surface of the spandrel wall and therefore it marked the presence of the parapet (Some examples are the Edirne Bayezid bridge "1488"³⁴, Osmancık Koyunbaba bridge "1483", Edirne Fatih bridge "1452"³⁵ (Fig. 24, 25).

Although there are signs of a special placement for the inscription or of inscription pavillions on the pre-Ottoman Turkish bridges, this part of the bridge was not yet well defined in all its elements. On the early bridges the inscription can be carved directly into the spandrel wall (e.g. Tekgöz, Malabadi and Haburman bridges); or it may be an undistinguished constructional element which doubles as the parapet (Köprüpazar bridge). The special place set apart for it, discernible on the Kırşehir-Kesik bridge, appears in a better developed form on the Tokat-Hıdırlık bridge (Fig. 25A).

In the Ottoman bridge architecture the treatment of the inscription achieved its final form; it was set in a special pavilion. Although the monumental inscription of the Koyunbaba bridge at Osmancık is built separately from the bridge, the inscription of the Geyve Bayezid bridge is placed into a special pavillion which contains a mihrabiye as well as the inscription and therefore acquires the character of a namazgah³⁶. The Selçuk Hatun bridge at Bursa also has a pavillion (1465)³⁷. As for the

³⁴ Çulpan, C., op.cit., p.115-116, fig. 66.

³⁵ Çulpan, C., op.cit., p.109.

³⁶ Çulpan, C., op.cit., pp. 116-119, figs. 67/3, 67/5-a.

³⁷ Çulpan, C., op.cit., pp. 110-111; fig. 64/1.

Uzunköprü of Edirne, which went through several phases of building, we feel that the original construction probably had a special place for the inscription (1443).

The primary building material of the Turkish Anatolian architecture, stone is the main material of the bridges as well. In some bridges, bricks was used along the stone under the influence of near neighbors, or rather, by adoption of the traditional use of bricks in some regions.

The bridges built in the eastern and southern Anatolia in the pre-Seljuk Islamic period use varied materials. Brick is the basic constructional material of Altın bridge and of the other examples we gave from Iran. As for the Anatolian bridges, the example of Nasraddin has a brick superstructure³⁸ (Fig. 26).

In some bridges, the inner construction of the arches are made with bricks. The Haburman and the Hasan Keyf bridges are examples (Fig. 27). On the Hasan Keyf bridge, the glazed bricks on the outer surface of the arches is another Iranian characteristic. Brick was also used to fill in the gaps on either side of some pylons and main openings and in the filling of some small volumes (Fig. 28).

We can safely assume that the use of stone in Anatolia, rather than the brick used by the Iranian Seljuks, reflects the true influence of a regional tradition.

The main representatives of the tradition of stone construction is of course the Roman buildings, the products of the Armenian art are also notable. The use of stone material was continued with the Byzantine architecture; the influence of Iranian brick buildings are significant but limited to a narrow region.

Up to the XVI th century, the building material of the bridges were rationally determined by using the most available materials: extravagance

³⁸ The Nasraddin bridge is built on the old Siirt-Kurtalan road across the Botan stream. Although it is completely restored we think that the four-arched bridge can be dated to the XII. century or to the beginning of the XIII. century. Most of the early Turkish bridges in south-eastern Anatolia were built during the time of the Artukoğulları beylik. According to a historical document (Ibn-ül Ezrak, *Op. cit.*, varak 179 b). Fahrettin Kara Arslan who caused the building of the famous Dicle bridge at Hasan Keyf subsequently built a bridge further down Siirt at the banks of (Banaris ?) and another one between Erzin and Siirt (at Evcensebuh). It is not unreasonable to assume that the latter construction is the Nasraddin bridge.

was avoided. The bridge was simply built at wherever it was possible to put a firm foundation into the stream-bed or wherever there was some sound architectural remains from an earlier period. As a result, the bridge sometimes has a bent or broken appearance.

Especially on the spandrel wall, the stone masonry does not always consist of well-dressed stones. The building is functionally determined by the available material.

From the decorative point of view the Turkish Anatolian bridges are plain in appearance. However, a group of bridges in the south-eastern Anatolia is the exception; on these examples (e.g. Malabadi, Hasan Keyf, Ceziret ibn Umar) we come across a rich program consisting of human and animal figures, presented within limited possibilities of the bridge structure. The reliefs on these structures are similar in theme; they all represent the constellations and the planets³⁹ (Fig. 29-32).

On leaving the south-east progressing into Anatolia we find that the bridges become plainer by abandoning the use of reliefs. The bridges that are ornamented with the representation of the constellations and planets are the earliest ones, built in the XII th century.

The symbols of the constellations and planets form an important part of the decorative program of the Anatolian Seljuk architecture. It is not surprising that the middle ages belief in the astrological determination of human destiny was reflected with abundant and varied examples on the south-eastern bridges.

The XIII th century Anatolian bridges were almost wholly unadorned with figures. However, the Ilhanlı artistic style had a strong effect on Anatolian art beginning from the second half of the XIII th century; this influence is evident on the Çobandede bridge (the end of XIII th cent.-beginning of XIV th cent.) and notable in its "Baroque" plastic, geometrical and plant figures⁴⁰ (Fig. 33, 34).

³⁹ For the astral values of the planets and the constellations figures see, Hartner, W., "The pseudoplanetary nodes of the Moon's orbit in Hindu and Islamic Iconographies". *Ars Islamica*, Vol. V, Part 2, Ann Arbor, 1938, pp. 119-122. For the place of the figure in stone ornamentation during the Anatolian Seljuk period, see, Ögel, S., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Ankara, 1966, pp. 90-93.

⁴⁰ The bridge is on the Erzurum-Karayazı road, 15 km to the east of Hasankale and built where the Bingöl stream flows into the Hasankale stream. Beyond this point the flow

Among the early Islamic bridges, we are unable to suggest any prototypes for the kind of ornamentation on the Anatolian bridges mentioned above; we are even unable to give any comparable examples from Iran, Iraq, Syria or the Caucases. The bridges of these neighboring countries have a similarity to the pre-Ottoman Turkish Anatolian examples, with the exception of the south-eastern region, in having a "plain construction".

The unadorned style of the Seljuk bridges continued in the Beylik period. However, on some examples cycloid gaps were built into the spandrel wall over the pier; even though they are constructional in nature, they are notable elements in bringing variation to the appearance of the bridge. The Bıçakçı and the Gravga bridges within the boundaries of the Karaman Beylik are very good examples. However, a trend towards the use of figures and figures and motifs appeared with the Ottomans, although it was limited. It usually consists of relief decorations representing rosettes or animal heads, set upon the key-stone of the arch or upon the spandrel wall above the key-stone.

The richest example to the decorative school resumed by the Ottomans is the Uzunköprü of Edirne. This bridge is a valuable product of the Ottoman art, both with respect to its architectural construction and its decoration (animal heads, rosettes, intertwined plant figures)⁴¹.

A generalization of the constructional techniques of the Turkish bridges built until the Classical Ottoman period leads us to conclude that the tendency to remain within rational bounds, valid for the entirety of the structure, was also apparent in the constructional techniques that were applied. This technical tendency led to the abandonment of the semi-circular Roman arch and to the adoption of the "pointed arch", the most durable type of arch which is also the most economical with respect to the required material. Moreover, the structures acquired finer and more delicate lines.

Until the end of the XV th century, the Turkish bridges do not have a symmetrical arrangement. However, the lack of symmetry cannot over-

is called the "Aras". For the dating of the bridge, see Ünal, R.H., "Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa région". Paris, 1968, p. 157.

⁴¹ Çulpan, C., op. cit., pp. 98-105, Fig.59/4-59/12.

shadow a perfectly balanced structure. Eventually, the buildings did acquire an increasingly symmetrical arrangement; this characteristic can be evaluated as the forerunner of the transition to the Classical Ottoman architecture (A good example is the Osmancık Koyunbaba bridge).

In addition to being assymmetrical, the bridges of the Seljuk and Beylik periods are not built in a straight line, but curve and break as it is convenient. However, by the XV th century, the Ottoman bridges had an increasing tendency to acquire a regular structure and to be built on a straight line without deviations.

As the final conclusion of our evaluations, we can say that the attempt towards rationalism is the foremost consideration in the formation of the Turkish Anatolian bridges. For this reason, on the Seljuk, Beylik and Ottoman bridges, the elements were present only in a context where they contributed to the final unity and stability of the entire structure. Functionless secondary elements and unnecessary ornamentation were not adopted in an attempt to create a vision of grandeur.

With these characteristics, the bridges form a consistant whole with the other contemporary buildings, in sharing the explorative, experimental and variable character of the Turkish Anatolian art.

Fig. 1 — Dicle bridge.

Fig. 2 — Malabadi bridge.

Fügen Ilter

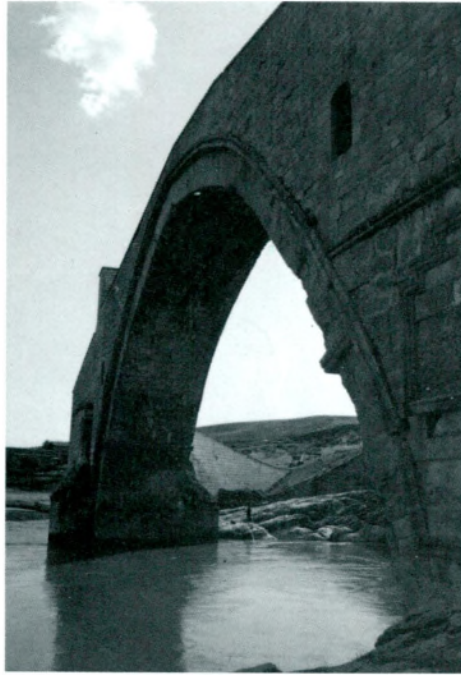

Fig. 2a — Malabadi bridge.

Fig. 3 — Tekgöz bridge.

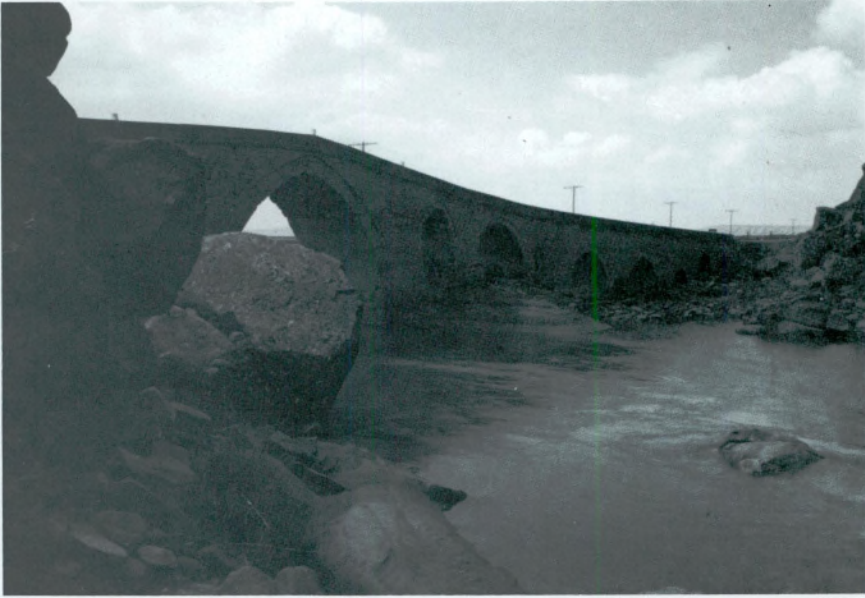

Fig. 4 — Çeşnigir brıdge.

Fig. 5 — Ala (Görmeli) brıdge.

Fig. 6 — Bıçakçı bridge.

Fig. 7 — Bıçkıcı bridge.

Fig. 8 — Çağlayan bridge.

Fig. 9 — Koyunbaba bridge.

Fügen İlter

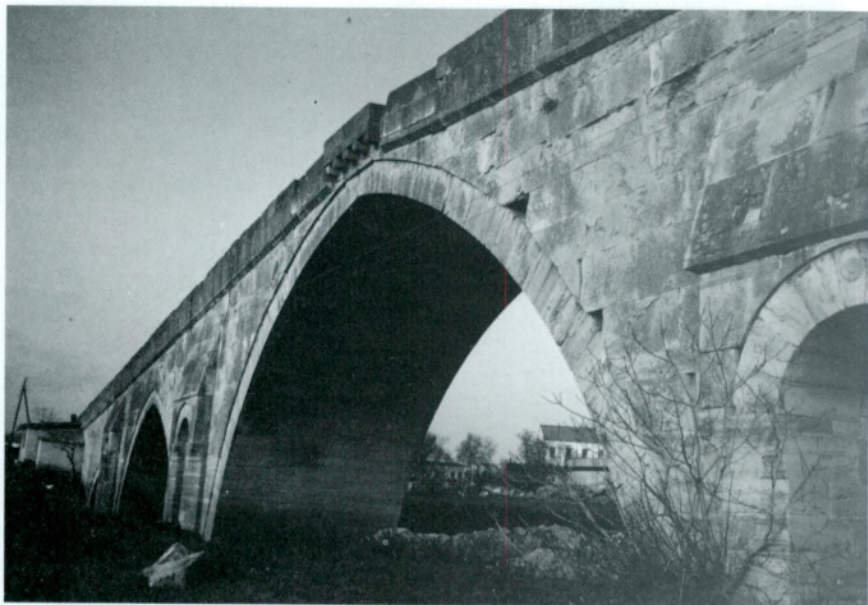

Fig. 10 — Sinanlı bridge.

Fig. 10a — Büyük Çekmece bridge.

Fig. 11 — Cendere bridge.

Fig. 12 — Karamağara bridge.

Fig. 13 — Hasan Keyf bridge.

Fig. 14 — Hasan Keyf bridge.

Fig. 15 — Hasan Keyf bridge.

Fig. 16 — Hasan Keyf bridge.

Fügen İller

Fig. 17 — Kesik bridge.

Fig. 18 — Göksu bridge.

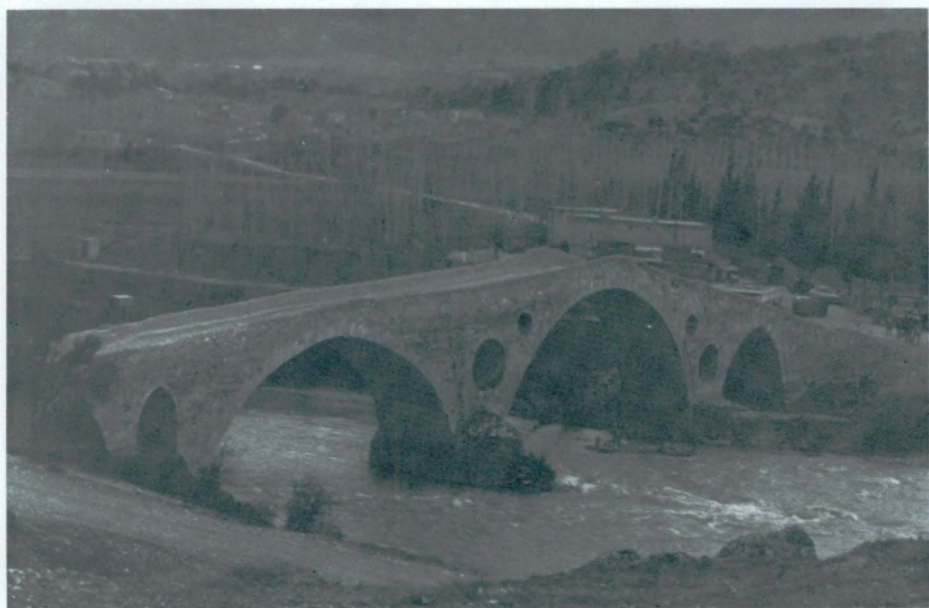

Fig. 19 — Gravga bridge.

Fig. 20 — Köprüpazar (Belkıs) bridge.

Fig. 21 — Tekgöz bridge.

Fig. 22 — Ak bridge.

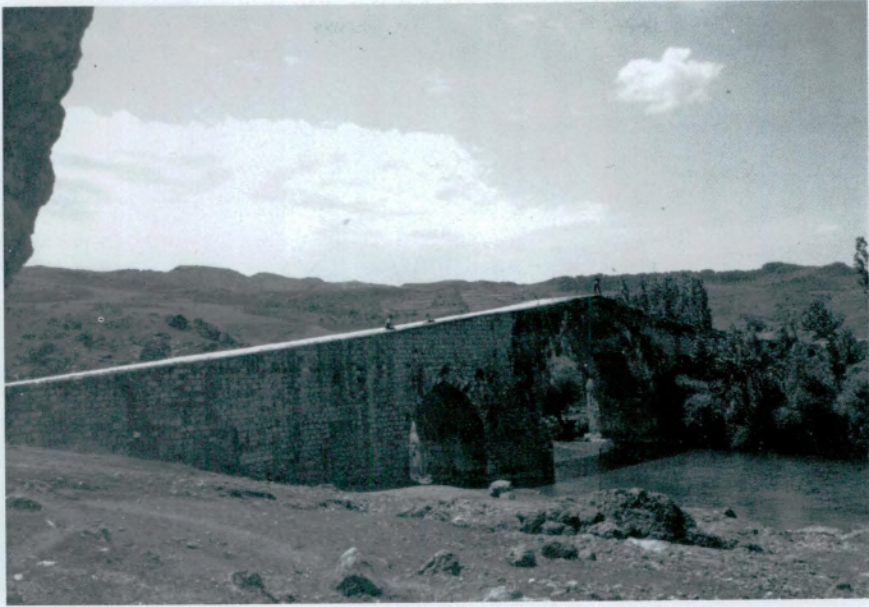

Fig. 23 — Haburman bridge.

Fig. 24 — Yeni İmaret (Bayezıt) bridge.

Fügen Ilter

Fig. 25 — Koyunbaba bridge.

Fig. 25a — Hıdırlık bridge.

Fig. 26 — Nasraddin bridge.

Fig. 27 — Haburman bridge.

Fig. 28 — Hasankeyf bridge.

Fig. 29 — Malabadi bridge.

Fig. 30 — Hasankeyf bridge.

Fig. 31 — Ceziret İbn Umar bridge.

Fig. 32 — Ceziret İbn Umar bridge.

Fig. 33 — Çobandede bridge.

Fig. 34 — Çobandede bridge.

FÂTİH VAKFIYESİNE GÖRE XV. YÜZYIL ÖSMANLI SOSYAL YAPISI

Doç. Dr. MEHMET ŞEKER*

GİRİŞ:

İslâm-Türk kültür tarihinde sosyal hayâta dâir eserlerin varlığı üzerinde, az da olsa son yıllarda bazı çalışmalar yapılmaktadır. Yusuf Has Hâcib'in Kutadgubilig'i ile Dede Korkut hikâyeleri gibi en eski Türkçe eserler yanında, devirlerinin yaşayışları hakkında dağınık da olsa, bazı eserlerde, çeşitli vesika niteliği taşıyan belgelerde, tabakât kitaplarında, se-yehatnâmelerde ve umumî eserlerde bilgiler bulmak mümkün olabilmektedir. Bunlar yanında, doğrudan âdâb ve ahlâk konularından bahseden eserleri, devirlerinin sosyal hayatlarına dâir bir çok çizgiyi ve özellikle ideal saydıkları toplum yaşayışına ulaşmak için dikkat edilecek kural ve prensipleri ihtiva edip, okuyucularını yönlendirdikleri için daha da dikkatle gözden geçirmek gerekir. Bu anlayışla benzeri eserler üzerinde durulursa, sonuçta, İslâm-Türk kültüründe sosyal hayatın tanınması imkânına kavuşmuş olacağına inanıyoruz.

İşte bu düşünce ile hicrî dokuzuncu, milâdî onbeşinci asrın önemli şahsiyetlerinden biri olan Fâtih Sultan Mehmet (II, 16, Muharrem, 855/18, Şubat, 1451-4, Rebiulevvel, 886/3, Mayıs, 1481)devrinin sosyal yapısını incelemek için öncelikle, Fâtihin yazdırdığı belgelerden işe başlamanın uygun olacağını göz önüne alarak, müesseseler tarihinin en mühim vesikalarından biri olan vakfiyeleri elden geçirmeye karar verdik. Bu vakfiyelerde, hem devrin bayındırlık eserlerini tanıma imkânı bulmaktayız. Hem de, devrin bir çok müesseselerinin işleyişi ile bu müesseselerde görevli olanların özellikleri hakkında bilgiler edinmekteyiz.

Vakıflar Umum Müdürlüğünün "Fatih Mehmet II Vakfiyeleri"¹ adı ile 370 sayfa hâlinde tıpkı basım olarak neşredilen Türkçe vakfiye esas alınarak, incelemeye çalıştığımız Vakfiyede, h. IX/m. XV. yüzyılın Osmanlı devletinin başkenti olan İstanbul'u ele alarak devrin sosyal hayatı hakkın-

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara, 1938; Bu eserde; Fatih'e ait, Türkçe Vakıf vesikası ile Arapça Eyyüb vakfiyesi ve Eyyüb Zâviyesi vakıf vesikası bulunmaktadır.

da biraz olsun bilgi sâhibi olmaya çalışacağız. Fâtih'in h. 875/m. 1470 senesinde kaleme aldırıldığı bu vesîka, şüphesiz ki devrinin anlayışı ve yaşayışı hakkında önemli bir belge hüviyetini taşımaktadır.

I. VAKFİYE'YE GÖRE DEVLET VE HALK

1 — Devlet ve Re'âyası

Fâtih vakfiesinin girişinde, vakfın sebebi anlatılırken insanın kâinâtın özü olarak yarattığı belirtilmektedir². Bu anlayışla insanoğlunun emaneti iyi kullanması gerektiğinden, bir çok hayır ve güzel işler yapması için bu dünyaya geldiği üzerinde durulan³ Vakfiye'de, aynı zamanda; Fâtih Sultan Mehmed'in güzel vasıfları sayılmaktadır⁴.

Bu arada, İstanbul'un 857/1453 senesinde fethinden sonra, bir çok bina yapılmasının sebebi olarak; sâdece bir şehrin güzelleştirilmesi değil, aynı zamanda halkın da gönlünü kazanmak olduğu üzerinde durulan Vakfiye'nin girişinde⁵, amacın adâlet, diyaneti ve güzel ahlâkı hâkim kılmak olduğu belirtilmektedir⁶.

a) Müslim ve Gayr-i Müslim Halk

Bilindiği gibi bir devletin devlet olabilmesi için önemli unsurlarından biri, üzerinde yaşanan bir vatana sâhip olunması, diğeri de bu vatanda yaşayanların bulunmasıdır. Yani halkın var olmasıdır. Vakfiyenin özünde halkın, gerek millet olarak, gerekse raiyyet olarak, Pâdişahın himayesinde yaşamayı kabul edenlerin kastedildiği görülmektedir⁷. Nitekim, Osmanlı sınırları içinde müslümanların varlığı belirlenmekte ve bunlar, ehl-i İslâm tâbiri ile ifâde olunmaktadır⁸.

Vakfiye'de Müslümanlardan ayrı olarak gayr-i müslim halktan da söz edilmektedir. Gayr-i müslimlerin yaşadıkları bölgelerin vakıf olarak tahsis edildikleri belirtilirken; *"İstanbul etrafında olub ahâlisi kabûl-i zimmet eden karyelerden ve ehl-i islâmdan Devlet-i İslâmiyede müctemi' olub sâye-nişîn-i devletleri olan karyelerden ba'zı sırf müslimîn, ba'zı muhtelit, ba'zı sırf ehl-i zimmet otuz beş pâre karye....."*⁹ şeklinde; müslümanların köylerinden, müslüman

² Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 11.

³ Aynı Eser, 16.

⁴ Aynı Eser, 22-35.

⁵ Aynı Eser, 36.

⁶ Aynı Eser, 37.

⁷ Aynı Eser, 28, 47.

⁸ Aynı Eser, 27, 65, 162 v.s.

⁹ Aynı Eser, 65.

ve ğayr-i müslimlerin karışık yaşadıkları köylerden ve sırf ğayr-i müslimlerin köylerinden bahsedilmektedir. Meselâ, Çorlu nâhiyesine tâbi köyler sayılırken bu ğayr-i müslim köylerin isimlerinin bile eski adları ile zikredildikleri görülmektedir¹⁰.

Bu ğayr-i müslim halkın hıristiyan ve yahudilerden teşekkül ettiği, hatta, aynı mahallede özellikle İstanbul'da, müslümanlarla da birlikte yaşadıkları görülmektedir¹¹.

b) Devletin Halka Bakışı

Vakfiyede yer alan ifâdelerde, yapılan hayrâtın "mühimmât-ı halk" için olduğu¹² belirtilmektedir. Hatta bir başka ifâde de; "...âsâr-ı dîni mübîn ile pür-züver eylemeğe himmet ve der-i devlet kararları maksim-i erzak-ı ümem olmağla âmme-i halkın umûrunu tedârüke azimet buyurmağla..."¹³ denilmektedir. Bu ifâdeden anlaşıldığına göre bütün halkın işlerinin görülmesine çalışılması emredilmektedir. İmârete tâyin olunacak Şeyhten bahsedilirken de; "bâb-ı lutfu herkese meftûh"¹⁴ yani inceliği ile kapısı herkese açık olan biri olması istenmektedir.

Fâtihin vakıfları arasında sâdece, câmi, medrese ve benzerî yapılar bulunmayıp çarşılar, değirmenler, han ve hamamlar yanında; kiliselerin de bu vakıf eserler arasına dâhil edildiklerini de görmekteyiz¹⁵.

Vakfiyenin bütünü incelendiğinde görülecektir ki, devletin hududları içine giren her yerde yaşayan insanlara hizmet götürme anlayışı hâkimdir. Nitekim Vakfiyede yer alan şu beyit bunun açık ifâdesidir:

"Hüner bir şehri bünyâd eylemekdür,

"Re'âyâ kalbin âbâd eylemekdür."¹⁶

¹⁰ Aynı Eser, 67-68.

¹¹ Aynı Eser, 102-106; İstanbul'da "Edirne'li Yahudiler Mahallesi"(s. 102-106), "Künfoz" (148), "Esbomasya" (s. 150) ve Lis (Lips) (s. 166) gibi mahalle isimlerine rastlanmaktadır.

¹² Aynı Eser, 228.

¹³ Aynı Eser, 72.

¹⁴ Aynı Eser, 284.

¹⁵ Aynı Eser, 134-166.

¹⁶ Aynı Eser, 36; Mahâret, bir kenti bayındır kılmak, halkın gönlünü de şenlendirmek.

2 — Ulemâ ve İlim Müesseseleri

Bilindiği gibi, Osmanlılarda Pâdişah hâriç, diğer devlet ricâli çoğunlukla ulemâ arasından yetişmişlerdir. Bunun için Osmanlıların kuruluşundan itibaren ilmiye sınıfına ve bunların yetişmesine çok önem verilmiştir. İşte Fâtihin Vakfiyesinde de bunun örneğini görüyoruz.

Fâtih Mehmet, İstanbul'u fethettikten hemen sonra, bir çok boş kiliseyi hemen medreseye çevirmiş ve bunlara gerekli vakıflar tahsis ederek ilmi faaliyetlerin başlamasına böylece imkân hazırlamıştır¹⁷. Bunlarla da yetinmeyen Fâtih kendi adıyla anılan sekiz medrese ve bu medreselere ek olarak Tetimme medreseleri ile bir Dâru't-ta'lim bina ettirmiştir. Böylece Anadolu'da ilim tahsil etmek isteyenlere, istedikleri alanda, yetişmelerini sağlamak için tedbirler almakla kalmamış¹⁸, bazı teşvik edici tedbirler de almış bulunmaktadır. Meselâ; medreselerin bir köşesine yaptırdığı kütüphanelere, öğretim elemanları ile öğrencilerin faydalanmaları için de kitaplar vakfetmiştir¹⁹. Bunun yanında müderrislerin birçok fazilet ve meziyetleri yanında; nakli ilimlerle de yetişmiş olmasını şart koşturmuş²⁰.

3 — Esnaflar ve Çarşıları

Halkın bir kısmının da ticaretle meşgul olduklarını bildiğimiz Osmanlı sosyal hayatında çarşıların büyük bir yerinin olduğunda şüphe yoktur. Alış veriş yaparak, halkın ihtiyacını karşılayacakları şeyleri satın alabilecek dükkân ve çarşıların sayılarının ne kadar fazla olduğunu anlamak için sâdece İstanbul merkezindeki Fâtih'in yaptırdığı Vakıf dükkânlarla çarşıları tesbit etmek yeterlidir²¹. Bozahâne, simitçi, kasap, tavukçu, ekmekçi, marangoz, boyahane, bezirhane, demirci, sabunhane, mumhâne olmak üzere vakfiyede sayılan ve sâdece XV. yüzyılda İstanbul'un merkezindeki vakıf dükkânlarının sayısı 150'yi bulmaktadır²².

Vakfiye'nin çarşıların tek tek sayılan bölümünü gözden geçirdiğimizde, birinci tabloda da görüleceği üzere; sâdece vakfedilen dükkân sayısını değil, devrinde İstanbul'da mevcut olan çarşıların muhtelif semtlere dağılımının nasıl olduğunu ve bu çarşıların fonksiyonlarını da anlamamız

¹⁷ Aynı Eser, 43-44, 46; İsmail Hâmi Dânişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, İst., 1971, 264.

¹⁸ Aynı Eser, 51-53, 60-63.

¹⁹ Aynı Eser, 53-54.

²⁰ Aynı Eser, 60-61, 262-263.

²¹ Aynı Eser, 96-166; Bakınız, Tablo-1.

²² Aynı Eser, 96-166.

mümkün olmaktadır. Özellikle bu çarşılarda, aynı işi yapan esnafın günümüzde de olduğu gibi bir çarşıda toplandıklarını da görmekteyiz²³.

Vakfiye’de vakfa bağlı çarşıların adları ve dükkan sayıları (kapı sayılarına göre) nı gösterir tablodur :

Vakfiyenin Sayfa No	ÇARŞININ ADI VE YERİ	Dükkan Sayısı
73	Bezzazistan’da	849
74	Sultan Bazarında	286+32 (hücre olarak)
75	Mahmut Paşa Dükkanları	265
75-76	Saraçlar Çarşısı	110
76	Ayas Mescidi Mahallesinde Beylik Dükkanlar	35
76	Ayas Mescidi Mahallesinde bir diğer çarşıda	8
76	Ayas Mescidi Mahallesinde Kazasker Hamamı Yanında	11
77	Eski Odalar diye bilinen Mahalde bir Bazar	10
77	Hoca Piri Mescidi Mahallesindeki Çarşı	26
78	Sekban başı Yakup Bey Mescidi Mahallesindeki Çarşı (Halkın çok rağbet ettiği bir çarşıdır)	8
78	Darphâne Dâr-ı Âmire yanındaki Dükkan	1
79	Kulle-i cedide yanındaki çarşı	12
79	Kirişhânedeki kulle dışındaki çarşı	6
79-82	Un Kapısı Çarşısı (Aynı adı taşıyan mahallede) (Bu çarşı da halk arasında çok meşhurdur) ve burada Sabunhâneler, Debbağlar ve helvacılar bulunmaktadır.	31
82-83	Sarı Tımurcu Mescidi Mahallesi Çarşısı	21
83	Künfoz Kapısı Bazarı	22
83-84	Debbağhâne Bazarı (Kale dışında ve sâhile yakındır)	27
84	Sellahhâne (Kasap) Bazarı (sâhile yakın)	32

²³ Aynı Eser, 73-91.

Vakfiyenin Sayfa No	ÇARŞININ ADI VE YERİ	Dükkan Sayısı
84	Câmi-i Kebir-i Atik Ayasofya Çarşısı	39
84	Ayasofya Mahallesinde bir diğer çarşı	5
85	Elvanođlu Mescidi Mahallesinde Kale-i Cedid yakınında	4
85	Yeni Dükkanlar diye tanınan Bazar (Ayasofya Mahallesinde)	17
85-86	Balık Bazarı (Aynı adla tanınan mahallede)	11
86-88	Sük-ı Nehhâsin (Bakırcılar Bazarı)	45
88-89	Dikilitaş Çarşısı (Aynı adla anılan Mahallede) (Burada, bozahâne ve pul darphanesi gibi iş yerleri vardı)	79
89	Odun Kapısı Bazarı	45
90-91	Sabunhâne diye bilinen dükkanlar ve odun Kapısı yakınında bulunan diğer dükkanlar	31
	Y E K Ü N	2036 Bâb Dükkan 32Bâb Hücre
	Toplam	2068

TABLO 1

Bu çarşıların buldukları yerleri ve özelliklerini de tarif eden vakfiye metninden; Bezzazistan ile Sultan Bazarı hakkındaki ifâdeleri örnek olarak kaydetmekte fayda mûtâleâ etmekteyiz:

“Evkâf-ı şerifeleri olan akarâtdan biri bezzazistandır ki, Dekkâkîn-i bezzâziye (Manifaturacılar) tâbir olunur. Daru’s-saltanatı’s seniyye (Başkent), Mahmiye-i Kostantiniyye (İstanbul)’de merhum Mahmud Paşa İmareti kurbünde (yakınında) Çakırağa Mescidi mahallesinde vâki’dür, yüz on sekiz sanduku müştemildir. Tevâbiinden olup bunlara muttasıl olan (bitişik) dekâkîn (dükkanlar) ile vakf-ı şerif-tendir. Havâli-i Bezzazistanda vâki dükkanlar ki BEZZAZLAR; TAKYECİLER, DERZİLER (Terzi) sâkin olurlar ve Bitpazarı dedikleri sükta (çarşıda) vâki’ olan dekâkîn cemî’an (toptan) Bezzâziyeye tâbidir, mecmûa sekizyüz kırk dokuz (849) bâb (kapı) dükkândır, cemî’an vakf-ı şeriflerdir”²⁴.

²⁴ Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 73-74.

Fâtihin İstanbul'un ortasına bina ettirdiği câmiin yâni Fâtihi Câmii'nin yakınındaki çarşı da şöyle tanıtılmaktadır: "*İnşâ buyurdukları câmi-i şerif-i cedid kurbünde medine-i Kostantiniyye'nin vasatında vâki' Bazar ki sük-ı kebîrdir (büyük bir çarşıdır). Dekâkin ve hucurâtı müştemil ve SULTAN BAZARI demekle ma'rûf ve medâris-i şerife (medreselerini) etrâfını muhîttir (çevirmektedir), ikiyüz seksen altı bâb (286) dükkân ve otuz iki (32) bâb hucurâtı (hücreler) müştemildir*"²⁵.

4 — İmâlâthâneler

Yukarıdaki bölümde ele aldığımız çarşılarda çeşitli ticârî faaliyetlerin yapıldığı dükkanlardan bahsettik. Bunlardan başka, vakfiyede belirtilen helvacı²⁶ simitçi²⁷, çömlükçi²⁸, ekmekçi²⁹, mumhâne³⁰, ayakkabıcı³¹ ve marangoz³² gibi imâlâthânelerden de bahsedilmekte ve bu türlü iş yerlerinin varlığından haberdâr olmamıza imkân vermektedir.

Ayrıca, vakıflardan biri olarak gösterilen ve halkın ihtiyacını karşılamak üzere faaliyet gösteren değirmenlerden söz edilmektedir. Yalnız İstanbul'un merkezinde bulunanların sayısının 106'ya ulaştığı bildirilerek bunlar sayılmaktadır³³.

5 — Sosyal Müesseseler

Fâtihi vakfiyesinde medrese ve kütüphâne gibi kültürel müesseselerden bahsedildiğini yukarıda belirtmiştik. Burada diğer umumî hizmetlere tahsis olunabilecek bazı müesseselerden, vakfiyede işâret edildiği kadarı ile üzerinde durmak istiyoruz.

Vâkıfın, saltanat ve devletin evlâd ve torunlarına intikâl ederek daha uzun ömürlü olması niyeti ile hayır eserleri binâ ettirdiğini belirttiği bölümde; "*tekrâr inşây-ı hayrâta himmet ve tecdide azîmet buyuruş Dâru's-saltanatı's-seniyye-i mahmiye-i Kostantiniyye'de...*"; Vefâzâde Câmii, Yeni Câmii ve Fâtihi Câmii ile medreselerini yaptırdığını³⁴ ifade ettikten sonra şu câmilerin inşâ ve tamir ettirildiği kaydedilmektedir: Ayasofya Câmii, Mol-

²⁵ Aynı Eser, 74.

²⁶ Aynı Eser, 82.

²⁷ Aynı Eser, 125.

²⁸ Aynı Eser, 130.

²⁹ Aynı Eser, 151.

³⁰ Aynı Eser, 154, 159.

³¹ Aynı Eser, 156.

³² Aynı Eser, 138.

³³ Aynı Eser, 228-240.

³⁴ Aynı Eser, 47-52.

la Zeyrek Câmii, Galata Câmii, Silivri Câmii, Câmi-i Cedit, eş-Şeyh Vefâzâde Câmii, Rumeli Hisarı Câmii³⁵.

İbâdethânelerden ayrı, özellikle hasta ve yolcular için yaptırılan vakıf müesseseler ilgi çekmektedir³⁶. Bu iki önemli müessesenin birine Dârü's-şifâ, diğerine de imâret adı verildiğini söyleyen Vâkıf³⁷, bunlardan Dârü's-şifâ'nın, bir hastalığa yakalanmış ilaç ve tedâviye muhtaç hastalar için, "İmâret-i Sultâniye"nin de, yolcular ve her çeşit misâfirin barındırılması için yaptırıldığını³⁸ belirtmektedir. Bu eserlerin özelliğini anlatan bir şiirin de Vakfiyeye alındığını görmekteyiz. O da şöyledir:

"Kesilmez nânı bir dem çün meh-i 'îyd,

"Seher tâ şâm hemçün kurs-ı hurşîd,

"Müheyyâ Cennet-âsâ dürlü ni met,

"Salâdur yiyiş için câna minnet,

"Döşenmiş sofra-i zerrin şeb u rüz,

"Misâl-i mihr u mâh-ı âlem-efrüz,

"Hudâyâ sâhibin gark-ı ni am kıl,

"İki âlemde dâim muhterem kıl."³⁹

Burada zikri geçen İmaretten ayrı olarak, İstanbul'a gelecek olan misâfirlerin kalmaları için hanlar yaptırıldığı kaydedilen vakfiyede; bunların yerleri ve sayıları hakkında da bilgiler verilmektedir. "Bey Kârbansarayı" diye tanınan Sultan hanı Dâye Hatun Mescidi mahallesinde ve "doksan sekiz bâb hucurâtı müştemildir"⁴⁰. "Bodrum kârbansarayı" diye bilinen ve Eski Saray civârında yaptırılan hân ise, "otuz bir bâb hucurâtı müştemildir"⁴¹. Ayrıca, Odun Kapısı mahallesinde ki han ile, Taht-ı Kal'a mahallesindeki "Yemiş Kapanı" da zikri geçen diğer hanlardandır⁴².

³⁵ Aynı Eser, 57; Vakfiyede, Fâtihin birçok kiliseyi câmiye tahvil ettiğine dâir yazılan şu beyitte dikkat çekicidir:

"Tıktı hezar bütgedeyi mescid eyledi,

"Nâkus yerlerinde okuttu ezanları" Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri, 46.

³⁶ Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri, 55.

³⁷ Aynı Eser, 56, 57.

³⁸ Aynı Eser, 63.

³⁹ Aynı Eser, 56.

⁴⁰ Aynı Eser, 91.

⁴¹ Aynı Eser, 92.

⁴² Aynı Eser, 92-93.

Halkın yararına yapılan müesseselerden biri de, Fâtih Vakfiyesinde; “cümlesini mesâlih-i hayrât-ı şerifeleri için Vakf buyurdular” diyerek sayılan hamamlardır. Bunlar; Taht-ı Kal'a, Hammam-ı Yehûd, Sinan Paşa, Alaca, Sirt, Kazasker, Azebler, Balat Kapısı, Çavuşbaşı, Kulle ve Fâtih Câmii yanındaki hamamlardır⁴³.

Dâru's-Şifâ, İmâret, han ve hamamlar Fâtih devrinin sosyal hâyâtında, halkın yararına olmak üzere, birer vakıf müessese olarak yaptırılmış olmaları, sâdece ibâdethâne ve kültür kurumlarına değil, ihtiyâcı duyulan sosyal müesseselere de ne kadar ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Kaldı ki, bunlar, sâdece Fâtih Vâkfiyesinde zikredilenleridir. Diğer devlet ricâli ve eşrâfın yaptırdıkları bu sayıların dışında kalmaktadır.

II — VAKFİYE'YE GÖRE ŞEHİRLEŞME VE YERLEŞİM

Fâtih Vakfiyesinin muhtevâsı gözden geçirilince, bir çok hususta olduğu gibi, dönemin şehircilik anlayışı hakkında da bilgi sâhibi olmamızı mümkün kılacak bazı bilgilere rastlamaktayız. Gerek şehrin mahallelerinin oluşumu, gerekse halkın yerleşimi hakkında elde edilen bilgileri değerlendirmeye gayret edeceğiz.

1 — Şehirleşmede Rol Oynayan Faktörler

Vakfiyede özellikle İstanbul'un XV. yüzyıldaki konumu hakkında bilgiler bulmaktayız. Mahalleler, kaleler, mâbetler, çarşılar, hanlar, hamamlar v.s. yapılar hakkındaki mevcut bilgiler yanında; “nüzhetgâh” yani piknik ve gezinti yeri olarak faydalanılan ve “zeytinlik” denilen bir yerden de bahsedilmiş olması ilgi çekicidir⁴⁴.

İstanbul'un fethinden sonra, yerli halkın işlerini görme ve ihtiyaçlarını giderme⁴⁵ düşüncesiyle çeşitli tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu düşünce ile çeşitli sanatkâr ve meslek grubunun Rumeli ve Anadolu tarafından İstanbul'a gelerek yerleşmelerine ve İstanbul'da icrây-ı faaliyette bulunmalarına imkân hazırlamak üzere tedbirler alındığı, Vakfiyede söz konusu edilmektedir⁴⁶. Bu ve benzeri tedbirlerin şehrin gelişmesine katkısı olduğunu söylememize imkân vermektedir.

⁴³ Aynı Eser, 93-94.

⁴⁴ Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri 40, Buranın Rumeli Hisarının zemin kısmı olduğuna dâir mütâlea için bakınız: Vakfiyelerin Takdiminde yazılan: “Fatih Mehmet II'ye Âit Vakıf Vesikaları” başlıklı, imzasız giriş, 9.

⁴⁵ Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 36, 72.

⁴⁶ Aynı Eser, 36.

Yine, Vakfiye'nin bize bildirdiğine göre, hem bizzat Fâtih'in kendisinin, hem de diğer ricâlin yaptırdıkları çeşitli mimârî yapılar da şehrin gelişmesinde ve mahallelerin oluşmasında rol oynamıştır diyebiliriz. Özellikle değişik şahısların mescidleri sebebiyle birçok mahalle adının mescidler çevresinde oluştuğu gözönüne alınarak, verildiğini söylememize imkân verecek örnekler bulunmaktadır. Meselâ; "Küçükhacı Mescidi Mahallesi"⁴⁷ "Çelebioğlu Mescidi Mahallesi"⁴⁸, "Mercanağa Mescidi Mahallesi"⁴⁹ ve "Üstad Ayan Mescidi Mahallesi"⁵⁰ v.b. bunlara birer örnek teşkil etmektedir.

Bunun yanında yeni yapılan bir müessesenin de mahallenin ismini etkilediğini söyleyebiliriz. "Azebler Hamamı Mahallesi"⁵¹nin yapılan hamamdan dolayı bu adı aldığını görüyoruz. Yine bir mahallede çeşitli çarşı ve meslek grubunun varlığı da buranın adını etkilemektedir; "Sultan Bazarı"⁵² "Bozahâne Mahallesi"⁵³, "Yeni Bezzaz Mescidi Mahallesi"⁵⁴ ve "Sûk-ı Nehhâsin"⁵⁵ gibi mahalle adları, belli meslek mensuplarının bir arada bulunmaları sebebi ile kendi iş sâhâlarının adları ile tanınmaları ve anılmalarına yol açtığı söylenebilir.

Ulemâdan bâzılarının oturdukları veya ilmî faaliyette buldukları semtlerde onların adları ile anılmalarına sebep olmuştur. Meselâ; "Mefhar-ı Ulemây-ı Rûm (Anadolu âlimlerinin öğülmüşlerinden) Molla Hüsvrev Mescidi Mahallesi"⁵⁶, "Fahru'l-Ulemâ (Âlimlerin öğülmüşü) Hızır Bey Çelebi Mahallesi"⁵⁷ ve "Karakâdî Mahallesi"⁵⁸ gibi mahalle isimleri, şahsiyetlerini mahallelerine kabul ettirmiş kimselerin adlarını taşımaktadır.

Bunun yanında, eskiden mevcut eserlerin de semt ve mahalle isimleri olarak verilmelerinde rol oynadıklarını görüyoruz. Ayasofya Mahallesi⁵⁹,

⁴⁷ Aynı Eser, 113-114.

⁴⁸ Aynı Eser, 114.

⁴⁹ Aynı Eser, 123.

⁵⁰ Aynı Eser, 158.

⁵¹ Aynı Eser, 124, 128.

⁵² Aynı Eser, 142.

⁵³ Aynı Eser, 109.

⁵⁴ Aynı Eser, 120, 160.

⁵⁵ Aynı Eser, 160.

⁵⁶ Aynı Eser, 138-139.

⁵⁷ Aynı Eser, 98, 123, 133.

⁵⁸ Aynı Eser, 96.

⁵⁹ Aynı Eser, 96.

“Aya Kenisesi Mahallesi”⁶⁰, “Lis (Lips) Manastırı Mahallesi”⁶¹ nin adları bunlara örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, şehrin kapılarından bir kısmının adları da mahalle adı olarak Vakfiyede geçmektedir. “Fener Kapısı”, “Edirne Kapısı” “İsa Kapısı” ve “Odun Kapısı” ile “İskele Kapısı” mahalleleri⁶² bunların örneklerindedir.

2 — Halkın Yerleşim Durumu

İstanbul’da dinî cemaatlerin yerleştikleri semtlerin de, o dinî cemaatin dinlerine göre mahalle adı olarak verilmiş olduğunu Vakfiyeden öğrenmekteyiz. “Edirneli Yahudiler Mahallesi”⁶³ bunun en belirgin örneğidir. Gerçi İstanbul’da hem hristiyan ve yahudilerin, hem de müslümanların bir arada oturdukları mahallelerin daha Fâtih devrinde var olduğunu bu Vakfiye bize açıkça göstermektedir⁶⁴. Hattâ, Fâtih’in müslümanlar için Vakıf eserler yaptırdığı gibi; hristiyanlar için de kilise yaptırarak vakfettiğine dâir şu ifâde; şehir halkının tüm ihtiyaçlarını yöneticilerin dikkate aldıklarına güzel bir örnek olsa gerektir: “*Seyyidi Ali Mahallesinde olan keniseyi Vakıf buyurup evkâf-ı şerifelerine ilhak buyurmuşlardır*”⁶⁵.

Yukarıdaki bölümlerde de belirttiğimiz gibi gerek yahudi ve hristiyanlar gibi gayr-i müslimler, gerekse müslümanlar bazı mahallelerde iççe, yanyana yaşamışlardır. Hatta, ticârî hayatı da beraberce sürdürdükleri görülmektedir.

Bu arada, özellikle yahudi isimleri ile müslüman isimlerinin benzerlikleri sebebiyle birbirleriyle karışmaması için Vakfiyede farklı imlâ kullanıldığını görmekteyiz. Meselâ; Musâ kelimesi, müslümanlar için sin’le (س) yazılırken yahudiler için sad’la (ص) yazılmaktadır⁶⁶. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Bu durum, müslümanlarla gayr-i müslimlerin bir arada yaşadıklarına açık bir örnek olsa gerektir.

Şehrin yerleşmesinde meslek grublarının da rol oynadığına yukarıda işaret etmiştik. Vakfiyeden elde ettiğimiz bilgilere dayanarak hazırladığımız Tablo-1 ve Tablo-2’de bu durum açıkça görülmektedir.

⁶⁰ Aynı Eser, 137.

⁶¹ Aynı Eser, 166.

⁶² Aynı Eser, 147-150, 154-155.

⁶³ Aynı Eser, 99-104.

⁶⁴ Aynı Eser, 104-106.

⁶⁵ Aynı Eser, 166.

⁶⁶ Aynı Eser, 101.

Fâtiĥ Vakfiyesinde Ğayr-ı Müslim Halkın Yerleşimi⁶⁷

VAKFİYENİN

Sayfa No.su	MAHALLE ADI	YERLEŞİM DURUMU
100-101	Edirneli Yahudiler Mahallesi	“Kavde nam avret” menzili
101	Aynı Mahalle	Yahudilere ait iki menzil
102	Aynı Mahalle	“Kostra” adlı bir yahudi hanımın menzili
103	Aynı Mahalle	— Beş yahudi — “Komnati” adlı hıristiyan bir hanıma âit olmak üzere 6 menzil
104-106	Aynı Mahalle’de Balık Pazarı yakınında	— Hıristiyan ve Yahudilere âit 12 menzil
134	Hızır Bey Çelebi Mahallesi	Bir kilise ile üç dükkan vardır. Birbirine bitişiktir ve kilise Fâtiĥ vakfidir.
166	Lis (Lips) Manastırı Mahallesi	Hıristiyan Aleksî’nin mülkü-Fâtiĥ Vakfı bir kilise mevcuttur.

TABLO 2

SONUÇ

Fâtiĥ vakfiyesinde devlet adamlarının özellikleri ele alınırken; kâinâtın özü olarak kabul edilen insana hizmet anlayışının hâkim olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu anlayışla, müslim ve Ğayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın herkese hizmet etme noktasının esas alındığı üzerinde durulmaktadır.

İstanbul’un fethinden hemen sonra, ilim müesseselerinin faaliyete geçirilerek bilginlerin buralara çekilmesi için gerekli tedbirlerin alınmış olduğuna dâir bilgiler veren Vakfiye, kütüphanelere temin edilen vakıf kitapla-

⁶⁷ Bu tabloda sâdece, Ğayr-i müslim unsurlara örnek olmak üzere bir kısmının yerleşim durumu gösterilmiştir.

rın öğretmen ve öğrencilerin yararlanmaları için vakfedildiğini göstermektedir.

Ayrıca, fetihten sonra, şehrin imârına da önem verildiğini görmekteyiz. Özellikle, ihtiyaç duyulan alanlarda meslek mensuplarının İstanbul'a getirilerek bunlara dükkanlar ve çarşılar yaptırılıp güven ortamı içinde yerleşip çalışmalarının sağlandığı görülmektedir. Çeşitli meslek mensuplarının bir arada, bir site hâlinde faaliyette bulunmalarını sağlamak için çarşılar yaptırılmış olması günümüzdeki uygulamaları andıran modern teşebbüsler olarak düşünülebilir.

Halkın sosyal ihtiyaçlarını da dikkate alan Fâtih'in câmi, imâret, dârü'-ş-şifâ, han, hamam ve benzerî sosyal müesseseleri vakıf eseri olarak yaptırmış olması da ilgi çekici bir uygulama olarak görülmektedir.

Fâtih devrinin İstanbul'unda, mahallelerin oluşumu ve şehirleşmede rol oynayan faktörleri tesbit etmek için Vakfiye önemli bir vesika hüviyetindedir. Buna göre; İstanbul'daki mahallelerin, meslek mensuplarının yerleşmelerine halkın ileri gelenlerinin özelliklerine, dînî durumlarına göre isim aldıkları görüldüğü gibi, şehrin fizikî gelişmesinde rol oynayan yapıların da bunda rolü olduğu görülmektedir.

Şurası bir gerçektir ki, Fâtih Vakfiyesi, XV. yüzyılda İstanbul'un, müslümanlarla ğayr-i müslimlerin içiçe ve beraberce yaşadıkları bir şehir olduğunu açıkça göstermektedir.

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE İSKÂN VE NÜFUS (1485-1576)

MEHMET ÖZ*

Ülkemizde olsun Türkiye dışında olsun "tahrir defterleri"ne dayalı araştırmalarda son yıllarda bâriz bir artış görülmekte ve bu sûretle pek çok yörenin demografik, sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgili muazzam bir veri yığını ilgililerin dikkatine sunulmaktadır. Böylece, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine dâir görüşleri daha sağlam bir zeminde tartışmak ve irdelemek imkânı belirmektedir. Bu çalışmamızda, 15-16. asır tahrir defterlerinin yardımıyla, bugünkü Samsun ilimizin Vezirköprü ilçesinin 1485-1576 arasındaki demografik ve sosyal durumunu ortaya koymak sûretiyle bu alandaki araştırmalara, küçük de olsa bir katkıda bulunmaya çalışacağız. Bunu yaparken, sâdece Vezirköprü'deki durumu tasvir ve tahlille yetinmeyecek, daha önce yapılan benzer araştırmaların verileri ışığında bazı karşılaştırmalar yapma yoluna da gitmeye çalışacağız.

Yörenin nüfusu ve toplum yapısı üzerindeki tespit ve tahlillere geçmeden önce konu ile ilgili kaynakları ve yörenin o zamanki idarî statüsünü kısaca ortaya koymanın gerekli olduğu açıktır. Bunu müteakip yöredeki yerleşim yerlerinin kısa bir tanıtımı yapılacak ve daha sonra da nüfus konusu incelenecektir.

Kaynaklar

İncelememiz üç ayrı döneme ait tahrir kayıtlarına dayanmaktadır: 1485, 1520 ve 1576. İncelenen belgeler Rum Eyâleti'nin bu tarihlerde yapılan genel tahrirlerinin sonuçlarını yansıtır. Bu eyâlet, bizim bilgilerinize göre, 1455 ve 1554 civarlarında da tahrire tâbi tutulmuş, ancak bu tahrirlerden yöremizle ilgili her hangi bir belge elimize geçmemiştir. Yine, yörenin fethi sonrasında yapılmış olması gereken ilk tahrirden de her hangi bir iz kalmamıştır. Bilindiği gibi, bu yörenin tamamı, Yörgüç Paşa'nın Canik seferi sırasında kesin bir şekilde Osmanlı idaresine geçmiştir(1427-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

28)¹. Bu sırada bazı komşu yörelerin Yörgüç Paşa'nın kardeşi Hızır Paşa tarafından tahrir edildiği biliniyor². Yöremizin ilk tahriri de yine bu Hızır Paşa tarafından yapılmış olmalıdır. Yine 1455'te, bütün Rum Eyâleti gibi, Vezirköprü yöresi de Umur Bey adlı bir *emin* tarafından yazılmıştır³, ancak ne bu tahrire, ne de Ataî Bey'in yaptığı 1554 tarihli tahrire ait yöremizle ilgili defterlere arşivde rastlanamamıştır.

Elimizdeki kaynaklara gelince; 1485'te Tâceddin adlı bir *emin*⁴ tarafından gerçekleştirilen tahririn sonunda derlenen defterlerden *TT 37*'nin 571-672. sayfaları arası yöreye hasredilmiştir. Bu defterin diğer kısımları bugünkü Samsun, Ordu ve Giresun yörelerine aittir. İkinci kaynağımız Rum ve Karaman eyâletlerinin "nüfus ve hâsılat icmâli" olarak tanımlayabileceğimiz *TT 387*'dir. Bu defterin Vezirköprü yöresine ait mufassal elimizde yoktur. Defterin 681-694. sayfaları arası Vezirköprü'ye ayrılmıştır. Takriben 1520'de hazırlanan ve *ihyazıcası* Mehmed bin İbrahim'in derlediği bu defterde, iskân yerlerinin nüfus ve gelirleri özet olarak verilmektedir. Trabzon sancakbeyi Ömer Bey tarafından yapılan son tahrire ait 1576 tarihli Amasya Livası Mufassal Defterinin ikinci cildinde (*TK 34*) ise Vezirköprü yöresi 29b-109b varakları arasında yazılıdır⁵.

İdarî Durum

15 ve 16. yüzyıllarda iki ayrı nâhiye/kazâ (Gedegra ve Kocakayası) hâlinde teşkilâtlandırılan yöre, fetihten sonra Amasya'daki şehzâde sanca-

¹ Yörgüç Paşa'nın Canik harekatı için bkz. Atsız(haz.), *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, İstanbul 1961, s. 103; Aşıkpaşazâde, *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, yay. F. Giese, Neudruck des Ausgabe 1929, Osnabrück 1972, s. 103; Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, haz. M.A.Köymen-F.R. Unat, Ankara 1957, s. II, s. 601-603; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1982, 4. bs., ss. 403-406.

² Bkz. B. Yediöldüz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 7 vd.; M. Öz, *Population Taxation and Regional Economy in the District of Canik (1455-1576)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1990, s. 6.

³ Msl. bkz. *TT 37*, s. 629. Gedegra'nın Koğalu Köyü'nde mukim bir grup ile ilgili bu kayıt şöyledir: "Veledân-ı Şeyh Mezid, Umur Beğ Defteri'nde nesne virügelmemiş deyu kaydolunmuş". Umur Beğ'in 1455 civarında Rum Vilâyeti'ni tahrir edişiyle ilgili olarak bkz. M.T. Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 539 Yediöldüz, *aynı eser*, s. 6-12; Öz, *aynı tez*, s. 6 vd.; M.A.Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London 1972, s. 51.

⁴ Yediöldüz ve Öz'ün yukarıda zikredilen eserlerinin yanısıra şuraya bakılmalıdır: Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990, s. 3.

⁵ Bu son tahrirle ilgili olarak Öz ve Şimşirgil'in tezlerine bkz.

ğına bağlanmış olmalıdır. 1485'te yörenin beş nâhiyeden oluştuğunu görüyoruz: Simre-i Taşan, Kabakoz, Gâziler Ovacığı, Göl tâbi-i Kocakayası ve Zeytun tâbi-i Kocakayası. Aynı döneme ait *TT 41* numaralı icmâlden, Simre-i Taşan ve Kabakoz'un Gedegra Nahiyesine bağlı nâhiyeler oldukları anlaşılır. Göl ve Zeytun'un Kocakayası Nâhiyesine bağlı oldukları açık olmakla beraber, Gâziler Ovacığı'nın durumu belirsizdir. Bu-tâbir câizse-alt nâhiyenin *divanî* gelirlerinin Gedegra zaimi Tâceddin Bey'e ait olmasına bakılırsa Gâziler Ovacığı'nın da Gedegra Nâhiyesi'ne tâbi olduğu söylenebilir. Öte yandan, 1520'de, toplam 8 köyden oluşan bu nâhiyenin 7 köyünün Kocakayası Kazâsında, sâdece bir köyünün Gedegra'da yazıldığını görürüz. "Alt veya bağlı nâhiye"lerin verilmediği bu defterde Gâziler Ovacığı'nın Kocakayası'na bağlı yazıldığı bellidir. Son defterde ise "alt/bağlı nâhiye"ler yine yazılmış ve bu defa Gedegra Kazâsının merkez, Kabakoz ve Gâziler Ovacığı nâhiyelerinden oluştuğu açıkça belirtilmiştir. Yine bu son defterde yöredeki diğer kazanın adı Zeytun olarak verilmiş ve Kocakayası ise bir nâhiye olarak yazılmıştır. Bu bilgiler ışığında yörenin idarî taksimatı şöylece özetlenebilir:

Tablo I: Vezirköprü Yöresinde İdarî Taksimat (1485-1576)

1485		1520	1576
N.-i Simre-i Taşan N.-i Kabakoz	Nâhiye-i Gedegra	K.-i Gedegra	K.-i Gedegra N.-i Kabakoz
N.-i Gaziler Ovacığı	Nahiye-i Kocakayası (?)		N.-i G. Ovacığı
N. Göl N. Zeytun	Nâhiye-i Kocakayası	K.-i Kocakayası	K.-i Zeytun N.-i Kocakayası

Gerek 15 ve 16. asırlarda, gerekse sonraki yüzyıllarda bu iki kazâ Amasya Sancağına bağlı kalmaya devam etmiştir. Sâdece *TT 387*'de bu ikisinin Canik'e bağlı gösterildiğini görmekteyiz ki, başka bir yazımızda bunun ya sehven böyle yazıldığını ya da bu durumun bir kaç yıllık kısa bir uygulama (1520 civarı) olduğunu belirtmiştik⁶.

⁶ M. Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Malikâne-Divanî Sistemi". *Vakıflar Dergisi*'nin XXIII. sayısında yayınlanıyor. Muhtemelen 1523-25 arasında tertip olu-

İdarî durumla ilgili tespitlerimize son vermeden önce şu hususu da vurgulamakta fayda var: Kullanılan terminolojide *nâhiye* terimi hem daha geniş bir birimi, hem de o birimi oluşturan alt-birimleri ifâde etmektedir. Üst-birim olarak *nâhiye*'nin bu yörede ve civar yerlerde *kaza*'ya tekâbül ettiğini gösteren deliller vardır. En azından coğrafi yönden bir *kazâ* ile "üst-nâhiye" aynı sınırlara sâhiptir. Nitekim 15. asrın Gedegra ve Kocakayası nâhiyeleri 16. asırda *kazâ* olarak zikredilmişlerdir. Bu durum, 15. yüzyılda *kazâ*'nın bir idarî birim olarak var olmadığını göstermez; yalnızca, tahrir heyetlerinin şu veya bu sebeple "nâhiye" terimini kullandıklarını gösterir. Nitekim, *TT 37*'de Gedegra ve Kocakayası *kadı*'ları ile ilgili bir kayıt vardır⁷ ki, bu da bu "üst-nâhiye"lerin aslında birer kadılık bölgesi veya *kazâ* olduklarına delâlet eder.

Yerleşim Yerleri ve Cemaatler

Bu noktada yöredeki yerleşim durumu ve yukarıda adı geçen nâhiyelerin coğrafi mevkileri üzerinde durmamız gerekecektir. Yöredeki nâhiyelere bağlı yerleşim birimlerinin (köy ve mezraaların) harita üzerindeki incelenmesinden, Kocakayası (Zeytun) *kazâ*'sına bağlı köylerin bugünkü Vezirköprü'nün merkez bucağının batı kesimiyle Mezraa bucağında yer aldıkları anlaşılıyor. Yine Göl nâhiyesinin bâzı köyleriyle Gâziler Ovacığı'na bağlı bir kaç köyün Beşpınar bucağında bulunduğu göze çarpıyor⁸. Defterlerde geçen köylerin yarısından çoğunun yerini tespit etmek mümkün değilse de, tespit edilebilenlere bakılarak Gedegra *kazâ*'sının bugünkü Vezirköprü'nün merkezî kısımlarıyla doğu kesimini, Kocakayası'nın ise batı kesimini kapsadığı sonucuna varılabilir. Kocakayası, Osmanlı fethi öncesinde Kocakayası kalesi hâkimi Haydar Bey'in kontrolünde idi. Buranın bugünkü Büyükkale olabileceği öne sürülmüşse⁹ de, Kocakayası nâhiyesi köylerinin harita üzerinde incelenmesinden bu ihtimalin zayıf olduğu ortaya çıkar. Büyükkale bugünkü Vezirköprü'nün merkez bucağının güneyindedir ve burayla Kocakayası nâhiyesine ait köylerin bulunduğu Beşpınar bucağı arasında o zamanki Gedegra'ya bağlı Başalan, Esen, Boruk gibi

nan *TT 95* numaralı timar icmâlî'nden (s. 93 vd.) Gedegra Nâhiyesi'nin Amasya Livâsı'na bağlı olduğu açıkça görülüyor.

⁷ *TT 37*, s. 661.

⁸ Bu karşılaştırmaları yaparken şu kaynaklardan faydalandık: *Köy Envanter Etüdlerine Göre Samsun*, Ankara 1968; *Cumhuriyetin 50. Yılında Samsun-1973 İl Yıllığı*, Ankara 1974.

⁹ K. Dilcimen, *Canık Beyleri*, Samsun 1940, s. 56-57.

yerleşimler bulunmaktadır. Bizce Kocakayası ismi bugünkü Eğrikale'nin bulunduğu ve eski adı Kocakaya olan yere aitti ki burası Mezraa bucağının kuzeyine düşmektedir¹⁰.

Yörenin 1485'te en büyük alt-nâhiyesi konumundaki Simre-i Taşan, adını, muhtemelen Mesud b. Kılıçarslan'ın kurduğu Simre çiftliğinden ve zamanla burası etrafında teşekkül eden idarî-coğrafi bölgeden almıştır¹¹. Başlangıçta Simre olarak geçen bu birimin, İlhanlı hâkimiyeti sırasında ortaya çıkan mahallî beylikler döneminde Taşanoğulları ve Kubadoğulları arasında bölünmesiyle ikiye ayrıldığı ve bugünkü Vezirköprü'nün merkez bucağına tekâbül eden kısmın Simre-i Taşan, bugünkü Havza'ya tekâbül eden ve Kubadoğullarının denetimine giren kısmın ise Simre-i Lâdik adını aldığı varsayılabilir¹².

Yöredeki iskân yerlerinin ve cemaatlerin durumunu bir tabloda gösterdik (Tablo II a-b). Buradan da anlaşılacağı üzere, 1485'te Gedegra'da 107 meskûn, 3 gayrimeskûn köy; 8 meskûn, 29 gayrimeskûn mezraa ve 14 cemaat kayıtlıydı. 1520 civarında Gedegra kazâsındaki cemaat ve meskûn köy sayısı aynı kalmışken, gayrimeskûn köy sayısı 6'ya, meskûn mezraa sayısı 9'a çıkmış, gayrimeskûn mezraa sayısı ise 23'e düşmüştür. Yöredeki iskân durumunun bu istikrarı 1576'da da sürmüştü ve Gâziler Ovacağı'nın 8 köyünün de katılmasıyla meskûn köy sayısı 119'a çıkmıştır. Bu dönemde, *hâric-ez-defter* yazılı bazı mezraaların eklenmesiyle meskûn mezraa sayısı 17'ye, gayrimeskûn mezraa sayısı da 30'a çıkmıştır. Kayıtlı cemaat sayısı da 14'den 20'ye yükselmiştir. Bu cemaatler belirli köylerde yazılmışlarsa da nüfusları ayrı ayrı verilmiştir. Vergileri genelde köy hâsıllarıyla birilte verilmişse de özellikle Etrâkiye cemaatlerinden elde edilen gelirlerin *mahsûl-i Etrâkiye* kısmı¹³ ayrıca yazılmıştır; zira bu gelir timar sâhibine değil *Etrâkiye sâhibine* tahsis edilmiştir.

¹⁰ Krş. *Cumhuriyetin 50. Yılında Samsun*, s. 89. Burada köy, Kocakaya (Eğrikaya) olarak verilirken haritalarda Eğrikale olarak geçiyor.

¹¹ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1927, c. III, s. 24; Dilcimen, *aynı eser*, s. 19.

¹² Bu beylikler için yukarıdaki dipnotta zikredilen eserlere bakılabilir. Simre-i Lâdik adı tahrir defterlerinde bugünkü Havza yöresi için kullanılmaktadır. Meselâ bkz. *TK 34*.

¹³ Böyle kayıtlar için msl. bkz. *TT 37*, s. 584, 587, 591, 592 vs.

TABLO IIa:

VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE İSKAN YERLERİ VE CEMAATLER:
GEDEGRA

Tarih	Nahiye	K ö y		M e z r a a		Cemaat
		meskûn	G. meskûn	meskûn	g. meskûn	
1485	Simre-i Taşan	100	3	8	28	14
	Kabakoz	7	—	—	1	—
	GEDEGRA (top)	107	3	8	29	14
1520	GEDEGRA (kazâ)	107	6	9	23	14
1576	Gedegra	104	5	16	29	19
	Kabakoz	7	—	1	1	—
	Gaziler Ova.	8	—	—	—	1
	TOPLAM	119	5	17	30	20

Not: 1485 ve 1576'da Gaziler Ovacığı'na bağlı gözükten bir köy, 1520'de Gedegra kazâsına dâhildi. 1520'de Gaziler Ovacığı'nın diğer 7 köyü Kocakayası kazâsıyla yazılmıştır. Son tahrirde (1576) ise bu nâhiyenin köylerinin hepsi Gedegra kazâsına tâbi idiler.

TABLO IIb:

KOCAKAYASI (ZEYTUN)

Tarih	Nahiye	K Ö Y		ME Z R A A	
		Meshûn	g. meshûn	meshûn	g. meshûn
1485	Gı Ovacığı	8	—	—	—
	Göl	17	3	2	2
	Zeytun	14	—	—	—
	K. KAYASI (toplam)	36	3	2	2
1520	K. KAYASI	38	3	3	3
1576	Zeytun	17	1	—	1
	K. Kayası	21	2	1	4
	ZEYTUN (kaza)	38	3	1	5

Not: Görüleceği üzere, 1485'te ve 1520'de bütün yöreye Kocakayası Nâhiyesi/Kazâsı denilirken, 1576'da Zeytun olarak geçen alt-nâhiye 1576'da Kocakayası olarak kaydolunmuştur.

Kocakayası'na gelince; 1485'te, Gâziler Ovacığı'nın 8 köyünü de katarsak, toplam meshûn köy sayısı 39, meshûn mezraa sayısı ise 2'dir. Yörede 3 köy ve 2 mezraa gayrimeshûndü. 1576'da Gaziler Ovacığı Gedegra'ya dahil olmakla beraber yörenin yerleşim birimi sayısı aynı kalmıştır: 38 meshûn köy, 1 meshûn mezraa, 3 gayrimeshûn köy ve 5 gayrimeshûn mezraa. Tıpkı Gedegra'daki gibi burada da *hâric-ez-defter* mezraaların yazılmasıyla bu durum ortaya çıkmıştır.

Kısaca belirtmek gerekirse 1485-1576 arasında yörenin yerleşim durumu istikrarını korumuşa benziyor. Yalnızca 16. yüzyılın ikinci yarısında az sayıda yeni mezraanın kullanıma açıldığı ve yine az sayıda gayrimeshûn birimin yerleşim yeri hâline geldiği söylenebilir. Şurası muhakkaktır ki,

bahsettiğimiz istikrar tablosu elimizdeki defterlerin tanzim tarihleri civarına aittir. Bir başka deyişle, 1485-1520 arasındaki 35 yıllık ve 1520-1576 arasındaki 56 yıllık dönemlerde bu yörede bazı karışıklıkların ve neticede bazı yerleşim yerlerinin geçici boşalmasının meydana gelmiş olması ihtimâli vârittir. Bizim bahsettiğimiz istikrar “uzun vâdeli” olup kısa dönemdeki dalgalanmaların varlığı ihtimâlini nakzetmez.

Bu noktada, eklerde verilen “İskân Yerlerinde Nüfus” tablosunun düzenleniş biçimiyle de bağlantılı olarak, köylerin defterlerde nasıl bir sırayla yazıldığı hususuna değinmeliyiz. Köylerin yazılış sırasının, coğrafi bir anlamı olması, yani birbirine komşu köylerin sırayla yazılması durumunda hem nâhiye sınırlarını tespit etmek kolaylaşacak, hem de bugün artık adına rastlamadığımız yerleşim birimlerinin, onlara komşu köylerin durumuna göre yerlerini tespit etmek imkânı doğacaktır. Gerek bu çalışmamızda, gerekse Canik Sancağı hakkında incelememizde 1485 ve 1520 tarihlerine ait defterlerde yerleşim birimlerinin, birkaç istisna dışında aynı sırayla yazıldıklarını ve bu yazılış sırasının coğrafi yönden tutarlı olduğunu görmüş bulunuyoruz. Vezirköprü yöresi için 1520 tarihine ait mufassal deftere sahip olmadığımızdan ve kullandığımız icmal defterleri de yerleşim birimlerini dirlik türüne (has, timar ve zeamet, kale merdi timarı, evkâf ve emlâk) göre tasnif ettiğinden, ilk bakışta 1485'teki sıralama ile 1520'dekinin aynı olmadığı zannına kapılınabilir. Ancak yakından bakıldığında, her bir dirlik türüne ait köylerin kendi içlerindeki sıralamasının bizim 1485 tarihli defterlerde tespit ettiğimiz sıralamayla uygunluk arzettiği görülecektir. Köylerin çoğu timar ve zeamet kategorisine girdiğinden bu durumu müşahede etmek kolaylaşmaktadır; yalnızca arada bazı köyler görülmemektedir, zira bunlar has, vakıf veya mülk olarak tahsis edildiklerinden o tür dirliklerle ilgili kısımda yazılmırlardır. 1576'da ise sıralama büyük ölçüde değişmiştir. Gerçi daha önce ardarda yazılmış bazı köyler bu dönemde de birlikte yazılabilmıştır; ama bir bütün olarak bakıldığında köylerin sıralamasının tamamen değiştiği görülür. Belki de bu tahriri yapan heyet köyleri daha değişik bir sırayla gezmişti. Yine de, yerlerini tespit edebildiğimiz köylerin durumlarından, 1485-1520 dönemindeki sıralamanın daha mantukî olduğu sonucu çıkarılabilir. 1576'daki durumun sebebini şimdilik izah edebilecek bir delile sahip değiliz. Son olarak şunu belirtelim ki, ekteki listede köy ve mezreaları 1485'teki sıralama esas alınarak verdik; zira bizce bu sıralama alfabetik bir sıralamadan daha avantajlıdır ve okuyucuya bugünkü durumu kesin olarak bilinmeyen köy ve mezraaların tahminî yeri hakkında bir fikir verebilir.

Yöre nüfusuna geçmeden önce belli başlı bazı yerleşim yerlerini - 100 neferden fazla nüfusa sâhip yerleri - zikredelim. Bunların başında bugünkü Vezirköprü'ye adını veren ve defterlerde ilk sırada yazılan Köprü köyü gelir. 1576'da 363 nefer, yâni yetişkin erkek nüfusa sâhip olan bu köyün toplam nüfusu yaklaşık 1000 civarındaydı. Buna mukabil Gedegra kazâsının merkezi konumundaki Nefs-i Kal'a-i Gedegra'nın dört mahallesinde 97 kişi kayıtlıydı. Kaledeki muhafızları ve muhtemelen burada ikamet eden idarî görevlileri katarsak bu sayının 120-130 nefer, yani 350-400 kişilik bir nüfus olarak tahmin edilebileceği kanaatindeyiz. Nüfusu 100 nefer'in üzerindeki diğer köyler şunlardır: Gedegra Nâhiyesi: Ayvalu(101), Akviran(127), iki Etrâkiye cemaatına sâhip Saraycık(128), Beşlü(108), Çalman(101), Taşluöyük(151), Yağınözü(115), Ulhan(?)(137), Esen(107), Çavuldur(153), İlaldı(120), İldik(145), Beyviranı(200), Eğdeş(148), İremağacı(127), Gulam(104), Borukgöl(123), Doyran(247), İncesu(138), Adatepe(231); Kabakoz'da: Kanlıcı(127), Gaziler Ovacığında: Karaköy(158); Zeytun'da: Garibler(134), Karanar(146), Ankara(172), Erim(139), Kozhayat(114), Çay(149), Ulağı(128), Konac(?)(107); Kocakayasında: Nefs-i Göl(149), Çetlü(?)(125), Hasbeğ(134), Saraycık(189), Sırbaşmak(160), Kazanalan(156), Boğa(210).

Nüfus ve Toplum

Yöre nüfusuyla ilgili olarak defterlerden elde ettiğimiz verileri değerlendirmeye geçerken bir hususu vurgulamakta fayda vardır: Tahrir Defterleri "nüfus sayımı" yapılmak üzere değil, vergilendirilebilir yetişkin erkek nüfusu tesbit gâyesiyle hazırlanmışlardır. Bu bakımdan defterlerde, bülûğ çağının üzerindeki evli veya bekâr erkek vergi mükellefleri yazılıdır. Bunların yanında vergiden tamamen ya da kısmen muaf olan bazı kişi ya da gruplar da kayıtlıdır. Bunlardan kısmen vergiden muaf olanlar, pirinç üretimi, madencilik, derbencilik vb. görevler ifâ eden ve aslında re'âyâ'ya dâhil olan kişilerdir. 15. yüzyılda vergiden tamamen muaf olan müsellemler, sayyâdlar vb. gruplar ise bir sonraki asırda raiyyet statüsüne indirilmişlerdir. Bunu, 1520'deki defterde sıkça rastlanan "el-müsellemiye, raiyyet fermude şüd", "el-mu'af raiyyet şüd" gibi ibârelerden ve bu grupların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin "hâsıl"larının verilmesinden anlamaktayız.

Defterlerdeki verilerin ışığında yöre nüfusunun ve bu nüfusun yapısını incelemeye *raiyyet* statüsündeki kişilerden başlayacağız. Bu incelemede askerî sınıfa mensup timarlılar ve mülk sâhipleri ile diğer kişiler ayrıntılı

olarak ele alınmayacak, temelde *re'âyâ* ve yukarıda bahsettiğimiz, defterlere kayıtlı gruplar üzerinde durulacaktır. Burada hemen, kayıtlı nüfusun yüzde 90'dan fazlasının *raiyyet* olarak yazıldığını belirtelim (1485'te % 92, 1520'de %97-98 ve 1576'da % 97-98)¹⁴. Başlıca *raiyyet* kategorileri, *çift*, *nim-çift*, *ekinlü-bennâk*, *caba-bennâk* ve *mücerred*'dir. Sayıca az bazı kişiler ise *hâriç raiyyet* olarak kayıtlıdır. Bilindiği gibi defterlerde kişilerin statüsünü gösteren bu ibâreler bir yandan kişinin tasarruf ettiği toprağın büyüklüğüne (*çift*, *nim*, *bennâk*), öte yandan da evli olup olmamasına göre (*müzevvec-mücerred*) kullanılmaktadır. Özelde bu yörede, genelde Rum Eyâleti'nde bu tâbirlerin anlamlarını bir başka makalemizde¹⁵ ayrıntılı olarak tartıştıımızdan burada sâdece kısa tanımlarla yetineceğiz. *Çift* terimi, bir *çiftlik* miktarı toprağa mutasarrıf raiyyet-daha doğrusu o raiyyetin toprağı için kullanılırdı. Bir *çiftlik*, ya da *iki öküzlük* yerin büyüklüğü sancaktan sancağa değişebiliyordu. Rum Eyâleti'nde iyi kalitede(âlâ) topraktan 80, orta halli (mutavassıtı'l-hâl) topraktan 100 ve düşük kalitede (ednâ)topraktan 130 dönüm yer, bir çiftlik itibar ediliyordu¹⁶. Tam bir *çift*'e sahip bir *raiyyet*, bunun karşılığında 57 akçe *rem-i çift* ödemekle yükümlüydü. Tam çiftliğin yarısına sâhip olanlar *nim (çift)*, yarım çiftlikten az yeri olanlar (*ekinlü*) *bennâk* ve üzerinde kayıtlı toprağı olmayanlar ise *caba (bennâk)* olarak yazılmışlardır. Bekâr yetişkin erkekler ise *mücerred* olarak kayıtlıdır¹⁷.

Defterlerde, yetişkin erkekler baba adlarıyla birlikte yazılırlardı (bazı istisnalar, yani baba adının yazılmadığı durumlar vardır). Bir köydeki kişiler yazıldıktan sonra toplam *nefer* sayısı, *çift*, *nim*, *bennâk*, *caba*, *mücerred*, *pir-i fâmî*, *âmâ* vb. sayıları verilir. Burada bir ayrıntıya dikkati çekmek istiyoruz: *çift*, *nim* ve *bennak* sayısı olarak verilen rakamlar tam olarak böyle yerlere mutasarrıf kişilerin sayısı değildir; bunlar, yazılan köydeki kayıtlı *çift*, *nimçift* ve *bennâk* büyüklüğündeki çiftliklerin sayılarıdır. Dikkat edilirse bazen *neferen* rakamıyla *çift*, *nim*, *bennâk*, *caba*, *mücerred* vb. rakamlarının toplamı birbirini tutmaz. Bunun sebebi, bazı durumlarda bir kişinin me-

¹⁴ Krş. M. Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643)", *On-dokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Samsun 1991, ss. 173-205.

¹⁵ *Aynı makale*, s. 178 vd. Genelde *resm-i çift* sistemi için bkz. H. İnalçık, "Osmanlılar-da Raiyyet Rüşümü", *Belleten*, XXIII (1959), ss. 575-610. Ayrıca bkz. Yediyıldız, *Ordu*, ss. 71-76.

¹⁶ Bkz. *TT 387* (1520 tarihli)'deki kanunnâme, s. 349. Metnin yayınlanmış hali için bkz. Yediyıldız, *Ordu*, s. 151.

¹⁷ *Aynı yerler*.

selâ 1,5 çiftliğe veya bir nîm ve bir ekinlü'yere sahip olmasıdır. Defterde *çift ü nîm*, *nîm ü nîm*, *nîm ü bennâk* şeklinde yazılan kişilere sıkça rastlanır. Böyle yerlere sâhip olan kişilerin iki farklı toprak parçasını (meselâ biri *nîm* diğeri *ekinlü*) tevârüs ettiği anlaşılır¹⁸. Biz tablolarda kişi sayılarını verirken bu şekilde yazılanların sahip oldukları yerlerden büyük olanına itibar ettik; yani bir *çift* ve bir *nîm*'e mutasarrıf bir kişiyi *çift* olarak gösterdik.

İcmâl niteliğini haiz 1520 tarihli defterde ise nüfus *hâne* ve *mücerred* olarak tasnif edilmiştir. Buradaki *hâne* kategorisinin *çift*, *nîm*, *bennâk* ve *caba* ları ihtiva ettiğine yukarıda zikredilen makalemizde işaret edilmiştir¹⁹.

Bahsettiğimiz raiyyet kategorilerinin toplam *re'âyâ* sayısı içindeki oranları, toplumun demografik ve sosyo-ekonomik yapısını izah etmek bakımından önemlidir. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, toplam kategorize edilmiş raiyyet sayısı Gedegra'da, 1485'te 2388, 1576'da 8405; Kocakayası'nda 1485'te 1044, 1576'da ise 3125 idi (Gedegra'daki 535 *nefer*, 1485'te Kocakayası ile birlikte hesapladığımız Gaziler Ovacığı'nın yetişkin erkek nüfusun bu iki dönem arasında yüzde 235 oranında bir artış kaydettiği gibi bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu verileri biraz ihtiyatlı değerlendirmek durumundayız; zira bu artışın önemli ölçüde kayıtlı bekâr (mücerred) nüfustaki patlamadan kaynaklandığı âşikârdır. Şöyle ki, 1485-1576 arasında Gedegra'daki bekârların sayısı ise 241'den 1665'e çıkmıştır. Yâni yetişkin bekâr erkek sayısı yüzde 725'lik bir artış göstermiştir. Buna mukabil, eğer *hâne* kategorisini, yâni *çift*, *nîm*, *ekinlü* ve *caba* toplamını esas aldığımızda artış nisbeti yüzde 106'dır. Doksan yıllık bir dönemde nüfusun iki katına çıkması normal karşılanmalıdır, ama buradaki meselemiz *mücerred* rakamlarının izah edilmesidir.

1485'te kayıtlı raiyyet nüfusunun yüzde 21'ini teşkil eden bekârların *re'âyâ* içindeki oranı 1520'de yüzde 31-32'ye, 1576'da ise yüzde 50'nin üstüne çıkacaktır. Daha önce başka bir vesileyle işaret ettiğimiz gibi²⁰ Cook bu meseleyi irdelerken çeşitli ihtimallere dikkat çekmiştir. *Mücerred* lerin kaydedilmesinde esas alınan kıstasın değişmiş olabileceği, nüfus artışı neticesinde geç evlenmelerin yaygınlaşmış olabileceği vb. üzerinde duran Cook²¹, bu konuda kesin bir yargıya varmaktan imtina etmiştir. Bizce de bu

¹⁸ Krş. Cook, *aynı eser*, s. 70. Özellikle *TK 34*'de böyle birimlere sıklıkla rastlanır.

¹⁹ Öz, "Canik Sancağı'nda Nüfus", s. 181; krş. Cook, *aynı eser*, s. 65.

²⁰ Öz, *aynı tez*, ss. 72-74.

²¹ Cook, *aynı eser*, s. 26-27.

iki ihtimal şu veya bu ölçüde etkili olmuş olmalıdır. Yani bekârların kaydedilmesine 16. yüzyılda, bilemediğimiz bir sebepten, daha fazla özen gösterilmeye başlandığı ve aynı zamanda nüfusun artması yüzünden evlenmenin bir ölçüde zorlaştığı düşünülebilir. Bu iki faktör bir araya geldiğinde kayıtlı bekâr sayısının bir önceki yüzyıla oranla inanılmaz boyutlarda artmış görünmesi normal sayılabilir.

İki dönemin karşılaştırılmasından çıkan bir başka önemli sonuç ta, daha önce Cook, İslamoğlu-İnan ve Yediyıldız gibi araştırmacıların eserlerinde ortaya koydukları bir hususun, *caba* sayısındaki artışın teyid edilmesidir²². Üzerinde kayıtlı toprağı olmayan evli raiyyet durumundaki *caba*²³ların sayısı şöyle idi: Gedegra'da 1485'te 604, 1576'da 2906; Kocakayası'nda 1485'te 206, 1576'da 1099. Buna karşılık *çift* kaydedilenlerin sayısı azalmıştır. 1485 ve 1576 dönemleri karşılaştırıldığında, Gedegra'da *çift* sayısı 173'den 119'a, Kocakayası'nda ise 18'den 2'ye düşmüştür. *Nîm-çift* sayısı ise Gedegra'da 872'den 780'e, Kocakayası'nda 295'ten 111'e düşmüştür. Yörenin bütününde *ekinlü-bennâk* sayısı çok az bir artış göstererek 546'dan 583'e çıkmıştır.

Bu istatistikî mâlumat ilk bakışta, nüfus artarken re'âyânın elindeki toprak miktarının azaldığı intibamı verir; ancak böyle bir görüntü yanıltıcıdır. Başka bir vesileyle belirttiğimiz gibi²⁴ kayıtlı raiyyet isimlerinin altında, o kişilerin tasarruf ettikleri belirtilen *çift*, *nîm-çift* ve *ekinlü-bennâk* büyüklüğündeki arazi miktarlarına bakarak gerçekten ekili olan veya kullanılan arazinin miktarını bulmak mümkün değildir. Zira defterlerdeki vergi (*çift-nîm* ve *bennâk* resimleri) ve *zemin* kayıtlarından da kolayca anlaşılacağı üzere, bazı yerler *zemin* adı altında kaydedilmiş ve buraların sahipleri zeminlerinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm*, *bennâk* veya *dönüm* resmi ödemişlerdir. Bu zemin sahiplerinin çoğu defterde *caba* veya *mücerred* yazılanlar olmakla beraber aslında üzerinde kayıtlı *çift*, *nîm-çift* veya *ekinlü-bennâk* miktarı yeri olanların dahi bazen *zemin* tasarruf ettikleri görülmektedir²⁵.

²² *Aynı eser*, s. 97'deki listeler; H. İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991, s. 209, Tablo IV. 5. (Yalnız bu son tabloda "caba"nın bekâr olarak gösterilmesi yanlıştır. Rum eyâleti'nde "caba"ların statüsüyle ilgili olarak aşağıdaki nota bkz.); Yediyıldız, *Ordu*, s. 70, Tablo VII.

²³ Bkz. *TT 387*, s. 349; Yediyıldız, *Ordu*, s. 150.

²⁴ Öz, *aynı tez*, s. 62, 71; krş. Cook, *aynı eser*, s. 38-77.

²⁵ Bunun için özellikle 1574-76 tarihli *TK 26*, *TK 33*, *TK 34* vb. defterlere bakılabilir. Ayrıca bkz. Cook, *aynı eser*, s. 38; Öz *aynı tez*, 72.

Bununla beraber, topraksız köylülerin (*caba*ların) önemli bir kısmının şu veya bu şekilde her hangi bir toprak parçasına tasarruf edemedikleri de hemen hemen kesindir. Gerek zeminlerin gerekse ormanda açılan (*balta yerleri*) toprakların önemli bir bölümüne mutasarrıf olanların aslında *caba* yazılan kişiler olmasına rağmen, söz konusu toprakların giderek artan *caba* nüfusun ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu açıktır. Bu noktada şu hususa dikkati çekmemiz gerekiyor: Her hangi bir toprağı yok gözükten *caba*ların önemli bir kesimi aslında defterde *çift*, *nîm* veya *bennâk* yazılan kardeş veya akrabalarıyla aynı toprağı mutasarrıftı. Defterler bu durumu "me'a biraderiş" vb. notlarla göstermektedir. Böyle yerlere ortak tasarruf edenler bu toprağı müştereken veya ayrı ayrı işliyor olabiliyorlardı; ancak Osmanlı merkezî yönetimi açısından raiyyet çiftliğinin hukuki bütünlüğünün korunması esas olduğu için defterde böyle yerler tek bir kişinin üzerine kaydedildi²⁶. Bütün bunlardan çıkan sonuç, Cook'un da belirttiğı gibi, toprak dağılımının ilk bakışta görülenin aksine nisbeten eşitlikçi olduğudur²⁷.

Yöredeki re'âyânın durumunu bu şekilde izah ettikten sonra büyük çoğunluğu re'âyâ olmakla beraber sosyo-ekonomik durumlarından dolayı sıradan raiyyetlerden ayrılan bazı gruplara ve muaf kaydedilen kişilere temas edeceğiz. Bunların başında defterlerde *Etrâkiye* ve seyrek olarak da *yörükân* olarak anılan konar-göçer cemaatler gelir. Defterlerdeki kayıt usûlünden bunların aslında kaydedildikleri köy ve mezrealarda ikamet ettikleri ama henüz tam anlamıyla yerleşikliğe geçemedikleri anlaşılır. Bu şekilde kaydedilenler aslında yukarıda zikrettiğimiz kategorilere (*çift*, *nîm* vb.) dahildirler; bu yüzden tablolarda bunların sayılarını parantez içinde gösterdik. Bununla beraber vergilendirme açısından bunların farklı bir statüye tâbi oldukları anlaşılıyor. Bunu *Etrâkiye*'nin kayıtlı olduğu köylerin vergi rakamlarından çıkarmak mümkün olduğu gibi, özellikle son defterde *Etrâkiye* cemaatine sahip her birimle ilgili sayfalarda, bunların vergilerinin ne şekilde tahsis edildiğine dair açıklayıcı derkenarlardan da görmekteyiz. Bunlardan tipik olan bir örnek şöyledir:

"İşbu karyenin re'âyâsında mukayyed olan bennâklerinden sâhib-i arza onüç akçe ve sâhib-i niyâbete beş akçe ve caba bennâklerinden sâhib-i arza sekiz akçe ve sâhib-i niyâbete beş akçe ve Etrâkiye reâyâsı tuttuğı öküzlüklerden

²⁶ Cook, *aynı yer*, not 1. Vezirköprü yöresi için aynı duruma TK 34'de sıklıkla rastlanıyor.

²⁷ Cook, *aynı eser*, s. 37.

(yani yarım çiftlerden) sâhib-i arza yedi buçuk ve niyâbete dahi kezâlik yedi buçuk akçe; maadası Etrâkiye sâhibine ve eker bennâk ile caba bennâkden sâhib-i niyâbete beşer akçe ve maadası sâhib-i Etrâkiyeye olduğu tafsîl ve tasrîh olundu.²⁸

Benzer kayıtlardan da yararlanarak şu sonuca varıyoruz: Yörede 57 akçe olan çift resmi'nin 27 akçesi Etrâkiye sâhibine, yani Etrâkiye'nin tâbi olduğu timar (zeamet veya has) sahibine, 15 akçesi sâhib-i arza, yani Etrâkiye'nin toprağını kullandığı timarlıya ve 15 akçesi de niyâbet hissesi sâhibine aitti. (Serbest timarlarda niyâbet gelirinin ayrıca yazılmadığı ve sâhib-i arza ait olduğu mâlumdur). Bennâk(ekinlü) resminin 8 akçesi Etrâkiye sahibine, 5 akçesi timarlıya ve 5 akçesi niyâbete, caba resminin ise 8 akçesi Etrâkiye sâhibine ve 5 akçesi niyâbete tahsis ediliyordu. Aynı yerlerdeki âdet-i ağnam ve bād-ı hevâ gelirleri ise Etrâkiye sâhibi ile niyâbet hissesine mutasarrıf olan kişi tarafından eşit olarak bölüşülüyordu²⁹.

Etrâkiye yazılanların kır nüfusu içindeki oranına gelince, 1485-1576 arasında tedricî bir azalmanın vuku bulduğu gözleniyor. Gedegra kazâsında 1485'te 386 kişi böyle yazılmışken bu sayı 1520'de 292'ye düşmüş; 1576'da ise 539'a çıkmıştır. Ekteki tablolardan anlaşılacağı üzere genel nüfus içinde Etrâkiye'nin payı 1485'te yüzde 15'in hemen altındayken 1576'da yüzde 6 civarında kalmıştır. Kocakayası'nda ise sadece 1485'te Göl nâhiyesine bağlı Saraycık köyü halkı bu şekilde yazılmıştır (70 kişi). *TT 37*'de "yörük bennâkler" olarak geçen bu köyün halkı (*TT 37*, s. 658), 1576 tarihli *TK 34*'de ise (v.103 a-b) 68 caba ile 121 mücerred'den ibaret olarak gösterilmiştir. Bu tarihte, evli olanların caba, yani caba-bennâk kaydedilmelerini ve 1485'te aynı köy halkının yörük bennâkler olarak nitelenmesini dikkate alırsak aslında bu köy halkının statüsünü 1576'da da aynı olduğu sonucuna varabiliriz. Buna göre Kocakayası nüfusunun 1485'te yüzde 6'sı, 1576'da ise yine yüzde 6'sı Yörük bennâk statüsündeydi.

Etrâkiye'nin yanında "özel statülü raiyyet" olarak nitelenebilecek bir başka grup da çeltükçülerdir. Gerçi defterlerde bu ad altında yazılı bir cemaat yoksa da Gedegra'ya bağlı Çeltek köyü halkının çeltük hizmetini ifa ettikleri ve bunun karşılığında da çift resmi'ni sabit ve düşük bir oran üzerinden ödedikleri görülüyor.³⁰

²⁸ *TK 34*, v. 50a.

²⁹ Aynı yer.

³⁰ *TK 34*, v. 32b. Buradaki kayıt şöyledir: "mezbur karye re'âyâsı mâdâmki çeltük hidmetin ideler, çiftlüsü ve ekinlüsü ve cabası onbeşer akçe virürler". Vergi miktarlarından, bunun on akçesinin sipahiye, 5 akçesinin niyâbet'e ait olduğu anlaşılıyor.

Bir başka grup ise 15. yüzyılda yardımcı askerî hizmetler ifa eden kır kökenli müsellemlerdir ki, bunlar, diğer bazı muaf gruplar gibi, 16. yüzyıl başlarında raiyyet statüsüne geçirilmişlerdir³¹. 1485'te Gedegra'da 69 müsellemler, Kocakayası'nda ise 6 müsellemler kayıtlıdır; 1576'ya gelindiğinde Gedegra'daki müsellemler sayısı 249 çıkarken Kocakayası'nda hiç bir müsellemler kaydedilmemiştir. Kabaca ifade edersek, Gedegra kır nüfusunun yüzde 3 kadarı müsellemlerden oluşmaktaydı.

Diğer bir grup ise bazen "el-muafiye" genel başlığı altında toplu olarak yazılan, bazen de "zâviyedâr", "imam ve hatib" gibi terimlerle yapıldığı işler belirtilen bir takım kişilerden müteşekkildir. Bunların büyük çoğunluğu, tıpkı müsellemler gibi, 16. yüzyılda raiyyet statüsüne indirilmiştir³². Bu durumdaki kişilerin sayıları tablolarda gösterilmiştir. Topluca ifade etmek gerekirse bunların sayısı Gedegra'da 1485'te 94 iken (% 2.8) 1576'da 191'e çıkmış (% 2.2); Kocakayası'nda ise 31'den (% 2.6) 19'a (% 0.6) düşmüştür. Bu grubun her iki dönemde de 2 kişisi "duagû" olarak yazılmıştır. Bunlara ek olarak, Gedegra'da 1485'te 15 kişi "âma", "pîr-i fânî" vb. olarak yazılıken aynı dönemde Kocakayası'nda 18 kişi bu şekilde kaydolunmuştu. Yine aynı dönemde Gedegra'da 20 kişi sipahizâde, 8 kişi kuşçu, 10 kişi hizmetkâr, 5 kişi kale hizmetkârı olarak yazılmıştır. Yörede ayrıca 9 kişilik bir Koyun Baba müridleri cemaatı vardır³³. 1576'da ise sipahizâde sayısı (Gedegra'da) 30'a çıkarken 18 kişi tülekçi ve kayacı (kuş yetiştiricileri) olarak kaydolunmuştur. Ayrıca 4 kişi de kale hizmetkârı görevini yürütüyordu. Bu dönemde 22 kişinin "hâric raiyyet" olarak deftere kaydedildiğini de görmekteyiz. Bunlar daha önce deftere yazılmamış veya her hangi bir sipahiye bağlı olmayan kişilerdir³⁴.

Osmanlı taşra toplumuna ilişkin bilgilerimiz ve yukarıda anlatılanlar ışığında Gedegra ve Kocakayası kazâlarının her birindeki sosyal yapıyı şu

³¹ Krş. Yediyıldız, *Ordu*, s. 81-82; Öz, "Canik Sancağında Nüfus", s. 187.

³² Öz, *aynı yer*. *TT 387*'de "el-muafiye timar-şüd", "el-muafiye raiyyetşüd" gibi ibârelere rastlanır (s. 630, 665, 687 vs.). Osmanlı vergi sisteminde muaflik meselesi için bkz. İnalçık, *aynı makale*, ss. 598-601.

³³ Bkz. *TT 37*, s. 590. Çeltik köyündeki bu topluluğun türbesi Osmancık'ta bulunan ve Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde yaşadığı anlaşılan Koyun Baba'ya bağlı olduğu ileri sürülebilir. Koyun Baba ile ilgili menkabeler ve türbesi için bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, ss. 2093-94 ve 2101. Zeki Gürel'in Koyun Baba hakkında Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu (26-27 Temmuz 1991)'na sunduğu bildiri yakında yayınlanacaktır.

³⁴ Osmanlılarda "hâric raiyyet" meselesinin çeşitli yönlerini ayrıntılı olarak irdeleyen bir araştırma için bkz. Oktay Özel, "XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda "Hâric Raiyyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 43 (1986), ss. 159-171.

şekilde tanımlamak mümkündür: Her bir kazâda sivil (adlî-ıdarî) idarenin başında *kadı* bulunmakta ve *kadı* idareyi bizzat ve/veya *nâibleri* marifetiyle yerine getirmekteydi. *Kadı*'nın maiyyetinde bazı görevlilerin bulunduğu ve asayiş ile ilgili meselelerde *zaim* ve sipahilerle işbirliği yaptığı belirtilmelidir. Yine her bir kazânın birer *zeamet* olarak teşkilâtlandığı ve özellikle 1485 civarında Gedegra zaimi olan Tâceddin Beğ'in oldukça nüfuzlu bir kişi olduğu anlaşılmaktadır³⁵. Gedegra kalesinde kaleyi korumakla yükümlü askerî görevliler, kalenin çeşitli ihtiyaçlarını gören hizmetkârlar ve son olarak da bazı reâyânın bulunduğu anlaşılıyor ki, bu reâyânın da kalenin bazı işlerinde çalıştığı anlaşılıyor³⁶. Kır kesiminde sipahiler ve az sayıda mülk sahibi toplumun en üst tabakasını oluştururken sipâhizâdeler, müsellemler, zâviyedârlar, imam ve hatibler gibi muaf veya yarı-muaf kesimler onları izliyordu. Sipahiler savaş zamanında sefere gidiyor, barış zamanında ise köylerde asayiş sağlıyor ve köylüleri denetimi altında tutuyorlardı. Hiç şüphesiz sipahilerin bu denetimleri sık sık köylü üzerinde bir baskıya dönüşebiliyordu. Böyle durumlarda *kadı*'nın görevinin önemi ve dengeleyici rolü ön plana çıkıyordu. Tabiatıyla, *kadı*'ların her zaman âdil ve dürüst oldukları söylenemezse de, Osmanlıların taşra idaresinin askerî-ıdarî ve adlî-ıdarî kollarını bir denge içinde teşkilâtlandırdıkları belirtilmelidir³⁷.

Kır toplumunun büyük kısmı sıradan köylülerden oluşuyordu. Büyük ölçüde hububat tarımı, bir ölçüde hayvancılık ve daha küçük çapta da meyve-sebze yetiştiriciliğiyle uğraşan yöre köylüleri, bu faaliyetlerden elde ettikleri ürünün belli bir miktarını (tarım ürünleri için yüzde 20'sini) sipahilere, vakıflara veya mülk sahiplerine vergi olarak veriyorlardı³⁸. Sahip oldukları toprakların büyüklüğü bakımından köylüler arasında bazı farklılıklar bulunduğu bir gerçektir; ancak yine de toprak kullanımında çok büyük eşitsizliklerin olmadığı söylenebilir. Kır toplumu içinde özellikli bir

³⁵ Bkz. 1485 (takriben) tarihli *TT 41*, ss. 12-14. Buradan Tâceddin Beğ'in toplam yıllık gelirinin 95.572 akçe olduğu, bunun 3215 akçesinin mülk olarak tasarruf edildiği anlaşılıyor. *TT 37*'deki iki kayıttan (s. 579, 589) daha sonra iki köyün kendisine temlik edildiği anlaşılıyor.

³⁶ Bkz. Ekteki Tablo IV'ün altındaki not.

³⁷ H. İnalçık, *The Ottoman Empire-The Classical Age, 1300-1600*, İng. terc. N. Itzkowitz-C. Imber, London 1973, s. 104.

³⁸ Rum Eyâleti'nde *mâlikâne-divanî* sistemi uygulanmaktaydı ve öşür oranı beşte bir idi. Bu sistemle ilgili olarak bkz. Ö.L. Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi", *Türkiyede Toprak Meselesi*, İstanbul 1979, ss. 151-208. Sistemin Vezirköprü yöresindeki uygulanışı için 6 numaralı dipnotta zikreilen makalemize bakılabilir.

grup, aslında yerleşikliğe geçmiş olmakla beraber henüz konar-göçer hayat tarzını tamamiyle terketmemiş olan "Etrâkiye" idi.

TABLO III: VEZİRKÖPRÜ YÖRESİNDE KAYITLI VE TAHMİNİ NÜFUS

(Nefs-i Kal'a-i Gedegra Dahil)*

Nâhiye/Kazâ	1485		1520		1576	
	Nefer	Tah. Nüf.	Nefer	Tah. Nüf.	Nefer	Tah. Nüf.
Gedegra	2678	8034	3605	10815	8712	26136
Kocakayası (Zeytun)	1157	3471	1537	4681	3144	9432
Toplam	3838	11505	5142	15426	11856	35568

(x) Tahminî nüfus, (nefer x 3) formülüne göre hesaplanmıştır. Yörede takriben 100 timarlı, 60-65 mülk sâhibi bulunmaktaydı. Timar sâhiplerinin maiyyetleri ve aileleriyle mülk sâhibi bulunmaktaydı. Timar sâhiplerinin maiyyetleri ve aileleriyle mülk sâhiplerinin ailelerinin tahminen 800-1000 kişi olduğunu farzederek, yukarıdaki toplam nüfusa bu rakamı ekleyip görenin toplam tahminî nüfusuna ulaşırız.

Yöre nüfusundaki değişmelere baktığımızda, Nefs-i Gedegra'nın nüfusunda pek kayda değer bir değişikliğin olmadığı görülür. 1485'te beş mahalleden oluşan Nefs-i Kal'a'nın bir mahallesi 16. yy.da ortadan kaybolmuştur. Kale içindeki kayıtlı nefer sayısı 1485'te 62, 1520'de 58 ve 1576'da 97 idi. Bununla beraber ilk iki dönemde kaydedilenlerin tamamına yakınının *hâne* olması muhtemelken, 1576'daki *hâne* sayısı 54 olduğundan kale nüfusunda pek bir değişiklik olmadığı, kale muhafızları hâriç toplam tahminî nüfusun 300 civarında bulunduğu ve kale muhafızları, kadı ve maiyyeti hesaba katıldığında yaklaşık 350 kişinin kalede yaşadığı söylenebilir. Bu hâliyle Nefs-i Kal'a-i Gedegra mahallelere bölünmüş olmakla beraber orta boy bir köy hüviyetindedir.

Kır kesiminin nüfusunda ise, gerek 1485-1520, gerekse 1520-1576 arasında kayda değer artışların vuku bulunduğu gözleniyor. Bir bütün olarak

yörenin nüfusu 1485'te tahminen 11-12.000 kişi iken bu sayı 1520'de 15-16 bine, 1576 itibariyle ise 35-36 bine yükselmiştir³⁹. Böylece 1485-1576 arasında yöre nüfusunun yüzde 200 oranında arttığı ve 1520-1576 arası esas alındığında ise artışın yüzde 130 civarında gerçekleştiği söylenebilir. Bu çapta bir nüfus artışı 16. yüzyıl Anadolu'sunun diğer bazı yörelerinde de gözlemlenmiş ve bu asrın ikinci yarısındaki sosyal huzursuzlukların en önemli sebeplerinden birisi olarak telâkki edilmiştir⁴⁰.

Yöre nüfusunun yapısı ile ilgili olarak son bir hususu da belirtelim: 15 ve 16 ncı yüzyıl tahrir defterlerinin incelenmesinden yöredeki nüfusun tamamen müslümanlardan oluştuğu, yani yörede gayrimüslimlerin yaşamadığı anlaşılmaktadır. Bundan da bu yörelerin Türkleşme ve İslamlaşma sürecinin Osmanlı fethinden önce tamamlandığı sonucu çıkarılabilir.

Sonuç

Bütün bu anlatılanlardan nasıl bir sonuç çıkarabiliriz? 1520'den önceki dönem, Yavuz Selim'in Şah İsmail taraflarına karşı düzenlediği harekâtı da kapsadığından, orta-kuzey Anadolu'nun demografik tarihinde bu dönemin doğal gelişmeler kadar, göç, yeni yerleşmeler vb. ye de sahne olduğunu düşünmek yanlış sayılamaz. Bununla birlikte, iskân yerlerinde müşahede olunan istikrar, bu dönemde yöremizde meydana gelmiş olması muhtemel sarsıntı ve çalkantıların büyük boyutlarda olmadığını düşündürüyor. Her şeye rağmen yöreden dışarıya ve dışarıdan yöreye bazı göçlerin vuku bulmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir⁴¹. 1520-1576 arasındaki nüfus artışının Anadolu'nun pek çok yöresinde de görülmesi, bize bu artışın büyük ölçüde tabii bir artış olduğunu düşündürmektedir. Bu büyük çaptaki nüfus artışının beraberinde bir takım meseleleri de getirdiği ve nüfus tazyiki yüzünden yaşanan bunalımlı bir dönemden sonra Anado-

³⁹ Bu tahminler, ilgili tablodan da anlaşılacağı üzere, $\text{nefer} \times 3$ formülüne dayanır; ancak 1576'da bekârların nüfusun neredeyse yarısını teşkil ettikleri hesaba katılırsa bu formülle bu dönemin nüfusu öncek dönemlere göre oldukça yüksek çıkar. Bir hâne'nin 5 kişiden oluştuğu varsayımıyla nüfusu hesaplarsak yöre nüfusu 1485'te yaklaşık 15.000; 1520'de 18.000; 1576'da ise 29-30.000 olarak tahmin edilebilir. Tahrir defterlerindeki rakamlara dayanarak nüfusun nasıl hesaplanabileceği konusıyla ilgili tartışmaları için bkz. N. Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *IÜEF Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 331-48.

⁴⁰ Bu konu Cook'un eserinde ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

⁴¹ Krş. İslamoğlu-İnan, *aynı eser*, s. 173 vd. Ayrıca bkz. aşağıda s. 535.

lu'nun genel nüfusunda hatırı sayılır bir azalmanın meydana geldiğini ima eden bazı delillere sahibiz⁴². Ekilebilir arazi miktarındaki genişlemenin nüfus artış hızının çok gerisinde kalması, tarım teknolojisinde verimliliği büyük çapta arttırmağa yarayacak yeniliklerin görülmemesi dikkate alınırca, 17 nci yüzyıl başlarında nüfusta bir azalmanın meydana gelmesini tabii karşılamak gerekir.

EKLER

TABLO IV NEFS-İ GEDEGRA VE MAHALLELERİ

Mahalle	1485 Nefer	1520 Nefer	1576			
			Nefer	müzev.	müc.	müderriş
1 - Kaledibi	26	23	38	21	16	1
2 - Hatib	19	17	22	14	8	
3 - Dere	10	9	21	10	11	
4 - Kal'a-i küçük	4	5	16	9	7	
5 - Germiyon	3	x	x			
Kale merdleri	—	20	—			
TOPLAM	62	54+20	97	54	42	1

Gedegra halkının vergilerden muafiyeti bütün defterlerde belirtilmiştir: "kal'a civarında oldukları eelden kadimden rüsûm-örfiye ve behrehat ve avâz-ı divâniye virügelmemişler, girü hemân ber-karar virmeyüb mu'af ve müsellemler olalar; amma resm-i tezvic ve cerime vâki oldukça subaşıya virügelmişler, girü vireler." Bkz. *TT 37*, s. 606. Bu kayıt özü aynı kalmakla beraber, bazı değişikliklerle müteakip defterlerde tekrarlanmıştır. Krş. *TT 387*, s. 681; *TK 34*, v.41a. Bunlarda *resm-i tezvic ve cerime*'nin kime verildiği belirtilmemiştir.

⁴² Bkz. M. Öz, "Canik Sancağında Nüfus", s. 198, 204-205.

TABLEO Va:
GEDEGRA NAHİYESİ NÜFUSU (1485) (Nefsi Gedegra hâriç)

Nahiye	Nefer	Çift	Nîm	Bennak	Caba	Mücerred	m.v.	Etrak	Diğer
S. Taşan	2350	160	764	249	554	399	26	(386)	198
Kabakoz	268	13	108	13	50	50	2	—	32
TOPLAM	2618	173	872	262	604	449	28	(386)	230

Açıklamalar : Etrak kategorisinin 20'si "Diğer", kalanı ise çift, bennak, caba ve mücerred arasındadır. Gedegra'da 46 zâviyedar, 12 imam ve hatib, Kabakoz'da ise 1 zaviyedar "Diğer" sütununa dahil olan "muaf"lar arasındadır. "Diğer" sütunu şu unsurlardan oluşuyor: Gedegra'da 49 müselleme, 65 muaf, 20 sipahizâde, 8 kuşçu, 2 duagu, 10 âma, pîr-i fâni vb., 20 Etrak, 10 hizmetkâr 5 kale hizmetkârı ve 9 kişilik müridan-ı Koyun Baba; Kabakoz'da 20 müselleme, 7 muaf, 5 âma vb. "m.v.", yani "mea veledihi" sütununda gösterilenler, defterde babalarıyla birlikte yazılmış ve "nefer" rakamına dâhil edilmiş olmakla beraber, tek tek nüfus kategorilerinde yer almayan kişilerdir.

TABLEO Vb:
KOCAKAYASI NAHİYESİ NÜFUSU (1485)

Nahiye	Nefer	Çift	Nîm	Bennak	Caba	Mücerred	m.v.	Etrak	Diğer
G.Ovacığı	231	4	105	31	38	35	5	—	13
Göl	529	14	127	98	91	106	5	70	18
Zeytun	397	—	63	155	77	57	33	—	12
TOPLAM	1157	18	295	284	206	198	43	70	43

Açıklamalar : "Diğer" sütunu, G.Ovacığı'nda 5 müselleme, 7 âma vb. ve 1 şerik(?)'ten; Göl'de 1 müselleme, 11 muaf, 6 âma vb. den; Zeytun'da ise, 7 muaf ve 5 âma vb. den oluşmaktadır.

TABLO VIa/1

GEDEGRA KAZASI NÜFUSU (1520) (Nefs-i Gedegra hâriç)

Nefer	Hane	Mücer.	müsel.	muaf	Etrak	s.zâde	zav.	diğer
3531	2071	980	61	21	292	10	27	69

Not: "Diğer" de 13 pîr-i fânî, 2 malûl, 7 imam, 7 sayyad, 29 kişilik 2 cemaat, 6 kişilik veledan-ı Seyh Mezid, 5 kişilik kale hizmetkârı vardır. Etrak'ın 90'ı, muafaların ise 5'i mücerred'dir.

TT 387'de verilen nüfus toplamında ise Etrak, muaf ve imam ve sayyadlar hariç "diğer" sütunundakiler "re'âyâ" arasında yazılmıştır. Ayrıca Gedegra kalesi halkı da bu toplama dahildir.

Defterde verilen toplam rakamlar şöyledir:

TABLO VIa/2:

Nefer	kadı	imam	sip.	zâvi-	say-	müsel-	mül.	R e â y a	Top.	
		hatib	zâde	yedar	yad	lem	kale	hâne	mücer.	
3595	1	7	9	24	7	62	20	2397	1093	3490

Bizim tek tek kayıtları toplayarak bulduğumuz yukarıdaki toplama (3531) Gedegra kalesi nüfusunu (54 raiyyet ve 20 kale mülâzımını) eklersek 3605 rakamına ulaşırız. Defter toplamı her ne kadar 3595 ise de, toplamı oluşturan rakamlara bakıldığında bunun 3620 olarak düzeltilmesi gerektiği görülür. Defter toplamında, pîr-i fânî ve malûl yazılanlar mücerredlerle birlikte toplanmıştır.

TABLO VIb:

KOCAKAYASI KAZASI NÜFUSU (1520)

	Nefer (Reâyâ)	hane	müc.	p.nat. malûl	müsel- lem	zaviye- dar	merdân	kadı	GENEL TOPLAM
a)	1537	1063	467	7	8	6	11	1	1563
b)	1588	1114		474	9	5	11	1	1614

Not: a) kısmı bizim hesabımızın sonucunu, b) kısmı ise defterdeki toplam rakamları yansıtır. Aradaki farkın sebebi, "evkaf ve emlâk" faslındaki hâne sayısının aslında 72 iken 123 olarak gösterilmesinden kaynaklanmıştır. Öbür fasılların (Hassa-i hümayun, kale merdi timarları ve erbâb-ı timar) sonuçları ile bizim sonuçlarımız ise tıpatıp aynı çıkmıştır.

TABLO VIIa:
GEDEGRA KAZASI NÜFUSU (1576) (Nefsi Gedegra hâriç)

Nahiye	Nefer	Çift	Nîm	Bennak	Caba	Mücerred	Etrak	Diğer
Gedegra	7570	106	592	304	2532	3826	(539)	210
Kabakoz	510	9	100	7	171	223	—	—
G.Ovacığı	535	4	88	24	203	216	—	—
TOPLAM	8615	119	780	335	2906	4265	(539)	210

Açıklamalar : *Etrakiye*'nin parantez içinde yazılmasının sebebi, diğer sütunlardaki rakamlara dahil olmasındandır. Yine yukarıdaki kategorilere dahil diğer bazı zümreler şunlardır: Gedegra'da: 42 muaf (raiyyet olmuş), 30 sipahizâde, 145 zâviyedar ve zâviye reâyası, 180 müsellemler, 18 kayacı ve tûlekçi, 4 kale hizmetkârı, 2 duaguy, 2 imam-hatib, 22 harîç raiyyet ve 172 kişilik muhtelif cemaat mensubu. Kabakoz'da 40, Gaziler Ovacığı'nda ise 29 müsellemler.

TABLO VIIb:
ZEYTUN KAZASI NÜFUSU (1576)

Nahiye	Nefer	Çift	Nîm	Bennak	Caba	Mücerred	Diğer
Zeytun	1380	—	54	129	450	745	2
Kocakayası	1764	2	57	119	649	920	17
TOPLAM	3144	2	111	248	1099	1665	19

İSKÂN YERLERİ VE NÜFUS (1485-1576) (Nefer olarak)
Nahiye-i Gedegra

Birim	1485	1520	1576
1 - K. Köprü	50	125	363
2 - K. Doyran	102	164	254

Birim	1485	1520	1576
3 - K. Kayalu	14	23	67
4 - K. Adatepe	69	95	231
5 - M. Lalacuk	—	—	—
6 - K. Akviran maa M. Temürtaş (1520 ve 1576'da K. Akviran ve M. Demrek (?))	30	55	168
7 - K. Karapınar	—	—	—
8 - K. Avdun	53	88	144
9 - K. Küşne	5	3	9
10 - K. Çaltucak	3	10	12
11 - K. Kavraz	19	38	77
12 - K. Eğdeş	44	69	148
13 - M. Kohac (?)	—	—	—
14 - K. Karkucak	31	37	49
15 - K. İrem	25	40	74
16 - K. İremağacı	38	71	127
17 - K. Taşluöyük	25	31	151
18 - K. Bedne	31	13	40
19 - K. Çekmedan	12	19	76
20 - M. Çalmancık	—	—	(K.) —
21 - M. Şeyh Aziz ve M. Buruncuk	16	18	44
22 - K. Gedür	26	16	124
23 - K. Kabaklu	12	16	36
24 - M. Yumrı(ca)taş	4	—	—
25 - M. Göl	5	—	—
26 - K. Ayvalu	26	26	101
27 - K. Kuyucak ve M. Virancık	22 ?	— ?	85 —
28 - K. Bayramköy	16	19	44
29 - K. Gulam	29	66	104
30 - K. Çakıroba mea Kebesüz	5	7	24
31 - K. Bulutalan	28	28	51
32 - M. Simre	—	—	—
33 - K. Çeltek	47	64	85
34 - K. İncesu	43	75	194
35 - K. Çalman	17	53	101
36 - K. Göbek	15	?	39

Birim	1485	1520	1576
37 - K. Sultangazi	—	—	7
38 - M. Viran-ı Küçük	—	—	—
39 - K. İlbeğ	10	13	44
40 - K. Zirne (?)	34	36	77
41 - K. Çokşükürden	4	12	25
42 - K. Yenitam	19	23	58
43 - K. Yağcı	21	20	119
44 - K. Karacaviran	8	12	52
45 - K. Kulyarış	22	20	14
46 - K. Filak (?)	15	14	28
47 - K. Öğürlü	14	16	55
48 - K. İmircik-i Küçük ve K. İmircik	15	14	41
49 - K. Musacık	22	25	58
50 - K. Tahir	17	22	51
51 - M. Astavlaz	—	—	1
52 - M. Değranos	—	—	—
53 - K. Güder	6	9	22
54 - M. Kürtyazı/Güder yazı	—	—	—
55 - K. Külek	47	42	47
56 - K. Kökse (Göğse)	41	41	58
57 - K. Yağanözü	14	32	115
58 - C. Beşlü	21	14	(K.) 116
59 - K. Yağbasan nd. Sürlü	25	27	21
60 - M. Kebir	1	4	3
61 - M. Elmalu	4	2	(K.) 17
62 - K. Göllüalan	3	11	59
63 - K. Samukalan	6	6	26
64 - K. Kozlukuyu	—	—	—
65 - K. Şeyhköy	—	3	26
66 - K. Karaovacık	3	?	4
67 - K. Zaviye-i Şeyh Ümmet	5	1	(sadece zav.)
68 - K. Göynükhisarı	25	28	85
69 - K. Kalyon (?)	14	23	44
70 - K. Teslimviranı	6	14	32
71 - M. Kozpınarı	4	5	20
72 - K. İshakalan	9	8	10
73 - M. Örem (Arım) viranı	3	2	—

Birim	1485	1520	1576
74 - K. Kızılcaviran	10	16	35
75 - K. Anarlu (be-nam-ı Mardarsu)	59	58	76
76 - M. Kırancebi (?)	—	—	—
77 - M. Akviran	—	8	?
78 - C. Etrakiye-i Saraycık ve M. Narlu	86	105	228
79 - K. İladı	48	79	120
80 - K. Derekürt	24	27	64
81 - M. Viranhamid	—	—	—
82 - M. Çukurviran	—	—	—
83 - K. Halkahavlı	12	13	39
84 - K. Kılıçgüney	14	16	35
85 - K. Borukgöl	17	32	123
86 - K. Martaz	24	19	43
87 - K. Yahyaköy	13	19	21
88 - K. Karacaviran(-ı diğer)	3	5	15
89 - K. Bahşayış	27	20	61
90 - K. Karlu/Kırlu	17	30	52
91 - K. Çal(ı) köy	8	11	20
92 - K. Kovacık	10	11	52
93 - K. Timarcık	4	7	23
94 - K. Arıkalın	2	5	23
95 - M. (.....?)	2	—	—
96 - K. İldöndü	37	41	40
97 - K. Gökçe	28	26	53
98 - K. Kiraslu	24	22	37
99 - M. Devletşah	—	—	—
100 - K. Üreğir nd. Çerisayan	17	19	36
101 - K. Şeyhyeni	27	33	34
102 - K. İlmiş (İlmen ?)	17	30	67
103 - K. Acıkovuk (Acıkuyu)	—	—	—
104 - M. Virancık	2	2	(K.) 9
105 - K. Elmalu	2	—	—
106 - K. Sülemiş	9	16	27
107 - K. Saraycık	25	36	48
108 - K. Yazıkürd	11	20	21
109 - K. Buçukçift	13	14	35

Birim	1485	1520	1576
110 - K. Kulağuz	12	18	47
111 - K. Kavuşub	12	41	58
112 - K. Koğalu	28	13	32
113 - K. Belviran	14	5	10
114 - K. Çayçukuru	—	—	—
115 - K. Başalan	3	27	(M.) 1
116 - K. Esen	35	44	107
117 - K. Toğan	13	10	6
118 - K. Esenbeğ	50	49	91
119 - K. Dikenlüce	3	8	28
120 - K. Ortaklu/Ortaklar	29	48	73
121 - K. Çavuldur (1576'da M. Çavuldur ve Çobanviranı ile birlikte)	81	102	153
122 - M. Kayalu	—	—	(K.) —
123 - K. Koğaburnu	15	34	100
124 - K. Garetbükü	8	13	44
125 - K. İldengüney	28	25	39
126 - K. Sitti (?)	2	—	(M.) —
127 - K. İldik	40	44	145
128 - K. Çömi	3	13	31
129 - K. Beğviran ve M. Ersandık	85	144	K.B. viran: 200 K. Ersandık: 87

1520 ve 1576'da ilave olunan köy ve mezraalar:

Birim	1520	1576
1 - M. İtkulu	2	8
2 - M. Çergan (?)	—	?
3 - M. Adalı	2	?
4 - M. Tabaniyassı (1520'de M. Susus ile)	—	—
5 - M. Uzunlu	—	—
6 - M. Karando	—	—

Birim	1520	1576
7 - M. Kubaşdan (?)	—	(K.) 60*
8 - M. Çelteç	x	—
9 - M. Şeyh	x	11
10 - M. Küçüköğürlü	x	3
11 - M. Üryan	x	4
12 - M. Halil Baba tabi-i K. Güllüalan	x	29
13 - M. Kozuluğu tabi-i K. Güllüalan	x	15
14 - C.-i Kılıç v. Halil**	x	172
15 - M. Toğanşah	x	—
16 - K. Oğuzlu (hâli ve harab)	x	—
17 - M. tabi-i K. Bahşayış	x	—
18 - M. Mehmed ve mezârî der K. Doyran	x	—
19 - C. Etrakiye-i Geçili	x	71

* "Şarklu tâifesi gelüb şenledib ziraat ider" (TK 34, v.48a).

** "Dulkadir'den gelmiş cemaatdir" (TK 34, v. 52a).

Açıklamalar : K: Karye, M: Mezraa, C.: Cemaat, x: Bu tahrirde yok; -: nüfus yok. Önceden mezrea olup sonradan karye olan yerlerin durumu ilgili sütunda nüfus rakamı verilmeden gösterilmiştir.

Nahiye-i Kabakoz

Birim	1485	1520	1576
1 - K. Kanlıcı (?)	50	51	127
2 - M. Şeyhler	7	9	18
3 - K. Saraycık	44	59	93
4 - K. Ballık	15	16	18
5 - K. Başacık	55	60	93
6 - K. Karık	23	34	55
7 - K. Çal	27	30	49
8 - K. Kızılcağoy	47	51	58
9 - M. Esenlüyeri	x	x	—

Not: Kabakoz bütün dönemlerde Gedegra'ya bağlı idi; 1520'de nahiyeler yazılmadığından bu köyler Gedegra köyleri arasında verilmiştir.

Nahiye-i Gaziler Ovacığı

Birim	1485	1520	1576
1 - K. Karaköy	80	91	158
2 - K. Kürd	22	27	50
3 - K. Balıklı (Balıklar)	16	20	60
4 - K. Yedideresi	19	18	57
5 - K. Durucasu	5	11	40
6 - K. Kanutatlı	14	9	10
7 - K. Salur	36	58	89
8 - K. Kozalan	39	33	71

Not: 1520'de Yedideresi köyü Gedegra, diğer köyler Kocakayası kazası içinde yazılıdır. 1576'da bütün nahiye Gedegra'ya bağlıydı.

NAHIYE/KAZA-İ KOCAKAYASI (ZEYTUN): Nahiye-i Göl (Kocakayası)

Birim	1485	1520	1576
1 - K./Nefs-i Göl	44	71	152
2 - M. Sorukderesi	—	6	(K.) 55
3 - K. Kurdgirmez	10	16	29
4 - K. Has(an)beğ	24	65	134
5 - M. Balıklısu	10	20	?
6 - M. Koramazözü	5	6	32
7 - K. Alanınşeyh	3	3	22
8 - K. Sırbaşmak	16	53	160
9 - K. Daruçay	58	64	91(x)
10 - K. Cebelü (Çetlü ?)	12	34	125
11 - K. Saraycık	70	69	189
12 - K. Artuncası (?)	23	21	28
13 - K. Üreğir	—	—	—
14 - K. Çaltulu/Çaltular	10	26	55
15 - K. Kızılkilise	9	—	(M) 6
16 - K. Çit(köy)(xx)	92	107	25(x)
17 - K. Akçaköy(x)	x		139

Birim	1485	1520	1576
18-K. Arım(x)	x		3
19-K. Yenice	15	6	21
20-K. Kayılar	—	5	4
21-K. Çayıryazı (?)	x	x	26
22-K. Kıranalan	26	57	156
23-K. Viyacık/Dibacık	—	—	—
24-K. Boğa	55	77	210
25-K. Oruc	30	27	65
26-K. Susuz	17	32	80

Not: (x) işaretli üç köy 1576'da kayıtlıdır. (xx) işaretli köye 1520'de Arım ve Akçaköy de dahil.

Nahiye-i Zeytun

Birim	1485	1520	1576
1 - K. Kırlar	43	70	146
2 - K. Ankara	43	57	172
3 - K. Ulağu	36	58	128
4 - K. Garibler	41	62	134
5 - K. Konac	53	52	107
6 - K. Kozhayat	38	50	114
7 - K. Çay	51	72	149
8 - K. Yarbaşı	9	9	8
9 - K. Eşekbükü	9	24	83
10 - K. Pelidcik (x)	12	9	13
11 - K. Ulukol (xx)	14	19	48
12 - K. Kamilköy (xx)	30	30	75
13 - K. Saraycık	2	1	—
14 - K. Zeytun-ı Küçük	16	33	69
15 - M. Kozcuğaz	x	—	—
16 - M. Kovanalan	x	—	x

(x) Bu köy 1520'de Gedegra'da yazılı.

(xx) Bu köyler 1576'da Kocakayası nahiyesinde yazılı.

Not: Yukarıda yazılanlara ilâveten Kocakayası'na bağlı gayrimeskun üç mezraa daha vardır. Bunlardan Buğra ve Garetalanı hem 1520'de hem 1576'da yazılıdır; Çayıryazı köyü'ne bağlı adı belirtilmeyen mezraa ise sadece 1576'da kayıtlıdır.

OSMANLI — YAHUDİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. GÜLNİHAL BOZKURT*

GİRİŞ

Bu araştırmada, Osmanlı Devletinde yaşamış olan Yahudilerin hukukî, dinî ve sosyal konumları hakkında çok kısa genel bilgi verildikten sonra, 19 yy. da Yahudileri ve Osmanlı Devletini ilgilendiren bazı önemli sorunlar, İngiliz, Amerikan ve Alman Arşiv belgelerinden birkaç örnekle ortaya konulmuştur¹.

Önce, Yahudilerin Osmanlı hukuk sistemi içindeki yerleri Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı Hukuku açısından ana hatları ile ele alınmıştır. Daha sonra, bu hukuksal çerçeve içerisinde, Osmanlı Devleti'nin Yahudilere karşı genel tutumu, kan iftirası nedeniyle diğer gayrimüslim Osmanlı uyruklarıyla Yahudiler arasındaki çatışmalar ve nihayet, Siyonizm ve bu akımla ilgili Osmanlı Politikası başlıkları altında, ilgili konular bazı arşiv belgeleriyle kronolojik bir sırayla incelenmiştir.

Bu başlıkların her biri ayrı birer çalışmanın konusu olabilecek kadar kapsamlı ve önemlidir. Amacımız, bu inceleme ile Osmanlı Devleti'nin Yahudilere kucak açmasının 500. yılının kutlandığı 1992 yılında, Osmanlı Devletinin Yahudileri önce uyruğu olarak benimseyip topraklarına yerleştirmek, sonra da sorunlarına titizlikle eğilmek konusunda gösterdiği engin hoşgörüyü bir kez daha gündeme getirmektedir.

I — TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE GENEL OLARAK OS- MANLI YAHUDİLERİ

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti teokratik bir devletti ve İslam Hukuku-na dayanıyordu. Bu hukuka göre, İslam topraklarında yaşayan müslüman olan ve olmayan insanların hukukî statüleri farklıdır. Osmanlı Devletinde Müslümanlara İslam Kamu ve Özel Hukuku hükümleri uygulanırken, çeşitli din ve mezheplere mensup gayrimüslimler ise -ki bunlara "Zimmi" adı

* A.Ü.Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Bu makale, 31 Mayıs-4 Haziran 1992 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenmiş olan Uluslararası Sempozyum'a sunduğumuz İngilizce tebliğin biraz kısaltılmış tercümesidir.

verilirdi²- İslam Hukukunun “zimmet” adıyla düzenlendiği hukuksal çerçevede içinde yaşarlardı. Yahudiler ve çeşitli mezheplere mensup Hıristiyanlar Devlet’in insan unsurunun önemli bir bölümünü oluşturuyorlar ve din ve mezheplerine göre “Millet”³ adı verilen gruplar halinde, kendi din ve kültürlerini koruyarak ve Devletin güvencesi altında yaşıyorlardı.

Her “millet”, kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenirken, dinî başkanları aracılığıyla belli ölçüde devlet denetiminde ve devlete bağlı olarak yaşamaları sağlanmıştır. Her dinî grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaati tarafından ve o grubun şefi olarak seçilmiş ve Padişahın bir beratı ile kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece müslüman olmayan gruplar, Osmanlı egemenliğinde, ama devlet içinde devlet gibi, belirli, geniş bir özerklikten yararlanarak kendi din, hukuk, ve eğitim alanlarındaki geleneklerini sürdürdüler.

Millet sistemiyle, hem gayrimüslim gruplara kendi din, kültür ve özel hukuklarını koruma imkânı veriliyor, hem de Müslümanlardan belli ölçülerle ayrılarak “dinî hassasiyet” korunmuş oluyordu.

Böylece müslüman olanlar ve olmayanlar aynı devlet yönetimi altında, yanyana ama farklı hukuk kurallarına tâbi olarak yaşamışlardır. Millet grupları, bir müslüman devlette, müslümanlarla yanyana yaşamının getirdiği bazı sosyal (kıyafette) ve dinî (ibadet özgürlüğünde) kısıtlamalara uyruk tutulmuşlardı. Ayrıca askere alınmazlar, buna karşın devletin korumasından yararlandıkları için bir vergi (cizye) öderlerdi.

Fatih döneminde bir sistem şeklini alan “Millet” uygulaması Tanzimat’a kadar sürdü. Tanzimat’tan sonra din kıstasına dayanan “zimmet” statüsü kaldırılarak, müslüman olan-olmayan ayrımı yapılmaksızın “Os-

² Bazı araştırmacılar İslam topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin hukukî durumlarını “Aman” kavramına dayandırarak açıklamışlardır ki, zimmet ve “aman” birbirinden tamamen ayrı iki hukuk kurumudur. Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Müstemen”, Prof.Dr. Fadıl Hakkı Sur’a Armağan, Ankara 1983, sh. 361-379. ve Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Statüleri” Kudret Ayiter’in Anısına Armağan, 9 Eylül Üniversitesi HFD. c. 3. sa. 4 İzmir, 1987, s. 115-156.

³ “Millet” gruplarının oluşumu ve tarihsel gelişimi için bkz. Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasal Olayların Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ankara, 1989, s. 12 vd.

manlı Vatandaş” kavramı konu ve Osmanlı uyrukları arasındaki hukukî statü farklılıklarına kısmen⁴ son verildi.

Yahudiler de, diğer gayrimüslim guruplarla yukarda belirlediğimiz temel çerçeveye içerisinde ve aynı hoşgörüden yararlanarak Osmanlı yönetimiinde yüzyıllarca huzur içinde yaşadılar⁵.

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin bir bölümü fetihlerle, Osmanlı yönetimine tâbi olurken, önemli bölümü ise, buldukları ülkelerde dinleri yüzünden gördükleri zulüm ve baskıdan kaçarak kendilerine kucak açan Osmanlı Padişahlarınca bu topraklara yerleşmişlerdir.

Sultan Orhan (1326-1360) Yahudilere Bursa’da bir mahalle ve Sinagog inşa izni verirken, Sultan I. Murat (1360-1389) Edirne’yi aldığıında Edirne Hahambaşısını Rumeli’deki tüm Yahudiler üzerinde yetkili kılmıştı⁶.

Hahambaşı İsak Sarafati, Ortaçağ Katolik Avrupasında zulüm gören Yahudileri “haçın gölgesinden hilâlin gölgesine çağırılmıştı⁷. 1376’da Macaristan’dan, 1394’de Fransa’dan göç eden Yahudiler Osmanlı topraklarına yerleştirildiler.

1415’de İspanya’dan göç eden yeni bir Yahudi grubu ise Bursa’ya yerleştirildi.

Fatih Sultan Mehmet, Rum ve Ermenilerden sonra, Yahudileri de Hahambaşının başkanlığında millet olarak düzenledi. Fatih Bizans Hahambaşısı Moşe Kapsali’yi Hahambaşılığa atadı.

⁴ “Kısmen” diyoruz; çünkü gayrimüslimlerin Tanzimat öncesi ayrıcalıkları Tanzimatın sonra da, Islahat Fermanıyla olduğu gibi, hep teyit edilerek devam etti.

⁵ Bazı yazarların (bkz. Hessel M. Haddad, *Jews of Arab and Islamic Countries*, N. 1, sh. 51 ve A. W. Liberles, “The Jewish Community of Turkey The Balkan Jewish Communities N. Y. London, s. 130. Yahudilerin Osmanlı Devletinde ikinci sınıf vatandaş olarak kaldıkları fikrine yukarda belirlenen hukukî çerçeve nedeniyle katılmıyoruz. Yahudiler, diğer gayrimüslimler gibi, İslam Hukukuna uygun olarak “zimmî” statüsünde yaşamışlar ve zaten Tanzimat’a kadar “vatandaş”da sayılmamışlardır. Çünkü yine İslam Hukukuna uygun olarak, Osmanlı Devletinin sadece müslüman vatandaşları (ki din, vatandaşlığın kıstasıdır) vardır. Gayrimüslimler ise “korunanlardır”ki, Devlet, Haddad’ın da belirttiği gibi (age., sh. 5) onları 1839’dan önce de korumuştur.

⁶ Orhan Münir, *Minderheiten im Osmansichen Reich und in der Türkei*, Köln, 1937, s. 106.

⁷ Stanford J. Shaw, “Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire”, *Belleter*, C. LIV, Sa. 211, Aralık 1990, Ankara, 1991 s. 1097 vd. (s.1073-1149).

Fatih döneminde, Almanyadan gelen bir grup Yahudi de Osmanlı topraklarına yerleştirildiler (1470).

II. Beyazid döneminde, 1492'de İspanyadan (Sephardims) ve 1497'de Portekiz'den kaçan yüzbinlerce Yahudi Osmanlı topraklarına kabul edilerek yerleştirildi⁸. Yerel yöneticilere onların giriş ve yerleşmelerine karışılmaması, iyi karşılanmaları, tersine davrananların ölümle cezalandırılacakları bildirildi. Gelen Yahudiler İstanbul, Selanik, Edirne gibi şehirlere yerleştirildiler.

Birbirlerinden farklı kültürlere sahip çeşitli Yahudi guruplar⁹ yüzyıllarca Osmanlı hoşgörüsü ve koruması altında her türlü dinsel baskıdan uzak olarak yaşadılar¹⁰.

Yahudiler, Osmanlı Devletindeki diğer Hıristiyan guruplarla hak ve mükellefiyetler bakımından eşit tutulmuşlar, onlar için daha farklı bir uygulama geliştirilmemiştir. Bu nedenle, Tanzimat'a kadar olan dönemde Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler için getirilen hukukî ve sosyal düzenlemeler¹¹ Yahudiler için de geçerlidir ve onlara tanınan ayrıcalık ve getirilen sınırlamaların temelinde İslam Hukukunun zimmet kurumuna uygunluk yatmaktadır.

⁸ Bazı yazarlarca Osmanlı Devleti'nin Yahudilere kucak açması sadece pragmatik nedenlere dayandırılıyorsa da, Osmanlı Yöneticilerinin gösterdiği olağanüstü hoşgörü ve insanlık unutulmamalıdır. Bkz. Jacop Barnai, *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, 1990, Jaru Salem.

⁹ İspanya, Portekiz, Hollanda, İtalya'dan gelen Yahudilerin yanısıra, Buhara'dan gelip Kudüs'e yerleşen, özel bir koloni kuran Yahudiler, Yemenli Yahudiler ve Doğu Avrupa'dan Alman Yahudileri gibi. Bir de 8. yy.da Babil'de ortaya çıkmış olan Karait'ler vardı (Kurt Hassel, *Des Türkische Reich*, Tübingen 1918 s. 153 O. Münir, age., s. 106; ve Gudrun Krämer, "Die Juden als Minderheit in Agypten, 1911-1956, *İslamiche Toleranz im Zeichen des Antikolonialismus und des Antizionismus*" SAECULUM, XXXIV, Heft 1, (1983) München, s. 37-42.

¹⁰ Osmanlı topraklarında pek çok sayıda Sinagog inşa edilmiştir. Göç öncesi hiç Yahudi topluluğu olmayan İzmir'de 17 yy. başlarında 6 Sinagog inşa edildi. Barnai, age., s. 22. Yahudilere iyi davranıldığı, tüm imkânlardan yararlandıkları, çoğunun zengin olduklarına ve Hıristiyanlardaki Yahudi karşıtlığına dair bkz. George G. Arnakis, *The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900*, vol. I, New York, 1969, s. 380 vd. Aksi görüş için bkz. Austin, *Jews in An Arab Land, Libya, 1835-1970*, Renzo da Felice (Tr. Judith Roumani).

Yahudilerin bu dönemdeki sosyal yaşamlarına ve kıyafetlerine ilişkin olarak bkz. Jacop M. London, *Jews in Ninetenth-Century Egypt*, New York, 1969, s. 107, 109.

¹¹ Tanzimattan önceki dönemde gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarına İlişkin Hukuki ve Sosyal düzenlemeleri için bkz. G. Bozkurt, age., s. 14-42.

II — TANZİMAT'TAN SONRA OSMANLI YAHUDİLERİ

1839 Tanzimat Fermanı'nın kapsadığı ilkeleri gerçekleştirmek için hukuk alanında yapılan çalışmalarla zimmet kurumu yerini yeni kıstas ve kavramlara bıraktı.

Tanzimat sonrası dönem için diğer gayrimüslim gruplarla Yahudileri ayıran en önemli fark, diğer gurupların milliyetçilik bilinciyle Devlettten ayrılma mücadelesine girmelerine karşın, Yahudilerin Devlet'e bağlı kalmaları, yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Siyonizmi de desteklememeleridir. Yahudilere ilişkin en önemli sorun ise, özellikle yeni göç eden Yahudilerin Kutsal Topraklara yerleşmek istemelerinin doğurduğu "Filistin" sorunudur. Bu nedenle biz bu başlık altında Osmanlı Yahudilerinin Tanzimat sonrası durumunu inceleyecek, sonra da ayrı bir başlıkla Filistin sorununa değineceğiz.

A — Genel Olarak Hukukî Durumları

Tanzimat'tan önce II. Mahmut'un "Ben tebaamın müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Hepsi hakiki evlâdımdır"¹², şeklindeki sözlerini, Abdülmecit 1846'da "din ve mezhep ayrılığını tebaanın şahsî işidir. Vatandaşlık hakları ile ilgisi yoktur. Aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır" diyerek teyit ediyordu¹³. Şu halde ilk kez teokratik bir ülkenin hükümdarları, siyasal haklarla din işlerinin ayrı olduğunu dile getiriyorlardı.

1853 yılında tüm cemaat şeflerine yollanan birer fermanla onların eski imtiyazlarına saygı gösterildiği de açıklanıyordu¹⁴.

1856 İslahat Fermanıyla zimmîleri "vatandaş" haline getiren haklar vurgulanırken, bir yandan da millet şeflerinin eski hakları teyit edilerek, müslüman olan ve olmayanların eşitliği ilkesi konusunda yine çıkmaza sürükleniliyordu. Ancak, Millet Sisteminin yapısına getirilen bir değişiklik-

¹² R. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara 1954, s. 100.

¹³ H. İnalçık, "The Nature of Traditional Society "Political Modernization in Japan and Turkey Ed. E. W. Dankwart- A. Rustow, Princeton, 1964, s. 56.

¹⁴ Bu ferman için bkz.: Correspondence Respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey, Presented to both Houses of Parliament by Command of Majesty, 1854, London, sh. 290 Belge No. 258 ve Abdülmecit'in 1840 tarihli Yahudilerin Haklarını teyit eden fermanı, Ma'oz, Moshe, Studies on Palestine During the Ottoman Period, Jerusalem, 1945, s. 263, 206.

le, cemaat şeflerinin ellerinden dünyevî yetkileri alınarak, her cemaat için kurulacak meclislere din adamı olmayan cemaat üyelerinin katılımı da sağlanıyordu. Cemaat liderlerinin cemaatlerce hep şikayet konusu edilen vergi koyma yetkileri de ellerinden alınarak, onlara maaş bağlanıyordu.

Gayrimüslimlere, devlet hizmetine ve tüm askerî ve sivil okullara girebilme hakkı tanınıyordu. Gayrimüslimler üzerindeki zimmet statüsüne dayanan diğer sosyal kısıtlamalar da giderek ortadan kalkıyordu¹⁵.

Osmanlı Yahudileri diğer cemaatlerden farklı olarak, kendilerine tanınan geniş hürriyet ve imtiyazlardan memnun oldular ve bunlardan sessizce yararlandılar. Diğer topluluklar Avrupa Devletlerince bağımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken, Yahudiler dinsel bir gurup olarak yaşamayayı sürdürdüler. Tanzimat sonrası reformlar, zimmet statüsünün kaldırılması ve müslüman gayrimüslim eşitliğini sağlarken, diğer gayrimüslim cemaatler bu yeniliklerden çeşitli nedenlerle¹⁶ memnun kalmadılar. Patrikleri Protokolde diğer cemaat liderlerinin önünde yer alan ve zimmiler içinde en imtiyazlı gurup olan Rumlar (tercümanlık, Eflak-Boğdan Beyliği gibi işler için seçimler Rumlar arasından yapılıyor ve böylece bir ölçüde devlet idaresine katılıyorlardı) "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslamın üstünlüğüne razı idik" diyerek ayrıcalıklarını kaybetmeye tepki gösterdiler¹⁷.

Reformlar sonrası kurulan eyalet ve liva meclislerine Yahudi temsilcileri de alındı¹⁸. Ocak 1849'da eyaletlerin yönetimine ilişkin çıkarılan yönetmelikle Eyalet Meclisleri kuruluyordu. Valinin bulunduğu yerlerde metropolit veya hahambaşı gibi ruhanî reislerle 2 nefer kocabaşlar da, meclise girdiler¹⁹. Bu meclislerde bulunan müslüman ve gayrimüslim üyelerin seçim usullerini ve reylerinin doğru olarak kullanılmasını sağlamak amacıyla bu meclislerin nizamnameleri Meclis-i Vâlâ'da tekrar gözden geçirilirken, her cemaat şefinin 1'er yıl için seçeceği 1'er memurun görüşme-

¹⁵ Kilise ve Sinagog yapımı ve tamine ilişkin tüm engellerin kaldırıldığına dair Bilâl Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara 1986, s. 141.

¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. G. Bozkurt, age., s. 62 vd.

¹⁷ Cevdet A. Paşa, *Tezakir*, Ankara, 1986, C. 1-12, s. 68.

¹⁸ Metropolit ve Hahamvekili olan bölgelerde bunların, yoksa birer kocabaşların meclise dahil olmaları yolunda Padişaha Meclisi Ahkâm-ı Adliye'den yazılan Arz tezkeresi için bkz. R. Kaynar, *MRP ve Tanz.* Ankara 1985, s. 244.

¹⁹ M. Çadırcı, "Tanzimattan Cumhuriyete "Ülke Yönetimi", TCTA, C. 1, sh. 212.

lere katılmasını sağlanması kararlaştırılmıştı. Gayrimüslimler, idarî meclislerin yanısıra, Batıdan alınan yeni kanunları uygulamak üzere kurulan Nizamîye mahkemelerinde de üye olarak bulunmak hakkına kavuştular²⁰. Batıdan alınan kanunların uygulanacağı bu mahkemelere eşit sayıda müslüman ve gayrimüslim üye seçilecekti. Gayrimüslimler dilerlerse kendi dinî mahkemelerine gidebileceklerdi. Mahkeme ilâmları Türkçe yazılacak, ana metin, mahkemenin bulunduğu yerdeki halk çoğunluğunun konuştuğu dillere de tercüme edilecekti.

Ülkede uygulanacak kanun, tüzük tasarılarının hazırlayacak Şuray-ı Devlet (kur. 1868)'e de gayrimüslim üyeler alınarak onların da yasama işlerine katılması sağlandı. Şura-i Devletin açılış konuşmasını yapan Sultan Abdülaziz (10 Mayıs 1868), "Mezhep farkı gözetilmeksizin bütün uyrukların aynı vatanın evlatları" olduğu belirtiyordu²¹. Gayrimüslimlerin müslümanlara karşı şahitlik edememeleri ve mirasta din ayrılığının intikal manii olması gibi İslam Hukuku kuralları da artık uygulanmıyordu²².

1865 Islahat Fermanının hazırlanışı sırasında İngiliz, Fransız ve Avusturya Elçileri, "milletler" in yeniden organize edilmelerini savunmuşlardı. 1856 fermanıyla her topluluktan kendi yönetimlerini düzenlemek amacıyla birer komisyon kurmaları istendi. Âli Paşa bu konuda cemaat şeflerine yolladığı bir buyrultu ile kurulacak komisyonlarla kendi içişlerini yürütmek üzere birer nizamname hazırlamalarını istedi²³. Her milletin hazırladığı nizamnameler Babı-ı Âli tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi²⁴.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, age., s. (Austin, Jews in an Arab Land, Libya, 1935-1970, isimli kitabında, "bir Yahudi taciri öldüren bir Arabin yargılanmasında, topluluğu temsilen iki Yahudi ve bir rabbinin bulunduğunu, bunun alışılmış uygulamaya aykırı olduğu" örneğini verirken (s.18), Mangredo Conperio'nun "Doğu devletlerindeki İsraililerin yalnız halk değil, hükümet üzerinde de artık büyük etkisi olduğu" fikrine katıldığını yazıyor. Austin'in, "mahkemelerde Yahudi temsilcilerin İsrail'lilerin etkisi sonucu hazır bulunduğu" fikrine katılmıyoruz. Bu, Tanzimat sonrası yeni Ceza Kanununun uygulanma şeklinden, nizamîye mahkemelerinin sisteminden gelmektedir, Yahudi etkisinden değil. Katil bir Hıristiyan olduğunda, yeni uygulamaya uygun olarak, Hıristiyanlar da mahkemede üye olarak bulunacaklardı.

²¹ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. 7, s. 148.

²² G. Bozkurt, age., s. 13 ve 115. vd.

²³ F. D. Great Britain Parliamentary Papers, 1856, vol. 61, Accounts and Papers, Vol.

²⁴ "Correspondence respecting Christian Privileges in Turkey", s. 38.

²⁴ G. Bozkurt, s. 170 ve dev.

Fuat Paşa düzenleme yapmak üzere lâiklerden ve din adamlarından oluşan bir komisyon kurmalarını Yahudilerden de bir mektupla istedi²⁵.

Yahudilerin hazırladığı Nizamname 1865 yılında Bab-ı Âli tarafından onaylandı²⁶. 20 din adamı ve 60 laik kişiden oluşan Umumî Meclis'in seçtiği 9 üyeden oluşan Cismanî Meclis, yine Umumî Meclis'in seçtiği 7 hahamdan oluşan Ruhanî Meclis Yahudi topluluğunun dinî ve dünyevî işlerini görecekti. Yerel Meclisler kendi hahamlarını seçeceklerdi. Bunlar Hahambaşına bağlı olmadıkları için eyaletlerdeki düzenleme de Nizamname'de gösterilmişti.

Böylece Yahudilere diğer müslüman olmayanlara olduğu gibi bir yandan müslümanlarla birlikte Batıdan kabul edilen yeni kanunlar uygulanıyor, bir yandan da kendi sosyal ve dinî kurallarına tâbi olmakta devam ediyorlardı.

B. Yahudilere Karşı Genel Tutum

Devletin müslüman olan ve olmayan diğer unsurları gibi çöküşten etkilenen ve ortak sıkıntılar yaşayan Yahudilere karşı Osmanlı yönetimi hiç bir dönemde inanç veya kökenleri nedeniyle olumsuz bir yaklaşım sergilememiş, onları diğer gayrimüslim unsurlardan farklı bir muameleye tâbi tutmamıştır²⁷.

ABD'nin İstanbul Başkonsolosu H. Maynard 26 Haziran 1877 tarihli raporunda²⁸, "Türklerin Yahudilere Batı Avrupa ülkelerinin bazılarından çok daha iyi davrandıklarını, İspanya'dan kovulduklarında Türkiye'de bir sığınak bulduklarını, ard gelenlerinin bugüne kadar geldiklerini, kullandıkları İspanyolca ile diğer Yahudilerden ayrıldıklarını, Yahudilere Hıristiyan-

²⁵ Metin için bkz. Young G. II, s. 145-146. Başbakanlık Arşivi-İrade Hariciye 6962, 15 m. 1273 Yahudi Milletinin tesviye-i umur-ı mahsusası zımınındamillet meclisi teşkiline ve intihabolunan azasına dair.

²⁶ Düstur I, C. II, 962, 975. "Hahamhane Nizamatı" 23 Şevval-1281.

²⁷ İngiltere'nin Edirne konsolos Yardımcısı Blut, 4 Nisan 1867 tarihli raporunda Osmanlı Devletinde Türk, Hıristiyan, Yahudi olsun tüm âyanların despotik olduklarını ve fakir sınıfları zenginlerden kanunî miktardan daha fazla ödemeye zorladıklarını yazmaktadır. Foreign Office, London, State Papers, Great Britain, Accounts and Papers, LXXV, 1867, 34, s. 45.

²⁸ Horace Maynard'dan Mr. Evert'a, Papers Relating to... No 162, the Foreign Relations of U. S. Washington, 1877, Dec. 3, s. 594. (Virginia Üniversitesi, Charlottesville, ABD), Hugo Grothe, 1915 de yazdığı kitabında, Yahudilerin haklarına bütün ülkelerden daha fazla Türkiye'de dikkat edildiğini yazmaktadır (Länder und Völker der Türkei, Leipzig, 1915, s. 221 vd).

lardan daha iyi davranıldığı izlenimini edindiğini, Hahambaşının çok etkili olduğunu” yazmaktadır.

Devlet, tüm gayrimüslim uyruklarına eşit davranmakta, aralarında bir ayırım yapılmamaktadır²⁹. Yukarıda da belirtildiği gibi, hukuk sistemi de bu şekilde düzenlenmiştir.

Dışişleri Bakanı Ali Paşa, Londra Büyükelçisi Musurus paşa'ya 30 Kasım 1865 tarihli mektubunda, “1856 fermanıyla cemaat şeflerinin dinî ve yargısal haklarının devam ettiğini, ancak bunun yanısıra, herbirine eşit hakların tanındığı, din hürriyetlerini engelleyen hiç bir yasa olmadığını, tüm kutsal kitaplarının imparatorluğun her tarafında basıldığını, Osmanlı Devletinde yaşayan tüm Hıristiyan ve Yahudilerin Avrupa'da sahip olmaları mutluluk duyacakları her haktan yararlandıklarını” yazmaktadır³⁰.

Yahudiler 1876 Anayasasının kabulü ile, diğer milletlerle birlikte³¹ Meclis'te de temsil edilmeye başladılar.

1876 Anayasasına göre, Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun, istisnasız Osmanlı tabir olunacaktı (Md. 8). Anayasa'da müslüm olan ve olmayan uyrukların hak ve görevlerdeki eşitliğine değinilirken (Md. 17)³², bir yandan da 11. md. ile, “Milletlere ve-

²⁹ Devlet, Hıristiyan ve Yahudi unsurlar arasında hiç bir ayırım yapmamıştır. Müslüman olan-olmayan ayırımı Devletin dininden ileri gelmektedir ve bu din, kitaba bağlı olanlar arasında hiç bir ayırım yapmaz, hepsine eşit hoşgöründe davranır. İstanbuldaki Amerikan Büyükelçiliğinden, Mr. Morris 21 Mayıs 1863 de Washigton'a, Mr. Seward'a yazdığı raporda, Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların Avrupa'nın en aydın ülkelerinde bile olmayan bir vicdan hürriyetinden yararlandıklarını, askerlik yapmadıklarını, az vergi ödeyip Müslüman nüfustan daha fazla imtiyazdan yararlandıklarını yazmaktadır (Papers Related to... part IV, Washigton, 1865, s. 368-369).

³⁰ Papers Relating to Foreign Affairs Accompanying the Annual Message of the President to the First Session. Thirty-Ninth Congress. Part III, Washington, 1866, s. 281-283.

³¹ Mr. Maynard 17 Aralık 1877'de yazdığı raporda, Meclis-i Mebusanın açılışında Sultanın bir konuşma yaptığını, meclis başkanının Bir Bulgar olan Mikhalaki Efendi olduğunu yazmaktadır. Papers Related to...Dec. 2. 1878, s. 852-53, No. 207 (Mr. Maynard'dan Mr. Evert'a).

³² Mr. Maynard aynı raporda “Padişahın Meclis-i Mebusan'ın açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada, “Anayasanın gayrimüslim vatandaşların haklarını garanti ettiğini, kanun önünde tamamen eşit olduklarını, hak ve görevlerde de eşitliği kabul ettiklerini, bu nedenle askerlik hizmetini paylaşmalarının da doğal olduğunu, bunun görevlerin başında geldiğini ve eşitliğin de kaynağı olduğunu, ama buna hazır olmadıklarını gözlediğini, hükümetin gayrimüslimleri de askere almak için liste yapmaya kararlı olduğunu” söylediğini” yazmaktadır. Papers Related to.. Dec. 2, 1878, s. 852-853 No. 207.

rilmiş olan mezhep imtiyazları” teyit ediliyordu. Aynı şekilde, 25 md. ile verginin tüm Osmanlı tebaasından din ve ırk farkı gözetilmeksizin alınacağı belirtilirken, din ve mezhep imtiyazları devam ettiği için millet guruplarından kendi şefleri çeşitli mezhep vergilerini toplamaya devam ediyorlardı³³. Görülüyor ki, 1876 Anayasası da Millet sistemini sürdürmekte, reformlara ve kanun önünde eşitlik çabalarına rağmen müslim olan ve ol-

1876 ve 1909 Anayasalarındaki “askerlik görevindeki eşitliğe” dair maddelere rağmen gayrimüslimler askere gitmediler ve bedel ödediler. Sadece 1891-92 de Rusya’dan çok sayıda Yahudinin kaçıp İstanbul’a sığınması üzerine II. Abdülhamit Yahudilerden oluşan bir askerî birlik kurmak istedi ve Hahambaşı Moşe Levi’yi 1893 de çağırarak bu düşüncesini bildirdi. Ruhani Meclis de bu doğrultuda bir karar aldı. (Galanti Avram, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1947), s. 19).

Metinde, Türklerin İspanya’dan kovulan Yahudilere kucak açtığı, Abdülmecid ve Abdülaziz’in kan iftirasının yalan olduğunu bildiren fermanlar çıkardıkları, II. Abdülhamid’in de Rusya’dan kaçan Yahudileri kabul ettiği belirtilerek, bunların karşılığında Yahudilerin Osmanlı ordusunda hizmet edecekleri, bu ricanın Padişaha iletilmesi istendi. Padişah bunu memnuniyetle karşılayarak belgeyi Heyet-i Vükela’ya verdi. Ancak diğer gayrimüslim unsurlarda tepki doğurabileceği endişesiyle karar ertelendi. ve tatbik edilmedi.

³³ Düstur I, C. 5, sh. 445-446, No. 110:

Musevilerin aidatı mezhebiyelerinden olan kabele resminin tahsiline tarafı hükümetten muavenet olunması hakkında iradeyi seniyei mübelliğ tahriratu dahiliye (13 cemaziülahır 1303, 11 Mart 1302).

Aidatı mezhebiyelerinden bulunan kabele resminin layıkile istifa olunamamakta olduğu cihetle olbaddaki fermanı âlinin teccid istidasını havi Hahambaşı kaymakamlığından atebî seniyeeye takdim olunan arzadan dolayı şerefmüteallik buyrulan iradei seniyei cenabı padişahı üzerine Divanı Hümayun Kaleminden ita olunan iktaza varakası Meclisi Mahsusu Vükelada ledelmutalea mealine göre yahüd milletinin beyinlerinde bey olunan peynir ve lûhum ve hamrin beher kıyesinden narhı carisinden ziyade ayinleri üzer zam ve ilâve olunmakta olan akçenin Edirne ve tevabii Hahambaşısı marifetile tahsil ve Millet Sandığında hıfzettinilerek umuru millete sarfolunması hakkında Hahambaşı takriri ve mefsh Meclisi Valâyı Adliye kararı üzerine Edirne ve yine bu mealde Aydın valilerine üç kıt’a emri âli tasdir olunmuş isede Dersaadet için böyle bir emri âli ısdarına dair kayıt ve malûmata desteres olunmayıp ancak Hahambaşı kaymakamlığı beratı âlisi şurutunda “yehud taifesinin senevi üzerlerine edası lazım gelen rüsumatı miriye ve dasadduk akçeleri ve kabele tabir olunan sandığın rüsumat ve masarifat ve hahambaşılık aidatı verilmekte teallül ve tereddüt olunmaya” deyu mukarrer olduğu cihetle hahambaşı kaymakamlığının istidası muvafıkı şurut görüldüğü anlaşılmış ve zikrolunan kabele resminin hahambaşılık beratında münderic olmasına ve bununda elhaleti hazihi milleti merkume beyninde cari bulunmasına nazaran emri âli tasdirinden sarfınazarla mezkûr resmin kemâkan tamamen istihsaline muavenet olunması zımmunda Emaneti Celilei Asafanelerine tebligat icrası tensib olunmuş ve olveçhile ifayı muktazası hususuna tarafı samimi sadaretpenahiden bilistizan iradei seniyei cenabı padişahı şerefmüteallik buyurulmuş olmağın bermucibi iradei icabı halin ifasına himemi aliyei düsturileri derkâr buyrulmak babında.

mayanlar ayrı guruplar halinde Osmanlı toplumunu oluşturmaya devam etmektedirler³⁴.

C. — Filistin'de Yahudi Yerleşimi

19. yy.'ın bir özelliği de Balkanlardaki karışıklıktan etkilenen bazı Yahudilerin Selanik'e, Rusya'daki baskılardan kaçan pek çok Yahudinin ise Filistin'e göç etmeleridir³⁵. İngiliz konsolosu J. Finn, Büyükelçi S. Canning'e yazdığı bir raporda³⁶, bu Yahudilerin Filistin'deki Yahudilerin önemli bir bölümünü oluşturduklarını ve İngiliz korumasında olduklarını yazmaktadır.

İngiltere'nin Rusya'dan Filistin'e göçeden Yahudileri korumaya başlaması 1839 yılında başlamıştır. 1839 Ocak ayında Kudüsteki İngiliz konsolos yardımcısına Londra'dan, "Yahudileri korumalarının artık görevlerinin bir gereği olduğu" direktifi verilmiştir³⁷. 1841'de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi, kendi görev bölgesinde adaletsizlik ve kötü davranıştan acı çeken Yahudilere ilişkin rapor vermelerini konsoloslarından istemiştir³⁸.

20 Ocak 1843'de Suriye'deki İngiliz başkonsolosuna (Hollanda konsolosluğu bulunmayan Suriye'de oturan) Hollanda vatandaşı Yahudileri ko-

³⁴ Cemaat Şeflerinin seçimleri de, eskisi gibi, Padişah beratı ile tasdik edilmektedir. Bkz. Düstur I, C. 5, sh. 446, No. 111, Ermeni Katolik Patriği ve Kilikya Katogikosu Hasan Efendinin istifası üzerine usul ve kaidesi veçhile seçilmiş Ermeni Katolik Patriği ve Kilikya Katogikosu İstapan Bedros Azaryan Efendinin memuriyetini muayazammın 21 cemaziyelahir 1303 tarihli beratı âlişan sureti.

³⁵ Osmanlı Devletinden ayrılan topraklarda yaşayan Musevilerle ilgili problemlere dair, Mr. Morris-Mr.Seward (Wash.-İst.yazışmaları, Papers relating to...part II, Wash 1868 s. 2-14, Mayıs 1867 yazışmaları.

³⁶ 7 Kasım 1851, Stillman, ag.e., s. 356. IV.

Bu Yahudiler kendi aralarındaki en basit sorunlarına kadar her konuda İngiliz konsolosundan yardım istemişlerdir. Örneğin, "Et kesiminde bir Yahudi grubun (Sephardim) tekeli olduğunu, diğer Yahudilerin koruyucu konsolosları (!) olarak Prusya, Avusturya ve İngiliz Konsoloslarına yolladıkları şikayet mektubuyla fiatların fazlalığından topluluğun fakirlerinin et alamadıklarını (Yahudilerin kendi içlerinde de çatışma var) belirttiklerini ve tekelin bitirilerek başkalarına da, müslümanların da yararlanabileceği, dinî şekle uygun kesim yetkisi verilmesine dair "İngilizlerin Kudüs konsolosu Noel Temple Morre'un 19 Mart 1867 tarihli mektubu (Stillman, s. 365-366).

³⁷ To Vice-Consul Young, No. 2, 31 Ocak 1839, British Documents on Foreign Affairs, Reports and Papers From the Foreign Office, Confidential Print. Ed. Kenneth Bourne-D. Cameron Watt, Series B (1856-1914) vol. 6 s. 168 Doc. 87 "Memorandum Relative to the Grant of British Protection to Foreign Jews in Palestine "Alfred S. Green 16 Ocak 1873 s. 168.

³⁸ 21 Nisan 1841, Circular age., s. 168.

ruma yetkisi verilmiştir³⁹. 1837'de de Suriye'deki Rus konsolosu, Suriye'de oturan bazı Rus tabiyetli Yahudilere İngiliz koruması tanınması talebinde bulunmuştur⁴⁰. Uygulamada, Rusya'dan göç eden Yahudilerin pasaportlarına Osmanlı hükümetince vurulan bir damga ile onlara Filistin'de 1 yıl kalma süresi tanınmaktadır⁴¹. İngiliz konsolosu, "Rus hükümetinin bu Yahudilere ters davranmak istemediğini ancak bir yandan da kendi düzenlemelerinin dışına çıkarak, gönüllü olarak bir başka ülkede yerleşen uyruklarına tam koruma vermediğini, Hıristiyanların Yahudilere olan karışıklığının çok güçlü olması nedeniyle Yahudilerin hep sıkıntı ve güçlükler içinde olduklarını, Yahudilerin avukatlığını üstlenmelerinin hep lehlerine çalıştıkları Rumlar üzerindeki etkilerine zarar verebileceği için de bundan kaçındığını" yazmaktadır. Burada ilginç olan, Rusya'nın Rumları gücendirmemek gibi "dış", kanunlarına uymayan Yahudilere tam destek vermek istemeyişi gibi "iç" nedenlere dayanarak, kendi uyrukluğunu taşıyan Yahudileri İngiltere'nin koruyuculuğuna devredebilmesidir. Böylece, Osmanlı Yahudilerinden farklı hukukî konumda olan bir Yahudi grubu yaratılmakta ve İngiltere kapitülasyonlara dayandırdığı koruma hakkı ile, Osmanlı iç hukuk düzenlemelerine müdahale etmekte, Osmanlı topraklarında yaşam niyeti ile gelip yerleşen bu insanlara Osmanlı hukukunun dışında kalma fırsatını tek taraflı olarak tanıyabilmektedir⁴². Osmanlı Devleti ise tamamen insanî amaçlarla, bu insanlara ülkede oturma hakkını tanımaya devam etmektedir.

İngiliz Hükümeti, 1848 Kasım'ında, Rusya'nın Filistin'e yerleşmiş Rus Yahudilerini koruma isteğini kabul etmiştir⁴³. Rus Yahudileri, İngiliz korumasına geçmek veya Osmanlı hükümetinin yönetimine bırakılmakta

³⁹ To Sir S. Canning No. 7, January 20, 1843, age., s. 168.

⁴⁰ Colonel Rose, No, 18, March 27, 1847, s. 169.

⁴¹ İngiliz konsolosu Colonel Rose, Yahudilerin pasaportlarının süresi dolmasına rağmen bu bölgeden ayrılmak istemeyişlerini dinsel nedenler, yani kutsal topraklarda yaşama ve ölme arzusuna dayandırmaktadır. Colonel Rose, 27 Mart 1847, age., s. 169.

⁴² Osmanlı Devletinin vatandaşlığını istemedikleri halde bu ülkede yaşamak isteyenleri koruyan pek çok Devlet ve bundan doğan pek çok problem Osmanlı Hukuku açısından hep sürmektedir. Bu konuda bkz. G. Bozkurt, "ABD Vatandaşlığı iddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", Prof. Dr. Jale G. Akipek'e Armağan, Konya, 1991, s. 177-189.

⁴³ Bu koruma hakkının Devletler Hukuku, özellikle Osmanlı Vatandaşlık Hukuku bakımından yarattığı olağanüstü kapsam ve sayıdaki sorunlar üzerine İngiliz Hükümeti de "Bu konudaki kanundışı duruma son vermek amacıyla, Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere himayesinde yaşayan Rus Yahudilerini kendi vatandaşı sayma kararını 1887 yılında kabul et-

serbest bırakılıyorlardı. Yahudilerin pek çoğu İngiliz korumasına geçtiler⁴⁴. İngiliz Hükümeti'nin bu kararı üzerine Londra'da oturan etkili Yahudiler Lord Palmerston'a sıcak şükranlarını sundular⁴⁵.

Böylece Kutsal Topraklar'a yerleşen "İngiliz korumasındaki" Yahudiler'in sayısı giderek arttı.

D. Yahudilere Yönelik Saldırıları

Yahudilerin göçlerinden ve ekonomik hayatta oluşturdukları etkinliklerinden rahatsız olan Hıristiyanlarla aralarında büyük çatışmaların çıkması da 19. yüzyılın özelliklerindedir. Yahudiler, haklarında çıkarılan bazı asılsız söylentiler⁴⁶ nedeniyle Hıristiyanlardan büyük baskılar gördüler ve saldırılara uğradılar⁴⁷. Bu konuda 1840'a kadar pek az olay görülmüşken, 1840 yılında Şam'da Hıristiyanların Yahudilere saldırılarıyla ortaya çıkan ciddi olaylar üzerine Abdülmecid 1840'da bir ferman yayınladı⁴⁸. İstanbul Kazaskerine yazılmış olan bu Ferman şöyledir: "Yahudiler Passover bayramlarından kanlarını kullanmak üzere insan kurban etmekle suçlanmaktadır. Bu düşünceyle Şam ve Rodos'ta, İmparatorluğumuz vatandaşı olan Yahudiler başka milletlerce öldürülmüşlerdir. Bu iftiralar tarafımızdan duyulmuş, Rodos'tan getirilen Yahudiler yeni kanunlara göre yargılanmış ve suçsuzluklarını kanıtlamışlardır. Adalet ve eşitlik bunu gerektirmiştir. Bunun yanısıra, ulema, Yahudilerin dinî kitaplarını kontrol etmiş, dinî literatürlerini taramıştır. Sonuç, Yahudilerin kesinlikle insan kanı kullanmalarının yasaklandığı ve hayvan kanı kullandıklarıdır. Bu nedenle onlara karşı yapılan suçlamalar iftiradır. Bu nedenle ve halkımıza duyduğumuz sevgi için, Yahudi Halkına gerçekte ilgisi olmayan suçlamalar yönel-

miştir. F. O. 78/3999, No. 287 e ilişik No. 68 ve F.O. 78/2375 A, Elliot'dan Earl Granville'e, 1872, Rus Hükümeti, Jaffa'daki Rus Yahudilerine Pasaportlarını yenileyerek 6 ay içinde Rusya'ya dönmelerini veya başka bir Devlet korumasına bırakılacaklarını bildirdi (23 Mart 1849) age., s. 170.

⁴⁴ Konsolos Finn, No. 58, 24 Kasım 1849, O tarihte Tiberias ve Safed'de 622 Yahudi (225 aile) İngiliz korumasındaydı. Bourne-Watt, age., s. 171.

⁴⁵ Mr. Morre, No. 24, 2 Temmuz 1849, Bourne-Watt, age., s. 171.

⁴⁶ Encyclopedia Judaica'ya göre, bu suçlamalar Rumlar-Yahudiler arasındaki ticarî çekişmeler nedeniyle Rumlardan kaynaklanmıştır. Austin, age., s. 19.

⁴⁷ Aryeh Schmuelewitz, "The Archives of Tel-Aviv-Jaffe As a Source For The Final Years of the Ottoman Empire in Palestine", Ed. by. Ma'oz, s. 548-556 ve S. J. Shaw, agm. Belleten, s. 1102 vd.

⁴⁸ Stillman, age., s. 401.

tilmesine izin veremeyiz. Gülhane Hattında da belirtildiği gibi, Yahudi milletine de diğer milletler gibi aynı avantaj ve ayrıcalıklardan yararlanma hakkı bağışlanmıştır. Yahudi milleti korunacak ve müdafaa edilecektir”.

Ancak bu fermana rağmen saldırılar devam etti. Şam'daki Prusya Konsolosu 24 Eylül 1860 tarihli raporunda⁴⁹, “Türk Dışişleri Bakanı Fuat Paşa ile olağanüstü adalet mahkemesi başkanı (Extraordenary Court of Justice) Hurşit Efendi'nin çıkan olaylar üzerine Hıristiyanların katliamını soruşturmakla görevlendirilerek Suriye'ye yollandıklarını, yerel Yahudiler yararına gerekli tedbirleri aldıklarını, Yahudilerin korku içinde olduklarını, bazı cinayetlerle suçlandıklarını, bazı Yahudilerin tutuklandıklarını, aranan bazılarının da isimlerini içeren listelerin çıkarıldığını, daha önce Hıristiyanların katliam yaptıkları sırada olduğu gibi, sabah tekrar konsolosluk binasını açarak 14 Yahudi'yi aldığını, onları, İstanbul'dan bir emir gelene ya da Fuat Paşa'nın, yerel hükümetin Yahudilere karşı hareketi durdurmasını sağlamasına kadar koruyacağını” yazmaktadır.

Bu arada, Osmanlı Devletinden ayrılmış ancak henüz bağımsızlığını tam olarak kazanmamış olan Sırbistan ve Romanya'daki hükümetlerin Yahudilere kötü davrandıkları⁵⁰ konusunda Osmanlı Devletine de şikayetler geliyordu⁵¹.

III — SİYONİZM VE OSMANLI POLİTİKASI

Osmanlı Devletindeki Yahudilerin sayısı 1881, 1884, 1892⁵² 1903'de Rus zulmünden kaçan ve Balkan ülkelerinden gelen binlerce Yahudi

⁴⁹ Stillman, age., s. 103. Yahudi Milletinin harnırsızlarından dolayı mile-i saireden vuku' bulan iz'aan meni için tasdr olunacak emri öliye dair, Başbakanlık Arşivi, irade 24930, Meclis-i valâ, 20 Safer 1283.

⁵⁰ Bu konuda, Mr. Seligman'dan Mr. Maynard'a, Paris, 2 Ocak 1877 tarihli rapor. Foreign Relations of U. S. Washington, 1877, s. 596.

⁵¹ Mr. Maynard, 26 Haziran 1877 tarihli raporunda, Romanya'da Yahudilere kötü davrandığı konusunda Türk Dışişleri Bakanı ile görüşüğünü, Bakan'ın, “Osmanlı Devletindeki Yahudilerin Osmanlı vatandaşlarına yasalarla tanınan tüm ayrıcalıklardan yararlandıklarını belirterek, bu eyaletlerdeki davranışlar için Babiâli'nin sorumlu tutulmayacağını” söylediğini yazmaktadır. Mr. Maynard'dan Mr. Evert'a, Papers Relating. 1877, s. 593.

⁵² 1892'de göçün 400. yılını kutlayan Osmanlı Yahudileri, Osmanlı Devletinin her şehrinde şenlik düzenlemiş, Yıldız sarayına giden Hahambaşı Moşe Levi efendi, Yahudi cemaatlerinin bir dua metnini ve devlete sonsuz minnet, şükran ifade eden bir albümü teşekkür için Padişaha sunmuştur. F. O. 371/146 No. 54. Kudüs'teki İngiliz konsolosluğu sekreteri Mrs. Finn, 7 Ocak 1906 tarihli raporunda, “Yahudilerin eziyet görmediklerini, tam tersine, diğer ülkelerden farklı olarak, bu ülkede 400 yıldır hep sığınacak bir çatı bulduklarını” yazmaktadır.

göçmenle birlikte giderek arttı; gelenler Osmanlı topraklarına yerleştirildiler⁵³.

Ancak, Filistin ve çevresinde bir Yahudi bir Devleti kurmayı amaçlayan "Siyonizm"adlı Yahudi ulusal kurtuluş akımının Dr. Theodor Herzl'in (1860-1904) başkanlığında doğuşu, Osmanlı Devleti'ni, Yahudilerin Filistin'de bir Devlet kurmalarını engellemek yolunda kararlar almaya itti. Devlet sürekli Osmanlı topraklarına akan Yahudilere kucak açmakta devam ediyor, onlara uyrukluğunu veriyor, ama Filistin'e yerleşmelerini yasaklıyordu⁵⁴.

Bu durum 11 Temmuz 1882 tarihli 1882 yılında bir Amerikan raporida⁵⁵ şu şekilde teyit edilmektedir. "Osmanlı Dışişleri Bakanı, konunun Bakanlar kurulunda görüşüldüğünü, göç konusunda uyulması gerekli bir kanun olduğunu, her isteyenin Osmanlı topraklarına yerleşebileceğini ve Osmanlı uyruğu olabileceğini, gelenlerin Mezopotamya'ya, Halep civarına, 200, 250 ailelik guruplar halinde yerleştirilebileceğini, ama Filistin'e yerleşemeyeceklerini, gelenlerin yerleştirildikleri toprakların iyi olduğunu, kanunun liberal ve cesaretlendirici olduğunu, sonuç olarak tüm Yahudilerin Türk topraklarına yerleşmelerini engelleyici hiç bir hüküm olmadığını, tek yasağın Filistin'e yerleşmemeleri olduğunu" bildirmiştir⁵⁶. Ancak bu yasağa rağmen, kısmen yerel yetkililerin gözyumması ile, kısmen de büyük Devletlerin baskıları sonucu, diplomatları aracılığıyla Osmanlı

⁵³ 15 s. 3. dipnotta değinilen raporda, Osmanlı Devletinde yaşayan Yahudilerin sayısı hakkında farklı rakamlar verildiği, Avrupa tarafında 75.000, Asya tarafında, biraz abartılı olarak belki 155.000 Yahudi olduğu, bu rakamın Mısır, Afrika, Romanya ve Sırbistan'ı kapsamadığı, tüm imparatorlukta yaklaşık 500.000 yahudi olabileceği belirtilmiştir. Richard Davey ise, the Sultan and the Subject isimli kitabında, "1897'de Osmanlı Devletinde 400.000 Yahudinin yaşadığını, İstanbul'daki 30.000 kadar Yahudinin 1/2 sinin Balat, 1/3 ünün Hasköy kalanların Boğazın iki yakasında oturduğunu yazar (London, 1897 s. 216) John Murray ise 1893 de yayınlanan "Handbook for Travellers in Constantinople, Brûsa/ and the Trood" adlı kitabında İstanbulda 44.361 Yahudinin yaşadığını" yazmaktadır (London).

⁵⁴ Kanunun İngilizce metni, Papers Relating to... Dec. 4, 1882, s. 517, inclosure 3, No. 107'de, 6 numara ile verilmiştir.

⁵⁵ Mr. Wallace'den Mr. Frelinghuysen'e, İstanbul, 11 Temmuz 1882, Papers, Relating to...Dec. 4, 1882, s. 516.

⁵⁶ Aynı raporda Mr. Wallace, Rusya'dan pek çok Yahudinin göç ettiği, bunların açıklıkla karşı karşıya olduklarını, iki Yahudinin Türk topraklarına yerleşme izni kendisine müracaat ettiklerini, bu Yahudilerin Filistin'e yerleşme izni istedikleri açıktır. Bu nedenle Dışişleri bakanı ile görüşüğünü yazmaktadır.

Hükümetinin verdiği münferit izinlerle Yahudiler Filistin'e yerleşmeye devam ettiler⁵⁷. Bu konuda tipik bir örnek olarak 1897 tarihli bir belge verilebilir⁵⁸:Belgeye göre, Amerikan vatandaşı bir Yahudinin Kudüste arazi alma isteği yerel yetkililerce 1309 tarihli yasağa⁵⁹ dayanılarak reddedilmiştir. Amerikan diplomat, Osmanlı Dışişleri Bakanına "Amerikan Hükümetinin Amerikan Vatandaşlarının dinî inanışlarına göre ayırma tabi toplumlarını kabul edemeyeceklerini" söylediğini, bu yasağın Yahudilerin Kudüs'te bazı ciddi politik güçlükler sebebiyle olabileceği kaygusuyla çıkarıldığını, Osmanlı Dışişleri Bakanının bu Yahudi'yle ilgili bir memorandum istediğini⁶⁰, Sadrazam'ın dosyayı inceledikten sonra bu Yahudiye⁶¹ Kudüs'te arazi alma izni verilmesi için emir verdiğini, Sadrazam'ın kendisine "bu yasağın büyük miktarlarda gelebilecek Rus Yahudileri için çıkarıldığını ve Amerikalılara uygulanma niyeti olmadığını" söylediğini yazmaktadır. Görülüyor ki, aslen Osmanlı Vatandaşı oldukları halde kapitülasyonlardan yararlanmak için Amerikan vatandaşlığına geçen Yahudiler, Amerikan korunmasından yararlanarak Filistin'e ilişkin yasağı Sadrazam izniyle delebiliyorlardı⁶².

Bu arada Siyonizm akımı yeni yandaşlar arıyordu. Osmanlı Yahudilerinin benimsemedikleri ve bazı Yahudilere milliyetçilik akımının Yahudi dinine zarar verebileceği gerekçesiyle desteklenmeyen bu akım Osmanlı

⁵⁷ Filistin'deki Yahudiler'in sayısı 1882'de 24.000 iken 1830'da 47.000, 1908'de 80.000'e yükseldi Mandel Neville, Ottoman Practice as Regards Jewish Settlement in Palestine, 1881-1908, Middle Eastern Studies, XI, (1975) s. 33-46. 1909'da İttihat ve Terakki yönetiminin politikasına aykırı olarak Kudüs valisi Osmanlı Yahudilerine toprak satışına devam ediyordu. Mandel N. The Arabs and Zionism before the World War, Berkeley, 1976 s.62.

⁵⁸ Mr. Angell'den Mr. Sherman'a İstanbul, Papers Relating to.. December 8, 1897, Washington, No.59.

⁵⁹ Osmanlı Devleti 13 Nisan 1309'da Yahudilerin Filistin'de gayrimenkul almalarnı yasaklayan bir karar almıştı. Daha önce, yalnız Osmanlı uyuğundaki Yahudilere bu bölgede gayrimenkul alma hakkı tanınmıştı (5 Mart 1883 tarihli kararname).

⁶⁰ Memorandum 59 No.lu mektuba eklidir. Mr. Angell to the Ministry of Foreign Affairs, İstanbul, September 23, 1897.

⁶¹ Bu Yahudinin adı Simon Ben Nach Lowenstein'dir.

⁶² Halbuki Osmanlı Devleti Amerikan vatandaşlığına geçtikleri halde, oraya göç niyeti olmayan, yaşamlarını eskisi gibi Osmanlı topraklarında, ama Devlete karşı hiç bir mükellefiyeti yerine getirmeden yaşamlarını sürdürmek isteyen bu aslı Osmanlı Vatandaşları için yıllar süren bir hukuk savaşı vermiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. G.Bozkurt. "ABD. Vatandaşlığı iddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri".s. 177-189. Prof.Dr.Jale G.Akipek'e Armağan, Konya, 1991.

Yahudilerinden ziyade, Romen, Rus ve Avusturya, Macaristan Yahudilerini etkiledi⁶³.

Yahudiler amaçlarını gerçekleştirmek için çeşitli örgütler kurdular⁶⁴.

1897'de Basel'de Birinci Uluslararası Siyonist kongresi toplandı. 31 Ağustos 1897 tarihli Staatsbürger Zeitung "Kongrenin önce Münih'te yapılmasının düşünüldüğünü, ancak Almanya'daki hahambaşlarının oybirliğiyle bir millî Yahudi hareketine ve bir Yahudi devletinin kurulmasına şiddetle karşı çıkan bir açıklama yayınlamaları üzerine toplantının Basel'e alındığını" yazmaktadır⁶⁵. Kongrede Yahudi devletinin ancak büyük devletlerin desteğiyle kurulabileceğini savunan Herzl, bu nedenle Büyük devletlerin kiral ve yöneticilerinden, özellikle de Alman kralı Friedrich'den destek aradı. Dr. Theodor Herzl, 3 Mart 1899'da II. Wilhelm'e yazdığı mektupta⁶⁶, kralın huzuruna çıkma izni isteyerek, bu ziyaret isteğinin sebeplerini şöyle özetlemektedir:

"Filistin ziyaretimden beri, önceden amaçlanan himayenin üstlenilmesi konusunda hiç bir haber almamam beni siyâsî zorlukların çıktığı düşüncesine sevketti. Sanırım Sultan'ın güvensizliği ve diğer güçleri kiskançlığı kendini göstermiş olmalı.

Bu nedenle gelecek vaadeden bir planın uygulanmasından vaz mı geçilecek? İmparatorluk hükümetinin bizim yüzümüzden bir çıkmaza girmeyi göze almayacağını anlıyorum. Ancak, göze çarpmadan ama amacın mutlaka gerçekleştirilebileceği bir formül bulunamaz mı?

Böyle bir formülü siz majestelerine sunma cesaretimi bağışlayınız. O da şudur: Önce İngiltere'de Türk hükümetinden seyahat ve yerleşme izin-

⁶³ Arnakis, age., s.381, T.Z.Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.I,II Meşrutiyet Dönemi, sh. 514.

⁶⁴ Alliance Israélite Universelle (1860), Örgütü, Yahudi Ülkesel Örgütü (Jewish Territorial Organization) İkinci Siyonist Kongresi kararıyla kurulmuştur (1901). Aynı yıl "Alman Yahudileri Kurtuluş Birliği" (Hilfsverein der Deutschen Juden) de kuruldu. Yahudiler Filistin'de bir de gazete yayınlamaya başladılar. İngiliz Konsolosu N.T.Moore, 22 Kasım 1863 tarihli raporunda, İngiliz vatandaşı olan bir Yahudinin Babiâli'den Filistinde, Yahudi dilinde bir gazete yayımı için izin istediğini ve gazetenin daha izin gelmeden yayınlanmaya başladığını yazmaktadır (Q.N.Stüllman, the Jews of Arab land, 1979, Philadelphia, s.362.

⁶⁵ Gazete, Kongreye yaklaşık 300 kişinin katıldığını, bunların Rusya, Polonya, Avusturya, Macaristan ve Balkan devletlerinden geldiklerini yazmakta ve yapılan konuşmalar Filistinde bir Yahudi devleti kurmak için alınan kararları yazmaktadır. AA-(Auswartiges Amt) Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Bonn, Turkei, No.195, Band No.1, A.10494, (Bkz. Ek.1).

⁶⁶ AA. Turkei Bkz. sh. 2. No. 195, A. 2776, 955 9, K.175936-42 (Bkz. Ek.2).

lerini temin edecek ve gerekli adımları atacak bir tüzel kişilik oluşturacağız. Bu düzenlemeye dayanılarak esas imtiyazlı şirket kurulacak, yani şartlar elverirse, siz Majesteleri büyük dük (G. Herzog) Friedrich'in himayelerinde merkezi Karlsruhe'de bulunan asil yetkili dernek kurulur. Derneğin İmparatorlukla siyasî koruma ilişkisi kendiliğinden doğar ve buna karşı üçüncü kişiler itiraz edemez.

İmparatorluk hükümetinin ise herhangi bir açıklama bulunma zorunluluğu yoktur. Hatta biz, İngiliz Hükümetinin Cecil Rodhes ile yaptığı gibi, kendi kendimize iş yapabiliriz. Bir Cecil ile benim aramda kuşkusuz ki kişisel olarak benim aleyhime olan büyük farklar bulunmaktadır. Ancak, tüm Doğu Avrupa'daki insan malzemesi ve diğer sermayelerin elimizde bulunması maddî olarak hareketimizin çok lehine bir durumdur.

Haşmetmeabları Filistin'deki kolonistlerimizin mevcut faaliyetlerini maalesef görmediler. Kudüs'te bir araya sıkıştırılmış Yahudilerin durumu sevindirici değildir. Onlar, eğer Türk hükümeti tuhaf bir şekilde yasak koymasa, köylere yerleşip (kırsal kesime) toprağa işlemek istiyorlar.

Ayrıca bazı yanlış bilgilerin beni korkuttuğunu belirtmem gerekiyor. Majestelerinin benim görüşlerimi paylaşmayan Yahudi danışmanlarının hareketimizle ilgili aşağılayıcı bilgilere kulak verdiklerine inanıyorum. Bunun açıklaması zor değildir. Kimi zengin Yahudiler bizim onları alıp götüreceğimizden korkuyorlar, bu nedenle de bizi konuşmalarında ve yazılarında gülünç ve aşağılık duruma düşürmek istiyorlar.

Çabalarımız çok yönlüdür. Bunlardan birisi, her ülkedeki Yahudi unsurlarının (bir araya) toplanmasıdır. Bununla birlikte, onların halk haline dönüşmesinin zor kullanarak yapılması fikrinde değilim. Mutlak asimilasyon kiliseler aracılığı ile sağlanabilir. Temel düşüncemiz şudur: Sadece şimdi oturdukları ülkeye uyum sağlayamamış ya da sağlamak istemeyen Yahudiler gelmelidir. Kalanlar ise, zorunlu olarak, gittikçe daha iyi yurttaşlar olacaklardır. Çelik kasalarla petrol varilleri arasında doğal olmayan anlaşma (birlik) olmamalıdır.

Sayın Kral, hareketimizin koloni politikasında olduğu gibi, sosyopolitik değeri de gizlilik durumundan çıkmıştır. Gerçekte, hareketimiz sizden tek bir adam ya da Fenig destek olmasa da yeterince güçlü olabilecek durumdadır. Rusya, Romanya, Galıçya, İngiltere ve Güney Afrika'da kaynaklarımız bulunmaktadır. Buna rağmen Almanya, şimdilik gizli tutulacak, daha sonra da bağlayıcı olmayan bir etkiyi gelecek için garanti edebi-

lir.Ve Kolonizasyonumuzun başlamasıyla birlikte birinci derecede önemli endüstriyel bir pazar kazanabilir. Bunun önkoşulu, bizim Almanya'da örgütlenmemizdir. Bu konu hakkında henüz yazılı açıklama beklenmemesi gerektiğini anlıyorum. Bu nedenle siz majestelerinin, döndükten sonra beni kabul etmesini istirham ediyorum. Böylesi bir cesaretlendirmeye, hele şimdi, çok acele ihtiyacım vardır.

Bundan sonra daha da ileri giderek Rus Çar'ına meseleyi kabul ettirmeye çalışacağım ve huzurunuzla elimdeki işleri bitirmeden bir daha gelmeyeceğim. Huzurunuzla kabul edilmemem, bana artık bu konuda bir şey ümit etmemem gerektiğinin de işareti olacaktır.

Uğrunda çalıştığım düşünce, bu yüzyılda bir büyük Monark'ı sıyırdı: I. Napoleon. Yahudilerin 1806'daki Paris Synodion'u bu düşüncenin zayıf bir tezahürüydü. Hareket o zaman henüz olgunlaşmamıştı ve henüz Yahudilerin yeterli sayıda, hedefinin bilincinde olan temsilcisi yok muydu? Ulaşım araçları mı yetersizdi?

Ama zamanımızda ulaşım araçları sorun olmamaktadır. Tek cümleyle, çağımız artık kanatlandı. Yahudi sorunu bu anlamda değerlendirildiğinde çözümü mümkün olmaktadır. I. Napoleon'un hükümdarlığı altında mümkün olmayan, II. Wilhelm'in hükümdarlığında mümkündür".

Görüldüğü gibi, Herzl, yardımlarına karşılık, Almanya'ya Filistin'i bir pazar olarak sunmayı vaad ediyordu.

Filistin'e bir Yahudi Devleti kurmak amacıyla göçeden Yahudilerin yanı sıra, Osmanlı uyruğu olan Yahudilerin de bu bölgeye yerleşme arzuları üzerine sorunlar devam edince, 14 Cemaziyelahir 1318 (1900) de bir kararname çıkartılarak⁶⁷, Osmanlı uyruklu veya yabancı Filistin'e gidecek tüm Yahudilere Filistin'de en fazla üç ay kalma izni verildi. Bu kanunun 1. md. ile Filistin'e gidecek tüm Yahudilere mutlaka tâbiyetlerini, mesleklerini ve seyahat maksatlarını içeren birer tezkere veya pasaporta sahip olma şartı getirildi. Bu kişiler, Beyrut ya da Kudüs'de vardıkları iskelede bu belgeleri ilgili tezkere memuruna verecekler ve ondan ücret mukabilinde (1 kuruş) Filistin'de 3 ay müddetle seyahat ve ikamet iznini içeren, diğerlerinden farklı renkli bir geçici tezkere alacaklardı. Bu süreyi geçiren Osmanlı vatandaşları zabıta tarafından, yabancılar ise mensup oldukları devlet konsolosu aracılığıyla Filistin'den cebren çıkarılacaklardı (md. 2). Tez-

⁶⁷ Yahudi Züvvari Hakkında Kanun, Düstur, I. Tertip, C.7, s.631.

kere memurları bu tezkere listelerini her ay bir cetvel tanzim ederek inceleyecek, müddeti geçirenleri hükümet memuruna ve zabıtaya bildirecek, aksi halde sorumlu olacaklardı (md.3).

Bu kanun çeşitli tepki ve yorumlara yol açtı. 27 Aralık 1900 tarihli bir Avusturya gazetesi⁶⁸, "Paris anlaşmasına imza koyan yabancı devletlerin uyruklarının Türk topraklarının her yerinde serbestçe yerleşme hakkına sahip olduklarını, Elçiliklerin bu kararı protesto etmelerine rağmen Türk Hükümetinin direndiğini, bunun nedeninin Bâbüâli'nin Siyonizmin politik amacını engellemeye çalışması olduğunu" yazmaktadır.

31 Ocak 1901 tarihli bir Amerikan raporunda ise bu konuda şunlar yazılıdır⁶⁹: "Kudüs konsolosu Merrill'e Osmanlı İçişleri Bakanı, Kudüs Valisi aracılığıyla, yasağa ilişkin 15 Ocaktan itibaren geçerli bir mektup yollamıştır. Buna göre, tüm ülkelerden Filistin'e hac veya ziyaret için gelen Yahudiler Yaffa'da pasaportlarını yetkililere verip Türkçe bir belge alacaklar ve ayrılırken bu belgeyi ibraz ederek pasaportlarını geri alacaklardır. Üç ay geçmesine rağmen ülkeden ayrılmak isteyenlerin, ülkeden çıkarılmalarının sağlanması, uyrukluklarında oldukları ülke konsolosundan istenecektir"⁷⁰.

Bu problemler sürerken, Herzl 1901'de II. Abdülhamit'le görüşerek⁷¹ yabancı sermaye, teknoloji ve ek kalkınma vaadi karşılığı Filistinde özerk

⁶⁸ Wiener Correspondenz, "Die Juden in Palästina", A.A.Türkei 195, Band Nr. 1, A.18815.

⁶⁹ Papers Related to... December 3, 1901, Mr.Griscom to Mr.Hay, İstanbul No. 316, s.516.

⁷⁰ Mr.Griscom, adı geçen raporunda, Filistinden ayrılmak istemeyenlerin yolculuk yapacak paraları olmadığı bahanesini ileri sürdüklerini yazmaktadır. Filistin'e Yafa'dan giriş yapıp kuzeyden çıkmak isteyenlerin pasaportları konusunda nasıl bir uygulama yapılacağı sorusu da raporda gündeme getirilmektedir (Mr. Merrill'in mektubu, sh. 517).

⁷¹ II. Abdülhamit Selanik'te sürgündeyken yazdığı anılarında (Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul, s.76-77). Yahudilerin Kudüs ve Yafa'yı satın almak istediklerini, Herzl'in orada yalnız ziraat yapmak değil, hükümet kurmak gibi siyasi amaçları da olduğunu belirttikten sonra, "devletimiz dahilindeki Yahudilere ne kadar kıymet veriyorsam, Filistin'e dair kurdukları tasavvurlara da o kadar düşmanım" diye yazıyordu. Nitekim padişahlığı döneminde Filistin topraklarındaki Safed kazasından gelen 400 ve Sayda'ya gelen 40 Yahudi turist Osmanlı tabiiyetine geçmek için mazbata verince (14 Temmuz 1307/1891 tarihli mazbatayı Kâmil Paşa Padişaha takdim etmiştir) Padişah, 15 Temmuz 1307 tarihli iradesiyle Kudüs'te bir devlet kurabilecekleri ve Ermenilerin fesadı oradayken Yahudileri veya başkalarını kabul etmenin uygun olmayacağı ve ABD'ne geri gönderilmelerine dair" bir irade çıkarmıştı. Halil Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü", S.Ü.HFD, Prof.Dr.Coşkun Üçok'a Armağan, C.2, Ocak-Haziran 1989, Sa. 2, sh.16-43.

bir Yahudi devleti kurulmasına izin verilmesini istedi. Ancak bu teklif reddedildi ve yabancı uyruklu Yahudilerin Filistin'de bir aydan fazla kalmaları da yasaklandı. Bu karar, Kudüs valisine, bölgedeki konsoloslara da tebliğ edildi⁷².

Ancak Sultanın bu ziyaret sırasında Dr. Herzl'e Mecidiye nişanı vermesi, bazı Alman gazetelerinde çeşitli yorumlara yol açtı⁷³. Bu arada Yahudiler Almanya'dan destek arayışlarını sürdürüyor ve bu destekle amaçları gerçekleşirse, Suriye ve Filistin'de bir Alman çıkar bölgesi (Interressengebiet) yaratılacağını vaadediyorlardı⁷⁴.

Yahudi milliyetçiliğini istemeyen Yahudiler, Filistinli Araplar ve Hıristiyanlar ise, Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulmasına karşı çıkıyorlardı. Buna rağmen Filistindeki Yahudilerin sayısı giderek artıyordu. Bir İngiliz raporunda⁷⁵, "yüzyıl önce 500 Yahudinin bile bulunmadığı Kudüs'te, 1861'de 13.000 nüfusun 6.000 inin Yahudi, 1907'de ise şehrin 80.000 kişilik nüfusunun 50.000 inin Yahudi olduğu yazılıdır.

Hahambaşı Naum Efendi'nin İttihat ve Terağki ile olan yakınlığı, Yahudilerin hükümetle ilişkilerini daha da düzeltti. II. Meşrutiyet'ten sonra⁷⁶ çalışan Meclislerde hep dörder Yahudi milletvekili bulunuyordu.

Ancak yine de Filistin'e yerleşme yasağını tam uygulamak için önlemler alınmaya devam edildi. Devlet, Yahudilerin Filistin'de yerleşmelerinin yasaklanmasına dair ve hariçten gelecekler hakkında daha önce aldığı kararlara rağmen, bu kararların "layık-ı veçhile" tatbik ve icra edilmediği gerekçesiyle, gereken kanunların çıkarılmasına karar verdi⁷⁷.

⁷² F.Ö. 195-1581, No. 20. Moore'dan White'a.

⁷³ Kölnische Zeitung, 29.10.1901 AA. Türkei 195, Band 1, A. 14243.

⁷⁴ Dr. Badenheimer'in Staatssekretär, v. Richthofen'e yazdığı 23 Şubat 1902 tarihli mektup, A.A.Türkei No. 195, Bd. 1 A.3120 ve aynı cilt K. 176030. Bu fikri savunan Yahudiler, bölgedeki Fransız etkisinin, Rus ve İngiliz varlığının, Doğu'daki Alman etkisini tehlikeye düşürdüğünü de bildirerek, Almanya'nın bir an evvel bu bölgeye el atmasını sağlamaya çalışıyorlardı (Aynı mektupta Dr. Bodenheimer bu gerekçeyi de ileri sürmüştür).

⁷⁵ F.Ö. 371/356 No.62. İngiltere'nin Filistin konsolosu E.C. Blech'in 16 Kasım 1907 tarihli raporu geniş bilgi için bkz. G.Bozkurt, a.g.e., sh.198-199.

⁷⁶ II. Abdülhamid'e tahttan indirilme kararını tebliğ eden heyet üyelerinden biri Ermeni Aram Efendi, diğeri ise Yahudi cemaatinden Emanuel Karaso (Karasu) Efendi idi.

⁷⁷ T.Z.Tunaya, a.g.e., Tunaya, a.g.e., s. 563, y Haziran 325/2 c. 1327 tarihli Meclis-i Vükela Müzakeretına Mahsus Zabıt Varakası. Rusya'dan Yafa'ya ikamet amacıyla Yahudilerin geldiğine dair Şifre Dahilye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyesi Sıra 802, 1332 c. 27, Dosya 18, No. 41, Başbakanlık Arşivi.

II. Meşrutiyet'ten sonra bir ara Yahudilere de Filistin'de toprak satın alma serbestliği tanındı. İttihat ve Terakki'nin Yahudilerle ilişkilerinin düzelmesi, Meclis'te tenkitlere yol açtı ve Maliye Bakanı Cavit Bey bütçe görüşmeleri sırasında Siyonist olmakla ve Siyonistlerle işbirliği yapmakla suçlandı⁷⁸. Gazetelerde Siyonizmin tehlikesi üzerine makaleler yayınlandı⁷⁹.

Siyonizmin devletin toprak bütünlüğüne karşı bir tehlike olarak görülmesi üzerine tekrar kısıtlamalara gidildi.

Ancak, Büyük Devletlerin Filistin'deki örgütleri (Alman Tempalar gibi) Yahudi göçünü kolaylaştırdılar ve Osmanlı Devletinin aldığı tedbirleri ortadan kaldırmaya yönelik bir politika izlediler⁸⁰.

24 Nisan 1911 tarihli bir İngiliz raporu, Büyük Devletlerin Yahudi lobilerinin de baskılarıyla Filistin'de Yahudi yerleşimini kolaylaştırmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmalarına açık bir örnektir: Raporda⁸¹, Alman Yahudilerinin bu meselede en aktif çalışanlar olduğu, P. Rothschild'in Fransız hükümeti üzerindeki etkisiyle tüm yabancı misyonların Bab-ı Âli'ye bir nota yollayarak Suriye ve Kudüs'teki yabancı Yahudilere ilişkin sınırlamaların kaldırılmasını istedikleri, Osmanlı hükümetinin cevap olarak "Devletin iç işlerinde hareket hürriyetini muhafaza etmek zorunda olduğunu" bildirdiği yazılmaktadır.

Raporda, ayrıca, "Gaza'daki İngiliz konsolosunun son üç aydır bölge ve Mısır sınırının Türk kesiminde Yahudi kolonizasyonu örgütü yararına faaliyetlerde bulunduğu belirtilerek, bunun Mısırlı Araplarla ve Osmanlılarla ilişkileri etkileyebileceği, 7 Nisan 1911'de "Times"da bu konuda çıkan bir yazının da aynı şekilde hoş olmadığı" belirtilmektedir. Rapora göre, Osmanlı İçişleri Bakanı Halil Bey, 24 Nisan 1911 tarihli gazetelerde yayınlanan demeciyle "Siyonizmin Osmanlılığa karşı olduğunu, Osmanlı Hükümetinin siyonizme saygı gösteremeyeceğini ve bu tür propogandayı onaylamadığını" belirtmiştir.

⁷⁸ Mr. Marling, No. 26, 11 Ocak 1911, G.Lowther, No. 143, 4 mart 1911. Bourne-Watt, age., Part 1, vol. 20, series B. 1985. s.271.

⁷⁹ İ.T.nin Selanikteki yayınlarından biri olan Rumeli Gazetesinde 6 Nisan 1911 tarihinde Yunus Nadi'nin Siyonizmin tehlikesi üzerine bir makalesi çıkmıştı (Bourne-Watt, age., s.172; Doc. 34, (İnclosure) in Doc. 33, 16048, 24 Nisan 1911. Part 1. vol 20, 1985, Series B.).

⁸⁰ T.Z. Tunaya, a.g.e., s.558.

⁸¹ G.Lowther to Sir Edward Grey, Doc. 33, 16048, Bourne-Watt, age., Part 1, vol. 20, 1985, Series B, s. 271-272.

I. Dünya savaşı başladığı sırada Filistin'deki nüfusun % 9 una yakın miktarını Yahudiler oluşturmuyordu⁸².

Aynı tarihlerde Osmanlı Hükümeti ülkenin müslüman, Hıristiyan ve Yahudi uyruklarının aile hukuklarını içerecek ortak bir medeni kanun hazırlanması için komisyonlar kurmuştu⁸³. Bu komisyonların çalışmaları sonunda 1917 yılında çıkartılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin⁸⁴. 2. faslında Yahudilerle ilgili evlenme manileri, nikâhlarının feshi, butlanı, evlenme, boşanma usulleri düzenlenmişti⁸⁵.

16 Mayıs 1916 Sykes-Picot gizli Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları İngiltere ve Fransa tarafından paylaşılmış, kuzey Filistin bu Anlaşma ile İngiltere'ye verilirken, Filistin'in geri kalan toprakları üzerinde uluslararası bir rejim ve sınırları belirsiz bir Arap Devleti kurulması kararlaştırılmıştı.

1917'de Filistin İngiliz ordusu tarafından işgal edildi. İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour, Siyonist hareketin önderlerinden Lord Rothschild'a bir mektup yollayarak, İngiliz hükümetinin Yahudiler için Filistin'de bir ulusal yurt kurulması çabasını destekleyeceğini bildirdi. Böylece, Savaşta İngiltere, çok sayıda Yahudi vatandaşı olan ABD'nin sempati ve savaşa katılmasını sağlamayı planlıyordu. Bu mektup, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da Siyonistlere bazı ödünler vermelerine yol açtı⁸⁶.

Ancak 30 Ekim 1918'de⁸⁷ Mondoros Ateşkesi sadece Osmanlı Devleti için savaşı bitirmekle kalmayıp, Devletin de fiilen sona ermesine sebep ol-

⁸² Janet L. Abu Lughod, The demographic Transformation of Palestine, Illinois, 1971, s.141-142; aynı kaynaktan 1922'de Filistin'de İngilizlerin yaptığı sayıma göre nüfusun % 11'i Yahudi idi. Yahudilerin 75 i Yafa'da ve Kudüs'te kentsel alanlarda oturuyorlardı ve toprağın % 2,5 na sahiplerdi. I.Dünya Savaşı başlayınca Filistin'de oturan 11.000 Rus Yahudisi İskenderiye ve Kahire'ye sığınmış, savaş sonunda tekrar, artık İngiliz idaresinde olan Filistin'e göçetmişlerdi. Krâmer, a.g.e., s.40.

⁸³ S.Ş. Ansay, Medeni Kanunumuzun Kabulünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuzun Bir Nazar, Ankara 1952, s.18.

⁸⁴ Düstur, 2. Tertip, C.9, s.762.

⁸⁵ Bilindiği gibi, bu kararname işgal kuvvetleri Yüksek Komiserliği tarafından bir kanunla 1919'da feshedilmiştir. Düstur, 2. Tertip, C.11, s. 299.

⁸⁶ Oral Sander, Siyasi Tarih, C.I. İlkçağlardan 1918'e Ankara, 1989, s. 271-272.

⁸⁷ Aynı yıl Filistin'deki Yahudilerin sayısı 80.000-100.000'e çıkmıştır. Yahudiler Filistin'de okullar, bankalar, bilimsel kurumlar açarak bu topraklarda bir millî koloni yaratma amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştılar. Kurt Hassert, Das Türkische Reich, Tübingen, 1918, s. 154-155.

du. Çünkü Ateşkesin 7. md.e dayanan galip devletler ülkenin her tarafına asker çıkardılar ve daha barış anlaşması imzalanmadan Arap topraklarıyla birlikte Filistin de Osmanlı Devletinin sınırları dışında kaldı.

İngiltere, San Remo Konferansına dayanarak, Filistin'de 1920 Temmuz'nda mandat yönetimini başlattı. Bu yönetimle birlikte Yahudilerin, bölgede toprak alımı kolaylaştırıldı ve hızlandırıldı.

Milletler Cemiyeti, 1922 Temmuz'unda Filistin'in sorunlarının saptanması ve mandat altına konmasını onayladı.İngiltere ertesi yıl Mandat belgesinin 25. maddesinde verilen yetkiye dayanarak Yahudi Ulusal yurdu hükümlerinin uygulanacağı alanı saptadı.

Bu arada, yıkılan Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir Türk Devleti kurulması için yapılan Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanmıştı. Lozan Barış görüşmeleri sırasında, Cenevre'deki Yahudiler 10 Aralık 1922'de İsmet Paşa'yı bir ziyafete davet ettiler. Hahambaşı burada yaptığı konuşmada, "dünyanın katliamından kurtulan Yahudilerin Türklerden gördüğü hüsnü kabul ve şükranlarını" belirtti⁸⁸. Görüşmeler sürerken, İstanbul Yahudileri Filistin mandasının Türk Devletine verilmesi için BMM başkanlığına müracaat ettiler. Ancak bu müracaat, Misak-ı Milli kararları dışına çıkılmama kararı nedeniyle reddedildi⁸⁹.

Lozan Anlaşmasınının 37-45. maddelerinde -henüz lâik bir Medeni Kanunumuz olmadığı için- "Azınlıkların Korunması" başlığı altında azınlıkların siyasi, dinî, medenî hakları düzenledi. 15 Eylül 1925'de Yahudiler Ad-

⁸⁸ Bilâl Şimşir, Lozan telgrafları, 1, s.198, No.81.

⁸⁹ Şimşir, Lozan telgrafları, C.1, s.321, Başbakan Hüseyin Rauf bey bu konuda İsmet Paşa'ya şu telgrafi çekmiştir: No.198 İsmet Paşa hazretlerine 4 Kanun-i sâni 39 (4 Ocak 1923).

Filistin mandasının Türk devletine i'tası için İstanbul'da bazı Musevî zevât riyâset-i celileye müracaat etmişlerdi. Filistin Misak-ı Milli'nin birinci maddesi sarâhatına dâhil ve Arab ekseriyetle meskûn araziden bulunduğundan ve Konferansta cereyan eden müzâkerât neticesinde hey'et-i Murahhasamızca Misak-ı Milli ahkâmı miyânında bu maddenin de düvelî müttefikaya karşı müdâfaası tabii ve zât-ı mes'elenin bu dâirede Konferansta bir neticeye rabtedileceği muntazar olduğundan bu bâdba madde-i mezkûredekinden başka bir şekilde her hangi bir teşebbüs icrası veya böyle bir teşebbüse zahir olmamız imkânı bulunmadığı ve Musevî tebaamızdan bazıınının Misâk-ı Milliye muallif tahminâtında bulunmaları muvâfık görülemediği cevâben arz olunmuştur. Berây-ı ma'lûmât.

liye Vekaletine artık aile hukuku ve şahsî hükümler bakımından ayrı bir muameleye tâbi olmak ihtiyacı duymadıklarını bildirdiler⁹⁰. 1926 yılında İsviçre Medeni Kanununun Türkiye tarafından iktibasından (reception) beri, bu Kanun hiç bir ayırım yapılmaksızın, tüm Türk vatandaşlarına uygulanmaktadır. Türk vatandaşları, özel hukuk açısından olduğu gibi, kamu hukuku açısından da eşittirler.

⁹⁰ K.Birsen, Devletler Hususi Hukuku, İstanbul, 1946, C.1, Ek Belgeler, s.72-77.

Wiederholte zu ... 1897 ...

Staatsbürger Zeitung

11. 8. 97

Internationaler Zionismus

Der Zionismus hat heute (Ebenfalls) ...

Abbiner Dr. Rippa aus ...

So nun sehen der ...

Sobann sprach über die allgemeine Lage ...

Handwritten notes: Lippa Decr., 3/10, 97, Klemmer, 1/4

K175801

Tinker 135

höflich in seinem ganzen Wesen unruhig und wirft daher auf jeden überhöflich fallenden Menschen, wie alles unruhig abstoßend. (Beifall.)
 Heutlich kennet der Nationalismus die Aufgabe der Jüden. (Beifall.)
 (Zustimmender Beifall.) Es ist auch nicht eine Fragestellung, daß der Staat in den neuen Staaten mit einer gesellschaftlichen Bewegung zusammenhängt. (Zustimmender Beifall.)
 (Zustimmender Beifall.) Die neuen Vorkommen werden mit Unterstützung aus dem Judentum, ihren Fähigkeiten, der sie unruhig aufzuheben, tragen sie aber in dem neuen Glauben dem Charakter nach. (Zustimmender Beifall.)
 Man müßte dem Judentum für alles die Schuld sein: der Agitation für die jüdischen Interessen, die Handwerker für den Niedergang des Handwerks. Es ist allerdings nicht, daß es einige Hunderte Jüden mit hunderttausend Millionen gibt. Aber was hat Israel mit ihnen zu tun? Man darf nicht vergessen, daß viele Menschen zum ersten Male erworben sind von denen, welche durch eine besondere Anleihe bei allen Völkern dazu eine besondere Belohnung erhalten haben. In einer normalen, selbständigen jüdischen Gesellschaft würden diese Leute insofern eine organische Eigenschaft der jüdischen Nation einnehmen, jedoch nicht die Erben und Titel erhalten, welche ihnen der christliche Staat gewährt. (Zustimmender Beifall.)
 Für diese Leute aber müssen die anderen Jüden leiden. Die Regierungen sollten bedenken, daß die Jüden auf Unterstützung zu Gebieten aller Völker werden gemacht werden. Unsere Aufgabe wird es sein, Mittel und Wege zu finden, um der großen Judennot abzuhelfen. Es wiederholen sich auch bei diesem Vortrage dieselben jüdischen Situationen wie beim ersten Referent.

Nach einer kurzen Diskussion erhielt Dr. Siebaum (Berlin) das Wort zur Verhandlung des jüdischen Programms. Die jüdische Kultur sei seit zwei Jahrtausenden fast ausgestorben. Die Jüden besitzen nichts, womit sie der europäischen Kultur in irgend einem Punkte ein besonderes Gepräge geben könnten, da ihnen ein Volkstum fehlt. Daran müßte der unfruchtbare Assimilationsstandpunkt des jüdischen Lehrkörpers entstehen. Sie können zwar manches von der europäischen Kultur in sich aufnehmen, niemals aber eine kulturelle Werte schaffen. Viele Jüden stellen sich die europäische Kultur als ein internationales Weltbürgertum dar; daher übertragen sie auch in die soziale Bewegung ein ungeliebtes Element, den Internationalismus, der andererseits wieder den Chauvinismus hervorruft. Wenn sich die Jüden wieder unabhängig abgrenzen sollten, sind der Judentum neu anzusehen und die Kultur wie die Entschieden werden sich gegen die Kolonialen, Narahigen wenden. Bei anderen Jüden wieder hat sich als Ausfluß des fehlenden Volkstums der Panjudaismus geltend gemacht. Ein weiterer jüdischer Weg der europäischen Jüden ist der Assimilationsweg. Die Gefahr liegt in dem leichten Abfall mit sogenannter Assimilation und mit sogenannter europäischer Konfession. (Beifall.) Nur der Zionismus, das eigene Land, wird die starre Kultur der südländlichen Jüden beleben, die europäischen Jüden von ihrem Weltbürgertum befreien. Mit der ersten Entstehung des jüdischen Volkes wird für die europäischen Völker ein doppelter Nutzen eintreten. Einmal bedeutet für eine Lösung der ungeliebten jüdischen Judenfrage. Der zweite direkte Nutzen für die Völker wird sein, daß dem lebenden europäischen Kulturstand ein neues und doch alles erprobtes Volk zugeführt wird. (Beifall.) Redner erwähnte ferner, daß von allen Ländern für eine jüdische Niederlassung nur Palästina in Betracht kommen könne. (Großer Beifall.)

Der Präsident Dr. Herzl (Wien) teilte mit, daß über 400 Telegramme, 450 Zustimmungstelegramme und verschiedene Petitionen, von denen eine mit 15 000 Unterschriften, eingelaufen seien. (Beifall.)

Nach langer Debatte wurde am Montag das Programm der Bewegung folgendermaßen formuliert: Der Zionismus erstrebt für das jüdische Volk die Schaffung einer rechtlich gesicherten Heimstätte in Palästina. Zur Erreichung dieses Zieles nimmt der Zionismus folgende Mittel in Anspruch: 1) zweifelhafte Förderung der Beschäftigung Palästinas mit jüdischen Arbeiterern und Gewerbetreibenden. 2) Gliederung und Zusammenfassung der gesamten jüdischen Welt durch geeignete örtliche und allzweckige Veranstaltungen auf der Grundlage der Landbesetzung. 3) Stärkung des jüdischen Nationalgefühls und Volkselementarität. 4) Fortwährende Schritte zur Erlangung der für die Erreichung des jüdischen Zieles notwendigen Zustimmung der Völker.

Orig. i. a. Europa gener. 84.

WIEN-WÄHRING
CARL LUDWIGSTRASSE 57.

3 März 1899

Ew. Kaiserliche und Königliche Majestät!
Allerquädigster Kaiser und Herr!

Von Karlsruhe aus, wo Se Königl. Hohheit
der Herr Grossherzog mir die Gnade erwisst,
meine anführl. Berichte entgegenzu-
nehmen, habe ich mir auf Höchstdessen
Rath erlaubt, telegraphisch um eine Audienz
bei Ew. Majestät nachzusuchen. Die Gründe
hierfür sind die folgenden.

Da ich seit der Palästinareise keinerlei
Nachricht in Sachen der vorher beabsichtigt
gewesenen Übernahme des Protestantismus
erhalten hatte, musste ich vermüthen, dass
politische Schwierigkeiten eingetreten seien.
Das Misstrauen des Sultans und die Eifer-
sucht anderer Mächte scheinen sich gezeigt zu
haben.

Muss darum auf die Ausführung eines zu-
künftigen Planes verzichtet werden? Ich

K175986

9559
L 1776

verstehen wol, dass die Reichsregierung unsatzwegen eine Verwicklung nicht riskieren wird. Aber wäre es nicht möglich, eine Combination zu finden, durch die der Zweck unauffällig und sicher erreicht würde?

Eine solche Combination habe ich mir erlaubt, Sr. Königlichen Hoheit zu unterbreiten. Es ist diese: wir schaffen zunächst eine juristische Person in England, welche die vorbereitenden Schritte thut und namentlich finances von der türkischen Regierung Ländereien und Ansiedlungsbefugnisse erwirbt. Auf Grund solcher Concessionen wird sodann die eigentliche Chartered Company errichtet, und zwar, wenn es die Umstände gestatten, mit dem privatrechtlichen Sitz in Karlsruhe unter dem Protektorate Sr. Königlichen Hoheit des Grossherzogs Friedrich. Es ergibt sich daraus von selbst ein politisches Schutzverhältnis zum Reiche, wogegen Dritte nichts einwenden können.

Jogendeine ausdrückliche Erklärung der

K175037

Lizenz

Reichsregierung ist dazu nicht vonnöthen, ja wir können ohneweiters als auf eigene Faust operierend desavouiert werden, gleichwie es die englische Regierung jederzeit mit Cecil Rhodes halten konnte. Es gibt natürlich große Unterschiede zwischen Sir Cecil und meiner Wenigkeit; die persönlichen durchaus zu meinen Ungunsten, aber die sachliche sehr zu Gunsten unserer Bewegung, die über andere Capitalisten und vor allem über ein colossales Menschenmaterial in ganz Ost-Europa verfügt.

Leider hat Ev. Kaiserliche Majestät die schon vorhandene Thätigkeit unserer Colonisten in Palästina nicht gesehen. Der Anblick der in Jerusalem eingepferchten Juden ist nicht erfreulich. Aber auch diese möchten aufs Land hinaus und den Boden bebauen, wenn es die türkische Regierung nicht seltsamer Weise verböte.

Auch sonst muss ich zu meinem Schmerze manche unrichtige Information befürchten. Ich glaube, dass die Berater Eurer Majestät

gerade von Juden, die meine Ansichten nicht theilen, gelegentlich abfällige Bemerkungen über unsere Bewegung hören. Die Erklärung ist einfach. Manche reiche Westend = Juden ängstigen sich davor, dass wir sie mitnehmen könnten; darum suchen sie uns in Gesprächen und in ihren Blättern lächerlich oder verächtlich zu machen. Ich denke mir, dass uns gerade solche Feindschaft empfehlen muss.

Unsere Bestrebung hat viele Seiten. Eine davon ist die Rüfängung der in jedem Lande verbleibenden jüdischen Elemente. Nur meine ich, dass die Angleichung an den Volkskörper nicht im Wege des Umstürzes versucht werden soll. Der Weg zur völligen Assimilation kann wol nur durch die Landeskirche führen. Es sollen nur die mitgehen, die sich an ihren jetzigen Wohnorten nicht assimiliren können oder wollen - das ist unser Satz. Die Zurückbleibenden werden nothwendig immer bessere Bürger sein. Keine widerwärtigen

K175939

Lüftl

WIEN-WÄHRING
CARL LUDWIGSTRASSE 50.

II

licheu allianzen mehr zwischen eisener
Kasse und Petroleumfass.

Im Kaiserlichen Majestät ist der social.
politische Werth einer Bewegung ebenso
wenig verborgen geblieben, wie der colon.
apolitische. Thatsächlich wäre unsere Beweg.
ung stark genug, auch wenn sie uns ⁱⁿ ^{der} ^{Welt}
land nicht einen Mann und nicht einen
Pfennig bezöge. Unsere Ressourcen sind in
Rusland, Rumänien, Galizien, England,
Amerika und Südafrika dennoch kann
sich Deutschland auf eine vorläufig
geheimhaltende und auch später noch
unverbindliche Weise einen Einfluss für
die Zukunft sichern und beim Beginn
unserer Colonisation sogleich ein in
dieses Absatzgebiet von erster Größe
gewinnen. Die Voraussetzung wäre ledig-
lich, dass wir uns in Deutschland organi-
siren könnten.

Dass über diese Angelegenheit, wie
sie angeblich steht, schriftliche Er-

K175940

Gülrihal Bozkurt

Kläranzen nicht zu gewärtigen sind, verstehe
ich. Darum wage ich es hiermit nochmals,
um eine Audienz nach der Rückkehr Eurer
Majestät ehrsüchtigst anzusuchen. Eine Er-
nennung brauche ich gerade jetzt sehr dringend.
Dann will ich weitergehen, den Kaiser von
Russland günstig zu stimmen versuchen, und
nicht wiederkommen, bevor ich die fertige
Sache bringe. Die Nichtgewährung der Audienz
wäre mir hingegen auch ein meritorisches
Zeichen, dass wir selbst auf eine geheime
und unverbindliche Theilnahme nicht weiter
zu hoffen haben.

Der Gedanke, dem ich dienen, hat in diesem
Jahrhundert schon einmal einen grossen
Monarchen gestreift: Napoleon den Ersten.
Das Pariser Synedriou der Juden vom Jahre
1806 war allerdings ein schwächliches Aus-
zittern dieses Gedankens. War die Sache da-
mals noch nicht reif, gab es keine genügend
zielbewussten Vertreter der Juden, lag es an
der Armut der Verkehrsmittel?

Unsere Zeit steht aber im Zeichen des Ver-
kehrs! wie ein Wort besagt, das zu Flügeln

K175941

liebe!

Kam. Die Judenfrage muss unter dieses
Zeichen gerückt werden, so ist sie zu
lösen. Und was unter Napoleon I nicht
möglich war, ist unter Wilhelm II möglich!

Ich verharre in tiefster Ehrfurcht
Ew. Kaiserlichen und Königlichen Majestät
vollständig ergebener

J. Theodor Herzl

YAHUDİLERİN FİLİSTİN'E YERLEŞTİRİLMELERİYLE İLGİLİ OLARAK II. ABDÜLHAMİD'E 1879'DA SUNULAN LÂYİHA*¹

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN — Yrd. Doç. Dr. NEDİM İPEK

Bilindiği gibi Yahudiler yüzyıllar boyunca sürgün hayatı yaşamış bir toplumdur. M. Ö. 586'da önce Babil'e sürülmüşlerdir. II. ve IV. asırlarda ise Romalılar ve Hıristiyanlar tarafından ikinci defa ülkelerinden kovulmuşlardır. Böylece, Yahudiler için "Diaspora" hayatı başlamış ve bunun neticesinde de Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına dağılmışlardır. Ancak gittikleri pek çok yerde, özellikle Hıristiyan ülkelerinde daima ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler ve horlanmışlardır. İş bununla da kalmamış, 1290'da İngiltere'den, 1394'de Fransa'dan (kısmen), 1492'de İspanya'dan, 1496'da ise Portekiz'den tamamen kovulmuşlardır. Bu baskılar ve sürgünler sonunda pek çok Yahudi Doğu Avrupa'ya ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştır.² Demekki, *Rönesans* ve *Reform* gibi hareketler de Yahudilerin durumunu düzeltmeye yetmemiştir. Nihayet XVIII. yüzyıla, yani *Aydınlanma Çağı*'na geldiğinde Yahudilerin durumunda kısmî bir iyileşme başladı. 1789 Fransız İhtilâli'nde ilân edilen ve *hürriyet, eşitlik, kardeşlik* ilkelerini ihtiva eden *İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi*'yle açılan liberalizm çağı Yahudilere hukukî, iktisadî ve dinî haklar sağlamıştır. Bununla birlikte, Avrupa kamuoyu Yahudilere karşı önyargılarını tamamen terk etmemiştir. Nitekim, liberalizmin *rasyonel* (akılcı) ve *maddeci* görüşü yanında *duygu* ve *manâya* önem veren düşünce akımlarının canlandığı *milliyetçilik, hattâ ırkçılık teorilerinin ön plâna çıkmasıyla, Avrupa'da Yahudiler için yine zor günler başlamış oldu.*³ Bu gelişmeler sonunda, *laiklik* sayesinde Yahudilere karşı azalmış gibi görünen dinî düşmanlık yerini, milliyetçili-

* Bu lâyiha ile ilgili bir bildiri, Bayram Kodaman tarafından Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi X. Sempozyumu (31 Ağustos-5 Eylül 1992)'na sunulmuştur.

¹ *Başbakanlık Arşivi (BA), Meclis-i Mahsûs, Nr. 3114, Lef. 2: Laurence Oliphant'ın Lâyihası.*

² *Atlas Historique*, (Stock Yayınları) Paris, 1968, s. 151, 337.

³ Mim Kemâl Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul, 1990, s. 23-30.

ğin ve ırkçılığın devreye girmesiyle siyasî, sosyal ve iktisadî yönü ağır basan Yahudi aleyhtarlığına bırakıyordu. Böylece Fransa, Almanya, İngiltere, Avusturya, Polonya ve Rusya gibi Hıristiyan ülkelerde teoriye dayandırılan, örgütlerce desteklenen siyasî bir Yahudi düşmanlığı başlatılmış oldu. Bunun sonucu, Avrupa'da halledilmesi gereken önemli bir *Yahudi Meselesi* ortaya çıktı.

Avrupa'nın bu meseleyi çözmesi gerekiyordu. Ama nasıl? Akla gelen çözüm yollarından bazıları şunlardır: *Asimilasyon*, *yok etme* (soy kırımı), baskı ve zulüm uygulayarak kaçmalarını sağlama ve nihayet *sürgün*. Bunlardan asimilasyonun netice vermeyeceğine inanılıyordu. Soykırım ise biraz imkansız görünüyordu. Baskı ve zulüm uygulandı ise de dünya kamuoyunda tepkilere yol açtı. O halde en iyi yol, Yahudileri toptan bir yere sürmek idi. Ama nereye? Afrika'daki Uganda'ya mı? yoksa, Osmanlı sınırları dahilinde bulunan Filistin'e mi? Uganda'yı Yahudiler istemedi. Bu durumda geriye Filistin kalıyordu. Bu çözüm yolu hem Yahudilere hem de Düvel-i Muazzama'ya uygun görünüyordu. Zira, *hasta adam* olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu nasıl olsa dağılmaya veya ölmeye yüz tutmuştu. Onun mirasından ayrılacak bir toprak parçasına Yahudilerin yerleştirilmemesi için önemli bir engel görünmüyordu.

Siyasî Siyonizm: Avrupa'daki Yahudi aleyhtarlığı karşısında Yahudilerin, özellikle Yahudi aydınların durumuna da bakmakta mutlaka zaruret vardır. Bilindiği üzere, yirmi asırlık bir sürgün döneminde Yahudiler *dinî Siyonizm*⁴ inancını ve umudunu daima muhafaza etmişlerdir.⁵ Ancak, Avrupa'da ortaya çıkan Yahudi aleyhtarlığının kökeninde tarihten gelme bir Musevî düşmanlığı olduğu biliniyordu. Ayrıca, dinî bir zemine oturtulmuş bir idealin (dinî Siyonizm) Avrupa kamuoyuna pek hoş gelmeyeceği, dolayısıyla bu idealin gerçekleşmesi için Avrupa'nın destek vermeyeceği de Yahudi aydınları tarafından görülüyordu. O halde, Siyonizm dinî hüviyetinden soyutlamak ve çağın icabına göre siyasî ve millî hüviyet ve görünüm kazandırmak lazımdı. Zira, XIX. yüzyıl, milletler ve milliyetçilik çağıydı. Dolayısıyla, Yahudi aydınları politik faaliyetlerini dinî cemaat zemininde değil, etnik veya millî cemaat yani millet zemini üzerinde yürütmelerinin, hedeflerine varma açısından daha çağdaş bir yaklaşım olacağına inani-

⁴ Kudüs'ün kurulduğu tepenin adıdır. Sion tepesi, Kutsal Kudüs şehrinin ve Musevîliğin sembolü olmuştur. Bir gün bu tepeye dönüleceği inancı bütün Yahudilere hâkimdi.

⁵ André Chouraqui, *L'Etat d'Israël*, (Que Sais-je), Paris 1967, s. 15.

yorlardı. Bunun için ise, ilmî ve siyasî yayın yoluyla propaganda ve siyasî örgütlenme şarttı. Zira, Yahudi meselesini enternasyolize ve politize ederek diplomasi sahasına intikal ettirmenin önemli yollarından biri bu idi. Bu takdirde, Avrupa'nın diplomatik ve entellektüel çevrelerine, Yahudi milletinin olduğu, dolayısıyla bir vatana ve devlete ihtiyaçları bulunduğu ve bu ihtiyaç giderildiğinde, yani Yahudilere bir *yurt* te'min edildiğinde, Avrupa için *Yahudi Meselesi*'nin ortadan kalkacağı kolaylıkla anlatılabilirdi. Nitekim, bu yolla Yahudiler kendilerinin millet olduğunu Avrupa'ya kabul ettirdiler. Şimdi sıra önce *yurt* yani *vatan* edinmelerine, sonra devlet kurmalarına gelmişti. Vatanları nere olacaktı? Bu sorunun cevabı şüphesiz Filistin'dir. Ancak, diplomatik ve politik faaliyetlerine dayanak teşkil edecek şekilde Filistin'de ne toprakları ve ne de nüfusları vardı. Bu iki temel unsuru Filistin'de temin etmek için ise takip edilecek yol şu idi:

1 — Osmanlı Devleti'ni, çeşitli yollarla ikna ederek Yahudilerin Filistin'e göçetmelerine razı etmek.

2 — Bu olmazsa Avrupa devletlerinin baskısıyla Bâbiâli'yi, Yahudi göçmenleri Filistin'e kabule zorlamak.

3 — Bu iki yol sonuç vermez ise, gizli ve kaçak yollardan Filistin'de toprak satın almak ve Yahudi muhacirleri bir an evvel yerleştirmek.

Bu yolların üçü de değişik tarihlerde ayrı ayrı veya birlikte, 1840'da Şam'da Hıristiyanların Yahudileri katl etmelerinden itibaren uygulamaya konulmuştur. Nitekim, Yahudileri Filistin'e yerleştirmek amacıyla çeşitli projeler hazırlanmış ve hattâ Bâbiâli'ye takdim edilmiştir. Muhtemelen bu projelerin ilki, 1879 yılında II. Abdulhamid'de takdim edilen *Laurence Oliphant*'ın layihasıdır.⁶

Laurence Oliphant ve Projesi: Laurence Oliphant'ın kimliği de ilgi çekicidir. L. Oliphant, 1829 yılında Güney Afrika'da İngiliz sömürgesi Kap'ta doğmuştur. İngiltere'de yazarlık, avukatlık, gazetecilik, diplomatlık ve milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda önemli seyyahlardan biridir. Bir ara Amerika'da Hıristiyan mistiği olarak bulunmuştur. 1865'te Muhafazakâr Parti'den Parlemantoya girmiştir. 1882 yılında karısıyla bir-

⁶ Mim Kemâl ÖKE, yukarıda adı geçen eserinde Laurence Oliphant'ın Museviler Filistin'e yerleştirmek amacıyla Bâbiâli'ye başvurduğundan bahsetmekte, ancak sunduğu layihadan ve muhteviyasından söz etmemektedir. Kendisine sordüğümüzda ise, söz konusu layihayı görmediğini belirtmiştir. Baktığımız pek çok eser de elimizde bulunan layihadan bahsetmemektedir.

likte göçmen sıfatıyla Osmanlı memleketinde bulunan Hayfa'ya yerleşip siyonizmin kurucuları arasında yer almıştır.⁷ Görüldüğü gibi L. Oliphant, oldukça ilginç ve maceralı bir hayat yaşamış ve 1888'de ölmüştür.⁸

L. Oliphant, Berlin Kongresi'nden (1878) bir yıl sonra Yahudi göçmenlerin Filistin'e yerleştirilmesiyle ilgili layihasını II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Bu layihada, Yahudilerin Arz-ı Filistin'e⁹ yerleştirilmeleri teklif ediliyordu. Layihanın başında dört gerekçe bulunmaktadır:

1 — Anadolu ve Rumeli Yahudileri için Filistin'de bir göçmen merkezi kurulmalıdır. Burası, Berlin Andlaşması'nda bahsedilen Yahudiler için de bir iltica yeri olacaktır. Bu durumun gerçekleşmesi halinde Yahudiler hem zulüm ve adaletsizlikten kurtulacaklar ve hem de Düvel-i Muazzama için gaile olmaktan çıkacaklardı.

2 — Boş ve verimli arâzinin bulunduğu Filistin'de ziraatı geliştirmek, bedevi Arapları medenileştirmek ve asayişini te'min etmek için Yahudileri yerleştirmek lâzımdır. Avrupalı devletlerin ve Avrupa'daki Yahudilerin sermaye ve teknik yardımları sayesinde Yahudi göçmenler bölgede sanayi, ziraatı ve sanatı geliştirebilir. Ayrıca Müslüman göçmenler de iskân edilebilir.

3 — Devlet hazinesi, muhacirlere verilecek arâzinin karşılığı olarak külliyetli miktarda bir para alacaktır. Ayrıca, göçmenlerin idaresi için bir kumpanya teşkil edilecektir.

4 — Filistin'deki ıslahat ve uygulamaların faydası görüldüğünde, aynı usûllerin diğer vilâyetlerde de uygulanabileceği muhakkaktır. Böylece devletin vergi gelirleri artabilecektir.

Görüldüğü üzere, Yahudi göçüne izin verildiği takdirde bölgeye sermaye ve teknoloji akışı olacak, bunun neticesi verim ve vergi artışından

⁷ Ercüment KURAN, "Laurence Oliphant'ın The Transcaucasian campaign of the Turkish Army Under Ömer Pasha Başlıklı eserine göre 1855 yılında Doğu Karadeniz kıyısında Siyasî ve Sosyal Durum" *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (Uluslararası) (Kongres International sur la Mer Noire), Samsun 1990, s. 98-102.

⁸ L. Oliphant hakkında geniş bilgi için bkz. "Laurence OLIPHANT", *La Grande Encyclopédie*, Paris, XXV, 347-348.

⁹ Osmanlıların Arz-ı Filistin dedikleri bu bölge üç coğrafi bölgeye ayrılmaktaydı. Akka (Galile), Nablus (Belka, Samasya, Batı Şeria) ve Kudüs (Yudea)'dır. Kudüs 1887'de merkeze bağlı müstakil bir mutasarrıflık haline gelirken Akka ve Nablus sancakları 1888'de Beyrut vilâyetine bağlanmıştır.

hazine istifade edecektir. Nihayet faydası görüldüğünde aynı usûller diğer vilâyetlerde de uygulanarak devletin gelirlerinde önemli bir artış sağlanacaktır. Bu teklif ve gerekçeler, Bâbiâli'yi ve II. Abdülhamid'i ikna edebilecek nitelikte görülmüştür. Zira, 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin malî durumu ve ıslâhât ihtiyacı dikkate alınırca, bu tekliflerin oldukça cazip olduğu muhakkaktır.

L. Oliphant'ın layihasında, dört maddelik girişten sonra 33 maddelik ayrıntılı bir uygulama plânı yer almaktadır. Buna göre:

1 — Filistin topraklarına göçmen yerleştirmek amacıyla "*Arz-ı Filistin'de İskân-ı Muhâcirîn Osmanlı Kumpanyası*" adıyla merkezi İstanbul'da olmak ve Avrupa'da şubeler açmak üzere Padişahın himayesinde bir teşkilât kurulacaktır.

2 — Bâbiâli, kumpanyaya Belka Sancağı'nın Ürdün ile Darbü'l hac (?) arasında bulunan topraklardan 4.356.000 dönüm arâzîyi taksitle satmayı taahhüd edecektir. Kumpanya bu arâzîyi istediği gibi satmaya, mübadele veya ipotek etmeye yetkili olacaktır. Öte yandan, Bâbiâli, kumpanya'ya teklif etmeksizin başka bir şahsa veya kumpanyaya arâzî satmayacaktır. Satması halinde kumpanya'ya rüchan hakkı tanıyacaktır.

3 — Kumpanya, satın alacağı arâzînin orman, bina ve madenlerini tasarrufunda bulunduracaktır. Bu madenler, hususi bir nizamâtla idare edilecektir. Öte yandan, kumpanya, *Hayfa-Taberiya-Lût Gölü* arasında bir demiryolu inşâ edecektir. Buna karşılık demiryolunun her iki tarafında bir kilometrelik arâzî ve bölgedeki boş ve harabe hâline gelmiş köyler kumpanya'ya verilecektir.

4 — Kumpanya'ya devredilecek arâzîde Suriye vilâyetine bağlı ayrı bir mutasarrıflık kurulacaktır. Bu idarî birimin müdür, muhasebeci ve mal müdürü gibi kamu görevlileri göçmenler tarafından seçilecek ve Bâbiâli'ce tasdik olunacaktır.

5 — Mutasarrıflık dahilinde yerleşen göçmenler, tâbiyeti hangi milletten olursa olsun Osmanlı vatandaşı kabul edilerek devlet hizmetinde ve sair yerlerde istihdam olunacaklardır. Göçmenler, Osmanlı kanun, muahedat ve mahkemelerine tâbi olacaklardır. Bu bölgedeki mahkemelerde görülen davâlarda bir üst mahkemeye itiraz hakkı tanınmayacaktır. Kumpanya, göçmenleri teftişe, tard ve tebîde yetkili olacaktır. Öte yandan, bölgenin yerli ahâlisi de Kumpanya'nın idaresine geçecektir. Göçmen top-

luluğunun umumî asayışı, kendi aralarından seçilecek olan mutasarrıfa bağlı piyade ve süvari kuvvetince te'min edilecektir. Bu askerî birliğin kumandanlığına kumpanya ve mutasarrıfın üzerinde ittifak ettiği bir kişi tayin edilecektir. Göçmenler iki sene müddetle askerlik hizmetinden veya bedel-i nakdîden muaf tutulacaktır.

6 — Kumpanya, göçmenlerin yerleştiği bölgelerde her türlü islahât ve bayındırlık hizmeti yapabilecek, lüzum göreceği miktarda vergi alabilecektir. Buna mukabil, Osmanlı Devleti'nin bölgeden te'min ettiği geliri 12 sene müddetle Osmanlı maliyesine ödeyecektir. Bu müddetin bitiminde emlak ve ağnam resminin tediyesine devam edilecektir.

7 — Emlâk, maden, orman, biçilmemiş mahsulat, çiftlik edevâtı ve saire mukabilinde faiz nizamı ile borç vermek gibi Ziraat bankalarına mahsus olup şartnâmede tayin olunacak muameleyi icra eylemek üzere bir *Ziraat Sandığı* kurulması hususunda Bâbiâli, kumpanya'ya izin verecektir.

8 — Kumpanya ile devlet arasındaki yazışmaların Fransızca veya İngilizce yapılmasına izin verilecektir.

9 — Bâbiâli ile Kumpanya arasındaki anlaşmazlıklar tarafların tayin edeceği iki temsilci tarafından hal edilecektir.

33 maddelik bu plândan Düvel-i Muazzama'nın, özellikle İngiltere'nin Siyonist teşkilâtlarının, Yahudi muhiplerinin haberi olduğu muhakkaktır.¹⁰ Bu çevreler 1492'de olduğu gibi, Yahudileri yine Türk devletinin müsamahasına dayanarak Filistin'e yerleştirmeyi düşünüyorlardı. Bu plânın gerçekleşmesiyle evvelâ Avrupa, Yahudilerden ve Yahudi meselesinden kurtulacak, sonra Yahudiler bir vatana, ileride muhtemelen bir devlete kavuşacak ve nihayet Avrupa Osmanlı işlerine veya Ortadoğu meselelerine müdahale hakkı elde edebileceği yeni bir etnik veya dinî bir toplumu Filistin'e yerleştirmiş olacaktı. Demek ki, plânın uygulanmasında Avrupa'nın ve Yahudilerin yararı olduğu şüphesizdi. Özellikle Batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak ve kendi menfaatlarını koruyabilmek için nasıl Sırp'lardan, Bulgar'lardan, Rum'lardan ve Ermenilerden istifade etmiş ise aynı şekilde Yahudilerden de faydalanmayı düşündükleri muhakkaktır. Yahudiler de Avrupa'nın bu zaafından yararlanarak kendilerine bir vatan ve devlet kurmak istemişlerdir. Böylece batı bir taşla iki kuş, Yahudiler ise pek çok taşla bir kuş vurmuş olacaktı.

¹⁰ "Oliphant Laurence", *Ana-Britannica*, XVII, İstanbul 1989, s. 94-95.

Osmanlı Devleti ve Laurence Oliphant'ın Plânı: II. Abdülhamid, İmparatorluk dahilinde bulunan boş arâzilere muhacir yerleştirilmesine taraftardı. Ancak, göçmenlerin münhasıran Filistin topraklarına yerleştirilmesi fikrine karşı çıkıyordu. Çünkü o, böyle bir plânın uygulanması halinde, ileride Filistin topraklarında müstakil bir Yahudi devletinin kurulabileceği görüşünde idi. Bununla beraber, 9 Ekim 1879 tarihli iradesiyle L. Oliphant'ın layihasını, müzakere edilmek üzere Sadrazam'ın başkanlığında Dahiliye, Adliye ve Ticaret nazırlarından oluşan özel bir komisyona havale etmiştir.¹¹ Bu komisyonda ne konuşuldu, ne gibi kararlar alındı bilemiyoruz. Buna dair elimizde bir belge şimdilik yoktur. Ancak, aynı konunun 9 Mayıs 1880 tarihinde *Meclis-i Vükelâ*'da tartışıldığını biliyoruz. Meclis-i Vükelâ'da, L. Oliphant'ın plânı uygulandığı takdirde, *Belka* Sancağı'nda müstakil bir idarenin kurulacağı, bölgede Arap aşiretleriyle Yahudi muhacirleri arasında düşmanlığın doğacağı, neticede önlenmesi mümkün olmayan hadiselerin çıkabileceği görüşü ağır basmıştır. Bu sebeplerden ötürü İngiliz parlamenti L. Oliphant'ın teklifi reddedilmiştir.¹²

Bu esnada, Avrupa ve Rusya'da Yahudi aleyhtarlığı şiddetlenmiş ve Yahudilere karşı yapılan saldırılar tahammül sınırını aşmıştır. Bunun üzerine Avrupa ve Rusya'da bulunan Yahudiler göç etmeye başladılar. "*Aliyah*" adı verilen bu göçlerin ilk dalgası 1881-1891 tarihleri arasında olmuş ve takribî 145.000 Yahudi, Rusya'yı terk ederek başka ülkelere göç etmiştir. İkinci göç dalgası 1892'de Yahudilerin karşılaştığı yeni baskılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim, Doğu ve Güney-Doğu Avrupa ülkelerinden 500.000 kadar Yahudi Amerika, İngiltere, Kanada ve Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamıştır.¹³

Türk topraklarına yerleşmek isteyen göçmenler iki kısımdır. Birinci grup, Osmanlı tâbiyetinde olanlar; ikinci grup ise ecnebî devletlerin tâbiyetinde olan Yahudi göçmenleridir. Bâbîâli, Osmanlı tâbiyetinde olan Yahudilerin Türk topraklarında yerleşmesini kabul ediyordu. Meselâ, Akkerman ve Kalas'tan gelen Yahudi göçmenlerin Hüdavendigâr, Aydın ve İzmir vilâyetlerinde müteferrik olarak yerleştirilmeleri benimsenmişti.¹⁴ Oy-

¹¹ BA, *İrade-Dahiliye (İD)*, Nr. 64344/5, Lef.1: 9 Ekim 1879 tarihli hususi irade.

¹² BA, *Meclis-i Mahsus (MM)*, Mr.3114, Lef.1: Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

¹³ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara 1989, s. 13-14.

¹⁴ BA, *MM*, Nr. 3966, Lef.1: 25 Ekim 1887 tarihli irade.

sa, Yahudiler Filistin'e veya Filistin'e yakın bölgelere yerleşmeyi arzu ediyorlardı.

1881 yılında Yahudi göçü başlayınca, Yahudi göçmenlerinin bir kısmı Filistin topraklarında mesken tutmaya çalışmıştır. Bu durumu siyasî ve sosyal açıdan uygun bulmayan Osmanlı Devleti, Yahudi göçmenlerini Filistin'e yerleştirmeme kararına varmıştı. Bunun üzerine Yahudi göçmenleri, bu bölgeye yakın Türk sancak ve vilâyetlerine gitmeye çalışmışlardır. Meselâ, Eflâk'tan göç eden üç-dört yüz hane ecnebî uyruklu Yahudi, Osmanlı tâbiyetini kabul etmek suretiyle Suriye topraklarında yerleşmeye çalışmıştır.¹⁵

Yahudilerin Filistin ve Suriye topraklarına yerleşmesini önlemek amacıyla, Bâbiâli'nin izini olmaksızın Yahudi göçmenlerinin kabul edilmemesi, izinsiz Suriye vilâyeti limanlarına gelenlerin vapurlardan indirilmeksizin geri gönderilmesi, Akka'ya gelenlerin başka bölgelere sevk edilmesi, Bâbiâli'nin tasdiki olmaksızın hiç kimsenin Osmanlı tâbiyetine kabul edilmemesi, mirî arâzînin ecnebilere ve tâbiyeti tasdik olunmamış kişilere satılması, bu hususlara riayet etmeyen *Defter-i Hakanî* memurlarının mesûl tutulması kararlaştırıldı. Bu hususlar tamamen vilâyetlere tebliğ edildi.¹⁶ Öte yandan Yahudilerin bölgeye yerleşmesine engel olmak, asayişî sağlamak ve bölgede artan yabancı nüfusa karşı bir denge unsuru olmak üzere bölgeye önemli miktarda Rumeli ve Kafkas göçmeni yerleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁷

Bu gibi tedbirlerle Yahudilerin Filistin'e gitmeleri yasaklanınca, Yahudiler, Hac bahanesiyle bölgeye gelmeye çalışmışlardır.¹⁸ Kendilerine Hacı süsü vererek Filistin'e girmeyi başaranlar daha sonra izlerini kaybettirmeyi başarmışlardır. Bunun üzerine Bâbiâli, yeni bir önlemler paketini uygulamaya koydu. Buna göre, Osmanlı temsilciliklerinde pasaportlarını vize et-

¹⁵ BA, *Yıldız Arşivi Sadaret Resmî Maruzat (YA-Res)*, Nr. 17/49, Lef.2: Meclis-i Vükelâ Mazbatası (2 Ekim 1882).

¹⁶ BA, *Ayniyat Defteri (AD)*, Nr. 1277/169: Dahiliye Nezaretine Tezkire, (1 Ocak 1882); BA, *YA-Res*, Nr. 17/49, Lef. 2.

¹⁷ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri 877-1890*, (TTK tarafından basılmaktadır.) İstanbul 1991, s. 302.

¹⁸ Aslında bölgeye bu yolla daha önce gelenler olmuştur. Gelen Hacı adaylarının bir kısmı büyük devletlerin himayeciliğinde buralara yerleşme yolunu tutmuştu. Bu durum şehirlerdeki gayr-i müslim nüfusun artmasına vesile olmuştur. Bkz. Alexander Schölch, *Palastina im Umbruch 1856-1882*, Stuttgart 1986, s. 111, 115.

tirmeyenler, Hacı adayı dahi olsalar Filistin'e giremeyecekler ve Hacı adaylarından dönüşlerinde iade edilmek üzere büyük ölçüde bir depozite alınacaktır.¹⁹ Alınan bu tedbirlere rağmen Yahudilerin Kudüs'e gelmeleri önlenememiştir. Bu yolla her hafta Kudüs'e gelenlerin sayısı 150 kişiyi buluyordu. Hacı olmak bahanesiyle gelenlerin ileride bölgeden çıkarılmasının zorlaşacağı görüşünde olan II. Abdülhamid, konunun *Meclis-i Vükelâ*'da acilen görüşülmesini istedi.²⁰ Meclis-i Vükelâ ise, Hacı adaylarının en fazla üç ay ikamet etmelerini ve daha fazla kalanların mahallî otoritelerce bölgeden çıkarılmalarını kararlaştırdı.²¹

Bâbîâli'nin aldığı tedbirlere rağmen gizli ve kaçak yollardan Filistin'e gelenler, yerli ahâliye değerinden fazla para vermek suretiyle arâzî satın almaya başladılar.²² Mevcut Arâzî Kanunnâmesi'nde Yahudilerin toprak satın almalarını yasaklayan herhangi bir hüküm yoktu. Bu kanunun ikinci maddesine göre, ecnebîler mülkiyet hakkına sahip olduklarından toprak satın alabilirlerdi. Kısacası bu hususta ecnebi-Osmanlı ayırımı yoktu. Ancak, Mart 1883 tarihinde kanunun ilgili maddesi değiştirilmek suretiyle ecnebi uyruklu Yahudilerin emlak satın almaları yasaklandı.²³ Bu husus Suriye ve Beyrut vilâyetleriyle Kudüs mutasarrıflığına tebliğ edildi.²⁴ Fakat, Osmanlı tâbiyetinde olan Yahudilerin benzer bir kısıtlamaya tabi tutulmaması ve İngilizlerin Yahudiler adına arâzî satın almaları gibi sebeplerden dolayı Yahudilerin Filistin'e yerleşmeleri önlenemiyordu.

Sonuç: Avrupa'daki Yahudi düşmanlığı, Siyonizmin hedefleri, Avrupa'nın emperyalist niyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama arzularını bir araya gelince önce bir Yahudi meselesi çıkarılmış, daha sonra bunu halletmek için Yahudilerin Filistin topraklarına yerleştirilmesi meselesi gündeme getirilmiştir. Bu konunun müteşebbisleri *Düvel-i Muazzama* ile *Siyonist* teşkilatlardır. Osmanlı Devleti bu meselede zorla taraf yapılmıştır. Dolayısıyla kendini savunmak durumunda bırakılmıştır. II. Abdülhamid'in devlet ve hakimiyet anlayışı, Müslüman Arapların tepkileri Yahudilerin münhasıran Filistin'e yerleştirilmelerine mani olmuştur. Bu demek değildir ki, Osmanlı Devleti Yahudileri istemiyordu. 1492'de Avrupa'nın zulmünden kaçan Yahudileri kendi topraklarına kabul eden Osmanlı Dev-

¹⁹ Mim Kemâl Öke, *Aynı eser*, s. 92.

²⁰ *BA, İD*, Nr. 96899: 2 Ağustos 1891 tarihli hususi irâde.

²¹ *BA, İD*, Nr. 96898: 4 Ağustos 1891 tarihli irade.

²² *BA, İD*, Nr. 96900: 5 Ağustos 1891 tarihli irade.

²³ Mim Kemâl Öke, *Aynı eser*, s. 96.

²⁴ Akr (Acre) İngiltere ve ABD'de kullanılan arazi ölçüsü birimi. 4047 m²'ye eşittir.

leti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan kovulmak istenen Yahudileri de Anadolu'da ve Irak'ta bizzat kendi göstereceği bölgelere yerleşmeleri şartıyla kabule hazırды. Ancak, Filistin'de bizzat kendi iradesiyle yeni bir huzursuzluk kaynağı yaratmamak için Yahudilerin toptan Filistin topraklarına yerleşmesini arzu etmemiştir. Ayrıca, XIX. yüzyılın son çeyreğindeki sosyal ve siyâsî şartlarıyla 1492'nin şartlarının bir olmadığı unutulmalıdır. 1492'de Osmanlı Devleti, kendi iradesiyle Yahudi göçmenlerini kabul etmiştir. 1879-1892'de ise Bâbîâli'ye zorla empoze edilmek istenmiştir. Dolayısıyla Bâbîâli, Düvel-i Muazzama'nın ve Siyonist teşkilâtlarının işbirliğinden korkmuştur. Öte yandan, Bâbîâli, Rumeli ve Kafkas göçmenlerini de iskân politikası gereği müteferrik olarak yerleştirmişti. Bu sebeplerden dolayı Laurence Oliphant'in plânı Osmanlı Devleti'nce kabul edilmemiştir.

1908 yılında Filistin'de yaşayan Yahudi nüfusu göçmen akınları sayesinde, 1876'ya kıyasla üç misli artmış ve 80.000'e yükselmiştir. Bu arada Siyonistler 40.000 dönüm toprak satın almışlar ve 33 yerleşim merkezi kurmuşlardır. Yukarıda açıklanan tedbirlere rağmen Yahudiler "*Arz-ı Filistin*"e girebilmişlerse bunun nedeni Avrupa'nın Siyonistler lehine Bâbîâli'ye müdahale etmesi ve siyâsî nüfûzlarını kullanarak kısıtlama ve yasakları uygulanamaz hale getirmeleridir.

LAURENCE OLIPHANT'IN LAYİHASI

Evvelâ: Arâzî-i Filistin'de Anadolu ve Rumeli Yahudileri için bir merkez-i hicret ihdâs olunmak. Burası Berlin Mu'âhede'si'nin azâd etmiş olduğu Yahudiler için dahi bir melce' olur. Ve Yahudiler orada mezâlîm ve ta'addiyâtından masûn oldukları ve Mu'âhede-i mezkûreyi imzâ eden devletler için gavâil-i cedîde ika' etmek tehlikesi olmadığı hâlde sermâyelerine bir mahrec ve san'at ve zirâ'atlerini icrâ edecek arâzî bulurlar.

Sânîyen: El-yevm metrûk kalup Muhâcirîn-i İslâmiyye için dahi emin bir melce' olabilecek olan arâzî-i münbite-i cesimeyi zira'ate tahsîs ve memleketin menâbi'-i zer'iyyesini tevsî' etmek ve orada sâkin urban aşâir-i bedevîyesini hall-i medenîyyete koymak ve ol-civârda (fırak) gibi serkeşlikde bulunan kazalarda emniyyet ve âsâyîşi i'âde eylemek ve Muhâcirîn-i İsrailiyyenin Avrupa'da bulunan mezheb-dâşları tarafından ve onların Filistin'e avdetlerini iltizâm eyliyen milel-i Hıristiyanîyye cânibinden bâligan mâ-belag tedârük olunacak ve sanâ'at ve zirâ'atde fûnûn-ı hâzırânın gösterdiği usûllerin icrâsından ve böyle bir teşebbüs-i azîmin hüsn-i idâresinden hâsıl olacak sermâyelerle sanâyi'-i mahallîyeyi ihyâ eylemek.

Sâlisen: Hazine-i celile muhâcirîn'in ikamet edeceği arâzînin bedelâtı olmak üzere derhâl verilecek mebâlig-i külliyyeden başka cemî'iyet-i muhâcirenin idâresi için ihdâs olunacak kumpanyanın mu'âmelâtından doğrudan doğruya veya bi'l-vâsıta hissedâr olacak eyâletlerin ale'd-devâm te-zâyüd edecek vergüleriyle külli istifâde etmek.

Râbian: Devlet-i Aliyye için ecnebî sermâyeleri vâsıtasıyla niyyât-ı seniyye-i cenâb-ı padişahiyye ve âmâ-i düvel-i garbiyyeye muvâfık ve muhsinâtı bi't-tecrübe sâbit olduktan sonra eyâlât-ı sâire-i şâhâneye dahi ta'mîme sâlih ıslâhâtın icrâsı mümkün olmak.

I. Mâdde: Hükûmet-i seniyye Belka Sancağı'nda kâin arâzî-i mîriyeyi mübâya'a ve arz-ı Filistin'in iş bu kısmını millet-i Museviyye ve sâireden muhâcirler iskânıyla tevsî' ve i'mâr edecek bir kumpanya teşkilî için sâhib-i imtiyâza salâhiyyet-i lâzime i'tâ buyuracaktır.

II. Mâdde: İş bu kumpanya *arz-ı Filistin'de, iskân-ı muhâcirîn Osmanlı Kumpanyası* nâmıyla yâd olunacaktır.

III. Mâdde: Kumpanya zât-ı şevket-simât Hazret-i Padişahînin himâyet ve sahâbeti ve Hükûmet-i seniyyenin nezâreti tahtında olacak ve Bâb-ı âlî işbu imtiyâzın şerâit-i esâsiyesiyle kavânîn ve nizâmât-ı seniyye ahkâmının tamamen icrâsına dikkat etmek üzere bir müdir ile bir müdir mu'âvini ta'yîn edebilecektir.

IV. Mâdde: Hükûmet-i seniyye şimdiki Belka mutasarrıflığına hâlel gelmeksizin orasını doğrudan doğruya Suriye Vilâyeti'ne tâbi' ayrı bir mutasarrıflık hey'etine vaz' buyuracaktır.

V. Mâdde: Kumpanyanın merkezi Dersaadet'de olacak ve fakat münâsib göreceği bir veya bir kaç pây-ı tahtlarda şubeler te'sisine salâhiyeti olacaktır.

VI. Mâdde: Hükûmet-i seniyye işbu imtiyâzın teshîl-i icrâsıçün Belka Sancağı'nın Ürdün ile Darbül hac arasındaki vâki' kısmını ilerüde ta'yîn olunacak ve şartnâmede muharrer şerâit mücebince tekasît-i mu'ayyenede te'diye kılınacak bir meblağa mukabil kumpanyaya fûrûht etmeliği ta'ahhüd eder. Salt şehriyle ona mülhak arâzi kumpanyaya verilecek arâziye dahil olmayacaktır.

VII. Mâdde: Hükûmet-i seniyyenin Belka sancağı'nda kumpanyaya fûrûht edeceği arâzi bir milyon akr ya'ni 4.356.000 dönüm ve her bir akrın fiyâtı dahi ... gurus olmak üzere ta'yîn kılınmıştır. Ma'mâfih Salt şehriyle arâzisi müstesnâ olmak üzere Belka Sancağı'nın hudûd-ı mezkûre dâhilindeki kısmı bir milyon akrdan ziyâde arâziyi şâmil ise Hükûmet-i seniyye şu fazlayı kumpanyaya terk ve kumpanya ilk bir milyon akr ne fiyâta almış ise o fazlayı dahi yine o fiyâta mübâya'a edecektir. Ve Belka Sancağı'nda bir milyon akrdan noksan arâzi var ise Hükûmet-i seniyye noksanı Aclun Sancağı'nın Belka Sancağı'na muttasıl arâzisinden ikmâl eyliyecektir.

VIII. Mâdde: Kumpanya imtiyâz-ı fermân-ı âlisi tarihinden i'tibâren üç sene zarfında Hayfa'dan Taberiya'ya ve oradan dahi Ürdün vâdisinden geçerek Bahri Lüta kadar bir timur yol ameliyâtına mübâşeret edecektir. Hükûmet-i seniyye dahi mîriye aid arâzi-i hâlîye ve gayr-i mezzû'anın kâf-fesini ve timur yolun geçeceği kaimekamlıklardan bulunup harâb olmuş bi'l-cümle karyeleri Belka arâzisi ne fiyâta satılmış ise o fiyâta kumpanyaya fûrûht ve bir de yolun her iki cihetinde mîriye aid arâziden meccânen birer kilometre arâzi terk eyleyecektir. Şu kadar ki bu bir kilometre mesâfe arasında efrâda aid arâzi var ise o arâzi tazmînât mukabilinde i'tâ olunacaktır.

IX. Mâdde: Hükûmet-i Seniyye arz-ı Filistin'in hiç bir cihetinde evvelce maru'z-zıkr İskân-ı Muhâcirîn Kumpanyası'na teklif etmeksizin sâir kumpanyaya arâzî terk ve umûr-ı nâfia havâle etmemekliğe ve yeni sancakda müzâyedeye konulacak emlâk hakkında kumpanya'ya hakk-ı rüchân i'tâ eylemekliğe muvâfık buyrulur.

X. Mâdde: Hükûmet-i seniyye emlâk ve ma'den ve orman ve sâireyi rehn makamında alarak fâiz nizâmı ile akça ikrâz ve biçilmemiş mahsûlât ile çiftlik edevâtı ve sâire mukabilinde muvakkaten pare idâne etmek ve'l-hâsıl zirâ'at bankalarına mahsus olup şartnâmede ta'yîn olunacak mu'âmelât-ı sâireyi icrâ eylemek üzere bir zirâ'at sandığı teşkili için kumpanyaya me'zûniyyet-i lâzime i'tâ eder. Merkez-i hicret neresi ise zirâ'at sandığı şirketinin merkezi dahi orada olacak ve fakat şirket mu'âmelâtını tevsi' ile arz-ı Filistin'in her bir cihetinde şu'belere ihdâ edebilecektir.

XI. Mâdde: Müdür ve muhasebecilerle mal müdirleri muhacirler tarafından intihâb ve cânib-i hükûmet-i seniyyeden tasdik olunacaktır. Bâb-ı Âlî bunlardan sû-i hareketleri tebeyün edenleri azl edebilecektir.

XII. Mâdde: Kumpanya İdâre mesârifiçün Hükûmet-i seniyyeye ilerüde kendü arâzîsi nisbetinde ta'yîn olunacak hisse-i mesârifi te'diye eylemekliğe ta'hhüd eder.

XIII. Mâdde: Merkez-i livada kumpanya tarafından hiç olmaz ise bir vekil bulunacak ve bu vekil mutasarrıfla icrâ-yı muhâbere eyleyecektir.

XIV. Mâdde: Muhâcirler her hangi milletden olur ise olsun teb'a-i Devlet-i Aliyye'den addolunacak ve'l-yevm Memâlik-i Şahânedeki mer'iyü'l-icrâ olan kavânîn ve mu'âhedât ile tayîn olunmuş mehâkime tâbi' olarak hidemât-ı mülkiyye ve sâirede istihdâm olunacaklardır.

XV. Mâdde: Muhâcirlerin meskûn oldukları arâzîde teşkil edilecek mehâkimin cümlesi muhâcirlerden mürekkebe olacağından bu mehâkimde fasl u rü'yete olunacak de'âvî kabil-i istinâf olmayacaktır.

XVI. Mâdde: Kumpanya mübâya'a eyleyeceği bi'l-cümle arâzîyi sûret-i dâimede tamamen tasarruf etmek hakkını hâiz olacağı gibi inde'l-icâb menâfi'-i umûmiyyeye müte'allik kumpanyalara nez'-i emlâk hakkında verilen hukukdan dahi müstefid olacaktır.

XVII. Mâdde: Arâzî-i mezkûnenin fûrûhtu orada mevcûd olan orman ve ebniye ile sath-ı arzda veya zîr-i zemîndeki bi'l-cümle ma'denler dahi

şâmil olacaktır. Bu ma'denlerin işledilmesi hususu nizâmât-ı mahsûsiyeye tâbi' olacaktır.

XVIII. Mâdde: Kumpanya mübâya'a eyleyeceği arâziyi istediği gibi senedât-ı meşrû'a ile fûrûht ve istiğlâl veyâ mübâdele edebilecektir. Senedâtın kayd ve mübâdelerine mahsûs kalem merkez-i livâda bulunacaktır. Maamâfih arâziyi iştirâ edecek âdem nizâmât-ı mahalliyyeye teba'iyete mecbûr olacaktır.

XIX. Mâdde: Kumpanya kabul olunacak muhacirlerin ahvâllerini tefîşe ve kendü nizâmâtına mugayir hareket edenler mahkeme tarafından ta'yîn edilecek mikdâr tazmînât te'diyesiyle oradan tard ve teb'ide salâhiyeti olacaktır. Fakat hükûmet-i seniyye bir veyâ bir çok muhacirlerin kabûlüne karşı sûret-i mahsûsada i'tirâz buyuracak olur ise kumpanya bu i'tirâzı nazar-ı i'tinaya almağa mecbûr olacaktır.

XX. Mâdde: Arâzi kumpanyaya terk ve teslim olunduktan sonra orada kalacak ahâlîye kumpanyanın hükm ve nüfûzunu kabûl ve tasdîk etmiş nazarıyla bakılacak ve ahâlî-i merkume işbu imtiyâznâme mücebince muhacirlere verilen imtiyâzâta ve tahmîl edilen vezâif ve taahhüdâta iştirâk eyleyecektir.

XXI. Mâdde: Hükûmet-i seniyye kumpanyaya terk ve fûrûht eylediği arâziden el-yevm ne mikdâr vâridât almakda ise kumpanya 12 sene müddetle kendüsüne o vâridât nisbetinde bir meblağ te'diye etmeğe müteahhid olup bu para son 7 senenin hesab-ı mutavassıt üzere vâridât-ı seneviyyesi üzerine ta'yîn olunacaktır. Hükûmet-i seniyye dahi cem'iyet-i muhâcireye verilen arâziyi kumpanyaya terk olundukları vakt tedâhülde kalmış bi'l-cümle vergü ve tekâlîfi var ise onlardan âzâde eyleyecektir.

XXII. Mâdde: Hükûmet-i seniyye cem'iyet-i muhâcireye âid bi'l-cümle arâzinin defterini tanzîm edecek ve bu arâzi üzerine a'sâr bedelini tecâvüz etmemek üzere bir emlâk vergüsü ta'yîn eyleyecek kumpanya dahi mezkûr 12 sene müddetin inkizâsından sonra emlâk vergüsüyle âğnâm resmini te'diyeye mecbûr olacaktır.

XXIII. Mâdde: Muhacirler iki sene için hidmet-i askeriyye veyâ bedel-i nakdîden mu'âf olacak ve bu müddetin inkizâdından sonra sâir bi'l-cümle teba'a-i sahâne misüllü hidmet-i mezkûre ile mükellef bulunacaktır.

XXIV. Mâdde: Hükûmet-i seniyye cem'iyet-i muhâcirenin mu'âmelâtı netice-pezîr olduğu hâlde ilerüde arz-ı Filistin'in sâir cihetlerine dahi tevessü'nü aynı şerâitle teshîl buyuracaktır.

XXV. Mâdde: Kumpanya cem'iyet-i muhâcirenin temekkün edeceği arâzî üzerinde her nev' ıslâhât ve umûr-ı nâfianın lüzûm ve ehemmiyetini ve sûret-i icrâsını hükûmet-i seniyye tarafından mensûb mühendis ile bi'l-ittifâk kararlaştırılacaktır. Bundan başka lüzûm göreceği rüsûmu dahi ahz ve istifâ eyleyeceğinden bu rüsûmun cem'iyet-i muhâcire vâridâtından add ve i'tibâr olunacağı şartnâmede tasrîh eylemek lâzım gelecektir.

XXVI. Mâdde: Zât-ı şevket-simât hazret-i padişahîde mücerred memleketin ve ahâlîsinin menâfi'ni vikayeten kumpanyaya bu imtiyâzı i'tâ buyurmuş olmağla kumpanya dahi mu'âmelât-ı seneviyyenin icmâlini ve işbu imtiyâz-ı şerâit-i muhtelifesinin sûret-i cereyânı hakkında müdirlerin mütâlaâtını hâvî olarak her sene hükûmet-i seniyyeye hâl ve mevki'ne müte'allik ve müdirler tarafından mûmza bir defter takdîm eyliyecektir.

XXVII. Mâdde: Zât-ı şevket-simât hazret-i padişahî kumpanyanın mu'âmelatını te'mîn veyâ teshîl için ilerüde şerâit-i imtiyâziyyesince arz eyliyeceği ta'dilâtı lütfen nazar-ı i'tibâra almaklığı taahhüd buyurur.

XXVIII. Mâdde: Kumpanyanın sermayesi işbu mukavele-nâme ile 50.000 ta'yîn olunmuş ise de anı istediği gibi tezyîde salâhiyyeti olacak. Şu kadar ki ez-ser-i nev mevki'-i tedâvüle çıkarılacak senedâtın bedel-i i'tibârîsi kâmilen te'diye ve istifâ kılınmak lâzım gelecektir.

XXIX. Mâdde: Cem'iyet-i muhâcirenin intizâm ve asâyiş-i umûmîsi muhacirlerin içinden müntahab piyâde ve süvâri bir kuvvet ile te'mîn olunacak. Ve bu kuvvetin mesârîfi cem'iyet-i mezkûre tarafından tesviye kılınacaktır. Kuvve-i mezkûre mutasarrıfın emri altında bulunub reisini dahi kumpanya idâresiyle müttefiken mutasarrıf nasb edecektir. Hükûmet-i seniyye ahvâl-i âcilede kumpanya tarafından vuku'bulacak taleb üzerine ve her ne vakt münâsib görür ise cem'iyet-i muhâcireyi askerle dahi himâye eyliyecektir.

XXX. Mâdde: Kumpanyanın me'mûrîn-i Devlet-i Aliyye ile cereyan edecek münâsebâtında mutasarrıfın intihâbına göre Fransız veyâ İngiliz lisânlarını isti'mâl etmesine müsâ'ade olunacaktır.

XXXI. Mâdde: Kumpanya imtiyâz fermân-ı i'tâ ve nizâmât-ı dahiliyyesi tasdik buyurulduğu tarihten i'tibâren bir sene zarfında teşkil olunacak ve Filistin'de işlemeğe başlayacaktır.

XXXII. Mâdde: İşbu imtiyâzın şerâit-i mündericesinden ba'zılarının tefsîrinden veyâ mesâil-imühimme-i sâireden dolâyı Hükûmet-i seniyye ile kumpanya beyninde bir ihtilâf zuhûr eder ise keyfiyyet hükûmet-i seniyye ile kumpanya tarafından iki mâh müddet zarfında nasb edilecek mümeyyizlere havâle olunacaktır. Bu müddetin inkizâsında tarafeynden yalnız biri mümeyyizini intihâb eylemiş bulunur ise bu mümeyyiz mes'eleyi fasl u rü'yet edecektir. tesâvî-i ârâ vuku'u mülâhazasına mebni mümeyyizler mes'eleyi tedkîke ibtidâr etmezden evvel ... müddet zarfında kat'iyyen i'tâyı hüküm eylemek üzere bir üçüncü mümeyyiz intihâb eyleyeceklerdir.

XXXIII. Mâdde: İşbu imtiyâz tasdik buyurulacak ve taraf-ı eşref hazret-i mülûk-ânedan kumpanyaya terk olunacak arâzînin bedel-i maktu'una mahsûben tarafeynden kararlaştırılacak bir meblağın hükûmet-i seniyyeye te'diyesi üzerine kumpanyanın mâlî olacaktır.

Bayram Kodaman-Nedim İpek

- بیتیاره حکوت سینه بلقا سجا غنده کانه اراضی میرید با بعد اراضی فسطیح استوسیت مسیه رسازه ده ملاجر
 استا بل توسع و نما اید جه بر قویانه تکلیع ایجه صاحب ایاده صلاح لازم اعته پوره جقد -
- بیتیاره استر قویانه اراضی فسطیده اسطامه ملاجریه عثمانی قویانه سی * نامه یاد اوله جقد -
- بیتیاره قویانه نامه شکر ساسه حفته یاد رفیق حیات و صحای و کلوسیتیک نظریه تحت اولر صید و با شالی استواریک
 شرط اساسیله قویانه دفت ماسینه احطامه تکلیع اولر اوره بر صید اولر بر صید معاوله بقینه ایج بد جقد - //
- در قویانه حکوت سینه شکی بلقا شکر تلف خلل کلکسزیمه اولر سی طریقه سوره ولایتی تابع آری بر شکر بلق
 هدیه وضع پوره جقد -
- بیتیاره قویانه مرکزی در سعاریک اولر صید و فقط ساب کوره جی بر دیار قیاح ای خنده شکر در ناسینه صلاحتی
 اولر جقد -
- بیتیاره حکوت سینه استواریک تریل ایجه سوره بلقا سجا غله " اولر اولر " خراب الخ " اید شده ذوق قستی اید اوره
 بقینه اولر صید و شکر اوره بحر شرط موصی تقاسط معینده ناریه لقصه بر سینه بقینه قویانه قویانه تکلیع قویانه
 " سبط " شکر اولر مملو ارض قویانه و بر بر ده ارضی داخل اولر جقد -
- بیتیاره حکوت سینه تک بلقا سجا غنده قویانه قویانه جک ارض بر بلوید " آق " یعنی دوق بلوید ارضی اولر
 اولر بلوید روم و اهر " آق " تک قیانه ارضی ... غنیمه اولر اوره بقینه تک - بیانیه سطر شکر ارضی سقا
 اولر اوره بلقا سجا غله حدود مذکوره اچنده کافس بر بلوید - آق - و در زیاده ارضی بر سینه جکوت سینه سقوله
 قویانه بر تک و قویانه ایلك بر بلوید " آق " سی نه قیانه المسیر اوضله ارضی نه اولر قیانه با اید ایج جقد - و بقا سجا غله
 بر بلوید " آق " ده نقصانه ارضی اولر جکوت سینه نقصان " مجلوه " سجا غله بلقا سجا غله متصل ارضی سینه اولر
- ایله جقد -

Bayram Kodaman-Nedim İpek

اوله شجره قومیایه سابعلمیله جمیع بالجهار ارضیه سوریه وارده تماما تصرف ایزد حقن حانه اوله جعفر کهن عندالوی مع
عمیریه منقل قومیایله ترغ املات حفت ویریلدیه حقوقده وحق مستقیمه جعفر
اوله شجره ارضه منکوره ناک فروضی اولدو برصود اولدو اورمان وایلیله سطح ارضده ویا زیر زمین کمالجه معذری
سئل اولم جعفر بومدنک ایلدن حیرین ناک ماله کومریمه نای اولم جعفر

اوله شجره قومیایه سابعلمیله جمیع ارضیه ایستدی کهن سند شریع ایلد فریضه وایسار ایزد بیلدیکده
سندبات قید و سادرسه کومرین قلم مرکز لوده بولم جعفر ایلیله ارضیه استیلاات جلا اولم ناک ماله کومریمه سابعلمیله
اوله شجره قومیایه قول اولم سلاجرک اولدوی نغیسه وکند وقت ماله معایر حرکت ایزد کمال فریضه نغیسه
ایله جمیع معذره قومیایه تا اویسلا اولدو طرفه وبعده صلاحتی اولم جعفر فقط حکومت سینه بر دیا بر صود ویریلد

قولو نایبو سوریه کومریمه ده اغراضه سوریه جلا اولم قومیایه بواغده منظر اعصاب ایلد کومریمه جعفر
یک شجره ارضیه قومیایه ترغ وکرم اولدوقده جکده اولدو نالاص اقاخیه قومیایه ناک حکم و نغورای قیام و نغیسه
ایتمه نظریه باقدیس واهلا مرقوم شوا ایسار مار سوجی سلاجره ویریلد ایسار و تحویل ایلد وحق تلف وکومریمه استیلا
ایله جکده

یکین شجره حکومت سینه قومیایه ترغ و فریضه ایلدی ارضیه ایسار نغورای قومیایه اولدوی سینه
مدد کندرسه او وار اولدو نغورای بر سیغ نایب ایتمه سفید لوبی بویاره صولت بیدی سینه ناک حسب سوسط اولدو وارنده
سوییه اولدوی نغیسه اولم جعفر حکومت سینه رضی صفت سلاجره ویریلد ارضیه قومیایه ترغ اولدو ناک وقت سینه
فالمه بالجهار ویکو و نغیسه اولدوی نغورای اولدو وارنده ایله جکده

یکین شجره حکومت سینه صفت سلاجره عاشر بالجهار ایسار و قومیایه ایله جکده و بواغده اولدوی عاشر بیلدی نایب اولدو
براملات ویکو نغیسه ایله جکده قومیایه رضی منکوره اولدوی سینه مدد ناک انقصدنه جکده املات ویریلد ارضیه سینه نایب
مجموع اولم جعفر

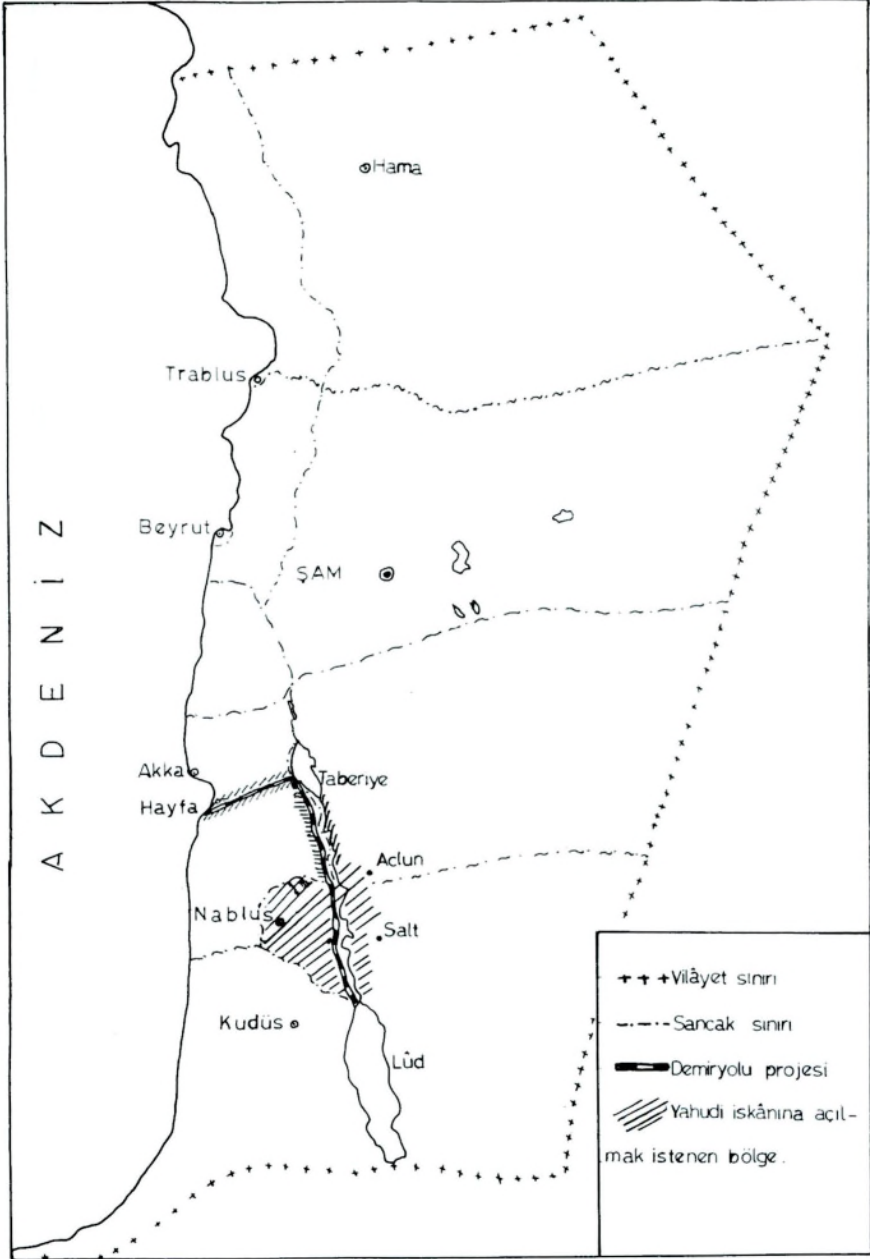
یکین شجره سلاجره ایسار سینه ایتمه خدوت عکریه ویا بیک نغورای سینه مدد ناک انقصدنه جکده سابعلمیله
نغورای سلاجره سلاجره سلاجره ایله تکلف اولم جعفر

Bayram Kodaman-Nedim İpek

اوتوز برجهاره قومیانه ایستار قومیانه عیالسه عه ونه رنه راجلیس تصدیقه بیلدیرنن تاریخده اعباسا برسنه طرفت تشکیلاتی
و فلسفنده ایتمک باسلامیه جقهده

اوتوز ایکنجهاره ایستار ساریف شه جسدنه بصدیرنه تصدیقه و یاساق راکه ساره رنه طویلا حکومت سنیله قومیانه
یتیک برجهاره ظهور ایدر بره سیت حکومت سنیله قومیانه طرفنده ایتمک ماه مدسه طرفت نصاب سنیله جلد منیره حوله اوتوز جقهده
بودنک انصاف طرفنده یا کبری سنیله ایتمک برنور ایدر برمنده سنیله فصل و و ساریف جقهده
سای آرا و قویس ملاحظه سنی منیر سنیله ترقیه ایتمک اول مدسه طرفنده قطعاً عه ی حکم ایتمک
اوتوز برجهاره ایتمک جلد

اوتوز اوجیمجهاره ایستار تصدیقه بیلدیرنن جوه و قویس طرفه مدله نوره قومیانه برت اولوز جوه اوجیمجهاره بدل مصلحت
تکلی طرفنده قرادیدیر جوه بر مصلحت حکومت سنیله نادر سنیله اوتوز قومیانه تک مالا لیم جقهده

RUS İMPARATORİÇESİ ALEKSANDRA FEDOROVNA'NIN MEKTUPLARINDA I. DÜNYA SAVAŞI ve TÜRKİYE

Doç. Dr. LEMAN ERGENÇ

1884 yılında tahta geçen Çar Nikola II. 1895 yılında Kraliçe Viktoria'nın torunu, Alman asıllı Alis ile evlenmiştir. Ortodoks mezhebini kabul eden Çariçe, Aleksandra Fedorovna adını almıştır. 1905 Rus-Japon Savaşında yenilen Çar Nikola II. Meşrutiyet ilan etmek zorunda kalmıştır. Sırbistan'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından yutulmasını engellemek için de I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Savaş süresince Aleksandra Fedorovna, Çara 400 kadar İngilizce mektup yazmıştır. Bu mektuplar, Çarın uzun süre saraydan ayrılmış olması nedeniyle, Haziran 1914 ile 17 Aralık 1916 tarihleri arasında yazılmıştır. Mektupların 17 Aralık 1916 tarihinde kesilmesi, o dönemde bir hayli etkinliği olan Grigoriy Rasputin'in öldürülmesi ve Çarın bunun üzerine acil olarak Tsarsko Selo'ya gelmesindedir. Şubat 1917 tarihinde Çar tekrar cepheye döner. Ancak bu sıralarda Petersburg'da devrim hareketleri başlamıştır.

Aleksandra Fedorovna'nın bu mektupları, Çar ailesinin öldürülmesinden sonra Ekaterinburg'ta (Sverdlovsk) üzerinde N.A. harfleri olan oymalı kara sandıkta, Alman İmparatoru Wilhelm'in Çar Nikola II. ye yazdığı mektuplarla birlikte bulunmuştur. Bu mektupların hangi yolla Almanya'ya gittiği bilinmemektedir. Ancak 1922 yılında Berlin'de Rusçaya çevrilerek "İmparatoriçe Aleksandra Fedorovna'nın İmparator Nikola II ye Mektupları" adıyla yayınlanmıştır.

Mektuplar edebi bir dil ve düzgün üslupla yazılmıştır. Yaz ve kış mevsimlerine ait güzel tabiat tasvirleri vardır. Mektup türünde yazılmış bir edebi eser sayılabilir. Bu mektupların edebi değeri yanında siyasi önemi daha büyüktür. Mektuplar, o devirde Rus sarayı ve bürokratik başkent Petersburg hakkında dolaşan yığınla efsaneye, söylentilere ve dedikodulara açıklık getirmiştir. Bunun yanında mektuplarda savaş, Rusya'nın iç durumu, İngiltere, Fransa, Balkan devletleri ve Türkiye hakkında düşünceler yer almaktadır. Bu makalede, özellikle Çariçenin Türkiye hakkındaki düşünceleri tümüyle ele alınarak açıklamalarda bulunulacaktır.

İmparatoriçenin Çara gönderdiği ilk mektup 27 Nisan 1914 tarihinde Kırım'da bulunan Livadiya'dandır, sonraki mektupların çoğu ise Petersburg yakınlarında bulunan Tsarsko Selo (Puşkin)'dan yazılmıştır. A.Fedorovna burada kalırken askeri hastaneleri her gün ziyaret eder ve yaralı askerlerin, subayların morallerini yükseltmeye çalışır, ameliyatlara hemşire olarak girer ve bu görevini büyük bir istekle yerine getirir. İmparatoriçe kalbinden rahatsız olmasına rağmen, kendisini iyi hissettiği zamanlar işini ihmal etmez. Bu arada yaralı askerlerin taşınmasını, cepheye yiyecek, giyecek ve her türlü yardımın gönderilmesini kendi denetimindeki trenlerle sağlar. Bakanların ve yüksek rütbeli subayların raporlarıyla ilgilenir ve kızlarını da askeri depolarda çalıştırır.Savaşın getirdiği acılardan A.Fedorovna tedirgin ve üzgündür. Bu hususta şöyle der:

“Bu uğursuz savaş ne zaman bitecek! Wilhelm'in ve onun anti-Rus kliğinin savaşı başlatmasıyla memleketi yok olmaya götürdüklerini zaman zaman düşündüklerinde çok acı ve umutsuzluklarla dolu anlar yaşadıklarını zannedirim. Yıllarca, bütün bu küçük devletler savaşın getirdiklerinden acı çekmeye devam edeceklerdir. Küçük memleketimizi babamın ve Erni'nin her yönden pırl pırl hale getirebilmeleri için ne kadar çaba sarfettiklerini düşündüğüm zaman içim kan ağlıyor.” (Bk.s.13)

Bu savaşın, insanların ruhlarını kirletmesinin aksine temizlemesinin gerektiğine inanır. Düşüncelerinin sonucu olarak rahiplere, Rus askerlerinin yağmacılık yapmaması için ikna etme görevinin verilmesini tavsiye eder ve:

“Rus askerlerinin adı ileride tüm ülkelerde korkuyla, saygıyla, hayranlıkla anılmasını isteriz,” demektedir. (Bk.s:14)

İmparatoriçenin mektuplarından, kendisinin Tanrıya büyük sevgi ve inanç beslediğini, dini vecibelerini yerine getirdiği görülmektedir. Aynı mektupta şöyle devam etmektedir:

“Bizim Karadeniz donanması ne durumda?” (Bk.s.29)

“Gönderdiğiniz iyi haberler için Tanrıya şükürler olsun. Avusturya ordusu Sana nehrinden itibaren cepheden geri çekiliyormuş. Türkiye hakkında güzel haberler var mı?” (Bk.s.21)

İmparatoriçe, Rasputin'den¹ Kırım valisi Lavrinovski'nin en iyi Tatarları Türkiye'ye gönderdiğini, herkese karşı kötü davrandığını öğrenmiş ve

¹ Grigoriy Yefimoviç Rasputin: Kendisine sefih anlamına gelen Rasputin adı köylüler tarafından verilmiştir. I. Dünya Savaşında yönetimde daha büyük denetim kuran Çariçe tarafından başdanışman yapılmıştır.

Çardan Kırım'ın selameti için Knâzeviç'in vali olarak atanmasını istemiştir. Mektubunda:

“Görüldüğü gibi, vali Tatarlara karşı bir hayli zalimce davranıyor, özellikle şimdi Türkiye ile savaşırken böyle davranmasının zamanı değil. Lütfen benim bu işe karışmama kızma ve telgrafla “destekliyorum” veya ‘ne yazık’ sözleriyle cevap ver.” (Bk.s.24) “Allaha şükürler olsun ki, Türkiye ile işler iyi gidiyor. Donanmamızın başarılı olmasını ne kadar çok isterim.” demektedir. (Bk.s.25)

Alman asıllı İmparatoriçe, savaşın kötülüğünden, vahşetinden ve Almanların korkunç kayıplar vermesinden çok acı duyduğunu, ordu komutanı Erni ve birçok tanıdıkları aklına geldiğinde kalbinin sızladığını belirtir.

Yalta'ya bir Alman gemisinin ateş açtığını duyunca çok sinirlendiğini ve onu hemen batırmak istediğini söyler.

A. Fedorovna, sakin ve mutlu günlerin gelmesini çok istediğini, ancak ilk önce birçok konuda barışın sağlanması gerektiğini belirtir.

İmparatoriçe mektuplarında, Rus generallerinin askerlerine sert ve zalim, adil olmayan davranışlarda bulduklarını belirterek bu durumun istisna olabileceğine inanmak istediğini ifade eder. O, genç subayların ölümüne çok üzülür ve:

“Niye onlara verebileceğim sıcaklığı ve sevgiyi vermeye çalışmıyayım, onlar öylesine acı çekiyorlar ve ahlâken tertemiz insanlar ki,” demektedir. (Bk.s.75)

Bir mektubunda Çariçe, ölen subayların savaştan sonra Kafkasya'ya gömülmelerini askerlerce karara bağlandığını bildirir:

“Subayın şimdi cenazesi kaldırılıyor, burada bırakılıp bırakılmıyacağını bilmiyorum. Askeriye, savaştan sonra bütün subayların cesetlerinin Kafkasya'ya gömülmesi niyetindedir ve mezar yerlerini bile seçmişlerdir.” (Bk.s.76)

4 Nisan 1915 tarihinden sonra A.Fedorovna'nın eşine yazdığı mektuplarda daha çok memleketin iç sorunları ele alınır, bu konularda neler yapılması gerektiğini bildirerek tavsiyelerde bulunur. İmparatoriçe, eşini ordu komutanı Knâz Nikolay Nikolayeviç için defalarca uyarır ve onun Ça-

rın işlerine karışmasını eleştirir, bu durumun kendisini çok sınırlendirdiğini belirtir ve şöyle der:

“Affet beni sevgilim, sen de biliyorsun ki, çok fazla iyisin ve yumuşaksın, ama güçlü bir yüksek ses ve sert bir bakış harikalar yaratır. Kıymetlim, ordu başkomutanlığını üzerine almak için kararlı ve kendinden emin ol, harekete geç ve korkma. Sen hiçbir zaman lüzumsuz şeyler yapmazsın.” (Bk.s.84)

İmparatoriçe mektuplarında, iç ve dış konularda Rasputin’in fikir ve tavsiyelerini eşine bildirir. Aileyi çok seven “Dostun” fikirlerine inanması gerektiğini yazar. Birçok bakan, Duma (Parlamento) üyeleri, ordu komutanı Knâz Nikolay Nikolayeviç Rasputin’e karşıdır, onun hakkında birçok olumsuz söylentiler yayar ve ona suikast yapmayı düşünürler.

Rasputin İstanbul’da iken İmparatoriçe’ye mektup gönderir. O da, eşine 5 Nisan 1915’te yazdığı mektubunda İstanbul hakkında şunları söyler:

“Dostumuz’un İstanbul’da iken yazdığı mektubu tekrar okudum ve izlenimlerini ilginç buldum. Ayasofya’da yeniden ayin yapıldığı gün ne muhteşem bir gün olacak! Ancak Müslümanlara ait olan hiçbir şeyin yıkılmaması için emir ver. Dini vecibelerini yerine getirmeleri için tüm imkanlarını kullansınlar. Allaha şükür, biz Hıristiyanız, barbar değiliz. Böyle bir anda orada olmayı ne kadar çok isterdim! Her yerde Türkler tarafından kullanılmakta veya yıkılmış ne kadar kiliseler vardır. Yunanlıların dine layikiyle hizmet etmemelerine rağmen, ne tuhaf ki, öylesine muhteşem mabetleri var. Ümit ederim ki, bundan sonra Ortodoks kilisesi layikiyle hizmet eder ve tekrar arınır. Bu savaşın, belki de milletimizin ve kilise camiasının ahlâki yönden yeniden düzelmesini sağlamada çok büyük rolü olur. Bunun olabilmesi için senin tüm emirlerini yerine getirecek ve pek çok görevlerinde sana yardım edecek insanlar bulmak gerek.” (Bk.s.87)

Rusların Ayasofya’da ayin yapma emellerinin çok eski tarihlere dayandığı bilinen gerçeklerdir. İmparatoriçe’nin de eşine yazdığı bu satırlarda İstanbul’u sanki kısa zamanda fetih edecekleri umuduyla dolu olduğu görülür. Belki de bu umutlarını artıran İngiliz ve Fransız donanmasının 1915’te Çanakkale’ye karşı hazırladıkları hücum ve bunun sonucunda İstanbul’un çok kısa sürede Rusların eline geçeceği düşüncesidir.

İmparatoriçe, Nisan 1915 tarihli mektuplarında bazı önemli haberleri verirken aynı zamanda savaşın getirdiklerini ve savaştan sonraki günlerin nasıl olması gerektiğini şöyle belirtir:

“Her tarafta kuşlar ötüyor, tüm tabiat canlanıyor ve Tanrı bütün güzelliklerini ortaya koyuyor. Bu an, savaşın getirdiği acıları ve kan dökmeleri insana daha çok hissettiriyor. Nasıl ki, kıştan sonra yaz gelirse, savaştan sonra da barış ve sükunet dünyada yerini bulacak, nefret yok olacak ve bizim sevgili vatanımız da kendi güzelliğine kavuşacaktır. Bu durum, ruhların ve mantığın arınmasının başlangıcı olacaktır, ancak onların dosdoğru yolda gitmelerinin sağlanması gerekmektedir. Ne kadar çok iş var, herkes elele vererek, birbirine mani olmadan, yardım ederek, şahsi başarı ve şöhret için değil, büyük davanın gerçekleşmesi için cesurca çalışmalıdır.” (Bk.s.93)

İmparatoriçe'nin 11 Nisan 1915'te yazdığı mektubunda Slav devletleri hakkındaki düşünceleri de şöyledir:

“Tanrı, Slav devletlerini eski anası Rusya ile tarihi ve dini anlamda takdis edip birleştiresin. Her şey zamanında oluyor, eskiden bunu yapamazdık, ama şimdi onları idaremizde tutabilmek için yeterince güçlüyüz. Bununla beraber, içte daha güçlü olmalıyız ve her hususta birleştiğimiz takdirde onları daha büyük bir otoriteyle idare edebiliriz.” (Bk.s.95)

Mektuplardan anlaşıldığına göre A.Fedorovna iç ve dış sorunlarda Çar Nikola II.yı yönlendirmek istemektedir.

17 Nisan 1915 tarihli mektubunda Çariçe, Alman ordu komutanı Erni'den² mektup aldığını ve Erni'nin, Çar Nikola'yı en iyi anlayanın İmparatoriçe olduğunu belirttiğini yazmıştır. Alman ordu komutanı yazdığı mektubunda, iki şıktan birinin seçilmesi ve bu nedenle Stokholm'a emin bir kişiyi gönderdiğini, anlaşmak için bir köprü kurulması gerektiğini belirtir. İmparatoriçe ise, bu kişiye mektup yazdığını, Çar Nikola'nın Petersburg'a dönmediğini ve onu beklemesi gerektiğini, herkesin barış istediğini, ama zamanın henüz gelmediğini belirtmiş olduğunu bildirir.

İmparatoriçe, Rus halkının yetenekli, fakat tembel ve girişimsiz olduğunu belirterek eşinden kesin emirler vermesini ve kendi devletini koruması için enerjik olması gerektiğini yazar. Bu arada, Rusya ve İmparatorun menfaatlerini kalbinde taşıdığı gerekçesiyle 'Dostun' tavsiyelerine uymasını ister ve şöyle der:

“Ah, canım, karşında tirtir titremelerini sağla. Layikiyle sevmiyorlar, hiç olmazsa, seni kırmazınlar ve sana kötülük yapmaktan çekinsinler, üzmesinler. Sen her zaman çok iyisin ve bu iyiliğinden istifade ediyorlar.

² Ernest- İmparatoriçe'nin erkek kardeşi.

Sevgilim, hiç olmazsa bana bir defacık inan, böyle devam etmez. Ben sana gerçeği söylüyorum. Seni gerçekten seven herkes, senin daha kararlı olmanı ve memnuniyetsizliğini daha sert bir şekilde göstermeni canı gönülden istiyor. Bu şekilde işler iyi yürümez. Eğer, senin bakanların senden korksaydılar, her şey çok daha iyi olurdu.” (Bk.s.147)

24 haziran 1915 tarihli mektubunda, Çar Nikola'nın Yüksek Başkanlık Karargâhına danışmadan bazı bölgelerdeki orduları denetlemeye gitmesini tavsiye eder ve:

“İmparator canının istediğini yapabilir. Sen hiçbir zaman bu imkânını kullanmıyorsun. Kendi kararların ve kendi iraden olduğunu, Knâz Nikolay Nikolayeviç'in ve karargâhının seni yönetmediğini göstermen lâzım.” (Bk.s.151)

“...Askerlerin, Yüksek Başkanlık Karargâhının değil, seni görmesi gerekir. Onlara sen gereklisin, onlar seni istiyor, sen de onları,” demektedir.

Bk.s.152)

Çar Nikola, eşinin tavsiyesinden sonra ordularının başkomutanlığını üzerine alır. Bu konuda, Çariçe yazdığı mektupta şöyle der:

“Sen hakimiyetini gösterdin. Mutlakiyetçi olduğunu ispatladın. Rusya'nın başka bir idare şekliyle yönetilmesi mümkün değildir..... Bu, Yüksek Komutanlığa karşı kazandığın bir savaştır. Bu, senin çarlığın devrinde şöhretli bir yer alacak ve bugünler, Rus tarihinde bir destan olacaktır.” (Bk.s.158)

Yüksek Başkomutanlık Karargâhında her şeyin normal, ordu komutanı Knâz Nikolay Nikolayeviç'in Kafkasya'ya atanmasının da iyi olduğunu belirten Çariçe, İmparatora hapsedilerdeki tutukluların cepheye gönderilmesini, Duma'nın kapatılmasını tavsiye eder. Çar Nikola II. de tutumunu tasvip etmediği Duma'yı bir müddet için kapatır. Duma'nın isteğine uyularak Alman asıllıların işlerine son verilmesi İmparatoriçe'yi kızdırır ve bunun doğru olmadığını, daha sonra İmparatorun başına büyük işler açacağını ve bu nedenle derhal emir verip bu işe son verilmesini ister. Yine bu mektubunda, her şeyin Avrupa'dan getirildiğini ve savaştan sonra fabrikaların çok çalışması gerektiğini, ülkenin dışarıya bağımlı olmasının iyi olmadığını belirtir. Savaş zamanında fabrikaların iyi çalışması için denetleyiciler göndermesini tavsiye eder. İç sorunların Çar Nikola'yı çok yordüğünü, Duma önünde sorumlu bir işleri bakanına gerek duyulmadığından da söz eder. Çünkü düşüncesine göre:

“Biz bu seviyeye gelmiş değiliz. Bu, Rusya için mahvedici bir şey olur. Biz Avrupalı devlet değiliz, böyle olmaya da cesaretimiz yok. Halkımız buna hazır değil. Allaha şükür ki, İmparatorumuz mutlakiyetçidir.” (Bk.s.205)

11.9.1915 tarihli mektubunda A.Fedorovna, iç durumun karışık, hükümetin çürümüş olduğunu, Çarın emirleri doğrultusunda gitmeyip aleyhinde çalıştıklarını, gazetelerde İmparator ailesi hakkında dedikodular ve söylentiler yazıldığını bildirir. Bu konu üzerine şöyle demektedir:

“Senin demir iradeni ve demir yumruğunu hepsinin hissetmesi gerekir. Bu güne kadar hükümdarlığın yumuşak oldu, şimdi ise iktidarın, sertlik hükümdarlığı olmalıdır. Sen Rusya'nın hükümdarı ve sahibisin. Ulu Tanrı seni tahta oturtmuş ve onların senin bilgeliğin ve sertliğinin önünde eğilmeleri gerekir.” (Bk.s.213)

Daha sonra, bütün işe yaramayan bakanları görevden kovmasını, yenilerini tayin etmesini yazar. Sinot'ta da durumun karışık olduğunu, Rasputin ve İmparatoriçe aleyhinde dedikodular, söylentiler olduğunu, Sinot başkanı Samarin'e gününü göstermesi gerektiğini belirtir.

Fransızların, İngilizlerin en sonunda savaşta başarı gösterdiklerini, böyle devam etmelerini dilediğini ve Eylül ayında verdikleri vaatlere uygun olarak davranmalarını arzu ettiğini, Rus askerlerinin de ne büyük gayretle çarpıştıklarını ifade eder.

Almanların yaptıkları işlerin çok büyük olduğunu, her şeylerin ne kadar intizamlı ve güzel organize edildiğini, kendi generallerinin ise Japonya ile savaş yapmalarına rağmen hazırlıklı olmadıklarını belirtir. Alman generallerinin uzun zaman savaşta bulunmadıkları halde çok iyi olduklarını, eğer Rus mekanizması Almanlarınkı gibi iyi çalışsaydı ve yolları da onlarınkı gibi iyi olsaydı, savaşın çoktan bitebileceğini ileri sürmüştür. Bu hususta da şöyle demektedir:

“Almanlardan, halkımız için yararlı olan ne kadar çok şey öğrenebiliriz, diğer özelliklerinden ise nefretle yüz çevirmek gerekiyor.”(Bk.s.238)

İmparatoriçe, yeni kurulacak hükümetin savaştan sonraki duruma hazırlık yapması gereğinden söz eder ve fikir yürütür. Ona göre; savaştan sonra fabrikaların bir çoğunun kapanacağı, işsizlik olacağı, savaştan dönen askerlerin büyük sorunlar yaratacağı ve bu nedenle bütün bu sorunlara çözümler önceden düşünülmesi gerektiğidir.

6 Ekim 1915'te Bulgaristan'ın Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine Çariçe, Bulgaristan hakkında şöyle demektedir:

"Bu alçak Bulgaristan, şimdi güneyden bize karşı saldıracak. Belki de sen onların sadece Sırbistan ve sonra da Yunanistan'a hücum edeceklerini düşünüyorsun. Onların yapacağı alçakça birşey olacaktır." (Bk.s.269)

Ocak 1916 yılında yazdığı mektuplarında "Dostumuzun" dediği gibi, zafer zor da olsa (çünkü düşman güçlüdür), kesin bizim olacaktır." demektedir. (Bk.s.357)

Sonuç olarak, İmparatoriçe Aleksandra Fedorovna, Haziran 1914 ile 17 Aralık 1916 tarihleri arasında eşi Çar Nikola II. ye dört yüz kadar mektup yazmıştır. Bu mektuplar, o devirde Rusya'nın iç ve dış sorunlarına ışık tutması, Rus sarayı, bürokratik başkent Petersburg hakkında dolaşan yığınla efsane, söylentilere ve dedikodulara açıklık getirmesi bakımından çok önemlidir. Çariçenin savaş süresince eşine tam destek verdiği ve onu birçok hususlarda uyardığını, ayrıca da dini bütün bir kişi olduğunu görüyoruz. A.Fedorovna, G.Rasputin'in görüş ve düşüncelerine geniş yer vermiştir. Çariçe, yurtiçi konularıyla ve yaralı askerlerle uğraştığı kadar, yurtdışı konularına da fazla ilgi duymuştur. Özellikle, ordunun komuta kademelerinde genarallerin ve mahalli idarecilerin sevk ve idaresinde tutum ve davranışlarını çok dikkatli takip ederek değiştirilmelerini eşinden uygun bir üslupla istemiştir. Çariçenin birçok devlet hakkında görüşlerini belirtirken Türkiye hakkında görüşleri, düşünceleri ve istekleri tam anlamıyla Rusların Türkiye üzerine emellerine paralel bir doğrultuda olduğunu görüyoruz. İsteklerinin gerçekleşmesi için arzuladığı her şey sonuçsuz kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

"Pisma İmperatritsi Aleksandriy Feodorovny İmperatoru Nikolayu II" Knigoizdatelstvo "Slovo", Berlin, 1922. (İmparatoriçe Aleksandra Fedorovna'nın İmparator Nikolay II. ye Mektupları, "Slovo" Yayınevi, Berlin, 1922)

Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, 18-yıl. Sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, 1970

MESKHETINSKY TURKS UNDER THE CONDITIONS OF THE MODERN ETHNIC PROCESSES IN THE USSR

E.KH. PANESH - L.B. ERMOLOV

The history of the USSR under the period of the Stalin regime today is connected first of all with the anti-lawful acts of mass repressions. Historians and politologists apply to these acts of lawlessness that brought about a guiltless condemnation and the destruction of millions of peoples. From the viewpoint of the ethnographic science a special attention should be given to the existing-in-those-years policy of compulsory migration that resulted in the fact that entire peoples, ethnic and ethnographic groups were moved by force off the historical places of their dwelling to other regions of the country.

According to the governmental decisions by the beginning of 1935 there had been deported the Germans, Crimean Tatars, Karachaevtsy, Balkartsy, Chechentesy, Germans, Crimean tatars, Karachaevtsy, Balkartsy, Chechentsy, Ingushy, Greeks, Armenians, Lithuanians, Letts, Estonians, Kurds, Kalmyks, Kabardintsy, Iranians, Khemshily, Poles and Rumanians.

Among the deported peoples there appeared to the Meskhetinsky Turks who had been deported from South Georgia to Middle Asia according to the special decision of the State Defence Committee of November 14th, 1944 "for the purpose of the frontier security". Migrated was the Turkish population of the Akhaltsikhsky, Adigensky, Aspindzsky, Akhalkalaksky and Bogdanovsky regions of Georgia; its total number made 115,5 thousand people. In addition 40 thousand of them were at the front¹.

The main portion of the Turkish-Meskhetinsky migrants was dispersed among various regions and provinces of the Uzbek SSR; they had no right to leave the pale. Another portion of the migrants entitled as

¹ The archive of the Leningrad Branch of the USSR Academy of Sciences Institute of Ethnography F.-K-1, op., 2, N 1480, 1481 (1966), 1988 - no number.

"special migrants" by the same way was moved to Kazakhstan and Kirghizia².

The changes in the fate of the deported peoples took place after the 20th Party Congress (1956) that had censured the cult of personality and its consequences. But these changes did not concern all the deported peoples. A certain portion was repatriated, as to the others abolished was a regime of special surveillance and the pale. In this connection there rightfully arises a question why under the new political trend which unconditionally had condemned the policy of the personality cult only a portion of the deported peoples was repatriated and what the principle of the given selective repatriation was.

It looks like that the similar step is a political action of the State machinery possessing the power and directed at the authoritative regime. Probably in the interests of this State machinery that somehow or other had taken part in the anti-lawful repressions, the departations included, the rehabilitation and the subsequent repatriation of the peoples who had been subjected to the compulsory migration were not general and unconditional. The State machinery found it acute necessary to create such a situation under which it would be possible to acknowledge their mistakes only partially having declined all responsibility for the committed acts of lawlessness. So, all the deported people were artificially divided into two blocks of the "deservedly" and "erroneously" punished that served as the only guarantee against the arising of the general movement of the deported peoples in the future. One can only suppose what the main principles of the selective repatriation were. Probably the following was taken into account: the number of the deported peoples, the availability of autonomy at the moment of deportation, the ethnic status (nation, ethnic group), the degree of the traditional military activity, the traditions of the liberation movement the historic-cultural relations etc. In quite a definite mode there was taken into consideration a specific territorial belonging to exclude the appearance of the general regional trend directed at the return to the motherland. The latter circumstance had played a substantial part in the fact that among these peoples a united movement did not spring up. Such a movement was arising separately among each of these peoples but it was seriously complicated owing to the dispersion of the settling apart as a result of the compulsory migration. In spite of that the notional

² A. Khurshut. *The Turks (Literary Kirghizstan)* N 12, 1988, p. 102-111.

movements were becoming stronger and stronger; the separate regional groups were uniting into a general directional movement.

The above mentioned circumstances are very important if we take into account the fact that a considerable portion of the deported peoples was of the Caucasus origin (the Karachaevtsy, Balkartsy, Chechentsy, Ingushy, Kabardintsy, Greeks, Kurds, Turks, Khemshily, Iranians). A certain fact draws our attention -the deportation of the overwhelming part of the Caucasus migrants somehow or other was connected with Georgia. Checheno-Ingushetia, Karachaevo-Cherkessia and Kabardino-Balkaria are directly conterminous with the territory of the Georgian SSR. According to the information submitted by the eye-witnesses of the acts of the compulsory migration of the peoples of these autonomies the population of the borderline settlements was being deported during one night, the settlements were given Georgian names and were being settled by the Georgians by force. By the same manner the compulsory migration of the Meskhetinsky Turks was accomplished; instead of the latter the Georgians mainly from the western regions of Georgia were settled by force and without the right of leaving the place³.

Later on, after the rehabilitation the deported peoples of the stated republics were repatriated to their historic motherland, but the frontiers were kept partially changed and the settlements appeared to be within the limits of Georgia. This tendency will become more evident if one takes into account the fact that the action of the deportation of a number of the peoples of Daghestan was being prepared but it was not realized completely: in 1944 the peoples of the Didoi subgroup (The Tsezy, Beshtintsy, Khvarshiny) who had been living directly on the border-line with Georgia were deported to Chechnia by force.

As to all without exception peoples deported directly from Georgia (the Turks, Kurds, Greeks, Chemshily, Iranians) the problem of their repatriation was solved negatively. Only in the 70s abolished was an anti-lawful act that concerned the Greek population. Mention should be made that among all the peoples who had been subjected to the deportation only the Greeks were Christians. The problem of the other Moslem peoples deported from Georgia is still unsolved at present.

³ M. Salykova, S. Janorsky. Land, where is your son? "Ogonjek" N 50, 1989, p. 35.

One should pay attention to the fact that out of a number of the deported peoples the Meskhetinsky Turks make the most numerous ethnic group. This just explains the reason for arising a pure Turkish-Meskhetinsky problem. But in this connection it is necessary to stress that the problem itself should not be treated as an exclusively Turkish-Meskhetinsky one. The latter includes the problem of all the moslem peoples deported from Georgia.

The end of the 60s is characterized with some positive changes in the fate of the deported peoples: abolished was the regime of "special migrants", they were allowed to leave the limits of Middle Asia⁴. In spite of some positive changes a half-way policy has brought about a further dispersion of these sociums and accordingly the loss of the majority of their ethno-cultural values. Nevertheless it did not weaken the national movement, tough to a considerable extent it complicated its organizing.

Dispite the latter circumstance from 1962 to 1989 ten congresses of the Meskhetinsky Turks were held. The main purpose of these congresses was to discuss and elaborate the strategy and tactics of the Turko-Meskhetinsky national movement aimed at the coming back to the motherland. The congresses also sent various delegations to the highest management organs of the USSR and the Georgian SSR. Within the postwar period sent were 205 such delegations to the Georgian government and 148 - to the highest organs of the country⁵. All the delegations were sent in connection with the problem of returning the Soviet Turks to their historic motherland, to Georgia. But not a single delegation could achieve a positive solution of the repatriation problem. And as it is well known that the problem of the Meskhetinsky Turks is still at a dead lock.

Out of a number of congresses held within the frames of the Turko-Meskhetinsky national movement one can single out some of them that are landmarks of this movement. One should mention the 1st Constituent congress held in 1962., the 8th congress of 1976, the 9th congress of 1988 and the 10th congress of 1984.

Under the conditions of maximum secrecy the 1st Constituent congress of the Turks-Mesktintsy was held in 1962 in the Bukinsky region of the Tashkent province, Uzbekistan. At this congress present were del-

⁴ F. Kessidy. Aristotel from a remote place. / *Izvestia*, 15.9.89.

⁵ Records presented by Ju. Sarvarov, member of the Commision on the problems of the Turko-Meskhetinsky population at the USSR Supreme Soviet.

egates practically from all the Turko-Meskhetinsky communities from all the places of their dwelling. At the congress discussed was a problem on the national movement aimed at the coming back to the motherland. To make the movement more efficient there was adopted a decision on making up a united central organ of the movement and its corresponding regional subsidiaries. So the 1st congress of the Turks-Meskhetinty elected the Provisional organizing committee (POC) for the returning to the motherland; elected also were some permanently acting commissions out of a number of the regional leaders of the movement present at the congress. Due to the efforts of these commissions realized was the activity of POC among the Turko-Meskhetinsky population in all the regions of their dwelling. On the other hand a similar structure provided a feedback because all the information entered the centre via the existing commissions.

Beginning with the 1st congress we may consider the national movement of the Meskhetinsky Turks finally formed. The six congresses to follow were mainly of organizing significance. There was being developed a structure of the movement, peculiarities and details of interacting the POC commissions, there were being elaborated communication channels, and its most efficient realization, the financial problems were being solved.

By the 70s the experience of the national movement of the Meskhetinsky Turks had achieved such a level that it permitted to elaborate its definite tactics. An important factor that brought about a necessity for elaborating this specific tactics was the fact that by that time there had appeared a certain motif of denying the Meskhetinsky Turks' coming back to their motherland. If during the first years of functioning the movement the refusal had been of an unconventional character, later on there appeared a dominating motif which meaning was explained mainly by the economic difficulties. First of all as an argument adduced was a difficulty of migrating such a large number of peoples to the desolate lands that would require great state grants to revivify the region and to satisfy the socio-cultural needs of the re-emigrants as well as a changed demographic situation that has made the solving of the economic aspect of the problem more difficult.

All these facts predetermined the contents of the 8th congress held on the 16th of June, 1976 in the settlement of Erokko, the Kabardino-Balkarskaya ASSR. The program elaborated by the group full of initiative

was considered at the congress; this program was to serve as a counterargument in solving the problem on the repatriation of the Turko-Meskhetinsky population. Being conscious of the fact that the migration of the considerable mass of peoples cannot but involve certain difficulties and great financial expences a certain plan of a step-by-step migration was submitted to the congress; this plan practically did not require any state grants; this plan included the constructing of dwelling blocks, social and industrial complexes with the help of specialized youth brigades; there was even mentioned that they would deny any compensation for the loss of their immovable property in the regions of residing the Meskhetinsky Turks for that moment. The fact itself of raising such a program for that period was rather perspective in case of the positive decision of the problem of the Soviet Turks' repatriation. But even under the negativ treatment of solving the Turkish problem this fact played a certain positive part since it deprived of the grounds for the motif of the previous refusals.

So, by means of the tactics adopted by the Turko-Meskhetinsky national movement it has become able to suggest real alternatives to any more or less real arguments that could be raised as a motif for the refusal. As a consequence of this the Georgian part raised though unofficially a condition that the Meskhetinsky Turks should recognize their historic Georgian origin and the change of their surnames. Taking into account a strongly marked and stable ethic selfconsciousness of this group and the developed cultural Islamic traditions the essence of this condition in contradistinction to all the previous ones was in its absolute unacceptability, and, consequently, unreatlity. The transfer of considering the Turko-Meskhetinsky problem from a real sphere into an unreal one has ledd the national movement to a blind alley. So, to a considerable degree blocked was the outer trend of the national movements of the Turks and artificially there was created a situation disposing to its inner split. Practically the after-effects of this were directly reflected on the movement as well as on the whole on those processes that were taking place in the Turko-Meskhetinsky society. Since that time the process of partial destruction of selfconsciousness of this ethnic group began.

Under the conditions of the seeming irreparable problem and the formed political situation a certain (small) portion of the Meskhetinsky Turks found it possible to become Turkishized Georgians to provide in such a way the return to the motherland. The formed situation was sti-

mulated by the fact that Georgia began to adopt for permanent dwelling some families of the Soviet Turks out of a number of the representatives of the stated above group into various regions of the republic (to prevent a national concentration)⁶.

It should be pointed out that this group is characterized with a situative selfconsciousness that under the condition of the continuity of proceeding this process could have had a tendency for stabilization. But the overwhelming portion of the Turko-Meskhetinsky population continues to realize themselves as Turks and insists on acknowledging their Turkish origin.

The split beginning to show in the national movement of the Soviet Turks in due course has turned in essence into the struggle between two "fractions" with the leaders at the head of each one. These fractions that can be called as the "Georgian" and "Turkish" ones revealed accordingly principally different view-points on the ways of re-emigration that by itself threatened the existence of the united national movement. In this connection the 9th congress called as a "stage" one and held on the 28th of July, 1968 not far from the settlement of Isynod, the Kabardino-Balkarskaia ASSR was of special significance for the development of the national movement of the Meskhetinsky Turks.

At the congress that was a kind of gathering present were 276 delegates from various regional subunits. In essence it was a kind of struggle between the two abovementioned fractions. In the course of the prolonged and strenuous discussion in which the majority of the leaders of the movement participated, the "Georgian opposition" suffered a defeat. The congress unanimously blamed the supporters of the Georgian trend having acknowledged their activity to be erroneous and treacherous with respect to the national interests and it made the leaders of this opposition acknowledge the insolvency of their convictions. As a result the congress adopted a decision aimed at the coming back to the motherland under an indispensable condition of acknowledging their Turkish nationality and this congress was proclaimed as the congress of Unity. The characteristic feature of this congress lies in the fact that it gave an extremely positive appraisal of the political transformations and reconstruction processes tak-

⁶ E. KH. Panesh, L.B. Ermolov. The Meskhetinsky Turks. Historic-ethnographic analysis of the problem. "Soviet Ethnographia" N 1, 1990.

ing place in the country and giving hope solving many problems including those of the Soviet Turks.

It should be stressed here that just by this time there has been created on the whole a favourable situation for the further development of any forms of the national movement. But stating the favourable political climate promoting the growth of these movements, it is quite evident that this positive process is being accompanied by the pronounced negative tendencies. The latter are revealed most in such places where the interests of the national movements come into conflict in any specific region. The most extreme degrees of aggressiveness arise when minor national movements contract a strong national movement, i.e. when a strong movement meets resistance it begins to reveal the predisposition to the dictate and aggression in the form of the national violence.

Studying the national movement of the Meskhetinsky Turks one should point out that it is becoming more extensive and developing not only in the frames of the ethnic group but it oversteps the limits of the Turko-Meskhetinsky Society. First publications on the problem of the Soviet Turks begin to appear⁷; this problem is becoming the subject of attention of various social organizations. But just at this most favourable moment for developing the movement and further positive solution of the problem, the national and political situation in Georgia becomes sharply aggravated. The situation formed in the region calls the principal possibility of the positive solution of the Turko-Meskhetinsky problem in question.

As we know the recent events in Georgia are directly connected with the national movement and on the whole with the aggravation of the international relations in the GSSR. The aggravation of the situation and the events taking place here could not but have an effect on the Turko-Meskhetinsky national movement since the final purposes of this movement are connected with just this region. The accentuated interest and attention on the part of the Turko-Meskhetinsky Society to the events in Georgia promoted a sharp growth of its social-political activity that had considerably increased lately. Practically it was expressed in the attempts to pass their candidacy to the Peoples' Deputies Congress in the hope of

⁷ A. Khurshut. The stated work. B. Reznik, T. Chanturia. To come with hope, to adopt with good / "Izvestia", 30.1.89 and others.

further promoting the positive solution of the problem of the Soviet Turks. Due to the fact that the main mass of the Turko-Meskhetynsky population for this moment has become localized in Uzbekistan the most active pre-election campaign was being carried out in this republic. But the territorial-and-district principle of the elections and the dispersed settling of the Turks in various regions of the republic made it impossible to put forward their candidate in spite of the fact that the number of this ethnic group gave this opportunity to it.

The marked activity of the Turkish national movement has resulted into the fact that this group begins to be distinguished out of the common mass of the non-indigenous population of the region. This fact appears to be very important for understanding the essence of the further development of the events that took place in Uzbekistan in June, 1989.

The Ferghana events of 1989 affected greatly the national movement of the Soviet Turks. But before we go on to the analysis of these events it is necessary to reveal the essence of the Ferghana conflict and to observe its connection with the Turko-Meskhetynsky national movement.

Our press gives us various explanations of the reasons of the Ferghana tragedy. There exists a viewpoint that these were spontaneous disturbances that brought about the antilawful actions. Another position connects these events with the social-economic difficulties in the region, shadow economics, corruption and development of the ethnocentric ideas. The rank and file keep to the opinion that the conflict is directly connected with the disproportion in the economic state of the main mass of the Turko-Meskhetynsky population with respect to the indigenous one etc. Really studying the Ferghana events one cannot but acknowledge that the majority of these opinions has a real, pronounced, obvious basis. But each one of the enumerated reasons taken separately cannot lie in the basis of the ethnic conflict. And what is more it is unlikely that even under the condition all these reasons will act in total.

The basis of the ethnic conflicts is first of all made up by the ethnic contradictions; the latter can adopt different forms. At the same time these contradictions may become stronger with respect to the regional specifics. The latter, as a rule, to a considerable degree is determined by the historical background accompanying the interacting ethnoses in the course of the definite period of time and in connection with that, it is defined by the potential possibility of the socium as to the ethnic and social

adaptation in the new (especially under the artificially made conditions) ethno-contact zones.

Turning directly to the consideration of the essence of the Uzbek-Turkish conflict one should stress that the authors of the article "The Glow of Ferghana" K. Mialo, sociologist and V. Goncharov, economist have approached it nearest. Studying the reasons of the ethnic conflicts on the example of Ferghana they have come to the conclusion on the dominant of the development of the ethnocratic ideas in combination with the socio-economic reasons. Alongside with that in their interpretation the authors took the consequence for the reason because the development of the ethnocratic idea itself without shadow of doubt is the consequence. Really the ethnocratic idea can develop only there where an ethnic alternative exists. The latter should be substantial enough both in the qualitative and cultural historical respect. It goes without saying that the appearance of the ethnocratic idea cannot take shape under the condition of the natural isolators or under that of the ethnic homogeneity of the society (I mean the inner process and do not touch the principles of the development of the ethnocratic ideas in their outer trend, for instance, under the conditions of expansion).

Developing the thesis on the ethnic alternative one should point out that in those cases when the dominating ethnos does not have real alternative as a big ethnos, it often perceives such one in the national minorities. The latter, in their turn, feeling upon themselves the pressing of the development of the ethnocratic ideas on the part of the ethnos dominating in the region, as a rule, make up a united bloc that under the modern conditions adopts the character of internationality fronts. Quite often the inter-nationally front of national minorities enters also the bloc of bigger ethnic units that by themselves can make up the ethnic alternative to the dominating ethnos; the given tendency being extrapolated over the large ethno-cultural zones.

Proceeding from the above said it becomes quite clear that neither the Turks-Meskhetintsy nor the Crimean Tatars, Germans, Korean or any other separately taken non-indigenous ethnic group could not have become a serious alternative in the region under study. And in this respect the perception of the Uzbek-Turkish conflict as a direct one is not correct from the very beginning. On the other hand the enumerated peoples failed to make up the inter-nationality bloc that could have become the alternative to the ethnocratic idea of the dominating ethnos. It is connect-

ed in many respects with the fact that these peoples are deported ones and a portion of them, for example, such as the Germans and Crimean Tatars have already left the limits of Middle Asia (masses of Germans have emigrated to f.R.G., the Crimean Tatars have started to leave for the Crimea, the Koreans have begun to migrate). As to the rest and first of all the Meskhetinsky Turks while analyzing the Uzbek-Turkish conflict one should point out that the Turko-Meskhetinsky national movement was always also directed at the re-emigration that in principle excluded the possibility of its involving into those specific ethnic processes that were going on in Uzbekistan. Just by this we can explain that the attempt on the part of the Uzbek national movement to attract the Turko-Meskhetinsky population to their part proceeding from the common-turkic unity (not mentioning the unity of confession) had no success.

A question springs up what reason of the specific ethnic conflict and directly of the Ferghana events was in reality.

Basing upon the abovementioned one can draw a conclusion that the only real alternative in this region could become only the Tajik-speaking population. According to the opinion of the researches who have been working in this region recently there had been formed long ago an acute internationality situation that manifests itself first of all in the Tajik-Uzbek contradictions⁸. Their essence is expressed in the mutual claims connected with including a number of the indigenous Tajik territories (Bukhara and Samarkand) into the Uzbek SSR. In spite of the fact that the history of these contradictions is protracted enough they have become most acute under the conditions of the general growth of the national movements in the country. The intensification of the Uzbek-Tajik contradictions without any doubt provoked the aggressiveness of the nationalistic movement that was creating a conflict-dangerous background for the interethnic interaction in the region.

The development of the ethnic conflict in reality reveals the aspiration for confirming the power in this case the ethnic one and is a form of realizing the idea of ethnocracy. One of the methods of confirming this power and the demonstration of the resoluteness of its confirmation is an ethnic

⁸ R. Rakhimov. Ivan Ivanovich Zarubin (1887-1864) S. Enc. N 1, 1989, SS. 116-119. E. Zeimal. Nationalities and their languages under socialism. "Communist" N 10, 1988, p. 88.

massacre that is accompanied by the extreme forms of violence. It is what A.M. Ontsesberger defined "as a special prerogative of the power - "the right for blood"⁹. The latter committed by means of the ethnic massacre can be realized both with respect to the direct immediate ethnic alternative and with respect to the conventional one. As a rule as an object of the conventional ethnic alternative there act representatives of the non-indigenous population of the zone of spreading the conflict. In those cases when the non-indigenous population exists as small ethnic groups it is often perceived by the dominating ethnos as a united ethnic alternative on the whole. If the ethnic groups of the non-indigenous population are more numerous than as a conventional object out of their number chosen is such a group that most of all concentrates in itself the conflict-significant oppositions at the level of the ordinary consciousness. So, one should comprehend that the conventional trend of the conflict does not mean fortuity while selecting a specific object. Just the opposite in this case there begins to act a whole complex of different factors of cultural-historic, social-economic, ethno-political and other character every one of which is divided into a number of the oppositional contradictions that in reality are microelements of the structural model of the conflict. The specific sum of the latter determines in the end the conventional trend of the conflict.

Under the present political situation the Meskhetinsky Turks were selected as an object for demonstrating the resoluteness of realizing the ethnocratic idea addressed in essence to the really existing ethnic alternative, i.e. to the Tajik-speaking population having a claim on his indigenous territories. We find it necessary to stress that originally and long before the Ferghana events had taken place undertaken was an unsuccessful attempt of unleashing the Uzbek-Turkish conflict in the Istikhansky and Laishsky region of the Samarkand province which in this region is a zone of the most acute Uzbek-Tajik contradictions¹⁰.

The specific trend of the Uzbek nationalistic extremism bears a conventional character since the Turks have appeared to be a more suitable "object" for the violence as a nonindigenous population having not joined

⁹ Cit. from K. Mialo, V. Goncharov "The Glow of Ferghana". / "New Times", N 37, 1989, p. 33.

¹⁰ Expedition report by L.B. Ermolov on the work in Uzbekistan in summer 1989. The Archive of the Leningrad Branch of the USSR Academy of Sciences Institute of Ethnography. F-no number.

the Uzbek movement. One should take into account that the Turks were settled in a rather compact way, they were politically undefended and juridically unequal in rights as the deported ones.

Our attention is drawn by the fact that in accordance with the theory of the conflict (if we take the Ferghana events for the Uzbek-Turkish conflict) a pre-conflict situation of the tragedy under study did not precede. During all the years of residing the Turks-Meskhetintsy in Uzbekistan there did not take place any clashes between them and the indigenous population. Even proceeding from this we cannot define these events as a conflict. There is a direct evidence of one-sided action in the form of the ethnic massacre. And it is just what explains the scale of the Ferghana tragedy. On the other hand we should also bear in mind that in contradistinction to the traditional Middle-Asiatic societies a developed military organization is not typical for the traditional society of the Meskhetinsky Turks. Its reason lies in a number of objective historic factors defining the peculiarities of the ethno-cultural aspect of the Meskhetinsky Turks¹¹. It becomes clear why in the course of spreading the ethnic massacre over various regions of the Ferghana province the extremists failed to meet an adequate resistance. The scale of the Ferghana tragedy in addition to the enumerated above reasons in many respects is a consequence of the so called "Tbilissi syndrome".

The ethnic massacre in Ferghana greatly increased the migration of the non-indigenous population of the republic beyond its limits. Tough the taken-place demonstration of resoluteness aimed at asserting the ethnocentric idea reached its goal, side by side with that it has brought the real ethnic alternative in the person of the Tajik-speaking population to the full comprehension of the reality of the threat of the global Uzbek-Tajik conflict. The Tajik-speaking population understood that the conflict could not be avoided and this fact has brought them to the state of active confrontation. In quite a number of the Uzbekistan settlements there began open local conflicts between the Uzbek and Tajik population. This tendency supposes a further development of the events with respect to the regional Uzbek-Tajik ethnic conflict. Taking into consideration the common frontier of both republics and the administrative belonging of Samarkand and Bukhara it is quite easy to observe that the situation here is

¹¹ E.Kh. Panesh, L.B. Ermolov. "The Meskhetinsky Turks" Historic-ethnographic review. "The World of Culture", Nalchik, 1990.

practically identical to that connected with Karabakhsky conflict and that's why we can foresee the scale of the possible events.

Considering the Ferghana tragedy in conformity with the national movement of the Meskhetinsky Turks one can conclude definitely that it had different consequences for the movement. First of all lost were considerable numbers of people. In addition, a new wave of migration beyond the limits of Middle Asia connected to a considerable extent with the non-stopping threats in the address of the Turko-Meskhetinsky population¹² caused losses to the movement having still more dispersed a considerable compact massif of the Soviet Turks over various provinces of the country. One should especially single out a heavy moral-psychological stress that strengthened many times a strained consciousness of the deported population.

On the other hand it is just the Ferghana events that raised the Turko-Meskhetinsky problem to the crest of the wave. One should acknowledge that only the tragic events in Ferghana were able to make a breach in the official press, and not only the whole country but the whole world learnt about the existence of this ethnic group.

The Ferghana events did not only reveal the Turko-Meskhetinsky problem but they again drew peoples' attention to Georgia that in addition to this had been an object of the acute attention for some time past. The reason is the following: first of all the Soviet Turks were deported in 1944 to Middle Asia from Georgia. Secondly, in spite of the fact that in the wide press there were mentioned reasons which prevented from repatriating the Turko-Meskhetinsky population to their historic motherland to Georgia, this question is arising lawfully in the public consciousness. The decision of the government on the removal of refugee to a number of the provinces of the RSFSR did not only arouse bewilderment but the subsequent negative reaction both on the part of the Soviet Turks having adopted it as the next compulsory migration as well as on the part of the local population who perceived with restraint the idea of this migration since the nation-wide discussion of the Stalin policy of repressions and deportations had presupposed the return of this group to South Georgia. In addition, such informal organizations as "The Memory" taking advantage of the state of the social-economic crisis in the country promoted the crea-

¹² Expedition report by L.B. Ermolov... .

tion of the marked negative attitude to the refugees as to "the next burden over the neck of the longsuffering Russian people".

The further development of the events showed that the latter position appeared to be attractive enough for quite a number of regions. After the massacre of the Turko-Meskhetinsky population in the Ferghana province the Turkish national movement undertook a new measure on organizing and migrating the refugees from Middle Asia. The leaders of the Turko-Meskhetinsky movement made a request for the authorities of the Krasnodar and Stavropol territories, Karachaevo-Ingushia, to the governments of Kazakhstan, Kirghizia and Azerbaijan to adopt and settle the refugees from Middle Asia. But they were refused in the overwhelming majority of the stated regions. For instance, in the Krasnodar territory the local authorities organized quite a campaign aimed at the creating of artificial obstacles to the settling of the Turko-Meskhetinsky refugees. In this connection "some groups of the Turks declared their readiness to commit the acts of self-burning as a token of protest against the outrages of the authorities in the Krasnodar territory."¹³

All together with that it should be recognized that the mentioned region appeared to be in a rather complicated situation due to the fact in Uzbekistan "premeditatedly there were being created conditions for leaving the Turko-Meskhetintsy for other regions of the country and in particular for the Krasnodar territory. The authorities of the republic had failed to inform in advance those to whom the refugees were being moved in special groups."¹⁴ This circumstance drove not only the authorities of the Krasnodar territory into a complicated position but first of all it aggravated the position of the Meskhetinsky Turks themselves.

It is interesting to stress the fact that the leaders of the Crimean-Tatar national movement applied to the Crimean Tatar population of the Krasnodar territory to render all kind of assistance to the Meskhetinsky Turks (with money, sugar, soap, clothes etc.). Due to the fact that the Turks buy houses mainly from the Tatars leaving for the Crimea there was also proclaimed a special apply to the Crimean-Tatar population calling them not to raise the price for the houses they are going to sell to the

¹³ M. Djemilev. "On the position of the Turks-Meskhetintsy in the Krasnodar territory" Express-news items. N 35 (108), 27.8.89.

¹⁴ G. Shipitko "The Commission is at Work"./"Izvestia", 1.7.89. Expedition report by L.B. Ermolov ...

Turks. It is not required to make any comment on the position of the Crimean Tatar population that is being repatriated relative to the deported Turks. The position of the Checheno-Ingushia should be attributed the same way - in spite of its limited possibilities it proposed to settle a portion of the refugees from Uzbekistan directly in the families.

The address of the Meskhetinsky Turks to the different regions of the country with a request to adopt the refugees was met most willingly on the part of Azerbaijan. In spite of the fact that after the events in the Nagorny Karabakh and the subsequent excalation of the Armenia-Azerbaijan conflict in the republic the problem of the Azerbaijan refugees from Armenia is very acute. Azerbaijan has agreed to adopt all the Meskhetinsky Turks who wished to settle over its territory and provided them with the lands to choose at their option in the Muganskaia steppe and in that of Djeirai-choi out of which the Turks preferred the latter.

As a result of the Ferghana events there appeared a principal decision on summoning a special commission in the Chamber of Nationality of the USSR Supremen Soviet aimed at "studying the possibilities of satisfying the wishes of the Turko-Meskhetinsky population on the return to their historic motherland from where this small peoples was deported without any grounds"¹⁵.

On the whole the events of 1989 affected considerably the national movement of the Meskhetinsky Turks having given to in the new qualities. The problem having become so acute against the background of the ethnic massacre and new migration has brought this movement to a more severe position on the repatriation problem. This topic sounded with a new force at the X-th congress of the Soviet Turks that was held on the 2nd of September, 1989 on the collective farm of Adigiun of the Saatlinsky region of the Azerbaijan SSR. The number of the congress participants made 5727. In contradistinction to all the preceding ones this congress bore a declarative character that was formulated in the lawful requirements of the Meskhetinsky Turks as to their return to their historic motherland to Georgia. The mood of the main mass of the ethnic group of the 70-80s affected the congress; at the period of the congress being held they were inclined to leave for Turkey if their requirements on the repatriation to Georgia were not satisfied¹⁶.

¹⁵ "To help the people in his trouble" TASS "Izvestia", 15.6.89.

¹⁶ Records presented by the member of the commission ... Ju. Sarvarov.

If in 1986 we could speak only about the possible perspective of such a situation, at present a possible emigration of the Soviet Turks exists in reality. It is quite obvious that if in the nearest future the specific steps on the decision of the Turko-Meskhetinsky problems are not adopted then the further development of the events may become uncontrollable even on the part of the national movement of the Turks-Meskhetintsy themselves.

Summing up a short review of the national movement of the Soviet Turks under the conditions of the modern ethnic processes in the USSR and taking into account the fact that this problem is connected at present first of all with the Caucasian region it would be expedient to designate the possible perspectives and some tendencies of the national-political processes in this zone of the country.

At first, the migration and further concentration of the Meskhetinsky Turks to Azerbaijan do not remove the problem of the repatriation of this ethnic group. Secondly, the stream of the Turko-Meskhetinsky and Azerbaijan refugees to Azerbaijan involves a whole complex of social-economic problems inevitably connected with the problem of the mass migrations. Due to that in the perspective there can arise a problem either on the priority of the Azerbaijan refugees and the necessity of solving the problem on the repatriation of the Turks-Meskhetintsy to their historic motherland to Georgia or in general on the priority of the Turkic-speaking Moslem population as compared to the other ethnic groups in the republic. The latter first of all threatens not only the Armenian population but the Armenian-speaking one¹⁶ in connection with the Armenian-Azerbaijan conflict as well as with other non-Moslem non-Turkic-speaking groups.

Thirdly, taking into consideration on the one hand the position of Georgia in the Armenian-Azerbaijan conflict and on the other hand the position of Georgia relative to the Turks-Meskhetintsy it is easy to draw a conclusion on the perspective of the complication of the relations between these two republics. And fourthly, bearing in mind that the position of Georgia relative to the Turks-Meskhetintsy in reality reflects in general its position concerning all national minorities living on its territory it has become evident that it concerns a number of neighbouring North-Caucasian peoples.

As a result the perspective of arising a united North-Caucasian national movement directed against the national policy of Georgia appears to be real one. In case the further complication of the inter-nationality

relations in the region takes place the confrontation at the level of the national movement of the Caucasus united also within the frames of various confessions may have rather serious consequences.

Considering the probable perspectives of the development of the national-political processes within the limits of the Caucasion region on the whole and in conformity with Georgia in particular for today, it is evident that as a result of the directional national policy Georgia has appeared to be at a dead lock that in the most serious way threatens the republic with a national isolation in the region. So, under the condition of arising the united North-Caucasian national movement that is opposed to Georgia at first sight it seems inavoidable the formation of its political (and confession) bloc with Armenia that under the present situation is the only possible form of carrying out the adopted course of the national policy. But to create such a bloc Georgia by all means should take the side of Armenia in the Karabakh problem (and informally) and unambiguously acknowledge the justice of the requirements of the Armenians of Nagorny Karabakh on the NKD leaving the Azerbaijan SSR. In addition to that the given tsep is politically unacceptable for Georgia since such a position in the Karabakh problem enters into contradiction with domestic national policy of Georgia relative to Abkhazskaia and South-Ossetinskaia national autonomies as well as to any other national minorities of the republic. This in its turn threatens the Georgian-Armenian relations (simultaneously supposing the possibility of the Georgian-Azerbaijan alliance) that besides their principal differency concerning the Karabakh problem may be complicated by the two trends. First of all it is the complication of the Georgian-Armenian relations in the zone of the Abkhoszkoe sea coast of the Black Sea since the Armenian population of this zone of the Black Sea since the Armenian population of this zone quite consecutively adopted the side of the Abkhazy in the Gorgian-Abkhazsky conflict. Secondly, in the zone of the South-West of Georgia directly in the Akhaltsikhsy region (i.e. in one of the regions of the historic residing of the Meskhetinsky Turks) where a rather high percent of the indigenous Armenian population had settled there historicaly. One should point out that the mentioned conflict zone has historic roots and from the newest history of the Caucasus it is known that in this region registered were "bloody battles" between the Armenians and Georgians for the right of possessing the province of Akhalzikh before and straight after the Revolution of 1918¹⁷.

¹⁷ It is known that in the course of the new complication of the ethno-politic suituation in Azerbaijan in January 1990 made were threats in the address of the Armenian-speaking Christian population - the Udins.

Proceeding from the above it has become clear why in Georgia today the problem of separating and leaving the USSR is so acute. Probably some national politicians think of this measure as the only possibility of solving the inner republican state problems in the sphere of the national policy and coming out of the dead lock by this manner¹⁸.

However it is necessary to mention that this viewpoint is doubtful enough since by means of the similar steps created is a real threat for Georgia to find itself not only in the regional Caucasian or even wide-nation isolation but in the world political one. It would be conceptual for the republic to change the course of the national policy of the republic from the position of the one-sided strong policy to the many-sided flexible one that would take into account without any discrimination the interests of all the national minorities living on its territory. And as one of the first steps in this respect we should designate the immediate positive decision of the Turko-Meskhetynsky problem because even the fact of such a decision will turn many national problems existing today in the republic from the course of confrontation to that of dialogue.

¹⁸ M.Ibragimbekov "It will be late tomorrow" (The 1st session of the Council on the inter-nationality relations) "The Peoples' Friendship" N 11, 1989, p. 210.

Haberler :

ULUSLARARASI AKDENİZ ETNOLOJİ TARİHİ KONGRESİ

M. MEHDİ İLHAN

Portekiz seyahatim için vize almam gerektiğini öğrendiğimde her ne kadar üzüldü isem de elçilikte bu işlemin sadece üç dakika sürmesi beni rahatlatmış ve gideceğim ülkede pek güçlüklerle karşılaşmayacağım kanaatini uyandırmıştı. Daha sonra kongreye katılmak üzere Lizbon havaalanında yeşil pasaport ile varan diğer Türk arkadaşın üç saat alikonulması ve sonunda kendisinden özür dilenerek ülkeye girmesine izin verilmesi bu ülke ile olan münasebetlerimizin zayıf olduğu ve makamların gerekli işlemler hakkında aydınlatılmadıkları anlamına gelmektedir. Nitekim Lizbon'da ki "Instituto Mediterraneo"nun (Departamento de Sociologia, Faculdade de Ciencias Sociais e Humanos, Universidade Nova de Lisboa, Av. de Berna 26-C, 1000 Lisboa-Portekiz) 4-8 Kasım 1991 tarihleri arasında hazırlanmış olduğu Uluslararası Akdeniz Etnoloji Tarihi Kongresi'ne (Congres Mediterranéen d'ethnologie Historique) katıldığım sürece bize (diğer Türk arkadaşımı kastediyorum) yakınlık göstermeleri Portekizlilerin tarihte olduğu gibi Türkleri uzaktan tanıdıkları, yakın ilişkilerin kurulmadığı, ancak kurulursa bir çok açıdan faydalı olacağı intibasını bende uyandırdı.

Münih aktarmalı Lizbon'a ulaştım ve hiç bir güçlükle karşılaşmadan gümrükten geçtim. Lizbon'un havadan görünümü Tac (Tejo) nehrinin Okyanusa döküldüğü yerde oluşturduğu geniş rezervoası ve üzerinde ki asma köprüsü ile İstanbul'u andırmaktadır. Lizbon'un İstanbul ile ortak bir diğer özelliği de ara sokaklarının ve ana caddelerde ki kaldırımlarının ufak taşlarla örülmüş olmasıdır. Lizbon'un en geniş caddelerinden biri olan Av. da Liberdade'nin (Hürriyet Caddesi) dörtlü geniş kaldırımları küçük beyaz taşlarla işlenmiş ve siyah taşlar ile de şekillendirilmişlerdir. Lizbon'da "Mercedes"lerin taksi olarak kullanılmaları ve taksi ücretlerinin Türkiye'dekiler kadar ucuz olması dikkatimi çeken bir diğer özellik idi.

Havaalanının şehrin merkezine çok yakın olması ve Pazar günü caddelerde trafiğin yoğun olmamasından dolayı Fon Preira de Melo caddesinde ki Americana Residencial oteline kısa zamanda vardım. Resepsiyonist'in adının Armenio olması dikkatimi çekti. Ama Ermeni değilmiş. An-

cak daha sonra ülkede bazı Ermenilerin olduğunu ve katıldığımız kongrenin finansmanının büyük bir kısmının bir Ermeni kuruluşu olan Calouste Gulbenkian Kuruluşu tarafından yapıldığını öğrendim. Kongre de zaten bu kuruluşun salonlarında yapıldı.

4 Kasım Pazartesi sabahı Portekiz Cumhurbaşkanı ve beraberinde ki heyet tarafından açılan kongreye, yüzelli civarında ilim adamı birer bildiri ile katıldılar. Hemen hemen tüm Akdeniz ülkeleri ile Almanya, İngiltere ve Kanada'dan Tarih, Arkeoloji, Antropoloji, Sosyoloji, Filoloji ve hatta Zooloji mütehassıslarının biraraya geldiği bu kongrede çok ilginç bildiriler okundu. Fransızca okunan bildiriler Portekizce'ye ve Portekizce okunan bildiriler de Fransızca'ya tercüme edilmekle birlikte ancak bir kaç İngilizce bildiri Fransızca'ya tercüme edildi. Türkiye'yi ilgilendiren konuların başlıklarını şöyle sıralayabiliriz:

Daniel Panzac (Fransa), "Communes et commerce maritime dans l'Empire ottoman au XVIIIe siecle".

Jak Yakar (İsrail), "Reciprocal exchange systems in prehistoric Anatolia".

M. Mehdi İlhan (Türkiye), "Tripoli (Trablusşam) in the sixteenth century: a demographic and ethnologic study based on two ottoman cadastral registers".

Jean-Louis Bacque Grammont (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü-Türkiye), "Cemetieres Islamiques: etude, problemes et methodes", (İstanbul mezarlıklarını ele alması açısından önemli).

Harun Güngör (Türkiye), "Steles funeraires figure es de la vallee de Zamanti, Kayseri".

Mamafih Türkiye'nin bir Akdeniz ülkesi ve Akdenizin bir zamanlar bir Osmanlı gölü olmuş olması açısından diğer bildirileri de göz ardı etmemek gerekir. Örneğin "Histoire Diplomatique du Maroc" adlı on ciltlik Arapça yazılmış eserini Arapça olarak tanıtan Dr. Abdulhadi Tazi Osmanlılara çok geniş yer verdiğini bizzat kendisi bana söyledi.

Beş gün süren kongrenin son gününün öğleden sonrası dilek ve temennilere ayrıldı. Bilhassa Akdeniz ülkeleri arasında ki bağlar ve bağların nasıl güçlendirilebileceği üzerinde duruldu. Mümkün olduğu kadar politika tartışmaların dışında tutuldu.

Kongre merkezine gönderilen bildiri özetleri yayınlanmış olup teslim edilen bildirilerin de yayınlanacağı bize söylendi.

Kongre'nin yapıldığı sürece sosyal faaliyetler de ihmal edilmedi. Çantamızı Gulbenkian'da teslim aldığımızda içinde bazı davetiyeler bulduk. Portekizi tanıtmak amacıyla düzenlenmişlerdi.

Kongrenin başladığı 4 Kasım Pazartesi günü akşamı Lizbon Belediye sarayında Kongreye katılanların onuruna verilen kokteyle gittik. Sarayın girişinde sağ ve sol duvarlar üzerinde onsekizinci asırdan bu yana Belediye başkanlığı yapanların adları kazılmıştı. Resepsiyon salonunda da Belediye başkanlarından bazılarının yağlı boya portreleri tavana çizilmişti.

Salı günü için her hangi bir sosyal aktivite yoktu. Şehri dolaşmak için fırsat bulduk diyemem. Çünkü, kongre geç saatlara kadar sürmüştü.

Aslında turistik ve sosyal gezilerimiz 6 Kasım Çarşamba günü başladı. Bu günün akşamı otobüslerle bir kale görünümünde olan Belem kulesine ve daha sonra aynı akşam bir kilise olan Jeronimos müzesine götürüldük. Keşiflerin yapıldığı dönemin bir sembolü olan Belem kulesi Tac (Tejo) nehri üzerinde ve nehrin denize döküldüğü yerde inşa edildiğinden bilhassa Lizbon için tarih boyunca büyük bir stratejik öneme haiz olduğu şüphesizdir. Kuleden nehrin ağzına hakim olmak ve dolayısıyla Lizbon'a yaklaşacak gemileri kontrol altına almak mümkün olduğu gibi denizden gelecek her hangi bir tehlikeyi zamanında anlamak da mümkündür. Belem kulesini yapmış olduğu işlev açısından Rumeli ve Anadolu hisarlarına benzetmemiz mümkündür. Ancak Rumeli ve Anadolu hisarları İstanbul'un fethini gerçekleştirebilmek için Avrupa'dan gelecek askeri yardımları engellemek amacıyla inşa edilmişler, Belem kulesi ise Lizbon'u ve Tac (Tejo) nehrinin oluşturduğu limanı korumak için inşa edilmiştir. Gerçekten de Romenesque-Gothic stilinde inşa edilen ve gözetme kulelerinde Arap-Islam tesiri gözüken bu kule Tac (Tejo) nehrinin ağzında bir kale vazifesini görmektedir. Karaya bağlantısı açılır-kapanır bir köprü ile olup karadan hücum eden kişilerin kara ile kule arasında ki arka aşmaları gerektiği gibi denizden kuleye yaklaşmak ancak gemilerle mümkündür. Kademe kademe beş kat yükselen kulenin kendisi ve burçlarını düşmana mukabelede bulunmayı rahatça sağlayacak bir plana sahiptir. Kulenin sanırım dördüncü katında bir bölme kilise olarak inşa edildiği gibi kadın ve çocukların düşmanın ok ve ateşinden emin olabilecekleri bir sığınak görevi vazifesini de görmektedir.

Kulenin girişinde ki salon bu gün bilhassa turistlere konser vermek için kullanılmaktadır. Ancak bize konser değil de ilkin orta çağ gemileri ve

gemiciliği hakkında bir bildiri sunuldu ve daha sonra mandoline benziyen ve bizde kullanılan sazın görevini yapan bir telli enstrüman tanıtıldı. Bu salonda ayrıca çeşitli flütler de sergilenmişti.

Bu günün akşamı saat sekize doğru halen bir bölümü müze olarak kullanılan Jeranimos manastırına götürüldük. Gecenin dokuzunda özel olarak bizim için açılan müzede müzenin müdürü tarafından henüz sergilenmemiş materyalin bulunduğu mahzene alındık. Kutular içinde raflara sistematik bir şekilde yerleştirilmiş olan bu materyal müzenin vitrinlerini süsleyecek zamanı bekliyorlardı. Yorgun bir günün ve akşamın geç saatlerinde gezdiğimiz bu müzede insanın evelasuyonunu temsil eden maket, resim ve fosiller ile özel bir bölmede bulunan Roma ve sonra ki devirlere ait kadın takıları dikkati çekmekte idi.

Bir bölmesi müze olan Jeronimo manastırının diğer kısımlarını gezmeye fırsatım olmadı. Ancak bu manastırın mezarlığında tarihte ün yapmış iki şahsın sembolik mezarlarının bulunduğunu öğrendim. Onlardan biri şair "Lusiadas"ın yazarı Cameos diğeri de 1498 yılında Ümit Burnu'nu dolanarak Hindistan'a ulaşan yolu keşfetmesiyle ün yapan Portekiz kaşif Vasko de Gama'dır¹.

¹ Portekiz'in tarihi ve Portekizlilerin Osmanlılar ile olan münasebetleri hakkında şu eserler gözden geçirilebilir:

Ferdinand Denis, *Portugal*, Paris 1864.

Le Vtede Caix Sain-Agmour, *Portugal*, Paris 1886.

F. Ch. Danvers, *The Portuguese in India*, London 1894.

A. da Silva Rago, *Portuguese colonisation*, Johannesburg 1959.

Armando Cortesao, *The Portuguese discovery*, Comptes Rendus.. 1960.

R.B. Serjeant, *The Protuguese off the South Arabian Coast*, Oxford 1963.

Yakub Mughul, "Portekizlilerle Kızıldenizde mücadele...", *T. T. Belgeleri Dergisi* II, 3-4, 1965.

Yakub Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1528*, İstanbul 1974.

C.R. Boxer, *The Protuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, London 1969.

C.R. Boxer, "A note on the Portuguese reactions to the revival of the Red sea spice trade and the rise of Acheh, 1540-1600", *Journal of the History of Southeast Asia*, X, 1969.

Edward Glacier, *Portuguese Studies*, Paris 1976.

R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India*, London 1967.

Salih Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581", *Journal of Asian History*, vol. 6, Wiesbaden 1972, s. 45-88 (Bu makale Abdullah Jabbar Naci tarafından Arapçaya çevrilmiş ve *El-Etrak el-Osmaniyyun ve'l-Burtuğaliyyun fi'l-Halı-ı'l-l-Arabi, 1534-1581* adı altında 1979 yılında Bağdad'da yayınlanmıştır).

Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *Tarih Dergisi* İstanbul 1978, s. 65-146.

7 Kasım Perşembe günü iki gruba ayrılan Kongre üyelerinden bir grup şehire ve nehire hakim bir tepe üzerinde inşa edilen ve yukarıda bahsettiğimiz Belem kulesi gibi, ancak daha ziyade karadan gelecek tehlikelere karşı koyabilecek bir konumda olan Sao Jorge kalesine, diğer grup da aynı kaleye yakın ve tipik Lizbon sokaklarından birinde yer alan Parreirenha de Alfama lokantasına yemek yemeğe ve fado müziği dinlemeye gittiler.

8 Kasım Cuma günü akşamı Comissao Nationa da Unseco'nun davetlisi olarak Rua de Sao Jese, 22-24, adresinde ki Cooperativa Militar (Askeri Kooperatif) restoranına Kongrenin yerli ve yabancı tüm partisipantları davetli idiler. İki büyük salona ancak sığabildik. Masamızda biri İtalyan diğeri Portekizli iki kişi daha vardı. Akşamımız güzel bir sohbet havası içinde geçti. Akşamın sona erdiğini sandığımız bir anda masaların arasından Portekiz milli kıyafetlerini giymiş gençler dolaşıp diğer kapıdan çıktılar. Portekizlileri milli kıyafetleri içinde görmek bizleri sevindirmişti. Kısa bir süre sonra bitişik bir bölmeye açılan kapılar açıldı bu gençler ve gene milli kıyafetler içinde bazı diğer kişiler gösteri yapmaya başladılar. İlk kıyafetler ve enstrumanlar tanıtıldı ve daha sonra folk şarkıları söylenmeye başlandı. Bir müddet sonra da dans pozisyonları alındı ve müziğin ve folk şarkılarının eşliğinde el ele, kol kola danslar yapıldı. Misafirlerin de katılımıyla dans faslı kapatıldı ve dansçılar tipik giysi ve bazı eşyalar ile sanırım bize geldikleri yöreleri sergilediler. Müzisyenler, şarkıcılar ve dansçılar alkışlar içinde salonu terkettiler ve bizler otellerimize döndük². Sıra artık Lizbon'un dışına yapacağımız bir günlük geziye gelmişti.

Ertesi günü sabah Marquese de Pompal'dan otobüslere binip günlük gezimize başladık. Lizbon'dan çıktıktan bir müddet sonra kırsal kesim görünmeye başladı. Portekiz, toprağı ve bitki örtüsü ile bir Akdeniz ülkesi olduğunu gösteriyordu. Beja'ya varmadan önce yol üzerinde bir restorantda, ihtiyaçlarımızı gidermek ve kahve içmek üzere durduk. Onbeş yirmi dakika sonra buranın köylüleri bize bir gösteri yapmaya karar verdiler. İki sıra halinde dizilen bir grup köylü bir kaç folk şarkıları söylediler. Bu grubun ilginç tarafı Askeri Kooperatif salonunda ki milli grubun aksine sadece erkeklerden oluşmasıydı. Nitekim Portekizli bazı gençlerden edindiğim bilgilere göre Portekiz'in kuzeyinde kadın ve erkek kol kola dans edip şarkı söyledikleri halde, güney kesiminde erkekler dans edip şarkı söyler ve ka-

² Portekiz'in müzik ve dansları hakkında bakınız: Rodney Gallop, *Portugal: A Book of Folk-Ways*, Cambridge 1967.

dınlar da onları seyredelermiş, veya kadınlar ve erkekler ayrı ayrı dansedip şarkı söylerlermiş.

Bu kısa gösteriden sonra tekrar yola koyulduk. İç kısımlara doğru ilerledikçe sık ve orman tipi ağaçlar seyrekleşmiş yerini meyve ağaçları ile geniş ekin alanlarına bırakmıştı. Turuncgillerin yanında sık sık zeytin ağaçları göze çarpıyordu. Zeytin ağaçlarının olduğu yerler, Gaziantep'in Nizip yöresini andırıyordu. Roma İmparatoru Julius Ceasar tarafından M.Ö. 48 yılında "Pax Juha" adıyla kurulan ve bugün Portekiz'in Buğday Ambarı olarak bilinen Alentejo ovasının merkezi olan Beja'yı geçtik ve öğlene doğru Mertola'ya ulaştık. Burada öğlen yemeğini yemeden önce Guadiana nehrine dökülen nehir görünümündeki Oeiras çayı üzerinde ki köprüye kadar bir gezinti yaptık.

Mertola, Guadiana nehrinin batı yakasında kurulmuş ufak ama şirin bir kasabadır. Köprüden ve daha sonra gezdiğimiz kulesinden bakıldığında Moorların (Mağribiler) neden burayı bir yerleşim bölgesi olarak seçtikleri anlaşılmaktadır. Nehrin hemen ötesinde yükselen dağlar İspanya'ya buradan geçit vermektedirler. Nitekim köprüyü geçtikten sonra araba ile yarım saat içinde İspanya sınırına ulaşmak mümkündür. Aynı zamanda nehrin batı yakasında dağların hemen gerisinde bir ova uzanmaktadır.

Köprüden bir müddet Oeiras çayı yatağının muhteşem görüntüsünü seyrettikten sonra öğlen yemeğini yemek üzere kasabanın merkezinde ki bir Ana okuluna gittik. Yemeğimiz gene balıktı, ama bu defa bonfile de vardı. Yemeklerin güzel olması ve servis yapanların anladığım kadarıyla böyle bir kalabalığa alışkın olmaması burada epeyi vakit kaybetmemize değilde tatlı dakikalar geçirmemize sebep oldu. Zira Kongre üyeleri artık samimi bir hava içinde kaynaşmış ve sohbeta doyuyorlardı.

Yemekten sonra kasabanın dar sokaklarından İç kaleye doğru tırmanmaya başladık. Anladığım kadarıyla Roma devri kalıntıları üzerine Moorlar tarafından nehre ve vadiye hakim bir tepe üzerinde kurulan bu ufak kasaba Diyarbakır'ın surları kadar kalın olmasa da yeterince sağlam surlarla çevrili idi. Kasabanın ve etrafını çevreleyen surların konumuna bakıldığında düşmanın gözükmeden kasabaya yaklaşmasının mümkün olmadığı anlaşılır. Ayrıca surlar dik yamaçların bittiği yerde yükseldiğinden düşmanın geriye püskürtülmesi oldukça kolaydır.

İç kalenin giriş kapısının önünde bu gün kilise olarak kullanılan bir cami bulunmaktadır. Hıristiyan aleminde kiliseye çevrilen caminin bir tek

bu olduğu söylenmektedir. Cami kiliseye çevrildiğinde mihrabi duvar ile örülmüş, ancak daha sonra, büyük bir ihtimalle son zamanlarda, caminin orijinal halini korumak için bu duvar tekrar yıkılmıştır. Caminin tavanı oniki sütun üzerinde yükselen ufak kubbelerden oluşmaktadır. Daha sonra sütun başlıklarının ve caminin giriş kapısının çepeçevre insan portreleri ile süslendiği göze çarpmaktadır. Bu kabartma portrelere dikkatlice bakıldığında her birinin ayrı ayrı ırkları temsil ettikleri hemen anlaşılmaktadır. Caminin güney-doğu köşesinde yükselen çan kulesinin daha sonra eklendiği söylenmektedir.

Caminin hemen arkasında Roma devrine ait bazı kazılar yapılmış ve anladığım kadarıyla üzerinde yapılan incelemeler devam etmektedir. Kazılarda çıkan çanak çömlek parçaları hülle şeklinde üst üste istif edilmiş inceleme bekliyorlar.

İç kalenin ana kapısından içeri girdikten sonra bir kaç basamak tırmanıp oldukça geniş avlu şeklinde bir alana giriyoruz. İç kalenin duvarlarında yiyecek ve silah depoları gözden kaçmamakta ve avlu diyebileceğimiz bir sahanın tam ortasında oldukça büyük bir su sarnıcı bulunmaktadır.

İç kalenin kuzey-batı köşesinde ki oldukça yüksek kulenin giriş kapısına ulaşabilmek için yüksek bir merdivenin basamaklarını tırmanmak gerekir. Bu merdivenlerden aynı zamanda askerlerin düşmanı geri püskürtmek için rahatça hareket edebilecekleri bir terasa geçilmektedir. İç kalenin güney-batı köşesinde pek yüksek sayılmıyan kule tipinde bir burç bulunmaktadır. Bu cephede de askerlerin rahatça hareket edebilecekleri teraslar bulunmaktadır. İç kalenin genel planı gözden geçirildiğinde etrafı surlarla çevrili kasabayı gözetlemek mümkün olduğu gibi herhangi bir yönden gelecek tehlikeyi zamanında görüp tedbir almak da mümkündür. Böylece bölgenin her tarafı İç kaleden gözetlenebilmektedir.

Kasabanın surları üzerinde herhangi bir saldırı sırasında askerlerin sık bir sıra halinde mevzilenebilecekleri mazgallı ve pencereci siperler inşa edilmişlerdir. İç kaleden bu siperler ve askerlerin hareketleri rahatlıkla görülebilmektedir.

Kasabanın dışında yanyana Müslüman mezarlığı ile Roma mezarlığı bulunmaktadır. Bu mezarlıklarda kazıların ne safhada olduğunu bilemiyorum.

İç kale ve yanında ki Roma harebelerini gezdikten sonra kasabada ki müzeleri gezmek için sokakların arasına daldık. Duvarları bembeyaza ki-reçle sıvanmış birbirilerine bitişik evler küçük küçük taşlarla donanmış daracık sokaklara bir güzellik katıyordu. Bu sokaklarda su mecraları genellikle ortada olmakla birlikte bazı sokaklarda her iki yanında oldukları göze çarpıyordu. Yağmur yağdığından bu mecralarda akan sular kasabanın kanalizasyonundan ziyade kasabanın duvarlarında yer yer açılan deliklerden nehre akıldıkları anlaşılmakta idi.

Kasaba gerek dönemeçli sokakları gerekse bitişik düzen evleri ile oryantal bir yapıya sahiptir. Kasabada dört müze bulunmaktadır. Biz bunlardan ancak ikisini gezme fırsatı bulabildik. Kutsal sanatlar Müzesi ile Roma müzesi. Geriye kalan iki müzeden İslam Müzesi herhalde açık olmadığından ve Hıristiyanlık-ilmî Müzesi de kasabanın öbür ucunda bulunmasından ve vaktimizin dar olmasından dolayı gezemedik.

Kutsal Sanatlar Müzesinde yer alan eşyalar daha ziyade çanak çömlek, çeşitli çarmlıklar ve Hıristiyan azizlerinin heykel ve yağlı boya tablolarından oluşmaktaydı. Roma Müzesinde de bir Roma devri yapının kalıntıları üstü kapalı bir yerde yeniden kalıntı halinde inşa edilerek korumaya alınmıştır.

Bir araya gelip Lizbon'a geri dönmeye başladığımızda saat akşamın sekizine geliyordu. Tekrar aynı restorantda durup birer kahve içtikten sonra yola devam ettik. Lizbon'a vardığımızda saat onbire geliyordu. Vedalaşmak zamanı gelmişti artık. En zoru bize çok yakınlık gösteren kongre organizatörlerinden ve başkanları Prof. Dr. Anaises Espirito Santo'dan ayrılmak oldu. Böylece Kongre bir vedalaşma ile bağlanmış bulunuyordu. Ama benim planımda ertesi günün sabahı Lizbon caddelerinde bir gezinti daha vardı. Cebimde kalan bir kaç bin eskudoyu harcamam gerekiyordu.

Hafta içi akşamları ve Çarşamba günü sabahı şehir içinde bir tur yapmıştım. Dolayısıyla alış-veriş için nereye gideceğimi biliyordum. Lizbon'un alış-veriş merkezine kadar yürüdüm. Fakat maalesef günlerden Pazar idi ve resepsiyonistin saat onda açılır demesine rağmen hiç bir yer açık değildi. Hatta çanların sesine cevap verip kiliseye giden bir kaç Portekizli ve şaşkın bir kaç turistden başka kimseler de yoktu ortada. Bu alış-veriş alanına arabaların da girmemesi sessizliği artırıyordu. Mamafih ben daha ziyade gençler ve turistler için açılan Hürriyet caddesi üzerinde ki kapalı bir çarşıya dönüp alışverişimi yaptım. Artık otele dönme ve sonra da Lizbon'a veda etme zamanı gelmişti.

1755'te büyük bir deprem geçiren Lizbon, Marques de Pompal tarafından çok geniş caddeler ve görkemli binalar ile yeniden inşa edilmiştir. Dolayısıyla Lizbon'un en gözde yerlerinden biri Marques de Pompal meydanı ve bunun arkasında uzanan görkemli VII. Edward parkı ile önünde uzanan çok geniş Hürriyet caddesidir. Hürriyet caddesinin bittiği yerde alış-veriş merkezi başlamaktadır. Alış-veriş merkezini arkasına alan ve görkemli bir şekilde denize bakan Terreiro da Paço depremin akabinden yapılan en muhteşem binalardan biridir. Aslında Lizbon'da ki binaların çoğu oldukça dikkati çekmektedirler. Bazı tarihi evlerin ön cepeleri çinilerle kaplıdır. Turistlerin ilgisini çeken bu çinilerin yer yer sökölüp alındıkları göze çarpmaktadır. Hürriyet Meydanı'nın bitiminde göze çarpan binalar İstasyon binası ile Ulusal Tiyatro binasıdır.

Alışverişimi yapıp otele döneceğim sırada Hürriyet Meydanı'nda bir resmi törene şahit oldum. Ne münasebetle yapıldığını anlıyamadığım bu törende askeri bandonun refakatinde Hurriyet Abidesi'nin önüne çelenkler konuyordu.

Son olarak Gulbenkian vakfı ve müzesinden bahsetmek istiyorum. Calouste Gulbenkian Türkiye'den Portekiz'e göç eden bir Ermeni olup söylendiğine göre Arap ülkelerinden (muhtemelen Irak) birinin petroleri ile Portekiz'de ki pazarlamacılar arasında % 5 bir hisse ile simsarlık yapmış ve kısa zamanda çok zengin olmuş biridir. Gulbenkian dolayısıyla "% 5 Adam" lakabıyla da Lizbon'da tanınır. Kurmuş olduğu vakıf çok geniş bir bahçenin içinde olup merkezi büyük bir bina ve bazı lojmanlardan oluşmaktadır. Merkezi binada çeşitli etkinlikler yürütülmektedir. Vakıf aynı zamanda bazı öğrencilere burs vermektedir. Merkezi binanın hemen bitişiğinde Gulbenkian Müzesi bulunmaktadır. Bu müzede Gulbenkian'ın hayatı boyunca satın almış olduğu hemen hemen dünyanın her tarafından heykeller, tablolar, sikkeler, biblolar, gümüş takılar sergilenmiştir. İnsan bu müzeyi gezdikçe antikaya olan sevgisi artıyor. Türkiye'den satın alınmış çiniler, vazolar, tablolar ve halılar her Türk'te antikacılık ruhunu canlandırarak güzelliktedirler. Diğer bölmelerin de geri kaldığını söyleyemem³.

³ Gulbenkian'ın hayatı, seyahatları ve müzesinde ki koleksiyonları hakkında bakınız: Jose de Azeredo Perdigao, *Calouste Gulbenkian Collectionneur*, Lizbon 1969. Francesco Guardi, *Colecção Calouste Gulbenkian*, Lisboa, tarihsiz.

M. Mehdi İlhan

Res. 1 — Mertola ve Guadiana nehrine dökülen Oeiras çayının köprüden görünümü.

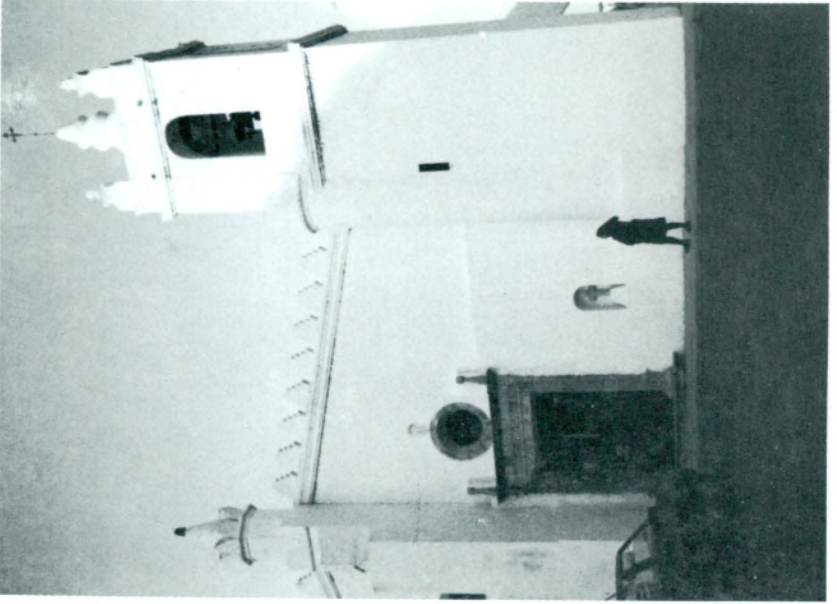

Res. 2 — Mertola ve kalesinin köprüden görünümü.

M. Mehdi İlhan

Res. 4 — Mertola caminin giriş kapısı.

Res. 3 — Mertola caminin genel görünümü.

Res. 5 — Mertola camii içinin genel görünümü ve sütunları.

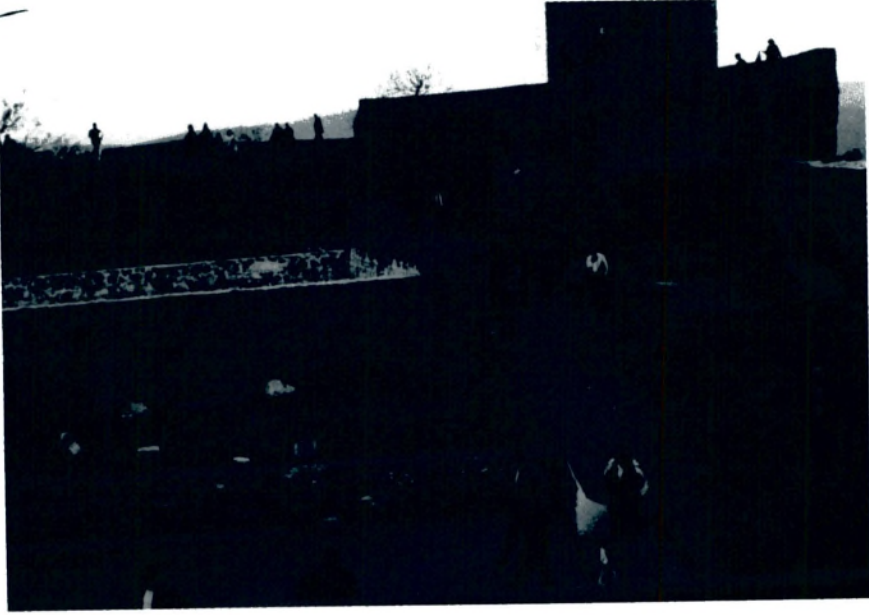

Res. 6 — Mertola camiinin "altar" olarak kullanılan mihrabı.

M. Mehdi İlhan

Res. 7-8 — Mertola camiinin hemen arkasında yer alan Roma devrine ait kalıntılar.

Res. 9 — İç kalenin genel görünümü, ortada sarnıç yer almaktadır.

Res. 10 — İç kalenin kuzey-batısında yer alan kule.

M. Mehdi İlhan

Res. 11 — İç kaleden Mertola surlarının ve surlar üzerindeki siperlerin görünümü.

Res. 12 — Mertola müzelerinden görünüm.

Res. 13 — Pr. da Figueira Meydanı ve Sao Jorge Kalesi.

Res. 14 — Terreiro de Paço'nun genel görünümü.

Konferanslar :

ATATÜRK TÜRKİYESİ VE DÜNYA*

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

1 — *Tarihin Akışı ve Bu Akışta Türk Milletinin Yeri*

Benim deyişimle, dünya tarihinin başlangıçtan zamanımıza doğru bir akışı vardır. Bu akış içinde bütün milletlerin, bu arada Türk milletinin tarihinin akışı da yer alır. Ancak dünya tarihinin akışı üzerinde en etkili olan Türk milletidir. Öyle ki, Türk milleti zaman zaman tarihin akışına yön vermiştir denebilir.

Gerçekten, Türkler, burada açıklaması uzun sürecek olan -nüfus artışı, kıtlık, bir kavmin başka bir kavmi sürüp çıkarması v.s. gibi- sebeplerle, asıl vatanları Orta ve İç Asya'yı terk edip, o zamanın bilinen 3 kıtasına yayılmışlar, oralarda, yabancı soydan, yabancı din ve medeniyetden milletler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır ve sınırları içinde yaşayan bütün insanları refah ve mutluluk içinde yaşatmaktan ibaret olan Türk devlet anlayışını başarı ile uygulamışlardır.

2 — *Tarihin Değerlendirilmesi*

a — *İmparatorluklar-Millî Devletler Mücadelesi*

Dünya tarihi birçok bakımlardan değerlendirilebilir. Ben burada dünya tarihinin bir özelliğini dile getireceğim: İmparatorluklar-Millî Devletler Mücadelesi.

Bu mücadele, devletlerin kuruluşundan, yani tarihin başından beri vardır. İmparatorluklar, bu mücadeleden genellikle galip çıkarlar ve millî devletleri yutarlar veya vassal (tâbi) duruma getirirler.

Roma, Bizans, Büyük Selçuklu ve Osmanlı Cihan İmparatorlukları misâl olarak verilebilir.

Ama, imparatorluklar ömürlerini tamamlayarak er veya geç yıkılınca, millî devletler, az-çok yapı değişikliğine uğrasalar bile, yine bağımsız devletler halinde tarih sahnesine çıkarlar.

* Bu makale, Türk Tarih Kurumu 1992-1993 dönemi konferansları içinde, 1 Kasım 1992 tarihinde konferans olarak verilmiştir.

b — Batı Avrupa'da İki Yeni Cereyan

Sanayileşen Batı Avrupa'da iki cereyan hemen hemen aynı zamanda meydana çıktı:

1 — Müstemlekecilik,

2 — Marxçılık.

1 — Sanayileşerek diğer bütün milletlere son derece üstünlük kuran Batı Avrupa devletleri, bu üstünlüklerini kendi dışlarında olan milletleri, özellikle geri kalmış Doğu milletlerini, barbarca sömürebilmek için önce Orientalizm adlı bir ilim kolu icad ederek, Doğu'yu iyice tanıdılar, sonra da oralardaki birikmiş bütün servetleri, medeniyet ve kültür eserlerini anavatanlarına taşıdılar.

Sömürgeciliğin nasıl son bulduğunu aşağıda göreceğiz.

2 — Fabrikalarda çalışan işçilerin son derece artmasını fırsat bilen K. Marx, Hegel'in "İdealist Tarih Anlayışı"nı ters çevirerek, tarihi, sınıf mücadelesi (ezenler-ezilenler) ile izah eden bir ideoloji ortaya attı. Ona göre, hayat maddeden ibarettir. "Tarihî Maddecilik" adını alan bu ideoloji, Marx'ın kehânetinin aksine olarak, Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinde değil, Lenin tarafından bir tarım ülkesi olan, şu halde işçisi çok az bulunan Rusya'da 1917 yılında gerçekleştirildi. Dünyada işçi hâkimiyetini kurma amacını güden ve Komünizm adını alan bu ideolojinin âkıbetini aşağıda dile getireceğim.

3 — *Dünya Tarihinin Başka Bir Değerlendirilmesi*

Konuyu bir soru ile ortaya koyuyorum:

Tarihin akışı K.Marx'ın iddia ettiği gibi dünyanın tek hâkimiyet altında birleştirilmesi yönünde mi, yoksa millî devletler yönünde midir?

Bilindiği gibi, 1. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları tasfiye edildiler ve yerlerinde millî devletler kuruldu.

Galip devletlere gelince, onlar, Batı Türklüğünün tek kalesi olan Anadolu'yu da ele geçirerek, Türk milletini bütünü ile tarihten silmek isterlerken, bu milletin içinden Mustafa Kemal adlı bir kahraman çıktı; 1. Dünya Savaşı'nın galibi Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama)'in de yenilebileceğini bütün dünyaya gösterdi. Bunun üzerine, aynı Büyük Devletler tarafından sömürülen esir milletlerin gözleri açıldı. Başta Hindistan ve Pakistan

olmak üzere, bütün sömürülen esir milletler, teker teker milli devletler kurarak, bağımsızlıklarına kavuştular.

Geriye sadece Lenin'in kurduğundan sözettiğimiz Sovyetler Birliği kaldı. Bu zâlim, emperyalist imparatorluk 300 milyon nüfusu ile, 22,5 milyon km² tutan arazisi ile, B. Amerika karşısında, ikinci bir süper güç olarak yer aldı.

Ancak, bu son imparatorluk da bundan bir yıl önce, hiçkimsenin beklemediği şekilde, sessiz-sedasız, bir damla kan dökülmeden birden bire tarih sahnesinden çekildi.

Böylece, içinde yaşadığımız dünya, bir dereceye kadar, "Millî Devletler" dünyası haline geldi, "Bir dereceye kadar" diyorum; çünkü bu milli devletler içinde de, çoğu Türk, hâlâ esir olarak yaşayan kavimler bulunmaktadır. Onlar da bağımsızlıklarını elde edebilmek için bütün güçleri ile çalışmaktadırlar. Bağımsız Türk devletleri Atatürk Türkiyesinin liderliğinde aşağıda sözkonusu edeceğimiz teşkilâtları kurarak güçlendikleri takdirde, esir Türkler'in de bağımsızlıklarına kavuşmaları, şüphesiz, çok kolaylaşacaktır.

Bugünkü millî devletler dünyası, görülüyor ki, Atatürk'ün örnek olması ile gerçekleşmiştir ve Atatürk'ün "Millî Devlet" ilkesinin dünya çapında zaferidir. Öte yandan, tarihin akışının millî devletler lehine olduğu bütün açıklığı ile ortaya çıkmış bulunmaktadır.

4 — *Türk Tarihininin Orta-Doğu'da Akışı*

Başta da kısaca temas ettiğim gibi, muhtelif sebeplerle, anayurtları Orta ve İç Asya'yı terk ederek, dünyaya yayılan Türkler, Çin, Hind ve Avrupa medeniyeti çevrelerine girmişler, oralarda devletler kurmuşlardır. Yabancı medeniyet çevrelerinde kurulan bu Türk devletlerinin özelliği şudur:

Anayurt'ta kurulan devletlerde idare edenlerle idare edilenler, büyük çoğunlukla aynı soydan oldukları halde, asıl anavatanda kurulmuş Türk devletlerinin aksine olarak, anayurt dışında kurulmuş Türk devletlerinde, Türkler, ince bir tabaka teşkil ederken, hâkimiyetleri altında geniş halk kitleleri, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, yabancı soydan, yabancı dinden ve yabancı medeniyetten idiler.

Türkler, devletin sınırları içinde yaşayan bütün insan kitlelerini refah ve mutluluğa kavuşturmaktan ibaret olan Türk devlet anlayışını uygula-

yıp, böylece tarihi rollerini oynadıktan sonra, hâkim oldukları medeniyet çevresinde, önce kültürlerini, sonra da siyasi hâkimiyetlerini kaybederek eriyorlardı. Böylece, onlar milliyetlerini yitiriyorlardı.

Hâkim oldukları medeniyet çevrelerinden sadece Çin'de kurulmuş devletler, Türk tehlikesi karşısında savunma tedbiri almışlardır. Nitekim, onlar, Türk tehlikesine karşı Kuzey sınırları boyunca tarihin 7 harikasından biri olan 5-6 bin km. uzunluğunda 6-7 m. yükseklikte "Çin Seddi" adı verilen bir sur inşa etmişlerdi. Çin Seddi, Çin'in Kuzey sınırında boydan boya uzanıyordu. Bu seddin ne olduğunu belirtmek üzere, şu misâli vermeden geçemeyeceğim: Aya ilk defa ayak basan B. Amerika'lı Armstrong, oradan dünyaya baktığı zaman, sadece Çin Seddi'ni gördüğünü ifade etmiştir.

Türkler, Hazer'in ve Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa Hıristiyan medeniyeti çevresine doğru yayılırken, buradaki kavimler, hiçbir savunma tedbiri alamamışlar ve Türkler'in önünden kaçmaktan başka birşey yapamamışlardır. Bilindiği gibi, bu kaçış, tarihe "Kavimler Göçü" adıyla geçmiştir.

İran'da kurulmuş devletlere çarparak, Hind medeniyeti çevresine giren aynı Türkler, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan buraya hâkim olmuşlar ve aynı mâhiyette devletler kurmuşlardır.

Halbuki, Türkler karşılaştıkları mukavemet dolayısıyla sadece İran seddini aşamamışlardır ve Türkler'le İranlılar arasında asırlarca süren bir mücadele olmuştur. İran-Turan mücadeleleri adını alan bu savaşlar, Firdavsi adlı bir şâir sayesinde ebedileştirilmiştir. İnsanlık, bu mücadeleler ile, "Şeh-nâme" adlı bir şaheser kazanmıştır.

Ancak, İslâmiyetin Batı'dan, Türkler'in Doğu'dan sıkıştırılmaları ile muhteşem İran Sasânî İmparatorluğu birdenbire çöktü. Böylece, Türkler için benim "Orta Yol" adını verdiğim yol açılmış oldu.

En son açılan bu yol; Türklük için son derece hayırlı olmuştur. Çünkü, gördüğümüz gibi, başka medeniyet çevrelerine girerek, devletler kuran Türkler, az veya çok bir zaman geçince Türklüklerini kaybedip, hâkim oldukları çoğunluk içinde eridiler. Halbuki, İslâm medeniyeti çevresine giren Türkler, Türklüklerini ve kültürlerini korudular; üstelik 10 yüzyıldan fazla İslâmiyete hâkim oldular; onu daha da yaydılar.

Birçok bakımlardan yaşayışlarında benzerliklerden dolayı, İslâmiyeti kendiliklerinden kabul eden Türkler, daha Emevî ve Abbâsî hanedanları zamanında onu iç ve dış düşmanlara karşı savunmuşlardı.

Türk tarihinin Orta-Doğu'da bu akışından çıkan netice şudur:

Çin'in ve Hindistan'ın kuzeyinde, Kore'den Doğu Avrupa'ya kadar uzanan Türk ağırlık merkezi yanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu adıyla bir siyasi teşekkülün kurulmasıyla XI. yüzyıldan itibaren Orta-Doğu'da da bir Türk ağırlık merkezi meydana geldi. Böylece, Türk dünyası daha da genişledi.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu Bizans İmparatorluğu'nun elinden alarak, asıl anavatan Orta Asya'dan binlerce km. uzakta; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birleştiği noktada, stratejik bakımdan son derece önemli Anadolu'da yeni bir Türk vatanı kurlmaları, Orta Doğu'daki bu Türk ağırlık merkezinin diğer bir neticesidir.

Görülüyor ki, İslâmiyet, Bizans'ın kolunu kanadını koparıp almıştı; Selçuklu Türkleri de ayrı Bizans'ın gövdesini ele geçirdi. Göreceğimiz gibi, Osmanlı Türkleri de onun başkenti İstanbul'u alarak Bizans İmparatorluğu'nun kellesini koparacak ve onu tarihten silecektir.

Yeni Türk vatanı Anadolu'da Anadolu Selçuklu Devleti adıyla kurulan Türk devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kahraman hükümdarı Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı kazandığı 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra, yeni vatan Anadolu'da kurulmuş olan diğer Türk devletlerini teker teker ortadan kaldırarak, Anadolu birlik ve bütünlüğünü sağlamakla kalmadı, aynı Anadolu'nun doğusunu, hemen hemen bugünkü sınırlarına ulaştırdı.

Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarının, Anadolu'da kurulmuş öteki Türk devletlerini ortadan kaldırarak, yeni vatan Anadolu birlik ve bütünlüğünü sağlaması son derece önemlidir. Zira, bir kavimler köprüsü olan Anadolu'da birden fazla devlet bulunduğu zaman, burası daima el değiştirmiştir. Selçuklular'ın sağladığı bu birlik ve bütünlük sayesinde Anadolu 900 yıldan beri Türkler'in elinde bulunmaktadır.

Anadolu Selçuklu Devleti'ne ilk darbeyi 1243 Köseadağ Meydan Muharebesi ile Moğollar vurdu.

Bu darbe ile Moğollar, Selçuklu Devletini hâkimiyeti altına almakla kalmadılar, Anadolu'ya yeni bir Oğuz göçüne sebep olduktan sonra,

İran'da kurduğu devletle Orta Asya yolunu kapattılar. Böylece, onlar dünya Türklüğü'nü, Doğu Türklüğü, Batı Türklüğü olarak ikiye böldüler. Görüleceği gibi, daha sonra Çin, özellikle Çarlık Rusyası ve hele Sovyet Rusya, Doğu Türklüğü'nü bütünü ile esir duruma soktular.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1308'de sessiz-sedasız tarih sahnesinden çekilmesinden sonra, onun yerini Orta-Doğu'da Osmanlılar aldı.

Daha 1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti Batı'ya doğru, yani Avrupa Hıristiyan dünyasına doğru, başarı ile ilerlerken, Doğu'dan Timurlenk adlı bir Türk hükümdarı, bu gazi devletin başında bulunan Yıldırım Bayazıt'ı XV. yüzyılın başında Ankara civarındaki Çubuk Ovası'nda yenerek Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vurdu.

Bu mağlubiyet, Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethini en az 50 yıl geciktirdiği gibi, Türkler'in Viyana engelini aşarak, Orta Avrupa'ya girmelerini de önledi.

Halbuki, herbiri bir şehirde hâkim olan Alman Prensleri, Türk devlet nizamını dikkate alarak, "Türkler gelseler de bizleri adam etseler" diye onları dört gözle bekliyorlardı. Viyana engelini aşabilseydik, biz onları adam ederdik, onlar da câhil din ulemâsının pençesine düşmemizi önlerlerdi. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, câhil din ulemâsının "Gâvur icadıdır" diye her yeniliğin karşısına dikilmeleri, Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nun duraklama, gerileme, nihayet çökme devrelerine girmesini çabuklaştırdı.

Halbuki, İslâm dini kadar terakkiye müsait başka bir din veya ideoloji gösterilemez. Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de de olsa, öğrenin" demesi, bu hususta pek çarpıcı bir misâldir. Onun sevgili damadı Ali ise, "Bana bir kelime öğrete, 40 yıl kölelik ederim" diyecek kadar ileri gitmiştir.

Nitekim, henüz 23 yaşında bir delikanlı iken, Sultan Mehmed, bir Macar'a o zamanın ilk ateşli silâhı olan en büyük topunu döktürmüştü. Böylece, O, surlu şehir sistemi olan karanlık feodal Ortaçağı kapatarak, Yeni çağı açtı. Başka bir deyişle, O, İstanbul surlarını yıkıp şehri fethetmek suretiyle genç yaşta bir çağı kapattı; yeni bir çağı açtı.

Bir, Sultan Mehmed'in her yeniliğe açık bu davranışına bakın; bir de, İslâmiyeti amacından saptırarak, her yeniliğin karşısına dikilen câhil din ulemâsını düşünün. Bu sebeple, eğer Viyana engelini aşarak Almanya'ya girebilseydik, büyük bir ihtimalle, Almanlar da Osmanlı Cihan İmparator-

luğu'nun gericilerin pençesine düşmesine mâni olurlardı da, Osmanlı İmparatorluğu daha uzun süre, sözünü ettiğimiz, Türk devlet anlayışını uygulamak fırsatını bulurdu. Üstelik, belki de bütün Avrupa Türk hâkimiyeti altına girerdi. İslâmiyet Hıristiyan Avrupa'yı Batı'dan sıkıştırdı, başarısızlığa uğradı. Aynı Avrupayı, Doğu'dan sıkıştıran Türkler, böylece başarıya ulaşmış olurlardı.

Görülüyor ki, Hıristiyan Batı Avrupa dünyasını Batı yönünden sıkıştıran İslâmiyet'in başarısızlığa uğraması gibi, aynı Hıristiyan dünyasını Doğu yönünden sıkıştıran Osmanlı Cihan İmparatorluğu da, Viyana'ya kadar fethetmek suretiyle yarı yarıya başarılı olmuştu. Tam başarıya ulaşmadığı için buna da başarısızlık denebilir.

5 — *Türk Dünyası*

a — *Tarihin Türklük Aleyhine Akışı ve Neticesi*

İran'da kurulan çoğu Türk asıllı devletler, Orta Asya yolunu kapatınca, Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasındaki bağ koptu. Böylece, Doğu Türklüğü kendi kaderine terk edilmiş oldu. Bunu fırsat bilen Çin Devleti, Çarlık Rusyası, özellikle Sovyetler Birliği, gördüğümüz gibi, Doğu Türklüğü'nü yutarak esir duruma getirdiler. Hıve, Buhârâ ve Merv Hakanlıkları, Çarlık Rusyası istilâ teşebbüsüne girişirken, aynı istilâ karşısında kendisi yardıma muhtaç olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan arkasına yardım istediler. Ama, üç hakanlık, kapıya dayanan tehlikeye karşı ortak cephe alacakları yerde, hâlâ birbirleriyle uğraşıyorlardı. Bu durum Rus istilâsını kolaylaştırıyordu.

b — *Batı Türklüğü'nün de Çöküşü*

Doğu Türklüğü'nün bütünü ile Çin, Çarlık Rusyası, özellikle Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetleri altına düşmesi üzerine, Osmanlı Cihan İmparatorluğu Batı Türklüğü'nün tek temsilcisi haline gelmişti. Doğu Türklüğü yabancı hâkimiyetine girerken, bu imparatorluk, Batı Türklüğü'nü daha uzun süre başarıdan başarıya götürdü. Hiçbir devlet, onunla boy ölçüşemedi. Yaptığı savaşları daima kazanır; barış masasına oturulduğu zaman, barış şartlarını karşısındakilere müzakeresiz dikte ederdi.

Muhtelif sebeplerle, bu Cihan İmparatorluğu önce duraklama, daha sonra gerileme ve çökme devresine girdi.

Osmanlı Cihan İmparatorluğu gibi, tarihin sayılı imparatorluklarından birinin duraklama, gerileme ve çökme devrelerine girişini birkaç sebeple açıklamanın imkânsızlığını takdir ediyorum.

Ancak, bunda, yukarıda belirtmeye çalıştığım şekilde, câhil din ulemâsı, birinci derecede rol oynamıştır denebilir. Buna Yeniçeri Ocağı'nı da ilâve etmek gerekir.

Tarihin Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nun aleyhine gittikçe süratlenerek akışında câhil ulemâ ile birlikte Yeniçerileri'n de büyük rolü vardır.

Câhil din ulemâsının oynadığı menfi role dâir yukarıda yeterince bilgi verdiğim için, şimdi Yeniçeriler hakkında bilgi vereceğim.

Oğuz boylarının akın akın geldiği Orta Asya yolu, dediğim şekilde kapanınca, Osmanlı Sultanları, Hıristiyan çocuklarını Balkanlar'dan devşirerek, Türk-İslâm terbiyesine göre yetiştirdiler ve "Hassa Ordusu" teşkil ettiler. Onlardan bâzıları, Sultan'dan sonra devletin en yüksek makamı olan "Sadrâzam"lığa kadar yükseldiler.

Yeniçeriler, imparatorluk güçlü iken, ona yararlı hizmetler yaptılar. Fakat, aziz dostum Prof. B. Lewis'in dediği gibi, imparatorluk duraklama devresine girip de akınlardan yeterince ganimet gelmeyince, Yeniçeriler gözlerini dışardan içeri çevirdiler. İmparatorluğun başında bulunan Sultanların kendi soylarından olmadıklarını bilen Yeniçeriler, onlara karşı en ufak saygı göstermek gereğini duymadılar ve meşhur tabiriyle kazan kaldırmaya, yani imparatorluğun başındaki Sultanlara karşı isyan etmeye başladılar. İstemedikleri Sultan'ı tahttan indirip, istedikleri Sultan'ı tahta geçiriyorlardı. Başlıca amaçları, "Culûs Bahşisi" almaktır. Tahta çıkarılan yeni Sultan'ın onlara dağıttığı Culûs bahşisi yüzünden, Osmanlı hazineleri her defasında adeta boşalıyordu. Bu arada tahttan indirdikleri Sultan Genç Osman'a onların yaptıkları kötü muamele ibret vericidir. Sâde bir vatan-daşa yapılmayacak kadar yüz kızartıcı idi, insanlık dışı idi.

Mithat Paşa'nın durup dururken İmparatorluğu Rusya'ya karşı savaşa sokması (1293 Savaşı) neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı müdhiş mağlubiyet, tarihin bu imparatorluk aleyhine akışını daha da süratlendirdi; üstelik, câhil siyaset adamlarının Trablusgarp ve Balkan savaşlarında yenilmiş olarak çıkan aynı İmparatorluğu sömürgeci, emperyalist Avrupa Büyük Devletleri'nin kendi aralarındaki çıkar kavgasından ibaret olan 1. Dünya Savaşı'na sokmaları ve imparatorluğun yedi cephede kahramanca savaştıktan sonra müttefikleriyle beraber yenilerek ortadan

kalkması, Batı Türklüğü'nün de, tıpkı Doğu Türklüğü gibi, tarihten büsbütün silinmesi tehlikesini doğurdu.

6 — *Türk Dünyası*

a — *Atatürk Türkiyesi*

Türk milletinin içinden çıkan Mustafa Kemal adlı kahraman, tarihin Türk milleti aleyhine akışını önce durdurdu; sonra da tehlikeye düşen tek Türk vatanını kurtararak, tarihin akışını Türk milleti lehine çevirdi. O, "Misâk-ı Millî"yi gerçekleştirerek, "En büyük eserim" dediği Türkiye Cumhuriyeti adlı millî bir devlet kurdu.

Türkiye Cumhuriyeti, 29 Ekim 1923 tarihinde ilân edildiğinden beri gittikçe gelişmektedir.

Mustafa Kemal, 1 Dünya Savaşı'nın galiplerini, Anadolu'nun 11-12 milyonluk Türk nüfusu ile yenmişti.

Mustafa Kemal'in kurduğu Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren, KKTC. sayılmazsa, 70 yıl boyunca dünyada bağımsız tek Türk Devleti olarak kaldı.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu sırada Türkiye nüfusu, dediğim gibi, 11-12 milyondan ibaretti. Bu sırada, İtalya, Fransa ve İngiltere'nin her birinin nüfusu, 35-40 milyondur. Arada geçen 70 yıl zarfında Türkiye'nin nüfusu 60 milyona vararak, saydığımız devletlerin nüfuslarını geride bıraktı. (Her birinin nüfusu 55-58 milyon). Bu durum, Türkler'in eskiden beri özelliklerinden biri olan dinamizmini, XX. yüzyılda da koruduklarının delilidir. Bu, aynı zamanda Türkler'in yaşama azmini de göstermektedir.

b — *Türk Cumhuriyetleri*

Yukarıda ifade ettiğim gibi, en zâlim son emperyalist imparatorluk olan Sovyetler Birliği'nin, 1991 yılı sonunda çökmesini müteakip, 72 yıl müddetle tarihte hiçbir milletin maruz kalmadığı zulme uğratıldıktan sonra 6 tane (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Farsça konuşmasına rağmen, Tacikistan) kardeş bağımsız Türk Cumhuriyeti kuruldu.

Böylece, Doğu Türklüğü'nün büyük bir kısmı ile Batı Türklüğü'nü temsil eden Atatürk Türkiyesi aradan 2 asra yakın zaman geçtikten sonra tekrar buluştular. Yalnızlıktan kurtulan ve asıl anavatanla temasa gelen

Atatürk Türkiyesi, benim deyişimle, “Öksüzlük”ten ve “Köksüzlükten” kurtuldu. Bu, her Türk’ü mutluluğa garketmesi gereken -hayret verici- bir neticedir.

8 — *Yeni Dünya Şartları Karşısında Dünya*

Görülüyor ki, tarihin kaydettiği en zalim bir imparatorluk olan Sovyetler Birliği’nin tarih sahnesinden çekilmesiyle, içinde yaşadığımız dünya tanınmayacak kadar büyük değişikliğe uğramıştır. Zira, 300 milyonluk nüfusa, 22,5 milyon Km² lik araziye sâhip olan Sovyetler Birliği’nin çökmesiyle dünyanın hemen hemen 1/3’ünde bir otorite boşluğu meydana gelmiş ve B. Amerika dünyada tek süper güç olarak kalmıştır.

Meseleyi bir soru ile ortaya koyalım.

Yeni şartlar karşısında dünya Türklüğü nasıl bir siyaset takip etmelidir?

Değişen dünya şartları karşısında içlerinde Atatürk Türkiyesi’nin de bulunduğu Dünya Türklüğü’nü ele almadan önce, aynı şartlar karşısında Avrupa devletlerinin aldıkları tedbirleri ele almak gerekmektedir.

a — *Yeni Şartlar Karşısında Avrupa*

Bilindiği gibi Varşova Paktı ve NATO, son klasik ittifak sistemleridir. Sovyetler Birliği ile beraber Varşova Paktı da dağıldıktan sonra Avrupa devletleri yeni şartlar karşısında, önce Ortak Pazarı (OP), arkasından Batı Avrupa Birliği (BAB) ve Avrupa Topluluğu (AT) adları altında yeni teşkilâtlar kurmaya çalışarak, tek devlet olma çabası içine girmişlerdir ve gerçekleştirmek üzeredirler. Böylece, siyasi bakımdan olduğu kadar ekonomik bakımdan da gelişecek olan Avrupa, yakın zamanda, tek süper güç olarak dünyayı ekonomik bakımdan alabildiğine sömürmek amacını güden B. Amerika karşısına, 2. bir süper güç olarak ortaya çıkacaktır.

Görülüyor ki, içinde yaşadığımız zamanda B. Amerika dışında, artık tek bir devletin süper güç olması hemen hemen imkânsızdır. Kıtalar çapında gruplaşmalar gerekmektedir.

b — *Yeni Şartlar Karşısında B. Amerika*

Avrupa’nın tek devlet haline gelmesinin kendi ekonomik menfaatleri için tehlike olacağını idrak eden B. Amerika’da, dünyada tek süper güç

olarak kalmasına rağmen, tabiri caizse, globalleşme ihtiyacını duymuş, Kanada ve Meksika ile birlikte “Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği (NAFTA) adı altında bir teşkilât kurmuştur.

Zaten, daha şimdiden Avrupa Topluluğu (AT) ile B. Amerika arasında da kıyasıya ticari rekabet başlamış bulunmaktadır.

c — Yeni Dünya Şartları Karşısında Atatürk Türkiye’si ve Türk Cumhuriyetleri

Biz Türkler’in acayip âdetleri vardır: İşimize geldiği zaman Batı’yı örnek alırız; işimize gelmediği zaman da, görmezlikten geliriz. Şimdi Batı’yı örnek alarak, derhal Türk Ortak Pazarı (TOP)’nı kurmamız gerekir.

Atatürk Türkiye’si’nin liderliğinde gerçekleştirilecek olan Türk Ortak Pazarı’nın kurulmasına, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş Türk Cumhuriyetleri dünden hazırdılar. Nitekim, Ankara’da 30 Ekim 1992’de yapılan Türk Cumhuriyetleri toplantısında bir Türk Cumhuriyeti cumhurbaşkanı bütün Türkler’in tek devlet haline gelmelerini teklif edecek kadar ileri gitmiştir.

Batı Hıristiyan dünyası, halk deyimiyle, daha ortada fol yok, yumurta yokken, “Türkiye Pan Türkizm, Pan Turanizm peşinde koşuyor” diye yaygara koparmaktadır.

Haçlı zihniyeti ile hareket eden Batı Hıristiyan Dünyası’nın, Dağlık Karabağ’da Ermeni; Bosna’daki Sırp Katliâmı karşısında sessiz kalması gözönünde bulundurulacak olursa, Türkler’in tek devlet haline gelmelerine ellerinden geldiği kadar mâni olmaya çalışacakları, kendiliğinden anlaşılır.

Batı Hıristiyan dünyasının meşhur çifte standardı: Muhtelif kültüre ve dile sahip; üstelik farklı soydan Avrupa devletleri, tek devlet haline gelirken, hiçkimse ses çıkarmaz; ama aynı soydan olan, aynı kültüre ve dine sahip bulunan Türkler’in tek devlet haline gelmelerine asla müsaade etmemeye çalışırlar.

Ortak hükümetin başbakanı aynı toplantıda Türk Ortak Pazarı (TOP)’nın kurulmasına da itiraz etti ki, bence yerinde olmayan bir itirazdır.

Unutmamak gerek: Ulaşım ve haberleşmedeki sürate paralel olarak, sürat ve kesinlik prensiplerinin hâkim olduğu bir zamanda yaşıyoruz:

Süratle karar verip, verilen kararı hemen uygulamak lâzımdır. Biz Atatürk Türkiye'si Türkleri, bu iki prensibe uymadığımız için, Batılılar, Türk Cumhuriyetleri ile birçok anlaşmalar yaparlarken, biz fırsatlar kaçıyoruz.

Bütün temennim, elimize geçen nâdir bir fırsat olan Türk Ortak Pazarı (TOP)'nı kaçırmamızdır.

Dahası var: Türk Ortak Pazarı (TOP)'nın arkasından, vakit geçirmeden, 3 Rus asıllı devleti örnek alarak, yine Atatürk Türkiye'si'nin liderliğinde Türk Bağımsız Devletler Topluluğu (TBDT)'nu kurmak şarttır.

Zira, Sovyetler Birliği'nin en büyük mirasçısı olan ve Çarlık Rusya'sını ihya etmek amacını güttüğü herkesçe kesin olarak bilinen Rusya Federasyonu başkanı B. Yeltsin, yeterince güçlenip, adı geçen Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla meydana gelen otorite boşluğunu doldurduğu takdirde, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları, 1917 yılında komünist ihtilâlini gerçekleştiren Lenin zamanında olduğu gibi, kâğıt üzerinde kalabilir ve yine "öksüz" ve "köksüz" kalacak olan Atatürk Türkiye'si için de yeni bir tehlike belirmiş olur.

Halbuki, Türk Ortak Pazarı (TOP) ve Türk Bağımsız Devletler Topluluğu (TBDT) kurulduğu takdirde, bunlar, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri Atatürk'ün barış ve istikrar siyasetini çok daha büyük çapta uygulamak imkânı olacaktır. Bu sözlerimle, TOP'nın ve TBDT'unun kurulması, yalnız Türklüğün lehine değil, aynı zamanda dünyanın da lehine olduğunu ifade etmek istiyorum.

Görülüyor ki, TOP'nı ve TBDT'nu kurmak, Hıristiyan Batı dünyasının engellemeleri yüzünden güçtür; fakat, bence Atatürk'ün giriştiği ölüm-kalım savaşından çok daha kolaydır. Tekrar ediyorum, TOP'nın ve TBDT'nun kurulması, bütün dünyanın yararına olduğu gibi, özellikle Atatürk Türkiye'si ve bağımsızlıklarına yeni kavuşan Türk Cumhuriyetleri yararına da.

Atatürk Türkiye'si, Batıya çifter çifter ittifaklarla bağlı bulunmasına rağmen, gerçekte fiilen siyasi yalnızlık içindedir. Türk Cumhuriyetleri ile kurulacak TOP ve TBDT ile Atatürk Türkiye'si, herşeyden önce siyasi yalnızlıktan kurtulmuş olacaktır.

Batı'nın Atatürk Türkiye'si'ne karşı bir kusuru daha var: İngiliz tarihçisi Prof. A. Toynbee, Atatürk Türkiye'si'nin Batı medeniyetinin tek müspet meyvesi olduğunu vurguladığı halde, aynı Batı Atatürk Türkiye'si-

si'ne karşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş devresinde olduğu gibi, hâlâ yarı müstemele muamelesi yapmaktadır. Meselâ, Türk işçilerinin Ortak Pazar (OP) ülkelerinde serbestçe dolaşmaları kararının uygulama zamanı gelince, Batı, halk deyişiyle, yan çizmekten çekinmemektedir. Bu misâli daha da çoğaltmak her zaman mümkündür.

Atatürk Türkiye'si "öksüz" ve "köksüz" durumda, yani dünyada bağımsız tek Türk devleti iken, Avrupa Ortak Pazarı (AOP)'na, veya Avrupa Topluluğu (AT)'na tam üye olarak kabul edilse bile, onun yine üvey evlâd muamelesine tâbi tutulacağı şüphesizdir.

Ama, sırtını Türk Cumhuriyetleri'ne dayayan aynı Atatürk Türkiye'si, hele TOP'nı ve TBDT'ünü kurduktan sonra, Avrupa devletleri ona karşı üvey evlâd muamelesinde bulunmak şöyle dursun; adı geçen Avrupa kuruluşlarına üye olmamız için, Batı'nın kendisi ısrarla dâvette bulunacaktır. Çünkü, sanayileri için hammadde kıtlığına düştükleri zaman, Türk Cumhuriyetleri'nin bitmez-tükenmez yeraltı ve yerüstü kaynaklarına ancak Atatürk Türkiye'si vasıtasıyla erişebileceklerini iyi bilmektedirler.

Nitekim, Almanya ve İngiltere'nin daveti üzerine bu ülkeleri resmen ziyaret eden bir Türk Cumhuriyeti cumhurbaşkanı, en yetkililerinin yüzlerine karşı, ez-cümle, Türkiye'yi daima tercih ettiklerini, Batı ile ancak bu kardeş devlet aracılığı ile münasebette bulunacaklarını söylemekten çekinmemiştir.

9 — Yeni Şartlar Karşısında Asya Ortak Pazarı

Birleşik Amerika'nın ekonomik menfaatlerini, kendisine rakip olabilecek devletlere karşı korumak azminde olduğu bilinmektedir. B. Amerika'nın kendisine rakip sayarak tedbirler aldığı devletlerin başında Japonya gelmektedir. Türk uzmanlar, aynı B. Amerika'nın Kuveyt'i istilâ eden Irak'a karşı savaş ilân etmesini, dünyanın en büyük rezervlerine sahip olan Körfez petrollerini kontrolü altına alarak, Japonya ve Almanya gibi ticaret ve teknoloji bakımlarından kendisini sollayabilecek olan devletleri dizginlemek istemesine bağlamaktadırlar.

Japonya'nın B. Amerika'nın kendisine karşı aldığı tedbirleri ve değişen dünya şartlarını farketmemesini düşünmek saf dillik olur.

Bu düşünce ile, Japonya'nın da, Avrupa devletleri ve B. Amerika gibi, kıta çapındaki bloklaşma hareketine katılması beklenmelidir. Bunun için Türkler'in başlattıkları TOP iyi bir temel vazifesi görebilir. Basından öğrendiğimize göre, daha şimdiden Japonya, Tayvan ve Singapur v. s. gi-

bi son derece gelişmiş devletler, Atatürk Türkiye'sine karşı gittikçe artan ilgi göstermektedirler.

Eğer Avrupa Topluluğu (AT) ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği (NAFTA) gibi, bütün Asya devletlerinin katılacağı bir Asya Ortak Pazarı (AOP) kurulursa, kısa zamanda Avrupa ve B. Amerika ile denge kurması ve 3. süper güç olarak ortaya çıkması işten bile değildir.

Sonuç:

Atatürk Türkiye'si ile Japonya'nın liderliğinde Asya Ortak Pazarı (AOP) kurulunca, siyasî, iktisadî ve medenî üstünlüğün Batı'dan, İslâm medeniyetinin parlak zamanında olduğu gibi, tekrar Doğu'ya geçmesi, Asya'nın hertürlü imkânları, bu arada nüfusu, yüz ölçümü ve imkânları gözönünde bulundurulursa, normaldir.

Böylece, dünya, B. Amerika başta olmak üzere, Batı'nın kendisinden başkalarına hayat hakkı tanımayan ekonomik emperyalizmine de son verilmiş olacaktır.

Görülüyor ki, Asya Ortak Pazarı (AOP)'nın kurulması, aynı zamanda insanlığın Batı boyunduruğundan kurtuluşu demektir.

Bu arada Türk dünyasına gelince, Asya Ortak Pazarı (AOP)'nın kurulmasından en kârlı çıkacak olan Türk dünyası olacaktır.

Japonya ile beraber Türk dünyası, tarihin bir çok devrelerinde olduğu gibi, tekrar rakipsiz süper güç hâline gelecektir. Böylece, XXI. yüzyıl, Türklük yüzyılı olacaktır.

Kitap Tanıtma :

Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri, neşre hazırlayan : Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Türk kültürünün âbide eserleri tekrar kazanılmış bulunuyor. Bilindiği gibi bu eserler battal boylarda ve o zamanın baskı teknolojisine göre lekeli ve silintili olarak basılmıştır (Matbaa-i Âmire 1269). Bu gün yeni baskılar, normal boyda kusursuz bir fotokopi baskısı ve titiz indeksleri ile ilim âlemine kazandırılmıştır. Eserler ayrıca kâğıdı ve cildi ile de göz doldurmaktadır.

Burada eserlerin indekslerine yer vermek gerekir. Bu kıymetli eserlerin basıldığı yıllarda indeks geleneğinin olmaması bir eksiklik olarak görülmüyordu. Çünkü henüz indeksin önemi bilinmiyordu. Ancak bu devirde, indekse büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Artık ilmi eserler indeksiz ise eksik olarak telakki olunmaktadır. Elimizdeki eserlerdeki indekslerde yer adları, tarihî istilahlar, kitap ve müesseseler isimleri ile medreselere yer verilmiştir.

Şakaik-i Nu'maniye, Taşköprüzâde Ebülhayr İsmâeddin Ahmed Efendi (1495-1561) tarafından 1558 de Arapça olarak yazılmaya başlanmıştır*. Müellif, Türklerin yaşadığı topraklarda yetişen âlim ve şeyhler hakkındaki bilgilerin henüz toplanmamış olduğu gerekçeyle bu işe girişmiştir. Bilindiği gibi Taşköprüzâde, bir çok ilim adamı yetiştirmiş aynı adla anılan bir âileye mensuptur. Müellifimiz medrese ilimlerini çok iyi tahsil edip, çeşitli yerlerde müderrislik yaparak İstanbul Semâniye müderrisliğine yükseldi. Daha sonra Edirne'de Sultan Bâyezid Medresesine müderris olan İsmâeddin Ahmed Efendi, Bursa kadılığı ile müderrislikten ayrılmıştır. İstanbul'a dönen ve İstanbul kadısı tayin edilen müellifimiz gözlerini kaybedinceye kadar bu görevde kaldı (geniş bilgi için bk. M. Münir Aktepe, *Taşköprü-zâde* mad. *İA*, XII/I, 42-44). Edirneli Mehmed Mecdî Efendi (ölm. 1590) ise eseri ilhâkât ve zeyl yapanlardan, şuarâ tezkirelerinden faydalanıp genişleterek Türkçeye tercüme etmiştir. Daha sonra *Şakaik-i Nu'maniye*'yi örnek alan müellifler yaptıkları zeyillerle elimizdeki külliyyatı meydana getirmişlerdir. Bu suretle *Şakaik*, Osmanlı edebiyatında tabakatçılığa da vesile olmuştur. *Şakaik*, Osman Gazi'den Kanunî'nin sonlarına kadar gelen 10 padişah zamanında yaşamış bulunan 371'i âlim, 150'si şeyh olmak üzere 521 kişinin tercüme-i hâlini ihtiva eder. Bunlar ölüm tarihleri esas alınarak sıraya dizilmiştir. Her padişahın devri bir tabaka olarak düşünülmüştür. *Şakaik*'in İstanbul ve dünya kütüphanelerinde 150'ye yakın nüshasının bulunması da eserin kıymetini ortaya koymaktadır. Bu yüzden tercümeleri yanında zeyilleri ve telhisleri de yapılmıştır. Elimizdeki birinci kitabın asıl adı *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye* olup Mecdî Mehmed Efendi tercümesine *Hadâiku's-Şakaik* adını vermiştir. Fakat eser Türk ilim âleminde *Şakaik Tercümesi* olarak şöhret bulmuştur. *Hadâiku's-Şakaik*, mütercimi tarafından 1587 yılında III. Murad'a takdim edilmiştir.

Elimizdeki ikinci kitap *Hadâiku'l-Hakaik fî Tekmîleti's-Şakaik*'dir (VII+103+771). Bu eser, çok cepheli bir âlim olan ve bir çok telifi bulunan Nev'îzâde Atâî'nin biyografî mahi-

* Arapçasının inceleme ve notlarla neşri için bk. Ahmet Subhi Furat, İsmâüddin Ebu'l-hayr Ahmed Efendi, *Eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmaniye*, Edebiyat Fakültesi yayınlarından. Nr. 3353, İstanbul 1985.

yetindeki eseridir (ilk baskısı Matbaa-i âmire 1268). Eser Şakaik'in kaldığı Kanuni'nin son yıllarından 1634 yılına kadar gelmektedir. Bunda da her padişah dönemine bir tabaka tahsis edilmiştir. Bu eserde 1000 civarında âlimin biyografisi bulunmaktadır. Eser 78 yıl gibi uzun bir devreyi ihtiva etmektedir. Tarihi hadiseler geniş yer verilmiştir. Böylece zengin muhteviyatı ile önceki gibi çok okunan bir eser olmuştur. Bu yüzden çok yazması vardır. Eser ilim âleminde *Zeyl-i Şakaik* olarak tanınmıştır. Atâi *Zeyl-i Şakaik* hazırlarken kazasker rûnâmçelerine, tezkirelere ve bir çok kimseye müracaat etmiştir.

Üçüncü eser *Vekayü'l-fudalâ* olup, *Şakaik-i Nu'maniye*'nin *Tekmileti's-Şakaik*'ten sonra ikinci zeylidir. Şeyhi Mehmed Efendi'nin telifi olan *Vekayü'l-fudalâ* 3 kitap halindedir. Eser bu külliyyatta 3. ve 4. kitapları teşkil etmektedir. (XXVI+108+720; XIV+135+747). Bunlar Bâyezid Ktp. Veliyüddin Efendi, Nr. 2361 (I. cild) ve 2362 (II-III. cild)'de kayıtlı bulunan yazmaların faksimilesidir. Babasından ve devrin büyük âlimlerinden feyz almış bulunan Şeyhi Mehmed Efendi (ölm. 1732), aynı zamanda şâirdir. *Vekayü'l-fudalâ*'nın birinci cildi (1633-1687), kısmen IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed; ikinci cildi (1687-1718), II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve kısmen III. Ahmed; ve nihayet Mehmed Efendi'nin ölümünden sonra oğlu tarafından tebyiz edilerek ortaya çıkan üçüncü cild (1718-1730), III. Ahmed devrinin sonuna kadar devam eder. Böylece, yaklaşık bir asırlık dönemde yaşamış âlim, tarikat şeyhi ve şâirlerin tercüme-i hallerinin toplandığı *Vekayü'l-fudalâ*'nın müellifinin sağlığında tamamlanmış ilk iki cildi, III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. Üçüncü cild ise müellifin oğlu tarafından I. Mahmud'a takdim edilmiştir.

Vekayü'l-fudalâ XVII. ve XVIII. yüzyıllar edebiyat, ilim ve tasavvuf tarihi olduğu kadar tarihi hadiseler hakkında da önemli bir kaynaktır. Bu eserde de *Şakaik-i Nu'maniye* ve *Zeyl* gibi her padişah dönemine bir tabaka ayrılmıştır. Ancak Şeyhi Mehmed Efendi eserini öncekilere göre daha geniş tutmuştur. Her tabakanın sonunda, o devirde vazife başında bulunmuş Kurum hanlarından, veziriazamlardan, şeyhülislâmlardan, kaptanıderyalardan, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile nakibüleşraflardan bahsedip ayrıca Ankara, Eyüb, Filibe, Galata, Gence, Halep, Hemedan, İzmir, Kayseri, Konya, Kudüs, Kütahya, Lefkoşe, Manisa, Maraş, Mekke, Medine, Mısır, Revan, Selânik, Sofya, Şam, Tebriz, Tire, Tokat, Trablus, Üsküdar ve Yenişehir-i Fener gibi önemli kaza merkezlerinin kadılarının listelerini de vermiştir. Bundan başka, devrin şâirlerinin biyografilerini de *Vekayü'l-fudalâ*'da bulmak mümkündür. Eserin ilk iki cildinde 1822, üçüncü cildinde ise 236 âlimden bahsedilmektedir. *Vekayü'l-fudalâ*'nın yurt içinde ve yurt dışında yazmaları pek çoktur. (3/X). Neşreden in ifadesine göre, *Vekayü'l-fudalâ*'nın kaynakları kitabî ve şifahi olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Bunlar Şeyhülislâm defterleri ile *Razvatü'l-eb'râr*, Şârihü'l-menâr-zâde'nin *Vekâyinâmesi* ve *Râsîd Tarihi* gibi belli-başlı eserlerdir. Şifahi kaynaklar ise, Şeyhi'nin babası ile sohbetlerinde bulunduğu çeşitli kimselerdir (3/X-XI). Şeyhi Mehmed Efendi, Atâi'nin bıraktığı tarihten önce yaşamış, fakat *Zeyl-i Şakaik*'a alınmamış kimseleri de dahil ederek *Vekayü'l-fudalâ*'yı daha mükemmel bir hale getirmiştir. Böylece eser tarihçilikte ve biyografyalıkta örnek bir kaynağ olmuştur.

Büyük bir emek mahsulü olan indeksler, *Vekayü'l-fudalâ* hazinesini araştırmada anahar yerine geçmektedir. Eser yayına hazırlanırken, tıpkıbasımı yapılan nüshalardaki derkenâr ilâveleri (3/XIII) ile bazı kelime ve tarih eksikliklerinin (3/XIV) diğer nüshalarla karşılaştırılarak tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bundan başka istifadeyi kolaylaştırmak üzere varak numaraları bırakılarak sahife numaraları kullanılmıştır. Ayrıca neşre hazırlayan, her padişah dönemi ulemâ, meşâyih ve şuarâsının adlarını veren fihristler hazırlayarak değişik bir hizmette daha bulunmuştur (3/XVII-XXVI; 4/V-XIV).

Külliyyâtın dördüncü eseri ve 5. kitabı Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Tekmiletü'ş-şakaik fi Hakk-ı ehli'l-hakaik* (5/XII+47+517). 1845 yılında İstanbul'da Fındıklı semtinde doğan İsmet Efendi, biyografi ve menâkıb müellifi olarak tanınmaktadır. Bu sayede Yıldız Sarayı Kütüphanesi memurluğuna getirilmiştir. İsmet Efendi, meşhurların tercüme-i hallerini telif ederken kabristanları dolaşır mezar taşlarını dahi tetkik ederdi. İsmet Efendi bu yüzden Cevdet Paşa'nın takdirini kazanmıştır. İbnülemin ise kendisine "Kâmûs-ı Meşâhîr" unvanını vermiştir. İsmet Efendi'nin *Vekayiu'l-fudalâ*'ya yazdığı zeyl sekiz ciltten ibaret idi. Bu sekiz cilt 1143-1314 (1730-1896) yıllarını ihtiva ediyordu. Maalesef bu ciltler meşhur Fındıklı yangınında (H. 1314) yanmıştır. Faksimilesi yapılan elimizdeki eser ise, müellifin daha sonra kaleme aldığı eseridir. İsmet Efendi'nin dili sade ve açıktır. İfadesinin önemli bir özelliği, ansiklopedik madde yazımı anlayışına uygun olarak her şahıs için bir takdim cümlesi koymuş olmasıdır. Bu cümleler ise o şahsın son vazifesini anlatır. Eserin bir özelliği de şahısların tesbit edilebilen âile efradının verilmiş olduğudur.

Devrinde "Ayaklı Kütüphanesi" diye de anılan İsmet Efendi, Saray kitapçılığı hizmetinden 1000 kuruş maaş alıyordu. Fındıklılı İsmet Efendi, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin *At-rabü'l-âsâr* adlı musikişinaslara dâir eseri ile Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin *Tuhfe-i hattatîn* adlı hattatlara dâir eserlere zeyiller yazarak 1314 yılına kadar getirmiş ise de bahsedilen yangında yok olmuştur.

Şakaik külliyyâtı İstanbul'un topoğrafisi bakımından da kıymetlidir. Bu külliyyat birer vefeyât dizisi de olduğundan bir çok hastalık adından da bahsedilmektedir. İlgilenenlerin işine yarayacaktır. Medreselerden bahsedilirken genellikle tesis tarihlerinin de verilmiş olması eserde dikkati çekmektedir. Başta Osmanlı tarihi olmak üzere tasavvuf ve edebiyat tarihi üzerinde çalışanlar için de ilk müracaat kitabıdır. Türk ilim ve kültür hayatına ışık tutan bu eserlerin yeni haliyle ortaya konması büyük bir hizmet olmuştur.

MÜCTEBA İLGÜREL

JAN SCHMIDT, *Through the Legation Window, 1876-1926*. İstanbul, Netherlands Historisch-Archeologisch Institut, 1992. 222 sayfa. 223-227 Bibliyografya, 229-250 Index.

Eser 4 bölümden meydana gelmektedir. Birinci Bölüm, Batı Anadolu'daki haydutluk ve eşkiyalık olaylarının bu bölgedeki Hollanda toplumu üzerindeki etkilerini, İkinci Bölüm, Ermeni meselesi ve Hollanda ilişkisini, Üçüncü Bölüm, "*Pan-İslamizm*" ve bunun özellikle Java Müslümanları üzerindeki etkilerini ve Osmanlı Devletinin bu konudaki ilgisini, ve Dördüncü Bölüm de, Hollanda savaş gemilerinin çeşitli tarihlerde Osmanlı limanlarına ziyaretlerini ve bu limanlardaki "kuvet gösterileri"ni (showing the flag) ele almaktadır.

Görüldüğü gibi, bölümler arasında organik bir bağlantı yoktur. Bunun sebebini yazar şöyle açıklamaktadır: Şimdiye kadar, Hollanda arşivlerinde bulunan ve Osmanlı Devleti'ne ait belgeler üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadığından, yazar bu konuyu merak etmiş ve özellikle Hollanda Dışişleri Bakanlığı arşivleri ile Kraliyet Kütüphanesi'ndeki belgeleri incelemiştir. İlgisini, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başları arasındaki dönem üzerinde yoğunlaştıran yazar, sanıyoruz belgelerin klasifikasyon sistemine paralel olarak, yukarda belirttiğimiz dört bölümlük bir inceleme ortaya çıkarmıştır.

Eserin ilk 24 sayfası, Aydın vilâyetindeki haydutluk olayları ile bu olaylar sırasında meydana gelen adam kaçırmaları, İzmir Konsolosluğunun Dışişleri Bakanlığındaki raporlarına dayanarak anlatılmaktadır.

Yazar, bu adam kaçırmaları ve haydutluk olaylarının sebebini, tamamen ekonomik faktörlere bağlamaktadır. 1882'de Düyun-u Umumiye idaresinin kurulmasından sonra, bir yandan Osmanlı Devleti'nin zayıf olması, bir yandan da kapitülasyonlar dolayısıyla ve öte yandan da Osmanlı ekonomisinin geriliği ve münhasıran tarıma dayalı bulunması sebebiyle, Osmanlı Devleti'ne bir yabancı sermaye ve yatırım akımı başladığını belirten yazar, bu "*yabancı hücumu*"nun halkta zaman zaman tepkiler doğurduğunu ve haydutluk ve adam kaçırmalarıyla da bu tepkilerin sonucu meydana geldiğini söylemektedir.

Yazar, önce 1880-1904 yılları arasında genel olarak yabancılara yönelen adam kaçırmalarıyla ilgili olarak 16 tanesini zikrettikten sonra, doğrudan Hollanda vatandaşlarına yönelen birkaç adam kaçırmalarıyla ilgili ayrıntıları ile vermektedir.

Yazarın bu arada verdiği bilgilerden, İzmir'in nüfusunun 1910'da 225.000 olduğunu, Hollanda'ya kapitülasyon hakkının 1612'de verilmesinin hemen akabinde Hollanda'nın İzmir'de bir konsolosluk açtığını, 1662 yılında İzmir'de 25 Hollandalı tüccarın yaşadığını, 1861'de ise, aileleri ile birlikte, İzmir'deki Hollandalı sayısının 336'ya çıktığını öğreniyoruz.

Eserin 25-48. sayfalarında yer alan *İkinci Bölüm* ise, Ermeni meselesi ile ilgilidir. Yazar, bu bölümün başında, Hollanda Dışişleri Bakanlığı arşivleri ve Ermeni meselesi konusunda ilginç bir açıklamada bulunmaktadır. Şöyle ki: Hollanda dış politikası itibarıyla "*tarafsız*" olduğu için, Ermeni meselesine oldukça uzaktan bakmış ve bu mesele karşısında da tarafsız

kalmıştır. Bununla beraber, Bakanlık arşivlerinde görünen odur ki, Ermeni meselesi hakkında pek çok rapor bulunmasına rağmen, bu raporlar, Osmanlı Devletindeki Hollandalı diplomatların, doğrudan doğruya kendi bilgi ve gözlemlerine dayanmayıp, kulaktan dolma, "mesmuata müstenit", dedikodulara ve kordiplomatik arasındaki söylentilerle gazete haberlerine dayanmaktadır.

Yazarın bu gözlemi, Ermeni meselesi konusunda, diğer devletler diplomatik belgeleri konusunda ne kadar *dikkatli* davranmak gerektiğinin bir işareti olsa gerek. Keza bu gözlem, zamanında, Ermeni meselesinin nasıl "*dallandırılıp budaklandırıldığı*nin" da işaretini vermektedir.

Yazar, Hollanda Dışişleri Bakanlığı arşivinde, 1894, 1895, 1896 ve 1897 yıllarına ait ayrıntılı raporlar bulunduğunu söylemekte ise de, bunların hakkında fazla bilgi vermeyip, ermeni meselesine esas itibarile 1914-1918 dönemine ağırlık vermektedir.

Bu bölümde Ermeni meselesi ile ilgili iki nokta göze çarpmaktadır. *Birincisi*, Doğu vilayetlerine bir Hollanda vatandaşının Genel Müfettiş olarak gönderilmesi meselesidir.

1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne baskı yapıp, Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılması ve özellikle Ermenilerin Kürtlere karşı korunması için tedbirler alınmasını istemesi, Avrupa devletleri arasında, milletlerarası bir mesele haline gelmiş ve neticede Hollanda Hindistanı'nda görev yapmış, yani Müslümanlar arasında bulunmuş, *Louis Constant Westenek*, "tarafsız Hollanda" vatandaşı olması hasebile, Umumi Müfettiş tayin edilmiştir. Lâkin bu görev çok sürmemiştir.

Lâkin bu arada, Westenek'in ücreti konusunda yapılan tartışmalar da dikkatten kaçmamaktadır.

Diğer bir konu ise, 1915 "tehciri" ve bundan doğan tepkilerdir. Hollanda belgelerinden anlaşıldığına göre, bu tehcir meselesinde, Hollanda Hükümetinden fazla, Hollanda'nın İstanbul'daki elçisinin büyük heyecana kapıldığı görülmektedir. Zira, gönderdiği raporlarda, tehcir'i abartmalı bir şekilde tasvir etmiş ve 1.300.000 Ermeninin katledildiğini ileri sürmüştür. Yazar, bu konuda herhangi bir yorum yapmamakla beraber, bir dipnotunda, rakamın tartışması için çeşitli Türk ve yabancı kaynaklara atıfta bulunmaktadır.

Ermeni meselesi ile ilgili olarak Hollanda'nın adı, Sèvres Antlaşmasını hazırlayan Paris Barış Konferansı'nda da söz konusu edilmiştir. Bilindiği gibi, Sèvres Antlaşması Doğu Anadolu'da ayrı bir Ermenistan kurduğu için, bunun başına Genel Vali olarak kimin atanacağı tartışması konusu olmuş ve bu görev için de yine bir Hollanda vatandaşının atanması düşünülmüştür. Lâkin Hollanda hükümeti, Ermeni meselesine bulaşmak istemediği gibi, Ermeniler de bu düşünceye sıcak bakmamışlardır.

Eserin en ilginç kısmını, "*Pan-İslâmizm*" hareketinin, Hollanda Hindistanı Müslümanları üzerindeki etkilerini ve bunun Osmanlı Devleti ile Hollanda arasında sebep olduğu tartışmaları inceleyen *Üçüncü Bölümü*'dür (s. 49-143).

Bu bölüm, kitabın en fazla ilgi çeken kısmı olup, gerçekten okunmaya değer. Yazar, aynı zamanda Osmanlı tarihi üzerinde de çalıştığı için ve öte yandan Hollanda belgelerini kullandığından, Pan-İslâmizm meselesinin gerek içerdeki ve gerek dışardaki gelişmelerini gayet iyi incelemiştir. Bu bakımdan da, Pan-İslâmizm hareketinin özellikle *Java Müslümanları* üzerindeki etkileri, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki politikası ile paralel bir şekilde verilmiştir.

Eserdeki ilginç bilgiler arasında, Osmanlı Devleti'nin ilk defa 1883'te Batavya'ya bir Konsolos atadığını görüyoruz. Galip Bey adındaki bu Konsolosun görevi, bugün anladığımız manadaki konsolosluk yerine, daha ziyade Java Müslümanları ile dinî bağlar kurmak, onları İslâmî bakımdan eğitmek, onlara Kur'anı Kerim hediye etmek gibi görevleri yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Java Müslümanları ile kurduğu bu bağların neticesi olarak, 1899 yılında Java Müslümanlarının liderlerinin çocuklarından 7 kişilik bir grup, öğrenim görmek üzere İstanbul'a gelmiştir.

Java Müslümanlarının Kahire ve Hicaz ile olan ilişkilerinin de açıklandığı bu bölümde, dikkati çeken en önemli iki husus, Osmanlı Devleti'nin ve Halife'nin Java Müslümanları üzerindeki etkisi ve kendilerine gösterilen ilginin neticesi olarak, Java Müslümanlarının Hollanda sömürgeciliğine karşı bağımsızlık hareketlerinde Osmanlı Devleti'ne dayanmak istemesi ile, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması üzerine 11 Kasım 1914'de ilân edilen *Cihad-ı Mukaddes*'in Java Müslümanları üzerindeki etkileridir. Her iki mesele de Osmanlı Devleti'ne, savaş karşısında tarafsız kalmış olan Hollanda arasında bazı gerginliklere sebep olmuştur.

Dördüncü Bölüm'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde patlak veren ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan çatışmalar dolayısıyla, Hollanda Hükümeti'nin de kendi vatandaşlarını korumak amacı ile, bazı küçük savaş gemilerini Osmanlı İmparatorluğu limanlarına gönderilmesi konusu ele alınmıştır. "*Bayrak gösterme*" (show of the flag) şeklinde, yani Hollanda'nın varlığını gösterme şeklinde yapılan bu "ziyaret"lerin, ekseriya İngiliz savaş gemileriyle beraber yapıldığı da dikkatten kaçmamaktadır.

Eserde, ayrıntılı olarak belirtilen bu "ziyaret" veya gösterilerin kronolojik sırası şöyledir: 1875, 1892, 1895, 1896, 1896 ve 1924-1925'de Hicaz, 1890'da Basra, 1896-1897 Osmanlı-Yunan savaşı dolayısıyla İzmir, Mersin, Beyrut ve Selânik, ayrıca başka bir Hollanda gemisinin Midilli, Çeşme, Mersin, İskenderun, Lazkiye, Trablusşam, Hayfa ve Beyrut ziyaretleri. Yine bu sırada İstanbul'daki Ermeni terörü dolayısıyla, Hollanda vatandaşlarını korumak amacı ile Hollanda Hükümeti İstanbul'a savaş gemisi göndermek istemişse de, Osmanlı Devleti, Hollanda'nın 1856 Paris Antlaşması'na taraf olmadığı gerekçesi ile, bu geminin Boğazlardan geçişine izin vermemiştir.

1912-1913 Balkan savaşları sırasında ise "*Gelderland*" isimli bir Hollanda savaş gemisi İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Devleti bu geminin Çanakkale Boğazı'ndan geçmesine bu sefer izin vermiştir.

Millî Mücadelenin sonunda Büyük Taarruz'dan sonra Türk kuvvetlerinin İzmir'e girmesi üzerine, kaçan Yunanlılardan bir kısmı ile, İzmir'deki Hollanda vatandaşları da buza Hollanda gemileri ile İzmir'den tahliye edilmişlerdir.

Sonuç: Osmanlı tarihi üzerinde de çalışmaları olan Jan Schmidt'in bu eseri, Osmanlı Devleti ile Hollanda arasındaki ilişkilerin 1876-1926 döneminin bazı konularına ilginç bir ışık getirmekle beraber, dört bölümde ele alınan her bir konunun birbirile *direkt* bağlantısının olmaması, bize *sistematik* bir tablo vermemektedir. Yazar, incelediği, Hollanda Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgelerden, 50 yılın sistematik bir sentezini çıkarmış olsaydı, sanırım çok daha ilginç bir çalışma meydana getirmiş olurdu. Mamafih, bu kritiğimiz, eserin bu halile de ilginç olma niteliğini azaltmamakla ve okunmaya değer bir eser olma niteliğini muhafaza etmektedir.

Nekroloji :

PROF. DR. PHIL. EINAR VON SCHULER
(Leipzig 28.10.1930 - Berlin 14.2.1990)

OĞUZ SOYSAL

Einar von Schuler'in 14 Şubat 1990 tarihinde, ameliyatını izleyen yedi aylık bir dönem sonunda vefatıyla Hititoloji sahası en seçkin temsilcilerinden birini daha kaybetti.

Eski Şarkiyat Bilimi'nde çok önemli bir yer işgal eden Leipzig Okulu Ekolü'nün son temsilcilerinden olan Einar von Schuler, yüksek öğrenimini Johannes Friedrich (Leipzig, Berlin), Adam Falkenstein (Heidelberg) gibi alanlarında otorite bilim adamları yanında tamamladıktan ve Münster Üniversitesi'nde geçirdiği asistanlık yollarından sonra, 1963 senesinde çok genç sayılacak bir yaşta Berlin Üniversitesi'nde ordinaryüs profesörlüğe atandı. 1974 yılında aynı unvanla Würzburg Üniversitesi'ne gelen Einar von Schuler, 1987 Haziranı'na kadar burada Şark Dilleri Enstitüsü kürsü başkanlığı görevini yürüttü. Bu tarihte, gerek eşinin ağır hastalığı gerekse kendisinin olumsuz sağlık durumu nedeniyle görev süresi dolmadan kendi isteği ile emekliye ayrıldı. 1990 yılının Ekim ayında 60 yaşına girecekti ve bu münasebetle öğrencileri tarafından kendisine bir Festschrift hazırlanmıştı.

Einar von Schuler'in bilimsel ilgisi genellikle Hitit tarihi ve kültürü üzerinde yoğunlaşmıştı. 1954'te Berlin Üniversitesi'nde verdiği doktora tezi "Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte" (AfO Beiheft 10, Graz 1957), 1961'de tamamladığı habilitasyon çalışması ise "Die Kaşkäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien" (UAVA 3, Berlin 1965)'dir. Özellikle son anıları, İlkçağ Anadolu'sunun tarihî-etnografyası hakkında yazılmış en değerli monografiler arasında yer almaktadır ve bir kaynak eser niteliğindedir. Einar von Schuler'i, çeşitli bilimsel dergi, anma ya da elkitaplarında yayınladığı Hitit dini ve politik-hukuk tarihi ile ilgili araştırmaları yanında, Hurri dili üzerinde yaptığı incelemelerle de tanıyoruz. Berlin Üniversitesi'nde görevli iken başlattığı Hurri dili kaynaklarına ilişkin projeyi, bugün öğrencileri yoğun bir çalışma temposuyla sürdürmektedirler. Kendisinin semitik diller hakkında da geniş bilgisi vardı. Almanya'nın en köklü arkeoloji kuruluşu Alman Doğu

Kurumu'ndaki idarî etkinlikleri ile, 1985 yılında Würzburg şehrinde düzenlenen 23. Alman Oryantalistler Günü için üstlendiği organizatörlük görevi diğer meslekî faaliyetleri arasındadır.

Değerli profesörün önemli bir özelliği, Eski Şarkiyat dünyasına sayısız bilimadamı kazandırmış olmasıdır. Bugün Almanya'da görev yapan seçkin meslektaşlardan neredeyse tamamına yakınının, zamanında Einar von Schuler'in öğrencisi olduğu görülür. Yabancı uyruklu öğrencilerinin sayısı da oldukça kabanktır ve bunların bir bölümünü Türkler oluşturmaktadır. Einar von Schuler'in Türk-Alman dostluğu ile bilimsel işbirliğindeki büyük rolünü ve bununla ilgili girişimlerini de şükranla hatırlıyoruz. Kendisi bu nedenle 1973 yılında Türkiye Cumhuriyeti Üstün Hizmet Şeref Diploması'na lââyık görülmüştü.

Einar von Schuler, çevresinde seçkin kişiliği ile de tanınıyordu. Günümüz Alman toplumunda artık çok seyrek rastlanan Prusya beyefendiliğinin belki de son temsilcilerinden biriydi. Katıldığı sohbet ve bilimsel toplantılarda engin kültürü yanında, nezaket ve hoşsohbeti ile dikkatleri hemen üzerine çekerti. Üstün niteliklerinden biri olan yardımseverliğini ise özellikle vurgulamak istiyoruz. Akademik hayatının son günlerinde olumsuz sağlık koşullarına rağmen meslektaşları ve öğrencilerine enerjik bir şekilde nasıl destek ve yardımcı olduğunu pek çok kişi minnettarlık duyguları ile hatırlayacaktır.

Einar von Schuler, seçkin bilimadamlığı ile mükemmel insanlığı kişiliğinde bütünleştirmiş ender şahsiyetlerden biriydi. Toprağı bol olsun.

1993 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Acta Cyprica : Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August 1991* / Ed. by Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 407 s. : res. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 107) ISBN 91-7081-015-X. (A.V/4429-2.)
- Acta Cyria : Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August 1991* / Ed. by Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 430 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 120) ISBN 91-7081-047-8. (A.V/4429-3.)
- [ADIVAR,] HALİDE EDİP : *Handan* / Halide Edip. — İstanbul : Orhaniye Matbaası, 1924. 285 s. ; 20 sm. (A.V/5525.)
- Agriculture in Ancient Greece* / Ed. By Berit Wells. — Stockholm : Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 1992. 178 s. ; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 4 °, 42) (B.I/705.)
- AHLBERG-CORNELL, GUDRUN : *Myth and Epos in Early Greek Art Representation and Interretation* / by Gudrun Ahlberg-Cornell. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 410 s. : res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 100). ISBN 91-7081-017-6. (B.I/701.)
- AHMED CEVDET : *Hâme-i Ahmed Cevdet* / Ahmed Cevdet. — 2. tab. — İstanbul : Matbaa Amire, 1279 H. ... c. ; 24 sm. (A.V/4323.)
- AHMED-İ DÂ'İ : *Çengnâme* / Ahmed-i Dâ'î : İnceleme, Tenkidli Metin Haz. Gönül Alpay Tekin. — Harvard : Harvard Üniversitesi Yakın-doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1992. IV, 502 s. ; 28 sm. (B.I/661.)
- Ahmet Hâşim : Doğumunun Yüzüncü Yılında*. — 2. bs. — Ankara : A.K.M., 1992. 196 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi ; Sayı: 17. Türk Fikir ve Sanat Adamları Dizisi ; No. 4) ISBN 975-16-0313-7. (A.V/4984.)
- AHMED HİLMİ (ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ) : *Muhalefetin İflası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)* / Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ; notlarla sade-

- leştiren: Ahmet Eryüksel. — İstanbul : Nehir, 1991. 114 s. ; 20 sm. (A.V/4878.)
- AHMET RASİM : *Şehir Mektupları* / Ahmet Rasim ; Yay. haz. Nuri Akba-
yar. — 3.bs. — İstanbul : Arba, 1992. 4 c. ; 20 sm. (A.V/4886.)
- AKALIN, MÜSLÜM : *Şehit Nusret Bey'in Savunması : Urfa Mutasarrıfı : Nemrut
Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki* / Müslüm Akalın. — Şanlıurfa :
Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araş. Vakfı, 1992. 71 s. : 5 res.
; 20 sm. ISBN 975-7394-01-07. (A.V/5018.)
- AKAT, YÜCEL : *Anadolu : Dünya Mirasında* / Yücel Akat, Neşe Özgünel,
Aynur Durukan. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1991, 287 s. :
rnk. res. ; 32 sm. ISBN 975-17-0817-6. (B.I/637.)
- AKBULUT, DURSUN ALI : *Albayrak Olayı* / Dursun Ali Akbulut. — Erzu-
rum : [A.y.], 1991. 159 s. : bel. ftkp. ; 24 sm. (A.V/5530.)
- AKGÜL, SUAT : *Dersim İsyancıları ve Gerçekler : Yakın Tarihimizde* / Suat
Akgül. — İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1992. 323 s. ; 20 sm. —
(Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi ; 4) ISBN 975-451-072-5. (A.V/
5046.)
- AKGÜL, SUAT : *Zafertepeçalköy ve Büyük Türk Zaferi* / Suat Akgül. — Anka-
ra : Tekişik A.Ş., 1992. 57 s. : 1 hrt. : rnk. res. ; 20 sm. (A.V/
5047.)
- AKYÜZ, VECDİ : *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi : Emevilerin Kuruluş Devrinde
İslâm Kamu Hukuku* / Vecdi Akyüz. — İstanbul : Dergâh, 1991. 328
s. ; 24 sm. ISBN 975-7462-28-4. (A.V/4913.)
- ALASTOS, DOROS : *Cyprus in History* / by Doros Alastos. — London : Ze-
no, 1955. 426 s. ; 25 sm. (A.V/4904.)
- ALEXIOU, STYLIANOS : *Minos Uygarlığı* / Stylianos Alexiou ; Almanca ve
İngilizceye çevirileri karşılaştırarak çev.: Elif Tül Tulunay. — İstan-
bul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1991. 174 s. : 28 lev. : 59 res. ;
20 sm. ISBN 975-7538-26-6. (A.V/4801.)
- Ali Eşref Dede'nin Yemek Risalesi* / Haz.: Feyzi Halıcı. — Ankara : A.K.M.,
1992. 80 s. : 1 şe. ; 24 sm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi
Yay. ; Sayı 62. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi ; Sayı 17)
ISBN 975-16-0512-1. (A.V/4983.)
- ALLARD, MICHEL : *Le Problème des Attributs Divins : Dans la Doctrine d'Al-
As'arî et de ses Premiers Grands disciples* / Par Michel Allard. — Bey-
rout : Université de Paris Faculté des Lettres et Sciences Humaines,
1965. 450 s. ; 25 sm. (A.V/5123.)

- AMİET, PIERRE : *l'Art Antique du Proche-Orient* / Pierre Amiet. — Paris : Editions d'Art Lucien Mazenod, 1977. 601 s. : rnk. res. ; 32 sm. — (l'Art et les Grandes Civilisations) ISBN 2-85088-007-8. (B.I/631.)
- AMİRÎ, LEBİD B. RABİ'ATÜ'L : *Şerhu Divan-ı Lebid b. Rabiatü'l Amirî* / Lebid b. Rabî'atü'l Amirî ; Haz. İhsan Abbas. — Kuveyt : et-Teras el-Arabi, 1962. 459 s. ; 24 sm. (A.V/4236.)
- ANADOL, CEMAL : *Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler : Türk-İslâm Medeniyetinde* / Cemal Anadol. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 127 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı. Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay. ; 150. Gelenek Görenek ve İnançlar Dizisi ; 10) ISBN 975-17-0820-6. (A.V/4996.)
- Anatolia Moderna — Yeni Anadolu III* / éd sous la direction de Jacques Thobie ; avec la collaboration de Jean-Louis Bacqué-Grammont ... [et al.]. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1992. 277 s. ; 30 sm. — (Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; 35) ISBN 2-7200-1086-3. (B.I/462-III.)
- Anayasa Yargısı 9* / Yay. haz. Yekta Güngör Özden, Emine Yıldız. — Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1993. 446 s. ; 24 sm. — (Anayasa Mah. yay. ; No: 27) ISBN 975-7427-04-7. (A.IV/8485-9.)
- Anıtkabir Atatürk ve Türk Devrimi Kütüphanesi Kataloğu*. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1993. 788 s. ; 24 sm. (A.V/5077.)
- Ankara Seymen Oyunları ve Kıyafetleri* / Haz. Yener Altuntaş ... [ve bşk.]: — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 58 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müd. Yay. ; 172. Halk Müziği ve Oyunları Dizisi ; 8) ISBN 975-17-1057-X. (A.V/5085.)
- Die Antikensammlung im Pergamonmuseum und in Charlottenburg* / Autoren : Max Kunze ... [at. al.] — Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 315 s. : rnk. res. : 2 s. pl. ; 25 sm. ISBN 3-8053-1187-7. (A.V/5114.)
- AR, A. FİKRET : *Büro Yönetimi Teknikleri* / A. Fikret Ar. — 3. bs. — Ankara : TODAİE, 1992. 179 s. ; 24 sm. ISBN 975-7669-21-0. (A.V/4971.)
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (9. : 1991 : ÇANAKKALE) : *9. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. — Ankara : Kül. Bak. Anıtlar ve Müzeler Gn. Müd., 1992. 612 s. : hrt. : res. ; 24 sm. ISBN 975-17-0984-9. (A.V/5029.)
- ARKOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (7. : 1991 : ÇANAKKALE) : *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. — Ankara : T.C. Kül. Bak. Anıt. ve

- Müzeler Gn. Md., 1992. 160 s. : hrt. : res. ; 24 sm. ISBN 975-17-0985-7. (A.V/5030.)
- ARMAOĞLU, FAHİR : *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980 / Fahir Armaoğlu.* — 4. bs. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1987. 883 s. ; 24 sm. — (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ; Gn. Yay. No. 252. Tarih Dizisi ; 17) (A.V/5050.)
- Arte Militare e Architettura Nuragica / ed. by Barbro Santillo Frizell.* — Stockholm : Paul Aström, 1991. 195 s. ; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom ; 4 °, 48) ISBN 91-7042-141-2. (B.I/680.)
- ARVASİ, S. AHMET : *Doğu Anadolu Gerçeği / S. Ahmet Arvasi.* — Ankara : Boğaziçi Yay., 1992. 101 s. : rnk. res. ; 20 sm. — (Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi ; 7) ISBN 975-451-082-2. (A.V/5045.)
- EL-ASKERİ, EBÜ HİLÂL : *Et-Telhis fî Ma'rifeti Esmâ-i'l-Eşya / Ebü Hilâl el-Askerî ; Tah. İzzet Hasan.* — Dimeşk : Matbuat Mecmuat al-Arabiyya, 1970. ... c. ; 25 sm. (A.V/4248.)
- Askerî Müzelerin Müzecilik Gelirleri Yönergesi.* — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1992. 14 s. : 13 s. ek. ; 29 sm. (B.I/663.)
- Aspects of Art and Iconography : Anatolia and its neighbors : Nimet Özgüç'e Armağan — Studies in Honor of Nimet Özgüç / Ed. by Mached J. Melink, Edith Porada, Tahsin Özgüç.* — Ankara : T.T.K. Basımevi, 1993. 730 s. : 147 s. res. : 4 s. rnk. res. : 1 ş. ; 31 sm. ISBN 975-95308-0-5. (B.A/811.)
- ASTRÖM, PAUL : *Gunnar Ekelöf och Antiken / av Paul Aström.* — Jonsered : Paul Aström, 1992. 871 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 91) ISBN 91-7081-007-9. (A.V/5035.)
- AŞAN, AZİZ : *Şeyh Sait İsyanı / Aziz Aşan.* — İstanbul : [A.y.], 1991, 119 s. ; 20 sm. (A.V/4827.)
- AŞAN, MUHAMMET BEŞİR : *Türk İskân İzleri : Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde : 11-13. Yüzyıllar / Muhammet Beşir Aşan.* — 2. bs. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. 170 s. : res. ; 24 sm. — (Türk Kül. Araş. Enstitüsü Yay. ; 125. Seri I-Sayı: A. 25) ISBN 975-456-054-4. (A.V/5049.)
- Âşık Kâtibî Bibliyografyası / Haz. Ali Abbas Çınar ; Âşık Ruhsatı Bibliyografyası / Haz. Doğan Kaya ; Posoflu Âşık Müdamî Şimşek.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 122 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. ve Geliş. Gn. Md. Yay. ; 180. Biyografiler-Bibliyografyalar dizisi ; 28) ISBN 975-17-1118-5. (A.V/5084.)

- Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri : Güldeste /* Hazırlayan Feyzi Halıcı. — Ankara : A.K.M., 1992. 674 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; sayı: 58) ISBN 975-16-0480-7. (A.V/4988.)
- ATALAR, MÜNİR : *Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları : Osmanlı Devletinde /* Münir Atalar. — Ankara : D.İ.B., 1991. 377 s. ; 24 sm. — (Diyaret İşleri Başkanlığı Yay. ; 294. İlmi Eserler ; 58) (ISBN 975-19-0205-5. (A.V/4963.)
- ATAR, FAHREDDİN : *İslâm Adliye Teşkilâtı ve Ortaya Çıkışı ve İşleyişini /* Fahreddin Atar. — 3. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991., 252 s. ; 24 sm. — (Diyaret İşleri Başkanlığı Yay. ; 184. İlmi Eserler ; 28) ISBN 975-19-0341-6. (A.V/4962.)
- Atatürkçü Düşünce.* — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 1269 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0472-9. (A.V/4992.)
- Atatürk Founder of a Modern State /* Ed. Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun. — London : C. Hurst and Company, 1981. 243 s. ; 22 sm. ISBN 0-905838-67-X. (A.V/4908.)
- Atatürk Haftası Armağanı /* T.C. Genelkurmay Başkanlığı. — Ankara : Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1991. 242 s. ; 24 sm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. ; Atatürk Dizisi ; 25) (A.V/5005.)
- Atatürk Kitaplığına Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu /* Haz.: Nail Bayraktar. — İstanbul : Büyükşehir Belediye Başkanlığı. Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1991. ... C. ; 28 sm. ISBN 975-7580-05-8. (B.I/693.)
- Atatürk : Mustafa Kemal aus Reden und Gesprächen /* Auswahl Âkil Aksan ; Übersetzung Belma Emircan. — Hiedelberg : Julius Groos, 1981. 99 s. ; 24 sm. ISBN 3-87276-265-6. (A.V/4917.)
- Athenatypen auf attlischen Weihreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr. /* Von Meret Mangold. — Bern : Institut für Klassische Archäologie der Universität Bern, 1993. 77 s. : 10 lev. ; 30 sm. ISBN 3-90546-19-9. (B.I/732.)
- Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi.* — İstanbul : İletişim, 1986- c.; 30 sm. (B.I/90.)
- AVAD, KURKIS : *Cemheret-ül Merace el-Bağdadiye — A Bibliography of Baghdad /* Kurkis Avad, Abdul Hamid al-Aluci. — Bağdat : Matbaa al-Rabita, 1962. 643, 95 s. ; 24 sm. (A.V/5120.)
- Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye Kollokyumu : Bildiriler ve Tartışmalar /* Yay. Haz. Mesut Gelmez. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme

- İdaresi Enstitüsü, 1993. 288 s. ; 24 sm. ISBN 975-7669-30-X. (A.V/5534.)
- AYDIN, DÜNDAR : *16. Yüzyıla ait 1552 Tarihli Değişik Bir Cizye Tevzi' Defteri* / DüNDAR Aydın. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 1992. 160 s. : 22 s. bel. ftkp. ; 29 sm. (B.I/648.)
- AYDIN, MAHİR : *Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri* / Mahir Aydın. — Ankara : T.T.K., 1992. 321-357 ss. : 49 bel. ftkp. : 11 res. ; 27 sm. (B.I/642.)
- AYDIN, MAHİR : *Şarkî Rumeli Vilâyeti* / Mahir Aydın. — Ankara : T.T.K., 1992. 328 s. : 14 ek. : 1 hrt. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 14. Dizi-Sa. 12) ISBN 975-16-0519-9. (A.V/5431.)
- AZADOVSKI, MARK : *Sibirya'dan Bir Masal Anası* / Mark Azadovski ; Girişi yazan ve İngilizceden çeviren: İlhan Başgöz. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 81 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Gen. Müd. Yay. ; 182. Halk Edebiyatı ve Tiyatrosu Dizisi ; 40) ISBN 975-17-1125-8. (A.V/5087.)
- AZZAM, LEYLA : *Hz. Muhammed'in Hayatı — Muhammad : The Life of the Prophet* / Leyla Azzam ve Ayşe Gouverneur ; Desenler: Mary Hampson Münife ; Türkçesi: Murat Çiftkaya. — İstanbul : Cambridge : Ağaç ; The Islamic Texts Society, 1992. 123 s. ; 25 sm. ISBN 975-346-032-5. (A.V/4880.)
- BACHMANN, HANS-GERT : *The Identification of Slags From Archaeological Sites* / by Hans-Gert Bachmann. — London : University of London, 1982. 37 s. : 29 s. res. : 1 şkl. ; 30 sm. — (Institute of Archaeology. Occasional Publication ; no. 6) ISBN 0-905853-10-5. (B.I/657.)
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Stelae Turcicae Funéraires de Sinop* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1992. 105-207 ss. ; 30 sm. ISBN 2-7200-1086-3 ISBN 2-906053-26-0. (B.I/688.)
- AL-BAĞDÂDÎ, ABDÜLKÂDİR B. UMAR : *Hazâne al-Edeb ve Lübb Lubab lisan al-Arab* / Abdülkadir b. Umar al-Bağdadî. — [y.y. A.y. t.y.] ... c. ; 24 sm. (A.V/4333.)
- BALCIOĞLU, MUSTAFA : *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu* / Mustafa Balcioğlu. — Ankara : Yüksek Öğretim Kurulu, 1991. 284 s. ; 28 sm. (B.I/611.)
- Balkanlar* / İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşleri Müd. İsmail Soysal ; Danışma Kurulu Halil İnalçık, Erol Manisalı, Orhan Koloğlu. — İstanbul : Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1993. 299 s. ; 24 sm. ISBN 975-7341-00-2. (A.V/5313.)

- BARAN, MERİH : *Ahî Emir Ahmed* / Merih Baran. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 102 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay. ; 151. Gelenek ve İnançlar Dizisi : 11) ISBN 975-17-0821-4. (A.V/4997.)
- Basında Dış Türkler -Bibliyografya- II : Makale, Yorum ve Haberler 1 Ocak - 31 Aralık 1991.* — Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. 229 s. ; 29 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşiv Gnl. Müd. Dokümantasyon Dai. Bşk. ; Yay. No. 4) (B.I/434-II.)
- EL-BASRİ EL-HARİRÎ, EBÛ MUHAMMED KASIM B. ALİ : *El-Makamatü'l-Edebiyye* / El-Basri el-Hariri. — 3. tab. — Mısır : Matbaat Mustafa el-Babû'l-Halebi, 1950. 456, 96, 40 s. ; 22 sm. (a.v/4319)
- BAWDEN, GARTH : *The Andean Heritage : Masterpieces of Peruvian Art From the Collections of the Peabody Museum* / Garth Bawden, Geoffrey M. Conrad. — Cambridge : Peabody Museum, 1982. 106 s. ; 22 sm. ISBN 0-87365-805-1. (A.V/5093.)
- AL-BAYTÂR, ABDURRAZZÂK : *Hilya al-Başira fi tarihi al-karn al-Sâlis 'Aşer / Abdurrezzâk al-Baytâr.* — Dımaşk : Matbuat Mecmuat al-Arabiyya, 1961. ... c. ; 25 sm. (A.V/4245.)
- BAZIN, LOUIS : *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux* / Louis Bazin. — Paris : Universite de Lille, 1974. 800 s. ; 24 sm. (A.V/4896.)
- BEAL, RICHARD H. : *The Organisation of the Hittite Military* / Richard H. Beal. — Heidelberg : Carl Winter, 1992. 594 s. ; 22 sm. — (Texte der Hethiter ; H. 20) ISBN 3-533-04562-5. (A.V/5127.)
- BEEK, M.A. : *Bildatlas der assyrisch-babylonischen Kultur* / M.A. Beek. — Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1961. 164 s. ; 35 sm. (B.I/666.)
- Belgeler : Atatürk ve Türk Dili* / Yay. haz. Zeynep Korkmaz. — Ankara : T.D.K., 1992. 567 s. ; 24 sm. — (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Atatürk Dizisi ; Sayı: 574) ISBN 975-16-0493-1. (A.V/4980.)
- BELLİ, G.G. : *Romerska Bilder / Sonetti romaneschi di G. Belli med översättning och kommentarer av Arvid Andrén.* — Jonsered : Paul Aström, 1991. 49 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 110) ISBN 91-7081-001-X. (A.V/4427.)
- BENZI, MARIO : *Rodi e la Civiltà Micenea* / Mario Benzi. — Roma : Gruppo Editoriale Internazionale. 1992. 2 c. : res. ; 31 sm. — (Incunabula Gracca vol ; 44) (B.I/721.)

- BERGER, MORROE : *Military Elite and Social Change: Egypt Since Napoleon* / by Morroe Berger. — Princeton : Princeton University, 1966. 35 s. ; 22 sm. — (Princeton Near East Papers ; Nu. 2) (A.V/3995.)
- BERZEG, SEFER E. : *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri II* / Sefer E. Berzeg. — İstanbul : Nart, 1990. 99 s. : 11 s. res. ; 20 sm. (A.V/4903.)
- Bilgarskata Armiya v' Sv'tovnata Bojna 1915-1918 g.* — Sofia : Ministerstva na Vojnata, 193. — 1943. 9 c. ; 26 sm. (B.I/783.)
- BIANQUIS, THIERRY : *Damas et la Syrie Sous la domination Fatimide (359-468/969-1076) : Essai d'Interprétation de Chroniques Arabes Médiévales* / Thierry Bianquis. — Damas : Institut Français de Damas, 1986-1989. 2 c. : hrt. ; 24 sm. (A.V/959.)
- 1916-1992 Yılları Arasında Yayımlanan ve Yayımlanacak Eserler* / T.C. Genelkurmay Başkanlığı. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 60 s. ; 24 sm. (A.V/5042.)
- AL-BİRÜNİ, ABŪ AL-RAYHĀN MUHAMMAD B. AHMAD : *al-Kānūn al-Mes'udī* / Ahmad al-Birūnī. — Haydarābā : Meclis-i Daire al-Maarif al-Osmani, 1954-1955. 2 c. ; 25 sm. (A.V/4276.)
- BLAZQUEZ, JOSÉ MARIA : *Castulo II* / José Maria Blazquez. — Madrid : E.A.E., 1979. 450 s. : 20 pl. : 59 s. res. ; 24 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 105) ISBN 84-7483-091-5. (A.IV/5740-2.)
- Books in Print 1983-1984 : Vol. 4. Titles.* — New York ; London : R.R. Bowker, c 1983. 3 c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1650-0. (B.I/736.)
- Books in Print 1980-1981 : Vol. 2. Authors.* — New York ; London : R.R. Bowker, c 1980. ... c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1300-5. (B.I/739-2.)
- Books in Print 1975 : Vol. 1. Authors.* — New York ; London : R.R. Rowker, c 1975. 2 c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-0825-7. (B.I/738.)
- Books in Print 1975 : Vol. 3. Titles.* — New York ; London : R.R. Bowker, c 1975. ... c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-0825-7. (B.I/737-1.)
- Books in Print 1978-1979 : Vol. 1. Authors.* — New York ; London : R.R. Bowker, c 1978. ... c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1085-5. (B.I/739-1.)
- Books in Print 1978-1979 : Vol. 4. Titles.* — New York ; London : R.R. Bowker, c 1978. ... c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1085-5. (B.I/737-2.)
- BORDREUIL, PIERRE : *La Trouvaille Epigraphique de l'Ougarit* / par Pierre Bordreuil et Dennis Pardee. — Paris : Editions Recherche sur les civilisations, 1989. ... c. ; 30 sm. — (Ras Shamra-Ougarit ; 5.) Mémoire ; No. 86) (B.I/684.)
- Bosna-Hersek Bibliyografyası — Bosnia-Herzegovina Bibliography.* — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993. 409 s. ; 24 sm. —

(T.C. Devlet Arşivleri Genel Md. Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yay. ; Nu. 8) ISBN 975-19-0666-0. (A.V/5128.)

BÖHM, STEPHANIE : *Die Nackte Göttin : Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst* / von Stephanie Böhm. — Mainz am Rhein : Deutsches Archäologisches Institut ; von Zabern, 1990. 192 s. : 42 s. res. ; 28 sm. ISBN 3-8053-1085-4. (B.I/716.)

BRAUN-HOLZINGER, EVA ANDREA : *Figürliche Bronzen aus Mesopotamien* / von Eva Andrea Braun-Holzinger. — München : Beck, 1984. 127 s. : 75 s. res. : 1 hrt. ; 28 sm. — Prähistorische Bronzefunde ; Abt. 1. Bd. 4) ISBN 3-406-09067-2. (B.I/724.)

Brev Fran Gunnar Ekelöf / Utgivna av Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 108 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 102) ISBN 91-7081-005-2. (A.V/4426.)

British Books in Print 1980 : The Reference Catalogue of Current Literature : 2. vol. *Author, Title and Subject Index*. — London : — Whitaker, c 1980. 2 c. ; 30 sm. ISBN 0-85021-119-0. (B.I/746.)

BUDGE, E.A. WALLIS : *Easy Lessons in Egyptian Hieroglyphics : With Sign List* / E.A. Budge. — 4. ed. — London : Kegan Paul, Trench, Trubner, 1935. 246 s. ; 19 sm. (A.V/4924.)

AL-BURİNİ, AL-HASAN B. MUHAMMAD : *Tarācim al-A'yan min abnā al-zamān* / al-Hasan b. Muhammad al-Burīnī. Dimaşk : Matbuat al-Mecmu al-Ulmiyye al-Arabiyye, 1963. ... c. ; 25 sm. (A.V/4237.)

Byzantium : a World Civilisation / ed. by Angeliki E. Laiou and Henry Maguire. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1992. 162 s. ; 24 sm. ISBN 0-88402-200-5. (A.V/5458.)

CAMP, L. SPRAGUE DE : *New York lag einst am Bosporus* / L. Sprague de Camp. — Berlin : C.A. Koch's, [t.y.]. 350 s. ; 22 sm. (A.V/4933.)

CANTAY, GÖNÜL : *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* / Gönül Cantay. — Ankara : A.K.M., 1992. 136 s. : 219 res. : 34 pl. ; 25 sm. ISBN 975-16-0508-3. (A.V/5113.)

CANTAY, GÖNÜL : *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* / Gönül Cantay. — Ankara : A.K.M., 1992. 136 s. : 219 res. : 34 pl. ; 25 sm. ISBN 975-16-0508-3. (A.V/5113.)

CARDI, BEATRICE DE : *Archaeological Surveys in Baluchistan, 1948 and 1957* / by Beatrice de Cardi. — London : University of London, 1983. 125

- s. ; 30 sm. — (Institute of Archaeology. Occasional Publication ; No. 8) ISBN 0-905853-13-X. (B.I/658.)
- CASÛS, MUHAMMAD B. KASIM : *Şerh al-Şeyh al-Efâhir al-Alametü al-Şehir : li-Tevhid Risaleti al-Şeyh Ebi Muhammed b. Abi Zayd al-Kayravâni / Ebu Abdullah Seyyid Muhammed b. Kasım Casûs. — Fas : [A.y.], H1125. (A.V/4209.)*
- Catalogo de Autores de la Bibliotheca General de Protectorado (central) / Red. Guillermo Guastavino Gallent. — Tetuan : Delegation de Educacion y Cultura, 1946. 677 s. : 13 s. res. ; 29 sm. (B.I/488-1946.)*
- Catalogo de Autores y Titulos de la Biblioteca General del Protectorado (Seccion Arabe) / Redactado por Ahmed Mohammed Mekinasi. — Tetuan : Delegacion de Educacion y Cultura, 1952. 603 s. : 6 s. res. ; 29 sm. (B.I/488-1952.)*
- Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection / ed. by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson. — 2. impr. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1992. ... c. ; 30 sm. ISBN 0-88402-012-6. (B.I/709.)*
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art / ed. by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1991. 253 s. : res. ; 28 sm. — (Dumbarton Oaks Catalogues) ISBN 0-88402-194-7. (B.I/731.)*
- Catalogul Documentelor Târîi Româneşti Din Arhivele Statului. vol. III 1621-1632. — Bucureşti : Directia Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1978. 901 s. ; 24 sm. (A.V/5420.)*
- CAZACU, MATEI : *Aurel Decei 1905-1976 Anatolia Moderna — Yeni Anadolu III'den ayrınbasım. / Matei Cavacu. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1992. 9 s. ; 30 sm. ISBN 2-7200-1086-3 ISBN 2-906053-26-0. (B.I/685.)*
- CELAL NURİ : *Tarih-i İstikbal / Celal Nuri. — İstanbul : Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, 1331 H. Krşk. ss. ; 18 sm. (A.V/5524.)*
- CELİL, CELİLÊ : *Kürtler : Osmanlı İmparatorluğu'nda : 19. Yüzyıl / Celilê Celil : Rusçadan Çeviren Mehmet Demir. — Ankara : Özge, 1992. 228 s. : 36 s. res. ; 20 sm. (A.V/4826.)*
- CENGİZ, HALİL ERDOĞAN : *Rûhî Târîhî / Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel. — Ankara : T.T.K., 1992. 470 s. : 166 s. bel. ftkp. ; 27 sm. (B.I/641.)*
- Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na İmparatorluktan Cumhuriyete / Haz. Mehmet Özel. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1992. 654 s. : rnk. res. ; 28x42 sm. ISBN 975-17-1044-8. (B.I/710.)*

- CERDENO, M. LUISA : *El Castro de la Coronilla Chera, Guadalajara (1980-1986)* / Maria Lusia Cerdeno, Rosario Garcia Huerta. — Madrid : Instituto de Conservacion de Restauracion de Bienes Culturales, 1992. 151 s. : res. ; 25 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 163) ISBN 84-7483-865-7. (B.I/714.)
- CEVAD ALI : *Tarih-i al-Arab : Kable'l-İslam* / telif Cevad Ali. — Bağdad : Matbu'at al-Mecmu al-İlmi al-İraki, 1953. ... c. ; 28 sm. (A.V/4287-3.)
- CEZAR, MUSTAFA : *19. Yüzyıl Beyoğlusu* / Mustafa Cezar. — İstanbul : AK Yayınları, 1991. 476 s. : res. : 2 hrt. ; 28 sm. ISBN 975-7630-23-3. (B.I/627.)
- CHAVANE, MARIE-JOSÉ : *La Nécropole d'Amathonte Tombes 110-385 : IV. Les Petits Objets* / par Marie-José Chavane. — Nicosia : Ecole Française d'Athènes, 1990. 111 s. : 25 plnş. ; 30 sm. — (Etudes Chyprites ; 12) ISBN 2-86958-033-9. (B.I/756.)
- Chrestomathie de Papyrologie Arabe : Documents relatifs à la vie privée, sociale et administrative dans les premiers siècles islamiques* / Préparée par Adolf Grohmann; retravaillée et élargie par Raif Georges Houry. — Leiden : Brill, 1993. 260 s. : 34 s. bel. ftkp. ; 30 sm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung. der Nahe und der Mittlere Osten. Ergänzungsband ; II-2) ISBN 9004095519. (B.I/780.)
- Chronicle of the 20th Century* / has been conceived and co-ordinated by Jacques Legrand ; Ed. Derrik Mercer. — London : Chronicle ; Longman, 1989. 1376 s. ; 29 sm. ISBN 0-582-03919-3. (Mür. B.I/646.)
- Chronicle of the World* / has been conceived and co-ordinated by Jacques Legrand ; ed.: Jerome Burne. — London : Chronicle ; Longman, 1989. 1296 s. ; 29 sm. ISBN 0-582-05884-8. (Mür. B.I/645.)
- CIÉPO OSMANLI ÖNCESİ VE OSMANLI ARAŞTIRMALARI ULUSLARARASI KOMİTESİ SEMPOZYUMU (10. : 1992 : ANKARA) : *Ciépo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi X. Sempozyumu, Ankara 31 Ağustos - 5 Eylül 1992 — Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes Xth Symposium : Bildiri Özetleri.* / Türk Tarih Kurumu Başkanlığı. — Ankara : T.T.K., 1992. 35 s. ; 24 sm. (A.V/5027.)
- CLINTON, KEVIN : *Myth and Cult : The Iconography of the Eleusinian Mysteries* / by Kevin Clinton. — Stockholm : Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 1992. 209 s. : res. ; 24 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 8°, 11) ISBN 91-7916-025-5. (A.V/5430.)
- Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* / ed. by Antony Bryer and Heath Lowry. — Birmingham ; Washington,

- D.C. : The University of Birmingham, Dumbarton Oaks, 1986. 343 s. ; 21 sm. (A.V/5449.)
- COSMOPOULOS, MICHAEL B. : *The Early Bronze 2 in the Aegean* / By Michael B. Cosmopoulos. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 327 s. : 12 s. res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 98) ISBN 91-7081-019-2. (B.I/673.)
- Corpus Signorum Imperii Romani = Corpus Der Skulpturen Der Römischen Welt : Deutschland.* — Bonn : Habelt, 1973- . . . c. ; 29 sm. (B/8766.)
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Berlin, Antikemuseum ehemals Antiquarium* / Bearbeitet von Heide Mommsen. — München : Beck, 1991. 73 s. : 12 s. ek : 48 s. res.; 33 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; Bd 61) ISBN 3-406-35270-7. (B/5081-61,7.)
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Berlin, Antikemuseum ehemals Antiquarium* / Bearbeitet von Irma Wehgartner. — München : Beck, 1991. 74 s. : 22 ek. : 48 s. ; 33 sm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; Bd. 62) ISBN 3-406-35237-5. (B/5081-62,8.)
- COTTICELLI-KURRAS, PAOLA : *Das hethitische Verbum 'Sein' : Syntaktische Untersuchungen* / Paola Cotticelli-Kurras. — Heidelberg : Winter, 1991. 224 s. ; 22 sm. — (Texte der Hethiter ; H. 18) ISBN 3-353-04508-0. (A.V/5116.)
- EL-CÜNDİ, MUHAMMED SELİM : *El-Cāmi', fî Ahbar Ebi'l-Ālā-i'l-Mā'arri ve Āsāruhû* / Muhammed Selim el-Cündi. — Dimeşk : Akademî Arab, 1963. . . c. ; 24 sm. (A.V/4240.)
- Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record* / Ed. Jane A. Barlow, Diane L. Bolger, Barbara Kling. — Pennsylvania : The University, Museum, 1991. 258 s. ; 30 sm. — (University Museum Monography 74) (University Museum Symposium Series ; v. 2) ISBN 0-924171-10-3. (B.I/698-II.)
- ÇAM, NUSRET : *Osmanlı Güneş Saatleri* / Nusret Çam. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 200 s. ; 28 sm. ISBN 975-17-0735-8. (B.I/644.)
- ÇAYCI, SADİ : *Harekât Hukuku* / Sadi Çaycı. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 55 s. ; 24 sm. (A.V/5011.)
- ÇEÇEN KÂZİM : *Taksim ve Hamidiye Suları : İstanbul'un Vakıf Sularından* / Kâzım Çeçen. — İstanbul : T.C. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSKİ Gn. Md., 1992. 208 s. : 4 pl. : 1 hrt. ; 31 sm. (B.I/649.)
- Çekmeceler = Drawers* / Der. ve çev. Zeynep Rona Kınık. — İstanbul : Ak Yayınları, 1991. 3 c. ; 29 sm. ISBN 975-7630-19-5 Tk. No. (B.I/615.)

- ÇELİKKOL, ZEKİ : *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe* / Zeki Çelikkol. — Gnşl. Muka. 2. bs. — Ankara : T.T.K., 1992. 176 s. : 367 res. : 8 s. : 2 hrt. ; 29 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 25^a ISBN 975-16-0514-8. (B.I/778.)
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH : *Yunus Emre ve Düşüncesi* / İbrahim Agâh Çubukçu. — 2. bs. — Ankara : Ayyıldız Matbaası, 1992. 40 s. ; 16 sm. (A.V/5024.)
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH : *Yunus Emre ve Felsefesi* / İbrahim Agâh Çubukçu. — Ankara : Ayyıldız, 1992. 75 s. ; 19 sm. (A.V/5023.)
- Dans Müzik Kültür : Folklorla Doğru Çeviri Araştırma Dergisi.* — İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi, 1992. 370 s. ; 23 sm. — (Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü ; 61) (A.V/5429.)
- DARGHOUTH, ABDELKEBIR : *Du Pacha a Son Descendant* / Abdelkebir Darghouth. — Tunisie : Les Nouvelles Presses, 1977. 167 s. ; 21 sm. (A.V/4895.)
- DECEI, AUREL : *Aloisio Gritti au Service de Soliman le Magnifique d'Après des Documents Turcs Inédits (1533-1534)* / Aurel Dcei. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1991. 10-60 ss. ; 31 sm. ISBN 2-7200-1086-3 ISBN 2-906053-26-0. (B.I/686.)
- Değişim Sürecinde İslâm* / Haz. John Donohue-John Esposito ; çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü. — İstanbul : İnsan, 1991. 337 s. ; 24 sm. ISBN 975-7732-01-X. (A.V/4876.)
- DEMİRCAN (ÖZIRMAK), YASEMİN : *Kayseri Vakıfları : Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre* / Yasemin Demircan (Özırmak). — Kayseri : Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü, 1992. 113 s. ; 24 sm. (A.V/5015.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *Başbakan Süleyman Demirel'in Konuşmaları 1.3. 1992 - 31.5.1992* / Süleyman Demirel. — Ankara : Başbakanlık Basın Merkezi, 1992. 602 s. : 32 fot. ; 24 sm. (A.V/4953.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *1993 Yılı'na Girerken Türkiye* / Süleyman Demirel. — Ankara : Başbakanlık, 1993. 27 s. ; 20 sm. (A.V/5079.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *Herşey Türkiye İçin : Türkiye'de Yeni Bir Dönem : Demokراسi, İstikrar, Kalkınma ve Dünya ile İşbirliği* / Süleyman Demirel. — Ankara : Başbakanlık, 1993. 245 s. : 36 rnk. res. ; 24 sm. (A.V/5529.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *Hükümetin İlk Yılı* / Süleyman Demirel. — Ankara : Başbakanlık, 1992. 108 s. : 38 rnk. res. ; 24 sm. (A.V/5317.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *15. Basın Toplantısı* / Süleyman Demirel. — Ankara : Başbakanlık, 1993. 51 s. ; 20 sm. (A.V/5459.)

- DEMİREL, SÜLEYMAN : *11. Basın Toplantısı / Süleyman Demirel*. — Ankara : Başbakanlık, 1992. 56 s. ; 20 sm. (A.V/5144.)
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *Siyasi Partiler ve Demokrasi / Süleyman Demirel*. — Ankara : Başbakanlık Basimevi, 1993. 102 s. ; 20 sm. (A.V/5091.)
- DEMİR, FAHRİ : *Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı : İslâm Hukukunda (Doktora Tezi) / Fahri Demir*. — Ankara : (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988. 326 s. ; 24 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; No: 250) ISBN 975-19-0022-0. (A.V/4960.)
- DEMUS, OTTO : *Die Byzantinischen Mosaikiken / Otto Demus*. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. 72 s. : 14, 33 res. ; 30 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch. Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 224) ISBN 3-7001-1919-4. (B.I/683-V, 1).
- Les Documents Diplomatiques : Importante Source des Etudes Balkaniques*. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni Degli Archivi di Stato, 1988. 216 s. ; 25 sm. (A.V/4910.)
- DOĞAN, İSMAİL : *Tanzimatın İki Ucu : Münif Paşa ve Ali Suavi: Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma / İsmail Doğan*. — İstanbul : İz, 1991. 428 s. : 8 s. bel. ftkp. ; 24 sm. ISBN 975-355-006-5. (A.V/4804.)
- DOĞRU, HALİME : *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri / Halime Doğru*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 78 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 149. Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi ; 9) ISBN 975-17-0819-2 (A.V/4998.)
- Doğu Anadolu : Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde / Haz. Bahaeddin Ögel...* [ve bşk.]. Ankara : Boğaziçi Yay., 1992. 228 s. ; 20 sm. — (Boğaziçi İlmi Araştırmalar Serisi ; 9) ISBN 975-451-081-4. (A.V/5044.)
- DUMBARTON, OAKS : *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection : From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius / Philip Grierson and Malinda Mays*. — Washington D.C. : Dumbarton Oaks, 1992. 499 s. ; 28 sm. ISBN 0-88402-193-9. (B.I/708.)
- DUMONT, PAUL : *Fransız Devlet Arşivlerinde İsmet İnönü / Paul Dumont*. — Ankara : İnönü Vakfı, 1991. 22 s. ; 23 sm. (A.V/5009.)
- EBİ TAMMAM : *Divan-ı Ebi Tammam / Şerh ve Taalik Şahin Atiyye*. — Beyrut : Mektebet al-Taleb ve Şirket al-Kitab al-Lübnanî, 1968. 431 s. ; 25 sm. (A.V/5122.)
- ECER, VEHBİ : *İslâm Tarihi Dersleri : Metod - Kaynak - İlk Devir / Vehbi Ecer*. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1991. 180 s. ; 24 sm. — (Erciyes Üniversitesi Yayınları ; no: 22) ISBN 975-7598-30-5. (A.V/5031.)

- EDHEM İZZET : *Yakılacak Kitap : Edebî Millî Roman* / Edhem İzzet. — İstanbul : Suhulet Kütüphanesi, 1927. 420 s. ; 20 sm. (A.V/5526.)
- EGE, RIDVAN : *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa* / Ridvan Ege. — Ankara : İnönü Vakfı, 1991. 48 s. ; 23 sm. ISBN 975-7508-05-5. (A.V/5007.)
- EIROLA, MARTTI : *The Ovambogefahr : The Ovamboland Reservation in the Making* / Martti Eirola. — Rovaniemi : Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, 1992. 310 s. ; 24 sm. — (Studia Historica Septentrionalia ; 22) ISBN 951-96174-8-5. (A.V/4948.)
- Az *Elsö (Benidormi) Magyar Östörténeti Talalkozo Elöadasai és Iratai.* — Zürich : A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Kiadványa, 1991. 153 s. ; 30 sm. ISBN 963-02-8926-1. (B.I/748.)
- Encyclopaedia : The Great Islamic — Dairet al-Maarif Bezzrak İslâmi* / ed. by Kazım Musavi Bojnurdi. — Tahran : The Centre of Great Islamic Encyclopaedia, 1989-1991. 4 c. ; 29 sm. (B.I/626.)
- ERENDİL, MUZAFFER : *Çağdaş Orta Doğu Olayları* / Muzaffer Erendil. — Ankara : Genelkurmay, 1993. 166 s. : 3 cet. : 6 hrt. : 9 kro. ; 24 sm. (A.V/5108.)
- ERIKSSON, KATHRYN O. : *Red Lustrous Wheel-Made Ware* / Kathryn O. Eriksson. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 290 s. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; Vol. 53) ISBN 91-7081-056-7. (B.I/725.)
- EROĞLU, HAMZA : *Atatürk ve Milliyetçilik* / Hamza Eroğlu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 103 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0470-2. (A.V/4990.)
- ERÜNSAL, İSMAİL E. : *Türk Kütüphaneleri Tarihi II. : Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* / İsmail E. Örünsal. — Ankara : A.K.M., 1988. ... c. ; 24 sm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; 22) ISBN 975-16-0037-5 ISBN 975-16-0038-3. (A.V/5100.)
- ESKİ, MUSTAFA : *Mustafa Necati Bey'in Kastamonu'daki Çalışmaları* / Mustafa Eski. — Ankara : Kastamonu Eğitim Yüksekokulu, 1990. 250 s. ; 19 sm. (A.V/4902.)
- ESKİ, MUSTAFA : *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları* / Mustafa Eski. — Ankara : Ayyıldız, 1991. 75 s. ; 24 sm. (A.V/5025.)
- ESSAVİ, MUHAMMED İSMAİL ABDULLAH : *Şerh-i Divan-ı Cerir* / telif Muhammed İsmail Abdullah Essavi. — Damascus : Mektebet ül-Nurî, 1353 H. 607 s. ; 24 sm. (A.V/5121.)

- Estudios de Arqueologia Ibérica y Romana Homenaje a Enrique pla Ballester.* — Valencia : Servicio de Investigacion Prehistorica, 1992. 686 s. : res. ; 30 sm. — (Servico de Investigacion Prehistorica Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios ; Num. 89) ISBN 84-7795-952-8. (B.I/717.)
- EZHERLİ, İHSAN : *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1970-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920) / İhsan Ezherli.* — Ankara : TBMM., 1992. 209 s. ; 24 sm. ISBN 975-7479-09-8. (A.V/4995.)
- EL-FÂRUKÎ, EŞ-ŞEYH İMDADULLAH : *Riyâ'ü'l-Kulûb / Eş-Şeyh İmdadullah el-Fârükî.* — [y.y.A.y.ty.]. 107 s. ; 24 sm. (A.V/4514.)
- FENEŞAN, CRISTINA : *Notes et Autres Documents sur Aloisio Gritti et les Pays Roumains Anatolia Moderna = Yeni Anadolu III'den ayrışım.* / Cristina Feneşan et Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, 1992. 61-103 ss. ; 30 sm. ISBN 2-7200-1086-3 ISBN 2-906053-26-0. (B.I/687.)
- Festschrift für Nikolaus Himmelmann : Beiträge zur Ikonographie und Hermenutik / Hrsg. von Hans-Ulrich Cain, Hanns Gabelmann, Dieter Solzmann.* — Mainz am Rhein : von Zabern, 1989. 539 s. : 86 s. lev. ; 31 sm. — (Beihefte der Bonner Jahrbücher ; Bd 47). ISBN 3-8053-1033-1. (B.I/747.)
- FEYZİ ÇELEBİ : *Şem'ü Peroâne : 17. yüzyılda hece vezniyle yazılmış bir Mesnevi / Feyzi Çelebi ; İnceleme-Metin-Tıpkıbasım hazırlayan Gönül A. Tekin.* — Harvard : Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1991. 157 s. ; 28 sm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 14. Türkçe Kaynaklar ; 12) (B.I/692.)
- Fihris Mahtûtât dâr al-Kutub al-Zâhiriyya : al-Muntahab min mahtûtât al-hadîs.* — Dımaşk : Matbuat mecmu-i al-lugat-ı Arabiyye, 1970. 515 s. ; 25 sm. (A.V/4250.)
- Fihris Mahtûtât dâr al-kutub al-Zâhiriyya al-Tarih va mulhakâtuh.* — Dımaşk : Matbuat Mecmu al-lugat al-Arabiyye, 1973. ... c. ; 25 sm. (A.V/4252.)
- Fihris Mahtûtât dâr al-kutub al-Zâhiriyya : ulum al-luĝa al-Arabiyya an-nahv.* Dımaşk : Matbuat mecmu-i al-lugat-ı Arabiyye, 1973. 667 s. ; 25 sm. (A.V/4247.)
- FIRRO, KAIS M. : *A History of the Druzes / by Kais M. Firro.* — Leiden : E.J. Brill, 1992. 395 s. ; 24 sm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung. Nahe und der Mittlere Osten. Ergänzungsband ; 9) ISBN 90-04-09437-7. (A.V/1521-9.)

- FLEISCHER, ROBERT : *Studien zur Seleukidischen Kunst* / von Robert Fleischer. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1991. ... c. ; 28 sm. ISBN 3-8053-1221-0. (B.I/729.)
- FORSÉN, JEANNETTE : *The Twilight of the Early Helladics : A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece Towards the end of the Early Bronze Age* / by Jeannette Forsén. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 297 s. : 17 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocketbook ; 116) ISBN 91-7081-031-1. (A.V/5036.)
- FRANGAKIS-SYRETT, ELENA : *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century : 1700-1820* / Elena Frangakis-Syrett. — Athens : Centre for Asia Minor Studies, 1992. 375 s. ; 24 sm. ISBN 960-85021-5-2. (A.V/5154.)
- FURUMARK, ARNE : *Mycenaean Pottery III. Plates* / by Arne Furumark ; ed. by Paul Aström, Robin Hägg and Gisela Walberg. — Stockholm : Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 1992. 193 s. ; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 4 °, 20:3) ISBN 91-7916-026-3. (B.I/781.)
- GÂZİMİHÂL, MAHMUT RAGİP : *Türk Halk Oyunları Kataloğu* / Mahmut Ragıp Gâzımihâl ; baskıya haz.: Nail Tan. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991- c. : res. : nota ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 161. Halk Müziği ve Oyunları Dizisi ; 7) ISBN 975-17-0920-2. (A.V/5004.)
- GEHLKEN, ERLEND : *Uruk : Spätbabylonische Wirtschaftstexte aus dem Eanna-Archiv* / Erlend Gehlken. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1990. 215 s. : res. ; 35 sm. — (Ausgrabungen in Uruk Warka Endberichte ; Bd. 5) ISBN 3-8053-1217-2. (B.I/398.)
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyamları*. — Ankara : Kaynak, 1992. 3 c. ; 20 sm. (A.V/4839.)
- Zur Geschichte des Österreichischen Bildungswesens : Probleme und Perspektiven der Forschung* / Hrsg. von Elmar Lechner, Helmut Rumppler, Herbert Zdarzil ; Redigiert von Elmar Lechner. — Wien : Öster. Aka. der Wis, 1992. 532 s. ; 24 sm. — (Ös. Aka. der Wis. Phi. His. Klasse. Sitzungsberichte ; Bd. 587) (Veröf. der Kommiss. für Philosophie und Pädagogik ; Heft 25) ISBN 3-7001-1956-9. (AV./5335.)
- GIBB, HAMILTON A.R. : *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* / Hamilton A.R. Gibb ; çev. Kadir Durak... [ve başk.] — İstanbul : Endülüs, 1991. 367 s. ; 20 sm. (A.V/4877.)

- GODART, LOUIS : *Témoeignages Archéologiques et Epigraphiques en Crète Occidentale du Néolithique au Minoen Récent III b* / Louis Godart, Yannis Tzedakis. — Roma : Gruppo Editoriale Internazionale, 1992. 339 s. : 173 res. ; 27 sm. — (Incunabula Graeca ; Vol. 43). (B.I/720.)
- GOPÇEVİÇ, SPIRIDION : *Bulgarien und Ostrumelien : Mit Besonderer Berücksichtigung des zeitraumes von 1878-1886 Nebst Militärischer Würdigung des Serbo-Bulgarischen Krieges* / von Spiridion Gopçeviç. — Leipzig : von B. Elischer, 1886. 616 s. : 1 hrt. (A.V/4906.)
- GOVRIN, YEHUDA : *Map of Nahal Yattir (139) : Archaeological Survey of Israel* / Yehuda Govrin. — Jerusalem : The Israel Antiquities Authority, 1991. 105, 178 s. ; 24 sm. ISBN 965-406-004-3. (A.V/5314.)
- GÖKTÜRK, HİLMİ : *Anadolu'da Oğuz Boyları : Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü. Cilt 2* / Hilmi Göktürk. — İstanbul : Türk dünyası, 1979. 125 s. ; 20 sm. (A.V/5415.)
- GÖRGÜLÜ, İSMET : *Büyük Taarruz* / İsmet Görgülü. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 135 s. : hrt. ; 24 sm. (A.V/5043.)
- GRABAR, OLEG : *Muqarnas : An Annual on Islamic art and Architecture* / Ed. by Oleg Grabar. — Leiden : Brill, 1992. ... c. ; 27 sm. ISBN 90-04-09625-6. (B/9234-9.)
- A Greek and Arabic Lexicon : Metarials for a Dictionary of the Mediaeval Translations from Geek into Arabic* / ed. by Gerhard Endress and Dimitri Gutas. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1992. ... c. ; 24 sm. — (Handbuch der Orientalistik Erste Abteilung der Nahe und Middle-re Osten ; Bd. 11) ISBN 90-04-09494-6. (A.V/5316.)
- GREEN, TAMARA M. : *The City of the Moon God Religious Traditions of Harran* / by Tamara M. Green. — Leiden : Brill, 1992. 232 s. ; 24 sm. — (Relations in the Graeco-Roman World ; v. 114) ISBN 9004095136. (A.V/5104.)
- GROSVENOR, EDWIN A. : *Constantinople* / by Edwin A. Grosvenor ; with an Introduction by Lew. Wallace. — Boston : Roberts Brothers, 1895. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4929.)
- GUILLOU, ANDRÉ : *La Civilisation Byzantine* / André Guillou. — Paris : Arthaud, 1974. 620 s. : 206 gravür : 8 rnk. plnş. : 42 pl. ; 23 sm. ISBN 2-7003-00-20-3. (A.V/4898.)
- GUNDEL, HANS GEORG : *Zodiakos : Tierkreisbilder im Allertum : Kosmische Bezüge und Jenseitsvorstellungen im antiken Alltagsleben* / Hans Georg Gundel. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 358 s. : res. ; 26 sm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; Bd. 54) ISBN 3-8053-1324-1. (B.I/727.)

- GUNTER, ANN C. : *Ancient Iranien Metalwork : in the Arthur M. Sackler Gallery and the Freer Gallery of Art* / Ann C. Gunter and Paul Jett. — Washington, D.C. : Arthur M. Sackler Gallery, 1992. 271 s. : res. ; 28 sm. (B.I/702.)
- GUSI i JENER, FRANCESC : *El Poblado Neoneolítico de Terrera-Ventura (Tabernas, Almeria)* / Francesc Gusi i Jener, Carme Olaria i Puyoles. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1991. 295 s. : 6 h. : res. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueológicas en Espana ; 160) ISBN 84-7483-727-8. (B.I/689.)
- GÜLCAN, D. ALİ : *Gufrâni ve Kenzi : Karaman'lı Halk Ozanlarından* / Yazarı : D. Ali Gülcan. — İlaveli 2. bs. — Karaman : Karaman'ın Sesi, 1991. 103 s. ; 19 sm. (A.V/4967.)
- GÜLCAN, D. ALİ : *Yunus Emre'nin Kökeni ve Yöresi* / Derleyip Yazan D.Ali Gülcan. — Karaman : Karaman Valiliği, 1992. 122 s. : 16 s. res. ; 24 sm. ISBN 975-95636-0-6. (A.V/4968.)
- Güney-Doğu Anadolu'nun Tarihi, Kültürel, Ekonomik Jeo-Politik ve Sosyal Durumu.* — Ankara : Türk Ocakları Merkez İdare Heyeti, 1992. 190 s. ; 20 sm. ISBN 975-7739-00-6. (A.V/4989.)
- GÜRÜN, KÂMURAN : *Le Dossier Armenien* / Kâmuran Gürün. — 2. éd. — Ankara : Triangle, 1985. 360 s. ; 24 sm. ISBN 2-85809-1315. (A.V/5037.)
- AL-HÂDİMİ, ABÛ SAİD : *Şarh Tarika Muhammediyya* / Abû Said al-Hâdimî ; Tashih Ahmad Rıfat al-Karahisarî. — [y.y.] : Şirket-i Sahâfiye, 1318. 2. c. ; 28 sm. (B.I/514.)
- HADJISAVVAS, SOPHOCLES : *Olive Oil Processing in Cyprus : From the Bronze Age to the Byzantine Period* / by Sophocles Hadjisavvas. — Nicosia : Paul Aström, 1992. 133 s. : res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 99) ISBN 91-7081-033-8. (B.I/674.)
- Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü* / Yay. Haz. Zafer Öztekin. — Ankara : T.D.K., 1992. 155 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 560) ISBN 975-16-0234-3. (A.V/4982.)
- HALLEGER, B.P. : *Late Minoan III Burials at Khania : The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama* / by B.P. Hallager and P.J.P. McGeorge. — Göteborg : Paul Aström, 1992. 61 s. : 29 s. Pl. : 23 çiz. : 127 res. : 10 tab. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; 98) ISBN 91-7081-026-5. (B.I/675.)
- HAMİDULLAH, MUHAMMED : *Kur'an-ı Kerîm Tarihi (Bir Deneme)* / Muhammed Hamidullah ; Fransızca'dan çeviren Mehmet Sait Mutlu. —

- Ankara : D.İ.B., 1991. 203 s. ; 19 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 283. İlmî Eserler ; 51) ISBN 975-19-0197-9. (A.V/4957.)
- AL-HANEFÎ, KEMALEDDİN AHMED BEYAZÎ : *İşaret al-Meram min Ibaratu al-İmam* / Kemaleddin Ahmed al-Beyazî al-Hanefî ; Tahkik Yusuf Abdurrezzak. — Kahire : Mektebe ve Matbuat-ı Mustafa, 1948. 355 s. ; 24 sm. (A.V/4354.)
- HANNSS, CHRISTIAN : *The Capital Area of Northern Oman. Teil I.: Grundzüge der Reliefentwicklung Basic Relief Development* / von Christian Hannss ; Mit Malacological Contributions by Wolfgang Rähle. — Wiesbaden : Reichert, 1991. 130 s. : 38 çiz. : 3 hrt. ; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe A (Naturwissenschaften) ; Nr. 31/1) ISBN 3-88226-514-0. (A.V/5315.)
- The Harmsworth Atlas and Gazetteer.* — London : Carmelite Hause, [t.y.] 210, 284 s. : hrt. ; 40 sm. (C/598.)
- HARVERY, CLODOGH BRENNAN : *Contemporary Irish Traditional Narrative : The English Language Tradition* / Clodogh Brennan Harvey. — Los Angeles ; Oxford : University of California, 1992. 130 s. ; 25 sm. — (University of California publications. Folklore and mythology studies ; vol. 35) ISBN 0-520-09758-0. (A.V/5148.)
- HAYES, J.W. : *Excavations at Sarayane in Istanbul. vol. 2. : The Pottery* / By J.W. Hayes. — Princeton : Princeton University and Dumbarton Oaks, 1992. 455 s. : 52 s. res. ; 29 sm. ISBN 0-691-03583-0. (B.I/651.)
- EL-HAZRECÎ, CEMALEDDİN MUHAMMED B. CELALEDDİN : *Nesaru'l-Ezhâr fi'l-Leyli ve'n-Nehar* / Celaleddin el-Hazrecî. — Kostantiniyye : Matbuat-u al-Cevâib, 1298 H. 188 s. ; 20 sm. (A.V/4318.)
- Hz. Eyyüb Konulu Şiirler* / haz. sabri Kürkçüoğlu. — Şanlıurfa : ŞURKAV, 1992. 54 s. : res. ; 20 sm. ISBN 975-7394-03-3. (A.V/5016.)
- Hz. İBRAHİM (A.S.)'İ ANMA ŞANLIURFA KÜLTÜR VE SANAT HAFTASI (1. : 1991 : ŞANLIURFA) : Hz. İbrahim (A.S.)'i Anma Şanlıurfa 1. Kültür ve Sanat Haftası : Program-Açış Konuşmaları-Sergiler-Konferanslar-Açık Oturum Gösteriler ve Makaleler* / haz.: Sabri Kürkçüoğlu. — Şanlıurfa : ŞURKAV, 1992. 198 s. : res. ; 22 sm. ISBN 975-7394-02-5. (A.V/5019.)
- Hz. İbrahim Konulu Yeni Besteler* / Haz. Sabri Kürkçüoğlu. — Şanlıurfa : Surkav, 1992. 60 s. ; 29 sm. — (Şurkav Kültür Yayınları Dizisi ; 1) ISBN 975-7394-00-9. (B.I/678.)
- Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern (HASB) 14/1991.* — Bern : Archäologisches Seminar der Universität Bern, 1991. 71 s. : 6 lev. ; 30 sm. ISBN 3-905046-18-0. (B.I/733.)

- HEGYI, KLARA : *Muslims and Christians : Das Osmanische Reich in Europa* / Klara Hegyi, Vera Zimanyi. — Budapest : Corvina Kiado, 1988. 175 s. ; 25 sm. ISBN 963-13-2317-X. (B.I/624.)
- Heinrich Schliemann nach hundert Jahren* / hrsg. von William M. Calder III und Justus Cobet. — Frankfurt ; Main : Klostermann, 1990. 460 s. : 7 res. : 13 çiz. ; 24 sm. ISBN 3-465-02266-1. (A.V/5132.)
- HELD, STEVE O. : *Pleistocene Fauna and Holocene Humans : A Gazetteer of Paleontological and Early Archaeological Sites on Cyprus* / By Steve O. Held. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 195 s. : 3 hrt. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 95) ISBN 91-7081-025-7. (B.I/670.)
- Hellenika Symmiktá : Historie, Archaeologie, Epigraphie* / Sous la direction de Poul Goukowsky et Claude Brixhe. — Nancy : Universitaires de Nancy, 1991. 168 s. : 8 s. res. ; 28 sm. — (Etude d'archéologie classique ; 7) ISBN 2-86480-559-6. (B.I/703.)
- Histoire de la Géorgie : Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle* / Traduite du Géorgien par M. Brosset. — S. Pétersbourg : Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1849. 694 s. ; 25 sm. (B/3842.)
- HITZL, INGRID : *Die Griechischen Sarkophage der Archaischen und Klassischen Zeit* / von Ingrid Hitzl. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 237 s. : 5 çiz. : 101 res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-books ; 104) ISBN 91-7081-042-7. (A.V/4423.)
- HİZMETLİ, SABRİ : *İslâm Tarihçiliği Üzerine* / Sabri Hizmetli. — Ankara : D.İ.B., 1991. 208 s. ; 19 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.; 295. İlmi Eserler ; 57) ISBN 975-19-0344-0. (A.V/4958.)
- HOLMBERG, ERIK J. : *On the Rycroft Painter and Other Athenian Black-Figure Vase-Painters With a Feeling for Nature* / by Erik J. Holmberg. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 41 s. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 115) ISBN 91-7081-027-3. (A.V/5033.)
- HÜSEYİN KÂZIM KADRİ : *Türk Lügati : Türk Dillerinin İstikakı ve Edebi Lügatleri* / Müellifi : Hüseyin Kâzım Kadri. — Ankara : Maarif Vekâleti, 1937. 2 c. ; 33 sm. (B.I/761.)
- INNEMÉE, KAREL C. : *Ecclesiastical Dress in the Medieval Near East* / by Karel C. Innemée. — Leiden : E.J. Brill, 1992. 300 s. : 64 res. ; 30 sm. — (Studies in Textile and Costume History ; Vol. 1). ISBN 90-04-09548-9. (B.I/719.)

- IORGA, N. : *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie* / N. Iorga. — 2. éd. — Bucarest : [a.y.], 1940. 2 c. : res. ; 20 sm. (A.V/4932.)
- IORGA, N. : *Materiale Pentru o Istoriologie Umană* / N. Iorga. — Bucureşti : Academiei Republicii Socialiste România, 1968. 374 s. : 1 hrt. ; 25 sm. (A.V/4905.)
- The Iraqi Asylum Seekers and Türkiye : 1988-1991* / Project Manager and Aditor Muhteşem Kaynak ; authors Refet Yinanç ... [at al.] — Ankara : Tanmak Publications, 1992. 152 s. ; 24 sm. ISBN 975-7845-02-7. (A.V/5073.)
- Izvoarele Istoriei Românei. III. Scriitori Bizantini Sec. 11-14 — Fontes Historiae Daco-Romanae. III. Scriptores Byzantini Saec. 11-14* / Publicate de Alexandru Elian şi Nikolae-Şerban Tanaşoca. — Bucureşti : Academie de Ştiinţe Sociale şi Politice, 1975 568 s. ; 24 sm. (A.V/5415-3.)
- İBN MÜNKİZ, ÜSAME : *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades* / Memoirs of Usāmah Ibn-Munqidh ; Translated by Philip K. Hitti. — London : I.B. Tauris, c 1987. 265 s. ; 24 sm. ISBN 1-85043-055-1. (A.V/4944.)
- İBNİ SİNÂ : *Eş-Şifâ'ü'l-Mantık* / İbni Sina ; Tahkik Sâid Zâhid Mektebe-i Âyetullah el-'Azmi el-Mar'aşî. — Kahire : [A.y.], 1405 H. 4 c. ; 25 sm. (A.V/5096.)
- İBN-İ SİNA : *Il Canone di Avicenna fra Europa e Oriente nel primo Cinquecento* / l'Interpretatio Arabicorum nominum di Andrea Alpagò ; a cura di Giorgio Vercellin. — Torino : UTET, 1991. 141 s. ; 25 sm. (A.V/4925.)
- Ibn Sina Risâleleri* / Publiés sous la direction de Hilmi Ziya Ülken. — Ankara : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1953. 2 c. ; 25 sm. — (İ.Ü. Ed. Fak. Yay. ; No. 552) (A.V/4235.)
- İBNU'L-EZRÂK, AHMED B. YÛSUF B. ALİ : *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi : Artuklular Kısım* / İbnu'l-Ezrak ; Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran. — Erzurum : Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992. 219 s. ; 24 sm. (A.V/4782.)
- İBNÜ'L-CEVZİ, SİBT : *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan : Kayıp Uyûnü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri dergisi, C.14, Sayı 18'den Ayırbaşım. / Sıbt İbnü'l-Cevzi ; Ali Sevim. — Ankara : T.T.K., 1992. 260 s. ; 27 sm. (B.I/640.)
- İlhan Tekeli Bibliyografyası* / Haz. Elvan Gülöksüz. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1992. 71 s. ; 24 sm. ISBN 975-7425-02-8 (A.V/4939.)
- İlke ve İnkılâplarıyla Atatürk ve Atatürkçülük*. — Samsun : Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1992. 19 s. ; 23 sm. (A.V/5080.)

- İlk Koalisyon'dan Son Koalisyona 1961-1991.* — Ankara : İnönü Vakfı, 1992. 24 s. ; 23 sm. (A.V/5008.)
- İMAMOĞLU, M. RAGIP : *İmâm Ebû Mansûr el-Mâturidî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu (Doktora Tezi)* / M. Ragıp İmamoğlu. — Ankara : D.İ.B., 1991. 99 s. ; 24 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 297. İlmi Eserler ; 53). ISBN 975-19-0354-8. (A.V/4964.)
- İMAMOĞLU, VACİT : *Geleneksel Kayseri Evleri* / Vacit İmamoğlu. — Ankara : Halkbank Kültür Yayınları, 1992. 268 s. ; 28 sm. (B.I/610.)
- İNALCIK, HALİL : *Comments on "Sultanism" : Max Weber's Typification of the Ottoman polity.* Princeton Papers in Near Eastern Studies 1992, Nu. 1'den ayrışım. / Halil İnalçık. — Princeton : Princeton Papers in Near Eastern Studies, 1992. 49-72 ss. ; 26 sm. (A.V/5152.)
- İNÖNÜ, İSMET : *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973* / İsmet İnönü : Der. Ali Rıza Cihan. — Ankara : TBMM Kültür Sanat ve Yay. Kurulu, 1992. ... c. ; 24 sm. — (TBMM. Kültür Sanat ve Yay. Kurulu Yayınları ; No. 56) ISBN 975-7479-10-1. (A.V/5048.)
- İnsan Hakları ve Kamu Görevlileri : Sempozyum ve Açık Oturum Bildiriler ve Tartışmalar* / Yay. Haz. Mesut Gülmez. — Ankara : TODAİE, 1992. 222 s. ; 24 sm. ISBN 975-7669-22-9. (A.V/4973.)
- AL-İSFAHÂNÎ, AL-İMÂD : *Harida al-Kasr va Carida al-Asr* / al-İmad al-İsfahâni. Dimaşk : Matbuat al-Mecmu al-İlmiyye al-Arabiyye, 1959. ... c. ; 25 sm. (A.V/4243.)
- İSMAIL, FENNİ : *Lugatçe-i Felsefe : Fransızca'dan Türkçeye* / İsmail Fenni. — Ankara : Devlet Mat. 1341. 935 s. ; 24 sm. (A.V/5460.)
- İSMAYILOV, MAHMUD : *Azerbaycan Tarihi* / Mahmud İsmayılov. — Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyyat-Poligrafiya Birliği, 1992. 261 s. ; 21 sm. (A.V/5053.)
- İsrafi Önleme-Tasarrufa Çağrı : Halk Şairleri Arası Şiir Yarışması* / Kültür Bakanlığı. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 125 s. ; 20 sm. (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 154. Halk Edebiyatı Dizisi ; 37) ISBN 975-17-0903-2. (A.V/5003.)
- İSTANBUL KİTAP FUARI (10. : 1991 : İSTANBUL) : *10. İstanbul Kitap Fuarı 2-10 Kasım 1991 : Anırtırma Özet Sonuçları ve Basında Kitap Fuarı.* — İstanbul : Tüyap, 1991. ss. yok. ; 30 sm. (B.I/760.)
- İstoriya na Sr'bsko-Bılgarskata Voina 1885 god.* — Sofiya : Chtchab'na Armiyata-Voenno İstoriçeska Komisiya, 1925. 851 s. ; 27 sm. (B.I/782.)
- İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu* / Haz. Ali Yardım. — İzmir : İzmir Milli Kütüphane, 1992. ... c. ; 24sm. (A.V/5111.)

- JAIDI, HOUCİNE : *l'Afrique et le Blé de Rome aux IVme et Vme Siecles* / Houcine Jaidi. — Tunis : Faculté des Sciences Humanies et Sociales de Tunis, 1990. 239 s. ; 24 sm. (A.V/4947.)
- JAKOB-ROST, LIANE : *Hethitische Rituale und Festbeschreibungen* / von Liane Jakob-Rost. — Berlin : Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, 1989. 10 s. : 50 lev. ; 34 sm. — (Keilschrifturkunden aus Boghazköi ; Heft 59) ISBN 3-05-000710-9. (B/2038-59.)
- Japan Müvészete Japanese Arts.* — Budapest : Iparművészeti Múzeum, 1987. 51 s. ; 22 sm. ISBN 963-7098-24-0. (A.V/5094.)
- Jeno Platthy and Antiquity* / An anthology edited with commentaries by Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 84 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; Pocket-book 92) ISBN 91-7081-043-5. (A.V/5105.)
- JIMENO, MARTINEZ, ALFREDO : *Los Tolmos de Caracena (Soria), (Campanas 1981 y 1982) : Aportacion al Bronce Medio de la Meseta* / Alfredo Jimeno Martinez, J. Javier Fernandez Moreno. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1991. 141 s. : res. : şc. ; 30 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 161) ISBN 84-7483-792-8. (B.I/690.)
- Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti : 125 Godina : 1866-1991.* — Zagreb : Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1991. 238 s. : res. ; 29 sm. (B.I/752.)
- JYRKANKALLIO, P. : *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* / Yaz. P. Jyrkankallio...[ve bşk.] ; çev. Kemal Aytaç. — Ankara : Gündoğan, 1992. 114 s. ; 20 sm. ISBN 975-520-037-1. (A.V/4977.)
- Kamu Personeli Anket Sonuçları 8.* — Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı, 1992. 600 s. ; 21x30 sm. (A.V/5051.)
- Kamu Yönetimi Araştırması : Mali ve Ekonomik Kuruluşlar Araştırma Grubu Raporu : Kaya Kamu Yönetimi Araştırma Projesi.* — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1992. 149, XIV s. : 24 sm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; No. 248).ISBN 975-7669-28-8. (A.V/5102.)
- Karabağ Olayları : İç ve Dış Basında : Bibliyografya.* — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Gn. Müd., 1992. ... c. ; 24 sm. — (T.C. Devlet Arşivleri Gn. Md. Dokümantasyon Dai. Bşk. Yay. ; no. 6) (A.V/5075.)
- KARAER, İBRAHİM : *Türk Ocakları (1912-1931)* / İbrahim Karaer. — Ankara : Türk Yurdu, 1992. XV, 228 s. : 10 res. ; 24 sm. ISBN 975-7841-00-5. (A.V/5026.)

- KARANASIOS, CHARITONAS : *Bericht Über die Griechischen Handschriften in Ankara...* Dhmosieymata Ths Etaireias Makedonikon Zpoydon, Anatypon Apo ta Ellenika Tomos 42'den ayrībasım. 317-327 ss. ; 24 sm. (A.V/5453.)
- KARLSSON, LARS : *Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C.* / by Lars Karlsson. — Stockholm : Svenska Institutet i Rom, 1992. 130 s. ; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenskans Institutet i Rom ; 4 °, 49) ISBN 91-7042-142-0 (B.I/681.)
- Katalog Arapskih, Turskih I Perzjskih Rukopisa* — *Catalogue of the Arabic, Turkish and Persian Manuscripts* / Obradio Kasım and Persian Manuscripts / Obradio Kasım Dobraca. — Sarajevo : Gazi Husrev-Begova Biblioteka, 1963. ... c. ; 24 sm. (A.V/5131-1.)
- Katip Çelebi'den Seçmeler* / Haz. Orhan Şaik Gökyay. — İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı, 1991. 3 c. ; 18 sm. — Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları ; 1187. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi ; 312. Türk Klasikleri ; 11) ISBN 975-11-0591-9. (A.V/4976.)
- KAVAKCI, YUSUF ZİYA : *İslâm Araştırmalarında Usûl* / Yusuf Ziya Kavakcı. — 4. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991. 215 s. ; 20 sm. — (Diyamet İşleri Başkanlığı Yay. ; 135. İlmî Eserler ; 15) ISBN 975-19-0345-9. (A.V/4955.)
- KAYIKÇI, ALİ : *Samsun'un Yakın Tarihi : Mert Irmağı İnsanları : Pontus'a Darbe Roman* / Ali Kayıkçı. — 2. bs. — Samsun : Samsun Gazeteciler Cemiyeti, 1990. 265 s. ; 20 sm. (A.V/5098.)
- KAZANTZAKIS, NIKOS : *Odyssea* / Nikos Kazantzakis ; Översättning av Gottfried Grunewald. — Jonsered : Paul Aström, 1992. ... c. ; 22 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 112) ISBN 91-7081-024-9. (A.V/3425.)
- KAZGAN, HAYDAR : *Galata Bankerleri* / Haydar Kazgan. — İstanbul : Türk Ekonomi Bankası, 1991. 200 s. : res. ; 30 sm. ISBN 975-7738-00-X. (B.I/616.)
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (13. : 1991 : ÇANAKKALE) : *13. Kazı Sonuçları Toplantısı*. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Gnl. Md., 1992. 2 c. ; 24 sm. ISBN 975-17-0983-0. (A.V/5028.)
- KESKİN, MUSTAFA : *Hindistan Müslümanlarının Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları : 1919-1923* / Mustafa Keskin. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1991. 190 s. ; 24 sm. — (Erciyes Üniversitesi Yayınları ; No. 21) ISBN 975-7598-29-1. (A.V/5078.)

- KHOURY, PAUL : *Paul d'Antioche Evéque Melkite de Sidon (12e s.) / Texte établi, traduit et introduit por Paul Houry. — Beirouth : Imprimerie Catholique, 1964. 219, 101 s. ; 25 sm. (A.V/5124.)*
- Kıbrıs'ın Dünü - Bugünü Uluslararası Sempozyumu (1991 : Gazi Mağusa) — Cyprus-International Symposium on Her Past and Present / tertip heyeti Okan Tarhan, Nihat Bayşu. — Gazi Mağusa ; Van : Doğu Karadeniz Üniversitesi ; Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1993. 413 s. ; 24 sm. ISBN 975-7616-03-6. (A.V/5021.)*
- KIDWAI, MÜŞİR HÜSEYİN : *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlının Çöküşü / Şeyh Müşir Hüseyin Kıdwai ; sadeleştiren: Ahmet Zeki İzgöer. — İstanbul : Nehir, 1991. 158 s. ; 20 sm. (A.V/4884.)*
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi : 1451-1590 / M. Fahrettin Kırzioğlu. — Ankara : T.T.K., 1993. 550 s. : 1 hrt. : 1 res. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 23) ISBN 975-16-0458-3. (A.V/5432.)*
- Kitâb al-turuf al-adabiyya li-tullâb al-ulûm al-arabiyya Yahtavî alâ kitâb fasih al-luga li-abî al-Abbâs Sa'lab. — Mısır : Matbaa al-Saada, 1325. 188 s. ; 24 sm. (A.V/4284.)*
- KİTAPÇI, ZEKERİYA : *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı : Selçuklular Moğollar Osmanlılar / Zekeriya Kitapçı. — Gnş. 2. bs. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989. 274 s. ; 24 sm. ISBN 975-498-021-7. (A.V/5012.)*
- KİTAPÇI, ZEKERİYA : *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları / Zekeriya Kitapçı. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. 120 s. ; 20 sm. (A.V/5097.)*
- KLARA, SANDOR : *A Bolognai Rovasemlek / Sandor Klara. — Szeged : Sandor Klara, 1991. 204 s. : 17 bel. ftkp. ; 243 sm. ISBN 963-481-870-6. (A.V/4945.)*
- KLENGEL, HORST : *Texte verschiedenen Inhalts / von Horst Klengel. — Berlin : Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, 1990. 10 s. : 50 lev. ; 34 sm. — (Keilschrifturkunden Aus Boghazköi ; Heft 60) ISBN 3-05-000-944-6. (B/2038-60.)*
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı : Bir İmparatorluk Nasıl Parçalandı? / Süleyman Kocabaş. — Kayseri : Vatan, 1992. 127 s. ; 20 sm. ISBN 975-7526-05-3. (A.V/4975.)*
- Korean Art Guide. — 3. bs. — Seoul : Yekyong Publications, 1992. 269 s. ; 27 sm. (B.I/623.)*

- KORKMAZ, ZEYNEP : *Gramer Terimleri Sözlüğü* / Zeynep Korkmaz. — Ankara : T.D.K., 1992. 212 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0501-6. (A.V/4979.)
- KORNOLELLİ : *İlm'ül Felk tarihi indel Erab fi al-Kurun al-Vesti* / Senyor Kornelli. — Roma : Casa Editrice Italiana di Carlo de luigi, 1911. 370 s. ; 24 sm. (A.V/4338.)
- KOROMILA, MARIANNA : *The Greeks in the Black Sea : From the Bronze Age to the Early Twentieth Century* / Marianna Koromila ; Contributions by Alexander Alexidze ... [at al.]. — Athens : Panorama, 1991. 301 s. : res. ; 25 sm. (A.V/5117.)
- KOŞAN (KULAOĞLU), MELİHA : *Horatius'ta Mutluluk Anlayışı ve Mutluluğa Götüren Yollar* / Meliha Koşan (Kulaoğlu). — Ankara : Ayyıldız, 1989. 132 s. ; 24 sm. (A.V/5039.)
- KÖPRÜLÜ, FUAD : *İlk Mutasavvıflar : Türk Edebiyatında* / Fuad Köprülü ; Gerekli sadeleştirmeler ve bazı notlara ilâvelerle yayımlanan Orhan F. Köprülü. — 7. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991. 415 s. : 12 s. nota ; 24 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 118. İlmî Eserler ; 11) ISBN 975-19-0352-1. (A.V/4961.)
- KULAOĞLU, MELİHA : *Eski Romadan Esintiler* / Meliha Kulaoğlu. — Ankara : Ayyıldız, 1989. 34 s. ; 25 sm. (A.V/5017.)
- KULAOĞLU (KOŞAN), MELİHA : *Lâtin Dili Syntaksi : 1. bölüm* / Meliha Kulaoğlu (Koşan). — Ankara : Ayyıldız, 1989. 101 s. ; 24 sm. (A.V/5020.)
- KUR'AN : *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî* / Haz. Ali Özek ... [ve bşk.]. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. 27,9,604 s. ; 24 sm. — (Türkiye Diyanet Vakfı Yay. ; 86) ISBN 975-389-081-8. (A.V/5129.)
- KURTCEPHE, İSRAFİL : *Kara Harp Okulu Tarihi* / İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu. — Ankara : Kara Harp Okulu, 1991. 275 s. : 7 ek. : 9 ftkp. : 9 s. res. ; 24 sm. (A.V/4994.)
- LAMARTINE, ALPHONSE DE : *Voyage en Orient* / par Alphonse de Lamartine. — Bruxelles : Société Belge de Librairie, 1938. 4 c. : 2 hrt. : 1 ş. ; 17 sm. (A.V/4930.)
- The Legacy of Muslim Spain* / Edited by Salma Khadra Jayyusi. — Leiden : E.J. Brill, 1992. 1098 s. : 6 hrt. ; 24 sm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung. Der Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 12) ISBN 90-04-09599-3. (A.V/1521-12.)
- LEONARD, JONATHAN NORTON : *The First Farmers : The Emergence of Man* / by Jonathan Norton Leonard. — New York : Time-Life Books, c 1973. 160 s. : res. ; 26 sm. (B.I/621.)

- LEVY, AVIGDOR : *The Sephardim in the Ottoman Empire* / by Avigdor Levy. — Washington : The Institute of Turkish Studies, 1992. 186 s. ; 24 sm. ISBN 0-87850-088-X. (A.V/4981.)
- LIGHTFOOT, C.S. : *Anadolu Antik Camları : Yüksel Erimtan Koleksiyonu — Ancient Glass of Asia Minor: The Yoksel Erimtan Collection* / C.S. Lightfoot, Melih Arslan. — Ankara : Ünal Ofset, 1992. XIV, 244 s. : res. ; 26 sm. ISBN 975-95369-0-0. (B.I/618.)
- LINGS, MARTIN : *Hız Muhammed'in Hayatı : İlk Kaynaklara Göre* / Martin Lings ; Türkçesi: Nazife Şişman. — İstanbul : İZ, 1991. 493 s. ; 24 sm. ISBN 975-355-002-2. (A.V/4881.)
- Les Livres Disponibles 1979 : French Books in Print : Titres.* — Paris : Cercle de la Librairie, 1979. 1784, 35, 31 s. ; 28 sm. ISBN 2-7654-0255-8. (B.I/743.)
- LLEWELYN, S.R. : *New Documents Illustrating Early Christianity* / by S.R. Llewelyn ; with the collaboration of R.A. Kearsley. — Macquarie : Macquarie University, 1992. 227 s. ; 25 sm. ISBN 8-85837-771-3 (pbk). (A.IV/8368-6.)
- LOUIS, RAOUL : *l'Etranger Dans le Monde Grec II* / Sous la dir. Raoul Louis. — Nancy : Universitaires de Nancy, 1992. 332 s. ; 24 sm. — (Traux et Memoires Etudes Anciennes ; 7) ISBN 2-86480-619-3. (A.V/2144-2.)
- LÜTFİ FIKRİ BEY : *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü : "Daima Muhalefet"* / Yay. Haz. Yücel Demirel. — İstanbul : Arama, 1991. 205 s. ; 20 sm. (A.V/4887.)
- Macedonia : Greek Lands in History : 4000 Years of Greek History and Civilization* / Gn. Ed. M.B. Sakellariou. — 2. ed. — Athens : Ekdotike Athenon S.A., 1988. 572 s. ; 30 sm. (B.I/620.)
- EL-MÂLİKÎ, ABDULLAH B. SA'AD İBN EBÎ CEMRE EL-EZDÎ EL-ENDELÛSÎ : *Cem'un-Nihâye fi-Bed'i'l-Hayri ve'l-Gâye (Muhtasarul-Buhârî)* / Ebî Cemre el-Ezdî el-Endelûsî el-Mâlikî. — Mısır : Mat. Hayriyye, 1304 H. 211 s. ; 28 sm. (B.I/587.)
- MANSEL, PHILIP : *Sultans in Splendour : the last years of the Ottoman World* / Philip Mansel. — London : André Deutsch, 1988. 192 s. ; 28 sm. ISBN 0-293-98339-2. (B.I/622.)
- MANZUR, MUHAMMED B. MÜKERREM EL-MAARUF : *Tarih-i Dımışk ilâ bin Asakir* / Muhammed b. Mükerrrem el-Maaruf ba b. Manzur ; tahkik Ruhyyet el-Hâz, Riyaz Abdulhamid Merlev, Muhammed Mutîlîl-Hafız. — Dımışk : Dar ül-fikr, 1984-1988. 29 c. ; 25 sm. (A.V/4952.)

- MARTINEZ, CATALINA : *El Penon de la Reina* / Catalina Martinez, Miguel C. Botella. — Madrid : E.A.E., 1980. 353 s. : çiz. : res. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 112) ISBN 84-7483-126-1. (B/9029.)
- MARTINEZ, JOSÉ M.ª BLAZQUEZ : *Castulo V* / José M.ª Blazquez Martinez, M.ª Paz Garcia-Gelabert Pérez, Fernando Lopez Pardo. — Madrid : E.A.E., 1985. 396 s. : ş. : res. ; 29 sm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 140) ISBN 84-505-1829-6. (A.IV/5740-5.)
- MATTHEWS, DAVID : *The Cyprus Tapes* / by David Matthews. — London : K. Rustem and Brothler, 1987. 235 s. ; 24 sm. ISBN 9963-565-00-X. (A.V/4899.)
- MCCOWN, DONALD E. : *Nippur* / by Donald E. McCown, Richard C. Haines and Robert D. Biggs ; asisted by Elizabet F. Carter. — Chicago : The University of Chicago, 1978. ... c. ; 31 sm. — (The University of Chicago Oriental Institute Pub. ; 97) (B.I/669.)
- MEMİŞ, EKREM : *Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri* / Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1992. 90 s. ; 24 sm. ISBN 975-95665-0-8. (A.V/4985.)
- Menhuc üt'Taalimir as-Senevi*. — Kahire : Vüzera al-Maarif al-Umumiye, 1935. 263 s. ; 25 sm. (A.V/4327.)
- MERCANİ, ŞİHABETDİN B. BAHAEEDİN : *Müstefadel-ehbar fi ehvali Kazan ve Bulgar* / Şihabetdin Mercani. — Kazan : A.y., 1885. 267 s. ; 24 sm. (A.V/5052.)
- MERTENS-HORN, MADELEINE : *Die Löwenkopf-Wasserspeier des Griechischen Westens im 6. und 5. Jahrhundert v. chr. im Vergleich mit den Löwen des Griechischen Mutterlandes* / von Madeleine Mertens-Horn. — Mainz : von Zabern, 1988. 214 s. : 84 s. res. : 3 s. çiz. ; 29 sm. — (Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abt. ; 28 Eh) ISBN 3-8053-0962-7. (B.I/723.)
- MICHEL, CÉCILE : *Innāya dans les tablettes paléo-assyriennes* / Cécile Michel. — Paris : Editions Recherche sur les Civilisations, 1991. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4941.)
- The Middle East and North Africa 1992*. — 38. ed. — London : Europa Publication, 1991. 1024 s. ; 29 sm. ISBN 0-946653-72-0. (B.I/659.)
- MIGUEL, ANDRE : *İslam ve Medeniyeti : Doğuştan Günümüze* / Andre Miquel ; Yay. haz. Ahmet Fidan ; çev. Ahmet Fidan - Hasan Menteş. — Ankara : Birleşik, 1991. 2 c. ; 24 sm. ISBN 975-7764-02-7 (Tk. No). (A.V/4882.)

- Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri 26-27 Eylül 1991.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 107 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Gen. Müd. Yay. ; 183 Seminer-Kongre Bildirileri Dizisi ; 39) ISBN 975-17-1116-9. (A.V/5086.)
- MİLLETLERARASI ARŞİV KONGRESİ (12. : 1992 : MONTREAL) : *XII. Milletlerarası Arşiv Kongresi.* — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. 45 s. ; 28 sm. — (T.C. Devlet Arşivleri Gn. Md. Cumhuriyet Arşivi Dai. Bşk. ; yay. no. 15) (B.I/619.)
- MİLLETLERARASI ARŞİV KONGRESİ (12. : 1992 : MONTREAL) : *12. Milletlerarası Arşiv Kongresi. 6-11 Eylül 1992.* — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müd., 1992. 63 s. ; 28 sm. — (T.C. Devlet Arşivleri Gen. Müd. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı ; Yay. No. 16) (B.I/619-II.)
- MİLLİ EĞİTİM SEMPOZYUMU (1. : 1986 : ANKARA) : *1. Milli Eğitim Sempozyumu. Tebliğler / Türkocağı Merkez Heyeti.* — Ankara : Türkocağı, 1987. 127 s. ; 24 sm. — (Türk Yurdu Neşriyatı ; No: 1) (A.V/5040.)
- Milli Mücadele'de Mehmet Âkif Kastamonu'da /* Haz. Mustafa Eski. — Ankara : Ayyıldız Mat., 1983. 84 s. ; 19 sm. (A.V/4900.)
- MİLLİYETÇİLİK VE MİLLİYETÇİLİK TARİHİ İLMÎ KONGRESİ (2. : 1989 : ANKARA) : *Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi 2. İlmî Kongresi : Tebliğler / Türk Ocağı Merkez Heyeti.* — Ankara : Türk Yurdu, 1989. 244 s. ; res. ; 24 sm. (A.V/5022.)
- MİRŞAN, KÂZIM : *Akınış Mekanîği Altı Yarıq tigin : Isız Oyubız Qul Bitidim Itım : Kişi-Oğlu Yazmış /* Kâzım Mirşan. — Ankara : Mirşan Mühendislik Bürosu, 1978. 182 s. : res. ; 24 sm. (A.V/4891.)
- MİRŞAN, KÂZIM : *Anadolu Prototürkleri /* Kâzım Mirşan. — Ankara : Mirza Mühendislik Bürosu, 1985. 197 s. ; 20 sm. (A.V/4893.)
- MİRŞAN, KÂZIM : *Dechiffrierung der Protogriechischen Inschriften /* Kâzım Mirşan. — Ankara : Mirşan Mühendislik Bürosu, 1973. 74 s. ; 24 sm. (A.V/4892.)
- MISCH, PETER : *Die Askoi in der Bronzezeit : Eine typologische Studie zur Entwicklung askoider Gefässformen in der Bronze- und Eisenzeit Griechenlands und angrenzender Gebiete /* von Peter Misch. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 266 s. : 1 ş. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean and Literature ; Pocket-Book 100). ISBN 91-7081-042-7. (A.V/5107.)

- MOLLER, EVA : *Ancient Near Eastern Seals in A Danish Collection* / by Eva Moller. — Copenhagen : The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies University of Copenhagen, 1992. 94 s. : res. ; 30 sm. — (CNI Publications ; 11) ISBN 87-7289-080-0. (B.I/652.)
- Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel* / Hrsg. Werner Jobst, Hermann Vetters. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992. 86 s. : 6 pl. ; 30 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 228) ISBN 3-7001-1946-1. (B.I/682.)
- MUMCU, UĞUR : *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925* / Uğur Mumcu. — 2 bs. — İstanbul : Tekin, 1991. 268 s. ; 20 sm. ISBN 975-478-088-9. (A.V/4814.)
- MUSCARELLA, OSCAR WHITE : *The Catalogue of Ivories From Hasanlu, Iran* / Oscar White Muscarelle. — Philadelphia : The University Museum, 1980. 231 s. ; 28 sm. — (Universty Museum Monograph ; 40. Hasanlu Special Studies ; vol. II) ISBN 0-934718-33-4. (B.I/694-II.)
- AL-MÜHENNÄ, SEYYİD CEMÄLEDDİN İBN : *Hilyet'ül-İnsan ve hilyet'ül-lisân* / Seyyid Cemâleddin İbni al-Mühennâ. — İstanbul : Maarif Nezareti Celilesi, 1903. 191 s. ; 24 sm. (A.V/4324.)
- MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (2 : 1991 : ANKARA) : *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. IV, 318 s. : pl. : res. ; 24 sm. ISBN 975-17-0976-8. (A.V/5014.)
- AL-NÄBLUSİ, ABDULGANİ : *al-Hadikat al-Nadiyya Şarh al-Tarika al-Muhammediyya* / Abdulganî al-Nâblusî. [A.y.y.y.], 1276 H. 2 c. ; 33 sm. (B.I/490.)
- NAKİP, MAHİR : *Kerkük Türk Halk Musikisinin Tasnif ve Tahlili* / Mahir Nakip. — Ankara : Kültür Bakanlığı. Halk Kültürünü Araştırma dairesi, 1991. 111 s. : 54 nota ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 158. Halk Müziği ve Oyunları Dizisi ; 6) ISBN 975-167-0907-5. (A.V/5002.)
- NECİPOĞLU, GÜLRU : *Architecrure, Ceremonial, and Power : The Topkapı Place in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* / Gülru Necipoğlu. — New York : The Architectural History Foundation, 1991. 336 s. ; 26 sm. ISBN 0-262-14050-0. (B.I/699.)
- NIKKİLÄ, PERTTI : *Early Confucianism and Inherited Thought in the Light of Some Key Terms of the Confucian Analects. II. : The terms in the Confucian Analects* / by Pertti, Nikkilä. — Helsinki : The Finnish Oriental So-

- ciety, 1992. 226 s. ; 24 sm. — (Studia Orientalia ; 68) ISBN 951-9380-17-5. (A.V/5153.)
- NIKLAŞSON, KARIN : *Early Prehistoric Burials in Cyprus* / By Karin Niklasson. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 258 s. : 11 res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 96) ISBN 91-7081-021-4. (B.I/671.)
- NORTH, JOHN : *Gallipoli : The Fading Vision* / John North. — 2. bs. — London : Faber and Faber, 1966. 390 s. : 5 hrt. ; 20 sm. (A.V/4916.)
- NURMUHAMMEDOĞLU, NAİM-BEK : *Hoca Ahmed Yesevî Türbesi* / Naim-Bek Nurmuhammedoğlu ; Yay. haz. Hayati Bice. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 67 s. : 157 s. res. ; 28 sm. ISBN 975-17-0929-6. (B.I/612.)
- Obligations of Portugal as the Administering Power of the Non-Self Governing Territory of East Timor* / Study drafted by Maria Fernanda Lima. — Lisboa : Assembleia da Republica, 1992. 97 s. ; 21 sm. ISBN 972-556-111-2. (A.V/5092.)
- OFLAZOĞLU, A. TURAN : *Fetih : Destan* / Yazarı: A. Turan Ofazoğlu. — Ankara : A.K.M., 1992. 82 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; Sayı: 64. Tiyatro Eserleri Dizisi ; Sayı: 4) ISBN 975-16-0516-4. (A.V/5125.)
- Old Babylonian Public Buildings in the Diyala Region* / with contributions by T.A. Holland and Augusta McMahon. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1990. 235 s. : 68 s. res. ; 30 sm. — (The University of Chicago Oriental Institute Pub. ; vol. 98) ISBN 0-918986-62-1. (B.I/667.)
- OLDENBURG, EVELYN : *Sükās IX : The Chalcolithic and Early Bronze Age Periods* / by Evelyn Oldenburg. — Copenhagen : Munksgaard, 1991. 125 s. : 59 res. : 4 pla. ; 27 sm. — (Publications of the Carlsberg Expedition to Phonicia ; 11) (Historisk-filosofiske Skrifter ; 14) ISBN 87-7304-218-8. (B/6284-9.)
- OLİVER, J.L. ARGENTE : *Tiermes I* / J.L. Argente Oliver ... [at al.] — Madrid : E.A.E., 1980. 397 s. : res. ; 30 sm. — (Excavaciones Arqueológicas en Espana ; 111) ISBN 84-7483-110-5. (B/8796.)
- Opuscula Atheniensia 19*. — Stockholm : Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 1992. 204 s. ; 30 sm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen ; 4 °, 41) ISBN 91-7916-023-9. (B/9380-19.)
- Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi = Ottoman Archives Yıldız Collection the Armenian Question* / Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte. — İstanbul

- : Tarihi Araş. ve Doküman. Mrkz. Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989- . . . c. ; 28 sm. ISBN 975-7555-01-0. (B/9911).
- Osmanlı Fermanları = Ottoman Fermans.* — İstanbul : T.C. Devlet Arşivleri Genel Md., 1992. 206 s. ; 31 sm. — (T.C. Devlet Arşivleri Gen. Md. Osmanlı Arşivi Dai. Bşk. ; Yay. Nu. 2) ISBN 975-19-0585-0. (B.I/617.)
- Osmanlı İmparatorluğundaki İspanyol Musevileri : Maddi Kültürlerinin Bazı Yönleri = Juifs sépharades de l'Empire Ottoman : Aperçu de la culture matérielle /* Der. Esther Juhasz. — Kudüs : İsrail Müzesi, 1989. 16, 16 s. ; 25 sm. (A.V/4937.)
- OTTEN, HEINRICH : *Keilschrifttexte Aus Boghazköi /* von Heinrich Otten und Christel Rüster. — Berlin : Gebr. Mann, 1990. 56 s. ; 35 sm. ISBN 3-7861-1560-5. (C/363-32.)
- Ottoman and Turkish Jewry : Community and Leadership /* Ed. by Aron Rodrigue. — Bloomington : Indiana University Turkish Studies, 1992. 277 s. ; 24 sm. ISBN 1-878318-03-9. (A.V/5112.)
- ÖKE, MİM KEMAL : *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926 : Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde /* Mim Kemal Öke. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. 206 s. ; 24 sm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. ; 123) ISBN 975-456-052-8. (A.V/4875.)
- ÖLMEZ, MEHMET : *Altun Yaruk : III kitap (-5. Bölüm) : (Suvarnaprabâsasûtra) /* Mehmet Ölmez. — Ankara : Mehmet Ölmez, 1991. 126 s. ; 56 lev. ; 24 sm. ISBN 975-7444-00-6. (A.V/4935.)
- Östörténet és nemzettudat 1919-1931 /* Sezerkesztette: Kincses Nagy Eva. — Szeged : Magyar Östörténeti Kutatocsoport, 1991. 93 s. ; 24 sm. ISBN 963-481-869-2. (A.V/4946.)
- ÖZBUDUN, ERGUN : *1921 Anayasası /* Ergun Özbudun. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 84 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0471-0. (A.V/4991.)
- ÖZDEK, YASEMİN : *Çevre Hakkı : İnsan Hakkı Olarak /* Yasemin Özdek. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1993. 220 s. ; 24 sm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; No. 249) ISBN 975-7669-29-6. (A.V/5103.)
- ÖZDEMİR, KEMAL : *Osmanlı Deniz Haritaları Ali Macar Reis Atlası /* Kemal Özdemir. — İstanbul : Marmara Bank, 1992. 159 s. : res.: hrt. ; 32 sm. (B.I/635.)
- ÖZKAN, HAMDİ : *Geçmişle Hesaplaşma : Akköylü İbo /* Hamdi Özkan. — İstanbul, 1993. 183 s. : 9 s. res. ; 20 sm. (A.V/5140.)

- ÖZNAL, ERDOĞAN : *Makedonya Yunan Değildir* / Erdoğan Öznal. — Ankara ; Genelkurmay, 1993. 81 s. ; 24 sm. (A.V/5110.)
- Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium (8. : 1989 : Nitra)*. — Nitra : Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences, 1991. 306 s. : 29 sm. — (Acta Interdisciplinaria Archaeologica ; Tomus 7) (B.I/662.)
- PALAZOĞLU, AHMET BEKİR : *Başöğretmen Atatürk (1919-1938)* / Ahmet Bekir Palazoğlu. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1991. 2 c. ; 28 sm. ISBN 975-11-0562-5. (B.I/609.)
- PALEY, SAMUEL M. : *King of the World : Ashur-nasir-pal II of Assyria 883-859 B.C.* / Samuel M. Paley. — New York : The Brooklyn Museum, c 1976. 176 s. ; 32 sm. ISBN 0-87273-003-4. (B.I/632.)
- PARREÑO, CONSUELO MATA : *Los Villares Origen Y Evolucion de la Cultura Ibérica : Caudete de las Fuentes, Valencia* / Por Consuelo Mata Parreño. — Valencia : Servicio de Investigacion Prehistorica, 1991. 308 s. : res. ; 30 sm. — (Servicio de Investigacion Prehistorica. Serie de Trabajos Varios ; Num. 88) ISBN 84-7795-047-4. (B.I/700.)
- PEHLIVANLI, HAMİT : *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Süreli Yayınları Makaleler Dizini* / Hamit Pehlivanlı. — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1992. ... c. ; 24 sm. (A.V/5013.)
- PELTENBURG, EDGAR : *Lemba Archaeological Project. vol. II, 2. : A Ceremianial Area at Kissonerga* / by Edgar Peltenburg. — Göteborg : Paul Aström, 1991. 117 s. : 29 s. res. ; 17 s. res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 70, 3) ISBN 91-7081-011-7. (B/9485-II,2.)
- Pictures from Antalya*. — Ankara : Turkish Press, Broadcasting and Tourist Department, 1956. ss. yok. : res. ; 28 sm. (B.I/762.)
- PILZ, ERICH : *Gesellschaftsgeschichte und Theoriebildung in der marxistischen Chinesischen Historiographie* / Erich Pilz. — Wien : Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. 356 s. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; Bd. 582) ISBN 3-7001-1918-2. (A.V/4942.)
- PISTARINO, GEO : *Genovesi d'Oriente* / Geo Pistarino. — Genova : Civico Istituto Columbiano, 1990. 523 s. ; 24 sm. — (Civico Istituto Colombiano Studi e testi. Serie Storica a cura di Geo Pistarino ; 14) (A.V/5130.)
- PLANHOL, XAVIER DE : *Les Nations du Prophète : Manuel géographique de politique musulmane* / Xavier de Planhol. — Paris : Fayard, 1993. 894 s. ; 25 sm. ISBN 2-213-02401-2. (A.V/5095.)

- PLATON, LEFTERIS : *Pedestalled Offering Tables in the Aegean World* / by Lefteris Platon - Yannis Pararas. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 54 s. : 16 çiz. : 22 res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 106) ISBN 91-7081-046-X. (A.V/4424.)
- PLINY [GENÇ] : *Correspondence With Trajan From Bithynia : Epistles 10* / translated, with introduction and commentary by Wynne Williams. — Werminster : Aris and Phillips, 1990. 159 s. ; 22 sm. ISBN 0-85668-407-4. (A.V/5133.)
- POLACCO, LUIGI : *Atatürk Bulvarı : Memorie di un italiano in Turchia (1966-1978)* / Luigi Polacco. — Padova : La Garagola, 1992. 125 s. ; 20 sm. (A.V/4919.)
- POLITIS, KOZMAS : *Yitik Kentin Kırk Yılı : İzmir'in Hacı Frangu Semtinden* / Kozmas Politis ; Türkçesi: Osman Bleda. — İstanbul : Marenosturum, 1992. 295 s. : 9 s. res. ; 20 sm. ISBN 975-344-002-2 (A.V/4920.)
- Pottery and the Archaeologist* / ed. by M. Millet. — London : University of London, 1979. 85 s. ; 30 sm. — (Institute of Archaeology Occasional Publication ; No. 4) ISBN 0-905853-08-3. (B.I/656.)
- POUJOULAT, M. BASTISTIN : *A Constantinople : Voyage* / par M. Baptistin Poujoulat. — Paris : Victor Sarlit, 1860. 283 s. ; 18 sm. (A.V/4931.)
- Praktika : Tou Protou Sumposiou Kupriakes Laugraphias (Lemosos, 2025 Maiiau 1878)* / Andrea Rousonide. — Leukosia : Kentron Epistemomonikon Ereunon Morphotike Uperesia Upourgeuou Paideias, 1985. 246 s. ; 24 sm. (A.V/4006.)
- Prehistoric Archeology Along the Zagros Flanks* / Ed. by Linda S. Braidwood ... [at al.]. — University of Chicago, 1983. 695 s. ; 31 sm. ISBN 0-918986-36-2. (B.I/668.)
- Presse Turque et Presse de Turquie* / Ouvrage éditée par Nathalie Clayer, Alexandre Popovic et Thierry Zarcone. — İstanbul ; Paris : Edition ISIS, 1992. 366 s. ; 24 sm. — (Varia Turcica ; 23) ISBN 2-906053-25-2. (A.V/5101.)
- RADOVA, ZBORNİK : *Peti Znanstveni Sabor Slavonije i Branje* / Zbornik Radova. — Osijek : Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Zagreb, 1991. 401 s. ; 24 sm. — (Posebna Izdanja ; 13) ISBN 86-407-0065-6. (A.V/5151.)
- RAHMAN, FAZLUR : *İslâm* / Fazlur Rahman ; Çevirenler Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. — Ankara : Selçuk Yayınları, 1981. 335 s. ; 21 sm. (A.V/4986.)

- Rasâil İhvân al-Safâ va hillân al-vafâ* / Haz. Hayraddin al-Zarkili. — Mısır : Matbaat al-Arabiyye, 1928. 4 c. ; 25 sm. (A.V/4166.)
- RASCHID, SCHEWKET : *die Landwirtschaft und ihre Entwicklungsmöglichkeiten in der Türkei* / Vorgelegt von Schewket Raschid. — Berlin : Walter de Gruyter, 1932. 203 s. : 3 nrt. ; 22 sm. (A.V/4909.)
- RASHID, SUBHI ANWAR : *Gründungsfiguren im Iraq* / von Subhi Anvar Rashid. — Münschen : Beck, 1983. 48 s. : 4 s. res. : 39 lev. : 1 hrt. ; 29 sm. — Prähistorische Bronzefunde ; Abt. 1. Bd. 2) ISBN 3-406-09013-3. (B.I/730.)
- REBER, KARL : *Untersuchungen zur Handgemachten Keramik Griechenlands in der Submykenischen, Protogeometrischen und der Geometrischen zeit* / von Karl Reber. — Jonsered : Paul Aström, 1991. 183 s. : 11 çiz. : 15 şe. : 32 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 105) ISBN 91-7081-044-3. (A.V/4425.)
- Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1991* / Republic of Cyprus Ministry of Cammunications and Works. — Nicosia : The Department of Antiquities, 1991. 262 s. : 70 s. res. ; 31 sm. ISSN 0070-2374. (B.I/704.)
- REYCHMAN, JAN : *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı — Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* / Jan Reychman, Annaniasz Zajaczkowski ; Gnşl. İngilizceye Çev. Andrew S. Ehrenkreutz. — İstanbul : T.C. Delet Arşv. Gn. Müd., 1993. 257 s. ; 24 sm. — (T.C. devlet Arşv. Gn. Md. Osmanlı Arşv. Dai. Bşk. ; Yay. Nu: 10) (A.V/5452.)
- AL-RIZA AL-MÜSAVİ AL-ALEVÎ, MUHAMMAD B. ABİ AHMAD AL-HUSAYN : *Divân âş'ar al-Hâşimiyyin* / Muhammad b. Abî Ahmad al-Husayn al-Rıza al-Mûsavi al-Alevî. — Beyrut : Matbaa al-Adabiyya, 1309. ... c. ; 24 sm. (A.V/4325.)
- ROGERS, J.M. : *Süleyman the Magnificent* / J.M. Rogers and R.M. Ward. — 2. impression. — London : British Museum, 1990. 225 s. ; 28 sm. ISBN 0-7141-1440-5. (B.I/639.)
- ROSOVSKY, NITZA : *The Museums of Israel* / by Nitza Rozovsky and Joy Ungerleider-Mayerson. — New York : Abrams, 1989. 256 s. ; 19 sm. ISBN 0-8109-2422-6. (A.V/4987.)
- ROTROFF, SUSAN L. : *Debris From a Public Dining Place in the Athenian Agora* / Susan I. Rotroff and John H. Oakley. — Princeton : American School of Classical Studies at Athens, 1992. 154 s. : 26 s. çiz. : 64 s. res. ; 28 sm. — (Hesperia: Supplement 25) ISBN 0-87661-525-6. (B.I/728.)

- ROXAN, MARGARET M. : *Roman Military Diplomas 1954-1977* / by Margaret M. Roxan. — London : University of London, 1978. 118 s. ; 30 sm. — (Institute of Archaeology Occasional Publication ; No. 2) ISBN 0-905853-06-7. (B.I/655.)
- RRAPAJ, FATOS MERO : *Kenge Popullore Nga Çameria* / Fatoş Mero Rrapaj. — Tirane : Botim i Institutit te Kultures Popullore te Akademise se Shkencave te RPSSH, 1983. 838 s. ; 21 sm. — (Mbledhes te folklorit ; 3) (A.V/5418.)
- RUDOLF, ERNST : *Der Sarkophag des quintus Aemilius Aristides* / Ernst Rudolf ; Mit einem Beitrag von Maria Aurenhammer. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992. 40 s. : 30 s. res. ; 30 sm. — (Öster. Akade. der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 230). ISBN 3-7001-1955-0. (B.I/691.)
- RUUSKANEN, JUKKA-PEKKA : *Birds on Aegean Bronze Age Seals A Study of Representation* / Jukka-Pekka Ruuskanen. — Rovaniemi : Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, 1992. 126 s. ; 30 sm. — (Studia Archaeologica Septentrionalia ; 2) ISBN 951-96174-9-3. (B.I/634.)
- SABUNCUOĞLU, ŞERAFEDDİN : *Cerrahiyyetü'l-Hâniyye* / Şerafeddin Sabuncuoğlu ; İter Uzel. — Ankara : T.T.K., 1992. 2 c. ; 28 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 3. Dizi-Sa. 15) ISBN 975-16-0486-9 Tk. No. (B.I/614.)
- ES-SÂBÛNÎ, NÛREDDİN : *Mâtürîdiyye Akaidi* / Nûreddin es-Sâbûnî ; Araştırma ve notlar ilâvesiyle tercüme eden Bekir Topaloğlu. — 4. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991. 215, 143 ss. ; 24 sm. ISBN 975-19-0193-6. (A.V/4965.)
- SÄFLUND, GÖSTA : *Etruscan Imagery : Symbol and Meaning* / Gösta Säflund. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 175 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 118) ISBN 91-7081-035-4. (A.V/5455.)
- SAGLAM, TEVFIK : *Nasıl Okudum* / Tefik Sağlam ; Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil. — 3. bs. İstanbul : Nehir, 1991. 155 s. ; 20 sm. (A.V/4873.)
- SAMUELSON, ANNA-GRETA : *Bronze Age White Painted I Ware in Cyprus A Reinvestigation* / Anna-Greta Samuelson. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 152 s. : 37 s. çiz. : 41 s. res. ; 21 sm. ISBN 91-7081-054-0. (A.V/5106.)
- Sardis : from Prehistoric to Roman Times : Results of the Archaeological Exploration of Sardis* / George M.A. Hanfmann ; asisted by William E. Mi-

- erse. — London : Harvard University, 1983. 466 s. : 298 res. ; 29 sm. ISBN 0-674-78295-3. (B.I/679.)
- A *Scheiber-könyvtar katalogusa* — *Catalogue of the Scheiber Library* / Compiled by Karteszi A., Kordovan V., Ormos I. ; Ed. by Apar Eva. — Budapest : Magyar Tudományos Akadémia Könyvtara, 1992. 450 s. ; 24 sm. — (Oriental Studies ; 9) ISBN 963-7302-77-8. (A.V/5115.)
- SCHIMMEL, ANNEMARIE : *Islamic Calligraphy* / Annemarie Schimmel ; with the assistance of Babara Rivolta. — New York : Metropolitan museum of Art, 1992. 56 s. ; 28 sm. (B.I/726.)
- SCHMIDT, ERICH F. : *The Holmes Expeditions to Luristan* / Erich F. Schmidt, Maurits N. van Loon, Hans H. Curvers. — Chicago : University of Chicago, 1989. 2 c. ; 31 sm. — (The University of Chicago Oriental Institute Publications ; vol. 108) ISBN 0-918986-53-2. (B.I/665.)
- SELEN, MEHMET TEVFIK : *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi* / Hayrabolu Caferzade Mehmet Tevfik Selen ; Haz. Aydın Oy. — Tekirdağ : Çağrı Ofset, 1989. 80 s. : 1 ek. ; 20 sm. (A.V/5038.)
- SEMA, SADRI : *Eski İstanbul'dan Hatıralar* / Sadri Sema. — 2. bs. — İstanbul : İletişim, 1991. 163 s. : 16 s. res. ; 24 sm. ISBN 975-470-182-2. (A.V/4874.)
- Semavi Eyice Bibliyografyası* / Haz. Mahmut Şakiroğlu. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1991. 50 s. ; 24 sm. ISBN 975-7425-00-1. (A.V/4940.)
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ : *Tarih-i Selânikî (1563-1600)* / Selânikî Mustafa Efendi ; Haz. Mehmet İşpirli. — İstanbul : İ.Ü. Edebiyat Fak., 1989. 2 c. ; 24 sm. ISBN 975-404-165-1. (A.V/4951.)
- Sephardi Jews in The Ottoman Empire : Aspects of Material Culture* / Ed. by Esther Juhasz. — Jerusalem : The Israel Museum, 1990. 280 s. : res. ; 24 sm. ISBN 965-278-065-0. (A.V/4936.)
- SERBOIANU, C.J. POPP : *Les Tsiganes : Histoire-Ethnographie Linguistique Grammaire-Dictionnaire* / C.J. Popp Serboianu. — Paris : Payot, 1930. 397 s. : 8 şe. ; 23 sm. (A.V/4921.)
- SETTLE, MARY LEE : *Turkish Reflections : A Bibliography of a place* / Mary Lee Settle. — New York : Prentice Hall Press, 1991. 233 s. ; 24 sm. ISBN 0-13-917675-6. (A.V/5119.)
- SHAW, STANFORD J. : *Turkey and the Holocaust* / Stanford J. Shaw. — Ankara : İnönü Vakfı, 1992. 23 s. ; 23 sm. (A.V/5010.)
- SHORTER, FREDERIC C. : *The Application of Development Hypotheses in Middle Eastern Studies* / by Frederic C. Shorter. — Princeton : Princeton

- University, 1966. 340-354 ss. ; 22 sm. — (Princeton Near East Papers ; Nu. 3) (A.V/3996.)
- SKLIAR, ANIA : *Byzance / Texte de Ania Skliar.* — Turnhout : J. Lazarus, 1987. 146 s. : res. ; 28 sm. (B.I/633.)
- Soumen Varhaishistoria : Tornion kongressi 14.-16.6.1991/* Toimittaja: Kyösti Julku ; Toimitussihteeri: Markus H. Korhonen. — Rovaniemi ; Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1992. 672 s. ; 25 sm. — (Studia Historica Septentrionalia ; 21) ISBN 951-96174-6-9. (A.V/5156.)
- Sovyetler Birliği'nde İç Savaşın Tarihi /* M. Gorky ... [ve bşk.] ; Çev. Alaattin Bilgi. — Ankara : Yurt, 1992- ... c. ; 20 sm. (A.V/4883.)
- SOYKUT, REFIK H. : Yunus : Emrem : *Ahiliği Kültürü Yurdu /* Refik H. Soykut. — Ankara : Bas-Yay, 1982. 104 s. ; 19 sm. (A.V/4969.)
- STEWART, JAMES R. : *Corpus of Cypriot Artefacts of the Early Bronze Age. Part II /* by James R. Stewart ; ed. by Eve Stewart and Paul Aström. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 206 s. : 31 s. res. : 30 s. çiz. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 3, 2) ISBN 91-7081-008-7. (B.I/676.)
- Studi di Paletnologia in Onore di Salvatore M. Puglisi /* a cura di Mario Liverani, Alba Palmieri, Renato Peroni. — Roma : Università di Roma "La Sapienza", 1985. 920 s. ; 30 sm. (B.I/628.)
- Studia Troica : Band 1. 1991.* — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1991. V, 182 s. : 102 res. : 8 lev. ; 30 sm. ISBN 3-8053-1124-9. (B.I/707.)
- Subject Guide to Books in Print 1981-1982 : vol. 1.* — New York ; London : Bowker, c 1981. 3 c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1383-8. (B.I/741.)
- Subject Guide to Books in Print 1983-1984.* — New York ; London : Bowker, c 1983. 4 c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-1658-6. (B.I/740.)
- SUCHODOLSKI, BOGDAN : *A History of Polish Culture /* Bogdan Suchodolski ; Translated by E.J. Czerwinski. — Warsaw : Interpress Publishers. 1986. 256 s. ; 32 sm. ISBN 83-223-2142-2. (B.I/629.)
- SUMNER, B.H. : *Russia : A Short History of /* B.H. Sumner. — 2. ed. — New York : Reynal and Hitchcock, 1943. 469 s. ; 21 sm. (A.V/4907.)
- SÜLEYMAN ŞEVKET : *Yeni Güzel Yazılar /* Süleyman Şevket. — 5. tab. — İstanbul : Helal Matbaası, 1928. 2 c. ; 24 sm. (A/3474.)
- SÜSLÜ, AZMI : *Kürtler ve Sosyal Gelişimleri : Mesud Fâni (Bilgili)'ye Göre /* Azmi Süslü. — Ankara : Tanmak, 1993. 108 s. ; 24 sm. ISBN 975-7845-01-9. (A.V/5074.)

- SÜSLÜ, AZMİ : *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians Against the Turks* / Azmi Süslü. — Ankara : Kök, 1991. 167 s. ; 24 sm ISBN 975-7430-01-3. (A.V/5450.)
- La Syrie de Byzance à l'Islam 7-8e Siècles* / Publiés par Pierre Canivet et Jean-Paul Reycoquais. — Damas : Institut Français de Damas, 1992. 367 s. : res. ; 28 sm. (B.I/715.)
- AL-ŞANKİTİ, AHMED B. AL-EMİN : *Taharetü al-Arab* / Ahmed b. al-Emin al-Şankiti. — Kazan : Matbaa Kerimiyye, 1908. 48 s. ; 25 sm. (A.V/4307.)
- ŞEKER, MEHMET : *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması* / Mehmet Şeker. — 3. bs. — Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991. 160 s. ; 20 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları ; 251. Halk Kitapları ; 78) ISBN 975-19-0343-2. (A.V/4959.)
- ŞENTÜRK, M. HÜDAYİ : *Bulgar Meselesi 1850-1875 : Osmanlı Devleti'nde* / M. Hüdayi Şentürk. — Ankara : T.T.K., 1992. 401 s. ; 24 sm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 143) ISBN 975-16-0441-9. (A.V/5434.)
- ŞERİF AL-CELİL AL-HAYREDDİN : *Al-durar al-behiyye ve al-cevahir al-nebeviyye* / Ebu al-Ala Saydu Mavlây İdris al-Şerit al-Celil al-Hayreddin. — Fas : [A.y.], 1314 H. 2 c. ; 24 sm. (A.V/4208.)
- ŞERİF PAŞA : *Bir Muhalefetin Hatıraları : İttihat ve Terakkiye Muhalefet* / Şerif Paşa ; A. Özalp. — İstanbul : Nehir, 1990. 123 s. ; 20 sm. (A.V/4888.)
- TAGALİDOU, EFPRAXIA : *Weihreliefs an Herakles aus Klassischer Zeit* / con Efraxia Tagalidou. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 280 s. : 26 lev. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 99) ISBN 91-7081-064-8. (A.V/5454.)
- TALAS, CAHİT : *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi* / Cahit Talas. — Ankara : Bilgi Yay., 1992. 317 s. ; 24 sm. ISBN 975-494-288-9. (A.V/4943.)
- TAŞDEMİRCİ, ERSOY : *Belgelerle 1933 Üniversite Reformunda Yabancı Bilim Adamları* / Ersoy Taşdemirci. — Ankara : [A.y.], 1992. 222 s. ; 24 sm. ISBN 975-95613-0-1. (A.V/4914.)
- TAŞKIRAN, CEMALETTİN : *Kâzım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı* / Cemalettin Taşkiran. — Ankara : Genelkurmay, 1993. 102 s. ; 24 sm. (A.V/5109.)
- ET-TAZÎ, ABDULHÂDİ : *Et-Tarihu'd-Diplomasi li'l-Mağribi* / telif Abdulhâdi et-Tazî. — Dimaşk : Memleket-ül Mağribiyye, 1986-1989. 10 c. ; 29 sm. (B.I/711.)

- AL-TEBRİZİ, EBİ ZEKERİYYA YAHYA B. ALİ : *Şerhu'l-Kasâ'id al-'Aşr* / Ebi Zekeriyya Yahya b. Ali al-Tebrizi. — Mısır : İdare al-Tabâa al-Müniriyye, 1369 H. 336 s. ; 22 sm. (A.V/4305.)
- TEKELİ, İLHAN : *Max von der Porten und die Entstehung der Staatlichen Wirtschaftsunternehmen in der Türkei* / İlhan Tekeli, Selim İlkin. — İstanbul : Friedrich Ebert Vakfı, 1993. 88 s. ; 21 sm. (A.V/5451.)
- TEYMIYYE, TAKIYUDDİN EBİ AL-ABBAS AHMED B. : *Kitab an-Nübuuvet* / Takiyuddin Ebi al-Abbas Ahmed b. Teymiyye. — Mısır : Matbaa İradetü al-Tıbaat al-Müniriyye, 1346 H. 300 s. ; 24 sm. (A.V/4339.)
- Timurid Art and Culture : Iran and Central Asia in the Fifteenth Century* / Edited by Lisa Golombek and Maria Subtelny. — Leiden : E.J. Brill, 1992. 208 s. ; 27 sm. — (Studies in Islamic Art and Architecture. Suppl. to Muqarnas ; vol. 6) ISBN 90-04-09531-4. (B.I/713.)
- TOKER, METİN : *Demokrasiden Darbeye 1957-1960 : Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973* / Metin Toker. — Ankara : Bilgi Yayınevi, 1991. 453 s. ; 20 sm. ISBN 975-494-176-9 (Tk. No). (A.V/4934.)
- TOPARLI, RECEP : *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin* / Recep Toparlı. — Ankara : T.D.K., 1992. 627 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Dil Kurumu Yayınları ; 555) ISBN 975-16-0360-9. (A.V/4978.)
- TORTOP, NURİ : *Personel Yönetimi* / Nuri Tortop. — Ankara : TODAİE, 1992. 279 s. ; 24 sm. ISBN 975-7669-25-3. (A.V/4972.)
- TRUE, D.L. (DELBERT L.) : *Tom-Kav: a late village site in northern San Diego County California, and its place in the San Luis Rey complex* / D.L. True, Rosemary Pankey, and C.N. Warren. — Berkeley ; Los Angeles : University of California, c 1991. 215 s. : 73 res. ; 28 sm. — (University of California Publications Antropological records ; v. 30) ISBN 0-520-09759-9. (B.I/696.)
- TUĞLACI, PARS : *İstanbul Ermeni Kiliseleri — Armenian Churches of Istanbul* / Pars Tuğlacı. — İstanbul : Pars Yayın, 1991. 451 s. ; 32 sm. ISBN 975-7473-00-9. (B.I/638.)
- TUĞLACI, PARS : *Tarih Boyunca İstanbul Adaları* / Pars Tuğlacı. — İstanbul : Cem, 1989-1992. 2 c. ; 35 sm. ISBN 975-7423-01-7. (B/9890.)
- TÜMER, GÜNAY : *Dinler ve İslâm Dîni : Bîrûnî'ye Göre* / Günay Tümer. — 3. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991. 246 s. ; 19 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 178. İlmî Eserler ; 24) ISBN 975-19-0353-X. (A.V/4956.)
- Türk Dilleri Araştırmaları 1991* — *Researches in Turkish Languages 1991*. — Ankara : Talat Tekin, 1991. 207 s. ; 24 sm. — (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi ; 2) ISBN 975-7444-01-4. (A.V/4918.)

- TÜRKER, DOĞAN : *Gök Köğ Bitişik : Evrensel Yarattılış-Varoluş Düşünbilimi / Doğan Türker.* — Antalya : [A.y.,] 1991. 39 s. : 2 ek. ; 29 sm. (B.I/664.)
- TÜRKER-KÜYEL, MÜBAHAT : *Fârâbî'nin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler / Mübahat Türker-Küyel.* — Ankara : A.K.M., 1992. 31 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi yay. ; Sayı 53. Farabi Külli-yatı ; Sayı 5). ISBN 975-16-0365-X. (A.V/4993.)
- Türk Halk Kültürü Araştırmaları — Turkish Folk Culture Researches 1992.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 264 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakan-lığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müd. Yay. ; 171) ISBN 975-17-1050-2. (A.V/5089.)
- Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 183 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Gen. Müd. Yay. ; 170) ISBN 975-17-1051-0. (A.V/5088.)
- Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1991.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. 144 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları ; 163) ISBN 975-17-0923-7. (A.V/4999.)
- Türk Halk Mimarîsi Sempozyumu Bildirileri (1990 : Konya).* — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi, 1991. 240 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 148. Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi ; 30) ISBN 975-17-0900-8. (A.V/5000.)
- TÜRK HALK OYUNLARININ ÖĞRETİMİNDE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER SEMPOZYUMU (1990 : İSTANBUL) : *Türk Halk Oyunlarının Öğretiminde Karşılaşılan Problemler Sempozyumu Bildirileri.* — Ankara : Kültür Bakan-lığı, 1991. XIV, 165 s. ; 24 sm. — (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 157. Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi ; 32) ISBN 975-17-0906-7. (A.V/5001.)
- Türk İslam Sentezi / Bozkurt Güvenç...* [ve Bşk.] — İstanbul : Sarmal, 1991. 344 s. ; 20 sm. (A.V/4879.)
- Türk İstiklâl Harbi.* — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1992. 323 s. : 28 s. res. ; 25 sm. (A.V/5081.)
- Türkiye-Avrupa Topluluğu Bibliyografyası (1990-1992) — Turkey-European Com-munity Bibliography (1990-1992).* — Ankara : T.C. Delet Arşivleri Ge-nel Müdürlüğü, 1992. 139 s. ; 24 sm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gn. Md. Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay. ; No. 7) (A.V/3121-2.)
- Türkçe Basmaları Toplu Kataloğu : Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928) / Müjgan Cumbur, Dursun Kaya.* — Ankara : Milli Kütüphane, 1990. ... c. ; 24 sm. ISBN 975-17-0551-7 (Tk. No.) (A.V/5032.)

- T.C. DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ : *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası = A Bibliography of Turch out of Turkey / Devlet Arşivleri Genel Müd. — Ankara : Devlet Arşivleri Gen. Müd., 1992. 2 c. ; 24 sm. ISBN 975-19-0552-4. (A.V/4954.)*
- T.C. DENİZLİ VALİLİĞİ : *Pamukkale (Hierapolis) Koruma Amaçlı İmar Planı ve Uluslararası Pamukkale Çalışma Grubu Toplantısı (1991 : Denizli) / T.C. Denizli Valiliği, T.C. Kültür Bakanlığı, Unesco. — Ankara : Dönmez Ofset, 1992. 140 s. : hrt. : rnk. res. ; 31 sm. ISBN 975-17-0982-2. (B.I/636.)*
- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI : *Büyük Taarruz : 70nci Yıl Armağanı / T.C. Genelkurmay Başkanlığı. — Ankara : Genelkurmay, 1992. 385 s. ; 24 sm. (A.V/5006.)*
- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI : *Silahlı Kuvvetler İstihbarat ve İstihbaratla ilgili Yayınlar Kataloğu (MKT. 37-1). — Ankara : Genelkurmay, 1991. 14-6. ; 21 sm. (A.V/5531.)*
- Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları / Derleyen Ahmet Yavuz. — Ankara : T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1992- . . . c. ; 29 sm. (B.I/814.)*
- Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları. — Ankara : Yeni Forum, 1992. 356 s. ; 20 sm. (A.V/4778.)*
- Türkiye Tez Kataloğu : 1990. — Ankara : Yükseköğretim Dokümantasyon Merkezi, 1992. 526 s. ; 28 sm. ISBN 975-955111-7-9. (B.I/712.)*
- Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu = The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey / Proje Yürütücüsü İsmet Parmaksızoğlu. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Gn. Müd., 1979- . . . c. ; 28 sm. (B/8698.)*
- TÜRK OCAKLARI MERKEZ İDARE HEYETİ YENİ DEVRE OLAĞAN KURULTAY RAPORU (4. : 1992 : ANKARA) : *Türk Ocakları 1990-91 Faaliyet Raporu. — Ankara : Türk Ocakları, 1992. 133 s. ; 24 sm. — (Türk Ocağı Merkez Heyeti Türk Yurdu Neşriyatı ; No. 6) (A.V/5041.)*
- TÜRKOĞLU, SABAHATTİN : *Topkapı Palace / Sabahattin Türkoğlu ; Çev. Thomas Goltz. — İstanbul : Diyalog Yay., 1987. 316 s. : 1 pl. ; 32 sm. (B.I/630.)*
- Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Basma Eserler Kataloğu : Eser Adına Göre Alfabetik / İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993. 17 c. ; 28 sm. (Mür. B.I/809.)*
- Ulrich's International Periodicals Directory 1971-72 : A Classified guide to current periodicals, foreign and domestic. — 14. ed. — New York ; London : Bowker, c 1971. . . . c. ; 28 sm. ISBN 0-8352-0480-4. (B.I/744-2.)*

- Ulrich's International Periodicals Directory 1977-1978 : A Classified guide to current periodicals, foreign and domestic.* — 17. ed. — New York ; London : Bowker, c 1977. 2096 s. ; 28 sm. ISBN 0-8352-0925-3. (B.I/745.)
- UMAR, BİLGE : *Türkiye'deki Tarihsel Adlar / Bilge Umar.* — İstanbul : İnkılâp, 1993. 865 s. ; 24 sm. ISBN 975-10-0539-6. (A.V/5076.)
- UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE : *Soixante-sixième session annuelle du Comité : Bruxelles du 14 au 20 juin 1992. : Compte Rendu.* — Bruxelles : Union Académique Internationale, 1992. 123 s. ; 25 sm. (A.V/5155.)
- Un Mythe de la Terreur : L'extrémisme arménien : causes et ses origines / Une documentation illustrée de Erich Feigl.* — Salzbourg : Druckshaus Nonntal, 1991. 256 s. ; 29 sm. ISBN 3-85453-013-7. (B.I/625.)
- UZURÇARŞILI, İSMAIL HAKKI : *Kastamonu Meşâhîri / İsmail Hakkı Uzunçarşılı ; Yay. haz. Mustafa Eskici.* — Ankara : Kastamonu Eğitim Yüksekokulu, 1990. 112 s. ; 19 sm. (A.V/4901.)
- ÜLKER, NECMİ : *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'deki İngiliz Tüccarına Dair Ticari Problemlerle İlgili Belgeler.* Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. 14, S. 18'den Ayrışım. / Necmi Ülker. — Ankara : T.T.K., 1992. 261-319 ss. : 44 s. bel. ftkp. ; 27 sm. (B.I/643.)
- Üniversitelerde Yapılan El Sanatları Konulu Tezler Bibliyografyası / Haz. A. Esat Bozyiğit.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 164 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Gen. Müd. Yay. ; 179. Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi ; 27) ISBN 975-17-1119-3. (A.V/5083.)
- Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. 15 / Yay. haz. M. Münir Akpete.* — Ankara : T.T.K., 1993. 135 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 3. Dizi-Sa. 12^e) ISBN 975-16-0007-3. (A.V/5435.)
- VAKIF HAFTASI KİTABI (9. : 1991 : ANKARA) : *9. Vakıf Haftası Kitabı : Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlânâ ve Mevlevîhanelerin Yeri ve Vakıf Eserlerde Yer Alan Türk-İslâm Sanatları Seminerleri.* — Ankara : Vakıflar Gen. Md., 1992. 344 s. ; 28 sm. ISBN 975-19-0609-1. (B.I/697.)
- VANNICELLI, PIETRO : *Erodoto e la Storia Dell'Alto e Medio Arcaismo : Sparta, Tessaglia, Cirene / Pietro Vannicelli.* — Roma : Gruppo Editoriale Internazionale, 1993. 172 s. ; 27 sm. — (Incunabula Graeca ; col. 95) (B.I/769.)
- Die Verfassung der Türkischen Republik vom 7. November 1982 : in deutscher Sprache mit Kommentar / Hrsg. von Rudolf Wedekind.* — Hannover

- : Rudolf Wedekind, 1984. 277 s. ; 30 sm. ISBN 3-923976-04-6. (A.V/4911.)
- Vezeichnis Lieferbarer Bücher : German Books in Print. 1977-78.* — Frankfurt am Main : Buchhändler Vereinigung GmbH, 1977. 3 c. ; 30 sm. ISBN 3-7657-0658-2. (B.I/742.)
- Les Villes Dans l'Empire Ottoman Activités et Sociétés /* Sous la direction de Daniel Panzac. — Paris : Centre National de la Recherche Scientifique, 1991. ... c. ; 24 sm. — (Institut de recherches et d'Etudes sur les Monde Arabe et Musulman ; 5) ISBN 2-222-04648-3. (A.V/4966.)
- Voinata Mejdy Bulgariya i Drigity Balkanski Dırjavi Prezi 1913 god.* — Sofiya : Ministerstvo na Voinato, 1941. 848 s. ; 26 sm. (B.I/784-1.)
- Voinata Mejdy Bulgariya : Turkiya 1912-1913 god.* — Sofiya : Ministerstvo na Voinata, 192.-193. ... c. ; 26 sm. (B.I/784-7.)
- Volkan Gazetesi : 11 Aralık 1908 - 20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri : İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı İçin Bir Yakın Tarih Belgesi /* Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. — İstanbul : İz Yayıncılık, 1992. 580 s. ; 28 sm. ISBN 975-355-001-4. (B.I/650.)
- Das Vorderasiatische Museum /* Autoren Liane Jakob-Rost. . . [at al]. — Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 256 s. : rnk. res. : 1 pl. ; 23 sm. ISBN 3-8053-1188-5. (A.V/5118.)
- WALBERG, GISELA : *Middle Minoan III - A Time of Transition /* By Gisela Walberg. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 166 s. : 14 s. res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 97) ISBN 91-7081-037-0. (B.I/672.)
- WALBERG, GISELA : *The Nelson and Helen Glueck Collection of Cypriot Antiquities, Cincinnati 6* by Gisela Walberg ; fith a Biography of Nelson Glueck by Reuben G. Bullard. — Jonsered : Paul Aström, 1992. 65 s. : 36 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 111) ISBN 91-7081-029-X. (A.V/5034.)
- WILLIAMS, D. PRICE : *The Tombs of the Middle Bronze Age II Period From the '500' Cemetery at Tell Fara (South) /* by D. Price Williams. — London : University of London, 1977. 154 s. ; 30 sm. — (Institute of Archaeology Occasional Publication ; No. 1) ISBN 0-905853-05-9. (B.I/654.)
- WOOLLEY, LEONARD : *The Buildings of the Third Dynasty /* By Leonard Woolley. — Philadelphia : The Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania,

1974. 110 s. : 62 lev. ; 32 sm. — (Ur Excavations ; Vol. 6) (B/2008-6.)
- WOOLLEY, LEONARD : *The Old Babylonian Period* / by Leonard Woolley and Max Mallowan ; ed. by T.C. Mitchell. — Philadelphia : The British Museum and the University museum, 1976. 260 s. ; 129 lev. ; 33 sm. — (Ur Excavations ; vol. 7) ISBN 0-7141-1087-6. (B/2009-7.)
- The World of Learning 1992*. — 42nd ed. — London : Europa, 1992. 2021 s. ; 28 sm. ISBN 0-946653-68-2. (B.I/660.)
- WRIGHT, G.R.H. : *Ancient Building in Cyprus* / by G.R.H. Wright. — Leiden : Brill, 1992. 2 c. ; 24 sm. — (Handbuch der Orientalistik. 7. Abteilung, Kunst und Archäologie ; 1. Bd. Der alte Vordere Orient, 2. Abschnitt, Die Denkmäler, B. Vorderasien, Lfg. 8) ISBN 9004095470. (A.V/1574-1,2-8.)
- WRIGHT, ROBERT K. : *Soldier-Statesmen of the Constitution* / by Robert K. Wright, Jr. and Morris J. MacGregor, Jr. — Washington D.C. : Center of Military History United States Army, 1987. 298 s. ; 29 sm. (B.I/653.)
- YAKUBOVSKIY, A. YU. : *Altın Ordu ve Çöküşü* / A. Yu. Yakubovskiy ; Çeviren Hasan Eren. — Ankara : T.T.K., 1992. 277 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 15) ISBN 975-16-0507-5. (A.V/5433.)
- YALÇINDAĞ, SELÇUK : *Yerel Yönetimler : F. Almanya'da ve Türkiye'de* / Selçuk Yalçındağ. — Ankara : TODAİE, 1992. 135 s. ; 24 sm. ISBN 975-7669-18-0. (A.V/4970.)
- Yaşadığımız Dünya 1992 : Ekonomik ve Jeopolitik Yıllık*. — İstanbul : Metis, 1991. 558 s. ; 22 sm. ISBN 975-7650-74-9 (Tk. No). (A.V/4885.)
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN : *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları* / Bahaeddin Yediöldiz, Ünal Üstün. — Ankara : T.T.K., 1992. ... c. ; 28 sm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; Dizi 14-sa. 14) ISBN 975-16-0503-2-Tk. (B.I/613.)
- YETİŞ, KÂZIM : *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler* / Kâzım Yetiş. — Ankara : A.K.M., 1992. 218 s. ; 24 sm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 65. Türk Fikir ve Sanat Adamları Dizisi ; Sayı 7) ISBN 975-16-0509-1. (A.V/5126.)
- YOUNGER, JOHN G. : *Bronze Age Aegean Seals in Their Middle Phase : ca. 1700-1550 B.C.* / By. John G. Younger. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 244 s. : 106 pl. : 91 res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 102) ISBN 91-7081-049-4. (B.I/779.)

- YULUĞ-TİĞİN : *Bolbollar* / Yuluğ-Tigin, Artuq Alp-Erin ; Ter. ve Kommentarı Kâzım Mirşan. — Ankara : Mirşan Mühendislik Bürosu, 1991. 115 s. ; 20 sm. (A.V/4894.)
- YÜKSEL, MURAT : *Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeler* / Murat Yüksel. — İstanbul : Adana Valiliği, 1990. 280 s. : res. ; 24 sm. (A.V/5099.)
- ZAMBAUR, E. VON : *Mu'cam al-ansâb va al-usrât al-hâkima fî al-tarih al-İslâmî* / E. von Zambaur. — Mısır : Matbaat-ı Cemaat-ı Fev'aral evvel, 1951. 2 c. ; 33 sm. (B.I/492.)
- ZEBÎDÎ, ZEYNÜ'D-DİN AHMED B. AHMED ABDİ'L-LÂTİFİ'Z : *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* / Müellifi Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdî'l-Lâtîfî'z-Zebîdî ; Mütercimi Ahmed Naim. — 10. bs. — Ankara : D.İ.B., 1991. 12 s. ; 24 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 55) ISBN 975-19-0013-1 (Tk. No). (A.V/4949.)
- ZEBÎDÎ, ZEYNÜ'D-DİN AHMED B. AHMED B. ADİ'L-LÂTİFİ'Z : *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi Klavuzu* / Haz. Mücteba Uğur, M. Cemal Sofuoğlu. — Ankara : D.İ.B., 1991. 519 s. ; 24 sm. — (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. ; 174) ISBN 975-19-0013-1 (Tk. No) ISBN 975-19-0469-2 (A.V/4950.)
- ZEHEBÎ, ŞEMSEDDİN : *Kitab-ı Düvel al-İslâm* / Şemseddin Zehebi. — [y.y.] : al-Hay'a al-misriyye al-âme lil-Kitab, 1974. 2 c. ; 25 sm. (A.V/2767.)
- ZEIST, WILLEM VAN : *Late Quaternary Vegetation of the Near East* / Willem van Zeist and Sytze Bottema. — Wiesbaden : Reichert, 1991. 156 s. ; 28 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe A, Naturwissenschaften ; Nr. 18) ISBN 3-88226-530-2. (B.I/695.)
- AL-ZERKANÎ, SEYDİ MEHMED : *Bi Alame al-Muhakkak : Şerh* / Seydi Mehmed al-Zerkanî. — Kahire : Mat. Hayriyye, 1325 H. 119 s. ; 25 sm. (A.V/4580.)
- ZIMMERMAN, JEAN-LOUIS : *Les Chevaux de Bronze Dans l'Art Géométrique Grec* / Jean-Louis Zimmerman. — Mayence : con Zabern, 1989. 380 s. : 80 s. res. ; 31 sm. ISBN 3-8053-0972-4. (B.I/722.)
- ZİYADE, NİKOLA : *Ruavadû aş-Şark al-Arabiyye* / telif Nikola Ziyade. — [y.y.] : Hayriyye al-Muktetafi al-Seneviyye, 1943. 230 s. ; 24 sm. (A.V/4368.)
- ZİYAOĞLU, RAKİM : *Hızır Bey Çelebi : İlk İstanbul Kadısı ve Belediye Başkanı : İstanbul Efendisi 1453-1458* / Rakım Ziyaoğlu. — Gnşl. 3. bs. — İstanbul Belediyesi, 1992. 93 s. ; 20 sm. (A.V/5090.)

B. DERGİLER

- ABD Haberleri 1-5 (1993).
Acor Newsletter IV, 2 (1992).
Acta Asiatica 63 (1992).
Acta Ethnographica XXXV, 3-4 (1989).
Acta Historiae Artium XXXV, 3-4 (1992).
I. GERELYES, *The Influence of Ottoman Turkish Art in Hungary* S. 181.
Acta Orientalia XLIX, 1-3 (1990), XLV, 1-3 (1990).
G. AGOSTON, *Muslim Cultural Enclaves in Hungary Under Ottoman Rule* S. 181.
A. BERTA, *Gedanken zur Erforschung der Wortbildungselemente im Türkischen*. S. 205.
G. DAVID, *Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary* S. 219.
P. FODOR, *Ottoman Policy Towards Hungary 1520-1541*. S. 271.
Akkadica 79-80 (1992), 82 (1993).
American Journal of Archaeology XCVII, 1 (1993).
J.J. HERRMANN-V.BARBIN, *The Exportation of Marble From the Aliki Quarries on Thasos: Cathodoluminescence of Samples from Turkey and Italy* S. 91.
Amme İdaresi Dergisi XXV. 4 (1992), XXVI, 1 (1993).
N.K. ÖZTÜRK, *Federalizm ve Türkiye* S. 65.
Anatolian Studies XLII (1992).
Anayurttan Atayurda Türk Dünyası I, 1 (1992).
Annales (E.S.C) XLVII, 6 (1992), XLVIII, 1-3 (1993).
Annali LI, 1-3 (1991). Annali Supplemento LI, 66-68 (1991).
Annali Della Scuola Normale XXI, 3-4 (1991), XXII, 1 (1992).
Annual of the British School at Athens 87 (1992).
Annual Report of the Department of Antiquities for the Year 1990, (1991).
Annual Report of the Managing Committee (for the session) (1991 - 1992).
Antike Kunst XXXVI, 1 (1993).
Antike Welt 21-22 (1991).
Anthropology Today VIII, 6 (1992), IX, 1-2 (1993).
The Antiquaries Journal LXX, 2 (1990).

- Anzeiger 128 (1991).
 Archäologische Bibliographie 1992 (1993).
 Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 24 (1991).
 Archäologischer Anzeiger 4 (1992), 1-2 (1993).
 Archiv für Orientforschung XXXVIII - XXXIX (1991/1992).
 S. HEINHOLD-KRAHMER, *Zur Bronzefel aus Boğazköy und Ihrem Historischen Inhalt* S. 138-158.
 Arheološki Vestnik XLIII (1992).
 Archiv Orientalni LXI, 1 (1993).
 Archivum Ottomanicum XII (1987-1992).
 Arctos XXVI (1992).
 Asian and African Studies I, 1-2 (1993).
 Asian Perspective XVII, 1 (1993).
 Askeri Tarih Bülteni 34 (1993).
 Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi IX, 25 (1992).
 Atatürk Yolu III, 10 (1992).
 Athenaeum LXXXI, 1 (1993).
 Avusturya Ekonomi Bülteni 3-4 (1992), 1-3 (1993).
 Balkan Studies XXXI, 1-2 (1990), Balkan Studies Index XXI-XXX (1980-1989).
 Berkeley Journal of Sociology XXXVI (1991).
 Berytus (Archaeological Studies) XXXIX (1991).
 Biblica LXXIII, 4 (1992), LXXIV, 2 (1993).
 Biblical Archaeologist LV, 4 (1992), LVI, 1 (1993).
 Bibliyograhya of the History of Art vol. 1 Cumulative Index English Cumulative Index Français.
 Bibliotheca Orientalis XLIX, 3-6 (1992), XLIX Jaargang (1992),
 The Bodleian Library Record XIV, 4 (1993).
 Bollettino di Archeologia 7-8 (1991), Supplementum (1992).
 The British School at Athens, For the Session (1991 - 1992).
 Bulgarian Historical Review XXVIII, 3-4 (1992).
 Bulletin 62 (1991).
 Bulletin de Correspondance Hellenique CXVI, II (1992).
 Bulletin D'Etudes Orientales XXXIX (1987), XL (1988), XLI (1989), XLII (1990), XLIV (1992).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 288 (1991), 289 (1993).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XVII, 2-3 (1992).

- Bulletin of the School of Oriental and African Studies LVI, 1 (1993).
 K. FLEET, *The Treaty of 1387 Between Murad I and the Genoese* S. 13.
 Bulletin Signaletique; Art et Archéologie XLVI, 2-4 (1992), Prehistoire et
 Protohistoire XLVI, 2-3 (1992).
 Bulletins et Mémoires de la Société D'Anthropologie III, 1-4 (1991).
 Byzantine and Modern Greek Studies XII (1988), XIII (1989), XIV
 (1990).
 Byzantino Slavica LIII, 1 (1992).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXXV, 4 (1992), XXXV Année 1992
 Bibliographie.
 Central Asiatic Journal XXXIV, 3-4 (1990).
 Contact 1-6 (1993).
 Cultura Antiqua XLIV, 9-12 (1992), XLV, 1-2 (1993).
 Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi I, 2 (1992).
 Çağdaş Yerel Yönetimler I, 6 (1992), II, 1-3 (1993).
 Dacia XXXV (1991).
 Danıştay Dergisi 82-85 (1992), 86 (1993).
 Il Datini 11 (1993).
 Devlet Su İşleri Bülteni 371-377 (1992).
 Dialogue 100, 2 (1993).
 East European Quarterly XXVII, 1 (1992).
 Ec News V, 6-13 (1992).
 Edebiyat Fakültesi IX, 1-2 (1992).
 Emel 193 (1992), 194-196 (1993).
 The Encyclopaedia of Islam VII, 129-130 (1992), VIII, 131-132 (1993).
 Encyclopédie de L'Islam VII, 129-130 (1993).
 Enformasyon Bülteni 1-3 (1993).
 Epigraphica Anatolica 19-20 (1992).
 Ethnology XXXI, 4 (1992), XXXII, 1 (1993).
 Etnograficesko Ovozrenie 4-6 (1992).
 Etudes Balkaniques XXVIII, 2-4 (1992).
 Etudes Byzantines et Post-Byzantines II (1991).
 Excavations and Surveys in Israel X, 1991 (1992).
 Expedition XXXIII, 3 (1991), XXXIV, 1-3 (1992).
 Felsefe Dünyası 1-2 (1991), 3-6 (1992), 7 (1993).
 The Florida Anthropologist XLV, 4 (1992), XLVI, 1-2 (1993).
 Fouilles de Sétif 1977-1985, 5. Supplement (1991).
 Germania LXX, 2 (1992), LXXI, Sachkatalog (1993), LXXI, 1 (1993).
 RADIC-SURISIC, *Das Antike Schiffswrack von Mljet, Kroatian* S. 113.

- Godisnik, Annuaire de L'Universite, de Sofia 80 (1987), 82 (1989).
 Güneyde Kültür 43-46 (1992), 47-50 (1993).
 Hak ve Özgürlük 4-10 (1993).
 Halk Ozanlarının Sesi I, 1 (1992).
 Harvard Journal of Asiatic Studies LII, 2 (1992).
 Hesperia LXI, 4 (1992).
 Historical Research LXVI, 159 (1993).
 L'Homme XXXIII, 125 (1993).
 A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XLII, 1-4 (1991-1992).
 İ kibine doğru 1-12 (1993).
 İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (1992).
 İ lgi 72 (1993).
 India II, 10-12 (1990), III, 1-5 (1990), IV, 12 (1991), V, 1-6 (1992), V, 7-11 (1993).
 Institute for the History of Arabic Science Newsletter. 59-60 (1992).
 Inter Press 9-12 (1992), 1-2 (1993).
 International Journal of Anthropology VI, 3-VII, 4 (1992).
 Der Islam LXIX, 2 (1992).
 Islam Storia e Civiltà XII, 1 (1993).
 Islamic Studies (Quarterly Journal) XXXI, 2-3 (1992).
 Istorie Veche Şi Arheologie XLIII, 2-4 (1992).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XL, 2-4 (1992).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 61 (1991-1992).
 The Jerusalem Post 1676-1677 (1992), 1678-1704 (1993).
 Journal Asiatique CCLXXX, 3-4 (1992).
 Journal of Archaeological Science XIX, 6 (1992), XX, 1-2 (1993).
 Journal of Hellenic Studies IV, 1 (1993).
 Journal of Near Eastern Studies LI, 4 (1992), LII, 1-2 (1993).
 Journal of Palestine Studies XXII, 1-2 (1992).
 Journal of the American Oriental Society CXII, 2-3 (1992) CXII, 4 (1992);
 V.R. HOLBROOK, *Orinality and Ottoman Poets..* S. 440.
 Journal of the History of Biology XXVI, 1 (1993).
 Journal of the Royal Asiatic Society II, 3 (1992), III, 1 (1993).
 Journal of Turkish Studies XVI, (1992), XVII (1993).
 Kemalist Ülkü 292-297 (1993).
 292 - A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler V*, S. 33.
 293 - M. ŞAMILOĞLU, *Atatürk-Atatürkçülük*. S. 6.

- A. AKMAN, *Atatürk'ten Esintiler VI*. S. 10.
 294 - A.İ. BEYHAN, *Atatürk ve Atatürkçülük Üzerine Düşünceler*. S. 7.
 M. DAFİ, *Atatürk ve Din* S. 14.
 M. COŞTUROĞLU, *Kemalist Devrimin Yaratıcı Kişilik Okulu*. S. 25.
 295 - İ.E. ATALAY, *Atatürk'e Bakış*. S. 18.
 296 - A. AKAY, *Atatürkçülüğün Çağdaş Yorumu*. S. 10.
 N. ÇAĞATAY, *Laiklik ve Şeriat İlişkileri*. S. 12.
 İ. TEZ, *Atatürk ve İsmet Paşa*. S. 34.
 297 - M. ÖZMEN, *Atatürk'ün Köy Eğitim Politikası*. S. 16-23.
 E. TOLUNAY, *Barış mı? Ancak.* S. 25.
- Keesing's Record of World Events XXXVIII, 11-12 (1992) XXXIX, 1-5 (1993), Keesing's Subject Index XXXVIII, 51 (1992).
- Kıbrıs (Northern Cyprus Monthly) I, 39 (2992), I, 40-44 (1993).
- Kirche im Osten XXXV, 3 (1992).
- Kultur Chrenik 6 (1992), 1-3 (1993).
- Kuzey Kıbrıs I, 1-5 (1993).
- Levant XXV (1993).
- Levélári Közlemények 1-2 (1992).
- Ljetopis Hrvatske Akademije 95 (1991).
- Macedonian Review XV, 3-4 (1992).
- MAN XXVII, 4 (1992), XXVIII, 1 (1993).
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin L, 2 (1991-1992 A Selection).
- The Metropolitan Museum of Art Annual Report for the Year (1991-1992), The Metropolitan museum of Art Bulletin Winter L, 3 (1992-1993).
- The Middle East Journal XLVII, 1 (1993).
- Midland History XVII (1992).
- Milli Eğitim 121-122 (1993).
- Milliyet Sanat 303-316 (1993).
- Mimarlık 250 (1992).
- Mimesis 3 (1990), 4 (1991).
- Mitteilungen 110-111 (1993).
- Nato Dergisi 3 (1992).
- Neuverwerbungen Vorderer Orient 1-5 (1993).
- New Cyprus VII, 6 (1992), VII, 7-8 (1993).
- Newsletter Bulletin D'Information 30-31 (1993).
- Notizie e Documenti 7 (1993).
- Novaya i Novejšaya Istoriya 4-6 (1992).
- Nüfus Bilim Dergisi XIV (1992).

- Ordok: Ausgewählte Neuere Literatur 3 (1992).
 Orientalia LXI, 4 (1992), LXII, 2 (1993).
 Oriente Moderno X (LXXI), 1-6 (1991).
 Origini (1990-1991).
 Otetchestvennaya Istoriia 5-6 (1992).
 Österreichische Osthefte XXXIV, 4 (1992), XXXV, 1 (1993).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVI (95), 4 (1992), XLVII, 1-2 (1993).
 Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 144 (1989).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXI (1991).
 The Quarterly Index Islamicus XVI, 3-4 (1992).
 Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XL, 4 (1992), XLI, 1 (1993).
 Quarterly West 36 (1992-1993).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXX, 1-2 (1993).
 Review (Fernand Braudel Center) XV, 3-4 (1992), XVI, 1 (1993), Cumulative Index. I-XV (1992).
 Revista Arhivelor LII, 4 (1990).
 Revue des Archeologues et Historiens D'Art de Louvain XXIV (1991).
 Revue des Etudes Grecques CV. 502-503 (1992).
 Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXX 3-4 (1992).
 S. AKGÜN, *Modernization of Turkish Woman*. S. 203.
 Revue Internationale d'Histoire Militaire 77 (1992), Tables et Index (1939-1990), 1991.
 Revue Roumaine d'Etudes Internationales XXVI, 1-4 (1992).
 RF. Obşçestvennie Nauku V. Rossuu 1-2 (1992).
 Rivista Degli Studi Orientali LXV, 3-4 (1991).
 Rossiyskaya Arkheologiya 4 (1992).
 Saeculum XLIII, 2-3 (1992).
 Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Dergisi 2 (1993).
 Schwzizerisches Landesmuseum 100 (1991).
 Seçilmiş Gazete Yazıları Bibliyografyası 7-12 (1990), 1-6 (1991).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 335-336 (1993).
 335 - B. DAVER, *Atatürk Düşüncesinin Özellikleri ve Kaynakları*. S. 3.
 T. ÖRSES, *Atatürk Çevre Bilinci ve Silahlı Kuvvetler*. S. 121.
 Slovenska Archeologie XL, 2 (1992).
 Speculum LXVII, 3-4 (1992), LXVIII, 1 (1993).
 Studi Micenei ed Egeo Anatolici XXX (1992).

Studia Islamica LXXVII (1993).

B. ABRAHAMOV, *Al-Ghazali's Supreme Way to Know God*. S. 141.

Suomen Museo 99 (1992).

Südosteuropa Mitteilungen XXXII, 4 (1992), XXXIII, 1 (1993), Inhaltsverzeichnis der Jahrgänge 1 (1961) - 30 (1990).

Századok 125, 3-6 (1991), 126, 1-2 (1992), 127, 1 (1993).

Tarih ve Toplum 109 (1993).

Tebliğler Dergisi LVI, 2373-2386 (1993).

Tel Aviv XIX, 2 (1992).

Thraco-Dacia XIII, 1-2 (1992).

The Toya Gakuho LXXIV, 1-2 (1993).

The Toyoshi-Kenky LI, 3 (1992).

Törtenelemi Szemle XXXII, 1-4 (1990), XXXIII, 1-4 (1991).

Turcica XXIV (1992).

Turkish Review Quarterly Digest VI, 29 (1992).

Turkologischer Anzeiger (TA 17) (1991).

Türk Dili 493-499 (1993).

Türk Kütüphaneciliği XXIII, 1 (1974), XXVI, 4 (1977), IV, 2 (1990), V, 1-4 (1991), VI, 1-3 (1992), VII, 1 (1993).

Türkiye Bibliyografyası 3-12 (1990), 1 (1991).

Türkiye Makaleler Bibliyografyası 1-12 (1990), 1-4 (1991).

T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XIX, 8 (1989).

Türkologiya 3 (1992).

Vestnik Drevney Istorii 4 (1992), 1 (1993).

Voprosi Istorii 11-12 (1992).

Vostok-Oriens 4-5 (1992).

Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlandes 81 (1991).

İ. HAKKI BEY, *Kaiserlich Osmanischer Militärattache in Wien 1909-1910*. S. 177.

The Yale Review LXXX, 1-4 (1992).

Yapı 133 (1992), 134-138 (1993), 92/93 Tesisat Kataloğu.

Yeni Düşünce 583-611 (1993).

Yeni Forum XIV, 284 (1992), 285-290 (1993).

Yeni Hafta 23-51 (1993).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXLII, 2 (1992), CXLIII, 1 (1993).

Zeitschrift für Balkanologie XXVIII, 1-2 (1992).

C. KRAMER, *The Use of Turkisms in Balkan Languages as Reflected in Konstantinov's Novel Baj Banjo*. S. 44.

Zeitschrift für Kulturaustausch XLII, 4 (1992), XLIII, 1 (1993).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 95-97 (1993).

97 - H. ENGELMANN : *Zum Kaiserkult in Ephesos*. S. 279.

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIX, 4
(1992), L, 1 (1993).

Zion LVII, 4 (1992).

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Motif de Swastika (Croix Gammée) dans l'art de l'Anatolie occidentale (en turc, accompagné de 7 photos) ...	397
IŞIK, FAHRİ : Der Hl. Nikolaos von Patara und Sein Grab in Myra (Saint Nicolas de Patara et son tombeau à Myra) (en allemand, accompagné de 13 photos et de 2 dessins)	401
KÖK, DOÇ. DR. BAHATTİN : Les causes du désaccord entre Nourouddin Mahmoud et Sélahaddin Eyyoubi, produites à la suite de la prise de l'Egypte (en turc)	413
KARAMUK, GÜMEÇ : Les Relations de Friedrich von Hohenstaufen II avec le monde musulman et son reflet sur les chroniques arabe (en turc) ..	447
İLTER, FÜGEN : The Main Features of the Seljuk, the Beylik and the Ottoman Bridges of the Turkish Anatolian Architecture From the XII th to the XVI th Centuries (Les Caractéristiques fondamentales des ponts des Beylicats, des Seldjoukides et des Ottomans dans l'Architecture Anatolienne du XII ^e au XVI ^e siècles) (en anglais, accompagné de 37 photos)	481
ŞEKER, DOÇ. DR. MEHMET : La structure sociale Ottomane au XV ^e siècle d'après l'Acte constituant la fondation pieuse du Conquérant (en turc)	495
ÖZ, MEHMET : Habitation et Population dans la région de Vezirköprü selon les Registres cadastraux et démographiques (1485-1576) (en turc)	509
BOZKURT, DOÇ. DR. GÜLNİHAL : Un Aperçu général sur les relations ottomano-juives (en turc, accompagné d'un document de 9 pages) ..	539
KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM - İPEK, YRD. DOÇ. DR. NEDİM : Projet détaillé soumis en 1879 au Sultan Abdülhamid II sur l'implantation des Juifs en Palestine (en turc, accompagné d'un dessin et d'un document de 6 pages)	565
ERGENÇ, DOÇ. DR. LEMAN : La Première Guerre Mondiale et la Turquie dans les lettres d'Alexandra Fedorovna, l'Impératrice russe (en turc)	581
PANESH, E. KH. - ERMOLOV, L. B. : Meskhetinsky Turks Under the Conditions of the Modern Ethnic Processes in the USSR (Les Turcs Meskhets sous les conditions du processus ethnique contemporain en URSS) (en anglais)	589
Information :	
İLHAN, M. MEHDİ : Le Congrès International Méditerranéen de l'Histoire d'Ethnologie (en turc, accompagné de 14 photos)	609
Conférences :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY : La Turquie d'Atatürk et le Monde (en turc)	619
Comptes Rendus :	
İLGÜREL, MÜCTEBA : Prof. Dr. Abdülkadir Özcan : <i>Şakaik-i Nu'maniye et ses Suppléments</i> (en turc)	633
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Jan Schmidt : <i>Through the Legation Window, 1876-1926 (Par la fenêtre de la légation, 1876-1926)</i> (en turc) ..	637
Nécrologie :	
SOYSAL, OĞUZ : Prof. Dr. Phil. Einar von Schuler (en turc)	641
Les livres et revues arrivés à notre bibliothèque dans la I ^{ère} moitié de l'année 1993	643

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVII

No. 219

Août 1993

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 4